

МАРК ТВЕН

**ЯНКИ ВА ҚИРОЛ
АРТУР**

РОМАН

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

И(Амер)
Т34

Русчадан
ШОИР УСМОНХУЖАЕВ
таржимаси

Т $\frac{4803020000-184}{M352(04)-84}$ 142 — 84

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й.
(Тарж.)

МУҚАДДИМА

Ушбу қиссада тилга олинадиган қўпол қонун-қоидалар ҳамда урфу одатлар тарих ҳақиқатига молик ва уларни ойдинлаштирувчи воқеалар тарих кўзгусида қай тарзда акс этган бўлса, шундай баён этирилган. Муаллиф, бу қонун-қоидалар айнан олтинчи асрда Англияда қабул қилинган эди, деб даъво этмоқчи эмас, йўқ, у шунки қайд этмоқчики, бу каби қоидалар, кейинроқ бўлса ҳам, Англия ва бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган экан, туҳматчи, деган ном ортиришдан қўрқмай, ушбу қонун-қоидалар олтинчи асрда ҳам бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Зеро, тасаввуримиздаги қонун ёки удум узоқ ўтмишда мавжуд бўлмаган бўлса ҳам, бошқа қонун ёки удумлар мавжуд эди, дейишга етарли асос бор.

Ушбу китобда подшо амри вожиб, деб аталмиш масала четлаб ўтилган. Бу масала назаримизда ҳаддан зиёд мураккаб кўринди. Давлатнинг бош ҳукмдори юксак қалб ва нодир истеъдод эгаси бўлиши лозимлиги, бундай одамни сайлаб олишда ёлғиз тангрининг ўзи қодир эканлиги ҳам шак-шубҳасиздир, бинобарин, бундай одамни сайлашни иккиланиб ўтирмай, тангрининг ўзига ҳавола қилишдан ўзга чорамиз йўқ ва бу фикр, давлатнинг бош ҳукмдорларини ҳаммиша тангрининг ўзи белгилайди, деган муқаррар хулосага олиб келади. Ҳар ҳолда камина токи Помпидур хоним, Кастлмен о'йим ва шу каби бош ҳукмдорларнинг намояндаларига дуч келмагунча шундай фикрда эди, бинобарин, буларни худо сайлаган кишилар гуруҳига қўйиш шу қадар мушкул бўлдики, камина бу китобни (кузгача нашр бўлиши керак) бошқа масалаларга бағишлашга ва етарли тажриба ортирганидан сўнг қиролларнинг ирсий ҳуқуқлари хусусидаги муаммони кейинги китобда ҳал этишга астойдил киришаман, деган қарорга келдим. Қандай бўлмасин бу масала ҳал этилиши лозим, боз устига, қиш кези бошқа ишим ҳам йўқ.

Марк Твен.

Мен ҳикоя қилмоқчи бўлганим — ғалати киши билан Варвик қасрида учрашиб қолдим. У ўзининг учта фазилати билан менга ёқиб қолди. Бу нотаниш одам жуда очиққўнгил, қадимий қурол-аслаҳаларни ҳайрон қоларли даражада яхши билар, учинчиси шу эдики, унинг ёнида ўзингизни эркин ҳис этасиз, чунки сизга ғал бермай, тинимсиз гапираверади. Камсуқумлигимиз туфайли бўлса керак, қасрни томоша қилиб юрган бир тўда одамлардан орқада қолиб кетибмиз. У шу заҳоти менга ҳайратомуз нарсаларни ҳикоя қила бошлади. Бу кишининг ёқимли, майин ва рағон гаплари бизни бу дунёдан — ҳозирги давримиздан қандайдир бошқа бир дунёга, олис ўтмишга, кўҳна, унут бўлиб кетган нотаниш мамлакатга олиб кетганини сезмай қолибман. У мени секин-аста шу даражада сеҳрлаб қўйибдики, гўё йўқ бўлиб кетган қадимги дунё шарпалари мени ўраб олгандек, ўзимни ўшалардан бири билан суҳбатлашаётгандек сездим... У сэр Беривер, сэр Борс де Ганис, сэр Ланселот Кўллик, сэр Галахад ва Доира Столининг бошқа шавкатли рицарлари тўғрисида мен ўз дўсту душманларим ёки қўни-қўшниларим ҳақида қандай гапирсам, худди шундай сўзлар эди. Ўзи ҳам кўзимга жуда қариб-қартайиб кетган, шarti кетиб парти қолган кекса одамдек кўриниб кетди! Бехосдан у менга юз ўгирди-да, гўё оби-ҳаво ёки оддий нарса ҳақида гапираётгандек:

— Сиз, албатта, руҳларнинг кўчиб юриши ҳақида эшитгандирсиз. Лекин вужуднинг бир даврдан иккинчи даврга кўчганини эшитганингиз борми?— дея мурожаат этди.

Мен, бунақаси бўлмаган, деб жавоб бердим. У, гапчиндан ҳам оби-ҳаво ҳақида кетаётгандек, сўзларимни эътиборсиз қолдирди. Орага чўккан сукунатни шу заҳоти ёлланган экскурсоводнинг овози бузиб юборди.

— Қирол Артур ва Доира Стол даврига мансуб қадимги олтинчи аср совути, ривоятларга қараганда, бу совут рицарь сэр Саграмор Матлубга тегишли экан, чап кўкрагидаги икки қалқа ўртасидаги думалоқ тешикка эътибор қилинг-а! Бу тешик қандай пайдо бўлгани маълум эмас, бироқ бу ўқнинг ўрни деб тахмин қилишади. Афтидан, совут ўқ отадиган қурол ихтиро этилгандан сўнг тешилган бўлса керак. Кромвеллнинг жангчиларидан бири шўхлик қилиб отган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ҳамроҳим мийигида кулиб қўйди, чеҳрасида ғалати бир ўзгариш пайдо бўлди — балки бир неча юз йиллар бурун шу каби илжайишгандир ва бурни остида:

— Яширишнинг нима ҳожати бор? Бу совутнинг қандай тешилганини мен яхши биламан, — деди. Бир оз жим тургач: — Уни ўзим тешганмай, — дея қўшиб қўйди.

Худди электр токи ургандек, ҳайратдан сесканиб кетдим. Ўзимга келганимда эса ҳамроҳим ёнимда йўқ эди.

Оқшомни Варвик — Армседаги камин олдида ўтказдим. Ташқарида шивалаб ёмғир ёғар, шамол увиллар эди. Дам-бадам Томас Мэлорининг ажойиботлар ва саргузаштларга бой мафтункор китобиға назар ташлаб қўярдим-да, унут бўлиб кетган кўҳна дунё хушбўй ҳидларидан баҳраманд бўлиб, яна хаёл оғушида ғарқ бўлиб кетардим. Ўйқуга ётиш олдидан тагин бир ҳикояни ўқиб чиққанимда ярим кеча бўлиб қолган эди. Ҳикоя эса...

...СЭР ЛАНСЕЛОТНИНГ ИККИ БАҲАЙБАТ ПАҲЛАВОННИ МАВҲ ЭТГАНИ ВА ҚАСРНИ ОЗОД ҚИЛГАНИ ҲАҚИДА

«...Ногаҳон унинг қаршисида гавдалари бўйчиларигача темир билан қопланган, қўлларида биттадан даҳшатли сўйил ушлаб олган иккита паҳлавон пайдо бўлди. Сэр Ланселот қалқони билан ўзини ҳимоя қилиб, паҳлавонлардан бирининг ҳамласини қайтарди ва шу ваҳоти шамшири билан унинг бошини иккига бўлиб ташлади. Бунинг кўрган иккинчи паҳлавон рицарь шамширининг даҳшатли зарбидан кўрқиб, телбаларча қоча бошлади. Сэр Ланселот жон-жаҳди билан югуриб, унга етиб олди-да, рақибининг елкасини шамширининг зарби билан ёриб ташлади. Шундан кейин сэр Ланселот қасрга кириб борганида ўттиздан зиёд хоним ва хонимчалар унга пешвоз чиқишди-да, тутқунликдан озод бўлганликлари учун тангри ва сэр Ланселотга ҳамду санолар ўқишди. «Марҳаматли сэр, — дея мурожаат етишди, — биз бу қасрда етти йилдан бери тутқунликда азоб-уқубат чекиб келмоқдамиз, очликдан ўлмаслик учун шойи матолар тўқиб аранг кунимизни ўтказдик. Ваҳоланки, аслзода аёллармиз. Сен, бизнинг халоскоримиз тугилган ўша дам хайри бўлсинким, зеро, сен ер юзидagi барча рицарларга нисбатан ортиқроқ иззат-ҳурматга лойиқ ва шон-шухратга сазовордирсен. Марҳамат қилиб ўзининг бизларга таништир, токи озодлигимиз сабабчиси бўлган зотни дўсту ёримицага маълум қилгаймиз».

— Соҳибжамол паридар, — деди у, — исмим сэр Ланселот Кўллик. — Шундай дея у хонимларни тангри ихтиёрига топширди-да, қасрдан чиқиб кетди. У ўз тулпорида неча-неча ажойиб ва ғаройиб ўлкаларни кезди, сув ва сойларни кечиб ўтди, бироқ ҳеч қаерда ўзига муносиб ҳурмат-этибор топа олмади Алқол, бир кунни оқшом маҳал у ҳашаматли қўрғонга етиб борди. Уни олижаноб аслзода

некел хоним ҳурмат-этибор билан кутиб олди ва унга кўп илтифотлар кўрсатди. Дам олиш пайти келганда қўрган соҳибаси уни дарвозахона устидаги меҳмон ороми учун қулай, жой тўшалган, шинамликда тенги йўқ кўшкни равонга қуватиб қўйди. Сэр Ланселот совутларини етди, қуролини ёнига қўйди-да, ўринга ётиб, тезда уйқуга кетди. Кўп ўтмай, бир суворий келиб, дарвозани жонҳолатда тақиллата бошлади. Сэр Ланселот дарвозанинг тақиллашини эшитиб, сасиб ўрнидан турди ва деразадан қаради. Ой шуъласида учта рицарь отларини қистовга олиб дарвозани тақиллатаётган одамни қувиб келишаётганини кўриб турарди. Етиб келишди-ю, учовлон шамширлари билан унга ҳамла қилишди. Дарвоза қоқётган одам уларга ўтирилиб ҳақиқий рицарларга муносиб равишда ўзини ҳимоя қила бошлади. «Инсоф билан айтганда якка ўзи уч кишига қарши жанг қилаётган ўша рицарга ёрдам беришим керак, зеро, уни ҳалок этишса, бу одамнинг ўлимига мен ҳам айбдор бўламан ва умрим бўйи виждон қўйноғида қоламан», дея кўнглидан кечириб, сэр Ланселот совутларини кийди, деразадан чойшабга осилиб пастга тушди ва улар олдига бориб: «Ҳой, рицарлар, мен билан жанг қилинг, лекин унга тегманглар», дея ҳайқирди. Бу ҳайқирини эшитган уч рицарь сэр Кэйни ўз ҳолига қўйиб, сэр Ланселотга ташланишди ва буюк жанг бошланди, уччала рицарь отдан тушиб сэр Ланселотга ҳар томондан ҳамла қила бошладилар. Шу пайт сэр Кэй Ланселотга ёрдам қилмоқ учун ўртага тушди. Лекин сэр Ланселот: «Сизнинг ёрдамингиз керак эмас, сэр, мени булар билан ёлғиз қолдиришингизнинг ўзиёқ ёрдамингиз бўлади», деди. Сэр Кэй унинг хоҳишига кўра четга чиқиб, рицарни мамнун этди. Сэр Ланселот олти зарб билан уч рақибини ерга қулатди.

Шундан кейин учта рицарь: «Сэр рицарь, сенга бўйсунамиз, негаки сенинг куч-қудратингга тенг қедадигани йўқ экан!» дея ялиниб-ёлворибди. «Сизнинг бўйсунингизга муҳтож эмасман,— деб жавоб берди сэр Ланселот.— Сиз менга эмас, сэр Кэй сенешалга бош эгишингиз лозим. Агар унга бош эгишга рози бўлсангиз, ҳаётингизни сақлаб қоламан, рози бўлмасангиз ўлдираман». «Соҳибқирон рицарь, биз ор-номусийизни йўқотмоқчи эмасмиз,— дея эътироз билдиришди улар.— Чунки биз сэр Кэйни нақ қўргоннинг дарвозасига таъқиб этиб келдик ва биз уни сен орага тушмаганингизга енгар эдик. Нима учун унга бош эгишимиз керак?» «Ихтиёрингиз,— деди сэр Ланселот.— Сиз ўлим ёки ҳаётни танлаб олишингиз лозим, аммо ҳақат сэр Кэйга бош эгишингиз шарт. «Соҳибқирон рицарь,— деди улар шунда,— ҳаётимизни сақлаб қолиш учун сен айтгандек қиламиз». «Яқинда бўладиган тронга қуни сия қирол Артур саройига етиб бориб, қиролича Гиневрага тобеъ эканингизни изҳор этиб, ўзингизни унинг ихтиёрига топширишингиз лозим, шу билан бирга, бизларни сэр Кэй юборди ва сизга асирингиз бўлишимизни буюрди деб айтинг». Сэр Ланселот эрта билан жуда барвақт уйғонди, сэр Кэй эса ҳали уйқуда эди. Сэр Ланселот унинг совутларини, қалқону қуролини олиб, отхонага борди-да, унинг отига миниб, қўрган соҳибаси билан хайрлашиб жўнаб кетди. Тез орада сэр Кэй уйғонди, сэр Ланселотни жойидан топмагач, қурол-аслаҳаси билан отини ҳам олиб кетганини сезиб қолди. «Қирол Артурнинг рицарлари ҳақиқи онт ичмаюкки, бошига ҳали кўп фалокатлар тушди, чунки менинг қурол-аслаҳаларимни унда кўрганлар янглиш ўйлашиб, сэр Ланселотга ҳар қадамда ўрқмасдан ҳамла қиладилар. Мен эсам унинг совутларини кийиб, унинг қалқонни соясига манзилнга мутлақо беҳавфу хатар этиб бораман». Сэр Кэй қўрган соҳибасига миннатдорчилик билдирди-да, йўлга тушди...

Мен китобни қўлимдан қўйишга улгурмасимданоқ эшик тақиллади ва бояги нотакиш ҳамроҳим кириб келди. Мен унга трубка узатдим ва креслога таклиф этдим. Имкон борича ҳурматишни бажо келтирдим. Бир стакан илиқ шотланд вискисини қўйиб бердим, кейин яна қўйдим, унинг тарихини эшитиш илинжида яна қайта қўйиб бердим. Тўртинчи стакандан сўнг ўзи бошлади, гаплари равон ва самимий эди.

НОТАНИШ ОДАМНИНГ ҲИКОЯСИ

Мен америкаликман. Коннектикут штатидаги дарёнинг шундоққина соҳилидаги Хартфорд шаҳри чеккасида туғилдим, ўсдим. Ғирт янкининг ўзгинасиман, ҳақиқий янкиларга ўхшаш омилкор одамман, мутаассир, бошқача қилиб айтганда, поэзия менга ёт. Отам темирчи, амаким мол доктори эди, ўзим ёшлигимда ҳам темирчи, ҳам мол доктори бўлганман. Сўнгра қурул-аслаҳа заводига ишга кирдим ва ҳозирги касбимни ўргандим, ўз касбимни мукаммал билиб олдим. Ҳамма нарса — милтиқ, тўппонча, буғ қозон, паровоз, станок ясашни ўргандим. Керак бўлса, дунёдаги нимаики буюм бўлса, барчасини яшаш қўлимдан келарди, агар бирор нарсани тезроқ яшашнинг янгича усули бўлмаса, бунақа усулни ихтиро этиш мен учун ҳеч нарса эмасди. Алҳол, мени катта уста этиб тайинлашди: қўл остимда икки минг киши ишларди.

Бунақа лавозимда ишлаш учун одам абжир, жангари бўлиши кераклиғи ўз-ўзидан маълум. Қўл остингизда икки минг каллакесар ишлаб турганидан кейин ташвишингиз ҳам озмунча бўлмайди. Ташвишим ҳар ҳолда ўзимга етарли эди. Пировард-натижада бир балога йўлиқдимۇ ўзимга тегишлисини олдим. Бир азамат билан чиқишмай қолдик, унга Геркулес деб лақаб қўйган эдик. У бошимни шундай чангалладики, калла суякларим чокчокидан ситилиб кетгандек, еру кўк зимистонга айландию узоқ вақт ўзимга келолмай, ҳеч нарса сезмай, ётиб қолдим.

Кўзимни очганимда, кўркам бир жойда — дуб дарахти соясида, барра ўтлар устида яққа ўзим ўтирган эдим. Дарвоқе, унчалик яққа эмас, ёнимда отга миниб олган бир ўғлон юқоридан менга қараб турарди — бунақаларни фақат суратли китоблардагина кўрганман. У бошидан то товонига қадар қандайдир қадимий темир совут кийиб олган, калласи тешикли темир қумғонга ўхшаш қал-

поқ ичида, қўлларида қалқон, шамшир ва узун найза, оти ҳам совутланган, пешонасида пўлат шох, ёнларидаги серҳашам, кўк гулли қизил шойи ёпинчиғи ергача осилиб турарди.

— Соҳибқирон сэр, тайёرمىсиз?— деб сўради йигитча.

— Тайёرمىсиз? Нимага тайёр бўлишим керак?

— Мен билан жанг қилишга, ер-мулк, балки хоним учун, балки...

— Нега менга тирғалаяпсиз?— дедим унга.— Боринг ўша циркингишга, йўқса полиция маҳкамасига жўнатаман.

Шундан сўнг нима қилди деи? У чамаси икки юз қадам орқага чекинди-да, қумғонли калласини отнинг бўйнига қапиштириб, найзасини тўғрилаганча бор кучи билан мен томон от суриб кела бошлади. Унинг қилиғида заррача ҳам ҳазил йўқлиғига ишондим-да, то у етиб келгунига довр дарахт устига чиқиб олдим.

Шунда у мени ўз мулки — найзасининг асири деб эълон қилди. Назаримда, унинг далиллари бир қадар ишончлидек туюлди ва ҳар томондан устунлик унинг томонида бўлгани сабабли эътироз билдирмасликка аҳд қилдим. Биз келишиб олдик: қаерга буюрса, ўша ерга кетавераман, у эса менга озор бермайди. Мен дарахтдан тушдим ва биз йўлга равона бўлдик, мен унинг оти олдида пиёда борардим. Биз шошилмай дала, сойлардан ўтиб борардик, мен эса негадир авваллари бундай дала ва сойларни учратмаганимдан ҳайратланар эдим, шунча тикилсам ҳам, ҳеч қандай циркка кўзим тушмади. Ниҳоят, цирк ҳақида ўйламай қўйдим ва бу номаълум йигитча жиннихонадан қочган бўлса керак, деган қарорга келдим. Бироқ жиннихонадан ҳам дарак бўлмади, шундан кейин ҳаёлим боши берк кўчага кириб қолди. Ёен ундан, Хартфорддан узоқдамизми, деб сўрадим. У бунақа номни ҳеч қачон эшитмаганман, деди, ўзимча бу гапни ёлғонга йўйдим-у, у билан айтишиб ўтирмадим. Бир соатдан кейин узоқдан водийда, илонизи дарё соҳилида жойлашган шаҳар кўринди, шаҳар устидаги тепаликда эса бир неча минорали ҳамда истеҳкомли кулранг қалъа қад кўтариб турарди. Умрим бино бўлганидан бери бундай қалъани биринчи бор кўришим эди.

— Брижпортми?— деб сўрадим қўлим билан шаҳар томон ишора қилиб.

— Камелот,— деди у.

.

Афтидан, нотаниш дўстимнинг жуда ҳам уйқуси келди. шекилли, калласи бот-бот чайқалиб, ҳулаб тушишдан ўзини аранг тутиб қоларди. Ниҳоят, қадимий одамларга ҳос таъсирчан жилмайиб:

— Ортиқ ҳикоя қилишга ҳолиң қолмади,— деди.— Меникига юринг ҳаммаси ёзиб қўйилган, мен сизга ўзимнинг хотира дафтаримни бераман, истасангиз ўқиб чиқариниз.

Хонасига кирганимизда у:

— Дастлаб кундалик тутган эдим, сўнгра йиллар ўтиши билан уни қайта ишлаб чиқиб, китоб ҳолига келтирдим. Неча замонлар ўтиб кетди бунга!— деди.

У қўлёзмани менга тутқазди ва қаердан бошлаб ўқишимни кўрсатди.

— Манави жойдан бошлайсиз, бундан аввал бўлиб ўтган воқеаларни сизга айтиб берганман.

Уни тамом уйқу элита бошлади. У ичкари хонанинг эшиги томон бораркан, уйқу аралаш гўлдирагани эшитилди:

— Хайрли кеч, соҳибқирон сэр.

Мен камин олдига ўтириб олдим-да, қўлимдаги бебаҳо хазинани кўздан кечира бошладим. Қўлёзманинг дастлабки катта қисми вақт ўтиши билан сарғайиб кетган тери-қоғозга ёзилган эди. Мен синчиклаб кўриб, бунинг палимсест эканига ишонч ҳосил қилдим. Тарихчи-янки ёзган, ўқилиши қийин қадимий ёзувлар остидан, янада мужмал ва бундан ҳам кўҳнароқ сатрлар, лотинча сўз ва жумлалар, аҳтимол, қадимий роҳиб ривоятларига ўхшаш сатрларнинг излари кўзга ташланарди. Мен қўлёзмани нотаниш ҳамроҳим кўрсатган еригача варақлаб чиқдим-да, ўқий бошладим:

Алқисса...

ҒОЙИБ БҮЛГАН МАМЛАКАТ ҒИССАСИ

I б о б

КАМЕЛОТ

— Камелот... Камелот...— дея такрорлардим ўзимча.— Бунақа номни ҳеч эшитмаган эканман. Эҳтимол, жиннихона шундай аталса ҳам ажаб эмас.

Атрофимиз ниҳоятда хушманзара, осойишта ва хилват жой эди. Анвойи гуллар атри, ҳашаротларнинг чириллаши, қушларнинг сайраши билан тўйинган бу табиат қўйнида на бирон одам зотию на бирон от-улов кўринадиди. Биз одимлаётган илонизи сўқмоқ йўлда, от туёқлари остида йўл четидаги ўт-ўлан ингичка тасма янглиғ гилдирак излари билан босилган эди.

Тўсатдан кўзим қаршимизда келаётган, тилларанг сочлари елкаларига осилиб тушган ўн ёшлардаги хушчиroy бир қизчага тушди. У бошига оловдек қипқизил лола гулчамбар кийиб олган эди. Гулчамбар бу ёқимтой қизга жуда ярашиб турарди. У бамайлихотир одимлар, маъсум чехрасида хотиржамлик акс этарди. Ҳамроҳим унга эътибор бергани йўқ, ҳатто афтидан, сезмади ҳам шекилли. Қизча эса гўё темир совутли кишиларни ҳар куни кўравериб одатланиб қолгандек, унинг ғайритабиий либосига ажабланмади, оддий бир нарсани учратгандек ёнидан бепарво ўтиб кетазерди. Бироқ менга кўзи тушиши билан қизиқ аҳволга тушди. Ҳайратдан қўлларини кўтарганча донг қотиб, кўзлари даҳшатдан чақчайганча оғзи очилиб қолди, бутун вужуди ҳайрат аралаш даҳшатда донг қотди. Биз йўл бўйлаб ўрмон муюлишига бўрилиб кетганимизгача тек қотган кўйи анграйиб турарди. Қизчанинг ҳамроҳимга эмас, менга бу қадар ҳайратланиб қараганининг боисини ҳеч англолмадим. Нима учун у ҳамроҳимни эмас, мени ғайриоддий, ажабтовур зот ҳисоблади, нима учун ҳар қандай мурувватдан маҳрум, ёшларга хос бўлмаган ҳайратомуз кўзларини менга тикади? Бунинг албатта бир сабаби бўлиши кераклигини ўйлаб, уйқусираган одамдек борар эдим.

Шаҳарга яқинлашганимиз сайин атроф-теварак ман-
зараси тобора жонланиб борарди. Биз гоҳ похол томли
хароба кулба, гоҳ чоғроқ пайкаллару қаровсиз боғлар
ондидан ўтиб борардик. Йўлимизда одамлар ҳам учраб
турарди. Заҳматкаш қўтослардек бу одамларнинг тарал-
маган қаттиқ сочлари тўзғиб, юз-кўзларига тушиб кетган
эди. Эркаклару аёллар эгниларида тиззаларидан пастга
тушган хонаки матодан тикилган узун кўйлак, оёқлари-
га қўпол кавуш илиб олишган. Кўпларининг бўйинлари-
га ҳатто темир ҳалқа осилганди. Гўдак болалару қизча-
лар қип-яланғоч юришарди. Лекин афтидан бунга ҳеч ким
сезмагандек эди. Одамларнинг барчаси менга кўз тикар,
мен ҳақимда гапиришар, мени кўрсатиш учун кулбалари-
га югуриб кириб, ўз яқинларини чақириб чиқишар эди.
Ҳамроҳимнинг кўриниши эса уларни ҳеч ажаблантир-
мас, аксинча унга тавозе билан бош эгишар, лекин бу
уларнинг таъзимини эътиборсиз қолдиради.

Шаҳарнинг ҳар ер-ҳар ерида тартибсиз равишда со-
чилиб ётган похол томли кулбалар ораларида деразасиз
қурилган бир неча катта-катта тошбинолар ҳам қад кў-
тариб турарди, одатдаги кўчалар ўрнида тош ётқизилган
эгри-бугри йўлкалар бўлиб, тўда-тўда итлар ва яланғоч
болалар офтоб тўғида шовқин солиб ўйнашар эди. Ҳамма
ёқда чўчқалар ахлат титкилашар, балчиққа булганган
бир она чўчқа эса кўлмакда ётиб олиб, болаларини эмиз-
моқда эди. Тўсатдан узоқдан ҳарбий марш овози эшитил-
ди. Овоз борган сари кучайиб яқинлашиб келди ва темир
қалпоқларига жига тақиб олган, совутларининг ярқира-
ши, байроқларининг ҳилпираши, кийимларининг серҳа-
шамлиги, отларининг ёпқичларию ва найзаларининг тиг-
лари зарҳаллигидан бўлса керак, ҳаддан ортиқ башанг
бир тўп суворий кўринди. Суворийлар чўчқалар, яланғоч
болалар, ўйноқи итлар, хароба кулбалар орасидан тан-
танавор лой кечиб боришарди. Биз ҳам уларнинг ортидан
эргашдик. Биз борган сари тепаликка кўтарилардик.
Бирин-бирин ифлос кўчаларни босиб ўтдик ва ниҳоят,
тепаликнинг сершамол чўққисига чиқдик. Бу ерда улкан
қаср қад кўтариб турарди. Бурғи чалинди, бунга жаво-
бан қасрдан ҳам бурғи овози эшитилди, музокара бош-
ланди. Девор устида у ёқдан-бу ёққа бориб келиб турган,
устиларига темир совут, бошларига қуббали темир қал-
поқ кийиб олган навкарларнинг тепаларида аждаҳонинг
қўпол расми солинган байроқлар ҳилпираб эди. Улар
биз билан девор устида туриб муомала қилишди. Сўнгра
каттакон дарвоза очилди, осма кўприк туширилди ва

сувориёлар сардори равоқ остига қараб отини сурди, биз унинг орқасидан кирдик. Биз кирган ер тош ётқизилган кенг ҳовли бўлиб, чор атрофи мовий осмонга бўй чўзган катта-кичик миноралар билан ўралган эди. Ҳар чеккадан сертавозе олқишлар янграй бошлади, чавандозлар отларидан туша бошлашди. Атрофимизда қандайдир тушуниб бўлмайдиган югур-югур билан серзавқ тараддуд ва шовқин-сурон бошланиб кетди.

II б о б

ҚИРОЛ АРТУР САРОЙИ

Қулай фурсатдан фойдаланиб секингина бир четга чиқдим-да; кўринишдан соддароқ бир чолни елкасига туртиб, шивирлаб сўрадим:

— Биродар, худо хайрингизни берсин, айтинг-чи, сиз шу жиннихонада ишлайсизми ёки қариндош-париндошингизни кўргани келганмисиз?

У менга ифодасиз тикилиб деди:

— Соҳибқирон сэр...

— Бўлди,— дедим.— Афтидан сиз ҳам касаллардан кўринасиз.

Нари кетдим ва менга тўғрироқ тушунтириб берадиган биронта ақли расо ўткинчини учратиб қолмасмикинман, дёл ҳаёл сура бошладим. Ниҳоят, назаримда шундай одамни топгандай бўлдим. Ўша одам ёнига бориб қулоғига шивирладим:

— Бош назоратчи билан бир дақиқага қандай қилиб учрашсам бўлади? Фақат бир дақиқа...

— Менга ҳов бўлма...

— Нима дедингиз?

— Гапга тушунмас экансан-ку, менга ҳалақит берма деяпман.

У ошпаз ёрдамчиси эканлигини, ҳозир гап сотиб ўтиришга вақти йўқлигини айтди, кейинроқ жон-дили билан мен билан сўзлашишга ваъда берди, чунки бунақа кийимни қаердан олганимни жуда-жуда билгиси келаётганмиш. Кейин у бармоғи билан қаёқнидир кўрсатиб, анови сенбоп ҳамсуҳбат, вақти кўп, боз устига унинг ўзи сени ахтариб юрган бўлиши керак, деди. Қаршимда иккига бўлинган сабзини эслатадиган оч қизил иштон кийиб олган қотма бола турарди. Устки кўйлаги ҳаворанг шойидан ва тўрдан тиқилган, узун жингалак сочли бошига эса пушти ранг гулдор шойи шапкача кийиб олган бўлиб, шапкасидаги жиғасини олифталик билан қийшай-

тириб қўйган эди. Кўринишдан кўнгличан, қадам босишдан эса ўзидан жуда кўнгли тўқ болага ўхшайди. Хушрўйгина бола экан, сурат қилиб осиб қўйсанг арзийди!

У ёнимга келиб жилмайди ва ошкора синчковлик билан менга бошдан-оёқ назар ташлаб чиқди-да, ўзини бош махрам деб таништирди. Мени олиб кетишга юборилганини айтди.

— Қандай қилиб бош бўласан, тарашанинг ўзгина-сисан-ку!— дедим унга.

Жаҳлим қўзиб кетган эди, гапим бир оз қўпол чиқди. Лекин бу билан у тинчимади, ҳатто хафа қилганимни сезмади ҳам шекилли. Болакай ёнимда борар экан, тинмай гапирар, болаларга хос енгилтак, хушчақчақ кулар эди, алҳол биз дарров дўстлашиб ҳам қолдик. У ўзим ҳақимда, кийимларим ҳақида кетма-кет саволлар берарди-ю, бироқ ҳозиргина берган саволини унутиб, оғзига келганини қайтармай валақлар эди. Шу тариқа у бехосдан 513 йилнинг бошида туғилганини айтиб юбормагунча гапирди.

Мен сесканиб тушдим ва заиф овозда:

— Мен янглиш эшитдим, шекилли. Қайтар... секин, дона-дона қилиб такрорлагин... Нечанчи йилда туғилгансан?—деб сўрадим.

— Беш юз ўн учинчи йил.

— Беш юз ўн учинчи йил! Кўринишингдан ўхшамайсан! Менга қара, болакай, бу ерда бегонаман, дўсту биродарларим ҳам йўқ, менга очигини рўйи-рост айт. Ақл-хушинг жойидами ўзи?

У, ақл-хушим жойида, деб җазоб берди.

— Шу ҳамма одамларнинг ҳам ақли жойидами?

Бола, одамларнинг ҳам ақли жойида, деб җавоб берди.

— Бу ер жиннихона эмасми ҳали? Жинниларни даволайдиган жой демоқчиман.

У, бу ер жиннихона эмас, деди.

— Демак,— дедим,—ёки ўзим жинни бўлиб қолганман, ёки даҳшатли бирор нарса юз берган. Рўйи-рост, тўғриси айт, мен қаердаман?

— Қирол Артур саройида.

Мен бу сўзларнинг маънисини чақиш учун бир-икки дақиқа жим турдим, сўнгра:

— Сенингча ҳозир нечанчи йил?— деб сўрадим.

— Беш юз йигирма саккизинчи йил, ўн тўққизинчи июнь.

Юрагим орқамга тортиб кетди.

— Энди ҳеч қачон ўз дўстларимни кўролмайман, ҳеч қачон. Уларга ўн уч асрдан кейин туғилиш насиб этади,— дея ғўлдиардим.

Мен болакай тўғри гапирганига негадир ишондим-у, нимага ишонганим боисини тушунолмадим. Унга юрагим билан ишондим, лекин ақлу идрокимнинг ишонгиси келмасди. Табиийки, идроким исён кўтармоқда эди. Қандай қилиб идрокимни измимга бўйсундиrolмай қолдим: бошқа одамларнинг гувоҳликлари ҳам менга ёрдам беролмайди, зеро, идроким бу одамларни телбага чиқарар ва ҳар қандай далил-исботларни эътиборга олмасди. Шу пайт тўсатдан миямда беихтиёр ажойиб бир фикр туғилиб қолди. Мен олтинчи асрнинг биринчи ярмида қуёшнинг бирдан-бир тўла тутилиши 528 йил 21 июнда юз берганини билардим. Бу чошгоҳдан роса уч минут ўтганда бўлган. Яна шундан ҳабарим бор эдики, мунажжимлар бу йили, яъни менинг ҳисобим бўйича 1879 йили, қуёшнинг тўла тутилмаслигини аниқлаганлар. Бинобарин, қалбимни ўртаётган ваҳима билан қизиқиш мени тамомила яксон этмаса, яқин қирқ саккиз соат ичида боланинг рост ёки ёлғон гапирганини аниқлаш имкони-га эга бўламан.

Зотан, омилкор коннектикутлик бўлганим учун мени қийнаётган барча жумбоқларнинг ҳал этилишини белгиланган кун, соатигача кечиктирдим ва бу ҳақда ўйлашни бас қилдим. Энди бутун диққат-эътиборимни шу дамдаги вазиятга қаратдимки, иложи борича ундан унумлироқ фойдаланишим лозим. Менинг шиорим — «Зотингни эҳтиёт қилиб тур!» Бироқ, гарчанд қўлингда иккилигу валетликлардан бошқа ҳеч вақонг бўлмаса ҳам, таваккал қилмоқ даркор. Мен иккита қарор қабул қилдим: базарти ҳозир ҳар ҳолда ўн тўққизинчи аср бўлиб, мен жиннилар орасига тушиб қолган бўлсаму бу ердан қутулиб чиқиш иложи бўлмаса, шу жиннихонанинг хўжаси бўлиб олмасам, отимни бошқа қўяман, борди-ю, аксинча ҳозир ҳақиқатан ҳам олтинчи аср бўлса, ундан ҳам яхши — уч ойдан сўнг мен бутун мамлакатнинг эгаси бўламан, зеро, бутун бошли қиролликда энг илмли одам якка ўзимман, чунки мен буларнинг барчасидан ўн уч аср кейин туғилганман. Мен бир қарорга келиб, вақтини беқор ўтказадиганлардан эмаслигим учун маҳрамга мурожаат этдим:

— Менга қара, Кларенс, болакай, исмингни тўғри топган бўлсам, илтимос, бор гапни тушунтириб бер.

Мени бу ерга олиб келган анови кимсанинг исми нима?

— Менинг ҳамда сенинг хўжайинингними? У шуҳратли ва олижаноб лорд сэр Кэй сенешал бўлади, бизнинг ҳукмдоримиз, қиролнинг сут эмишган укаси.

— Яхши, давом эт, у ҳақда барча билганларингни сўзлаб бер.

Хикояси чўзилиб кетди. Лекин бу хикоянинг менга тааллуқли жойини эслатиб ўтаман. Унинг гапига қараганда мен сэр Кэйнинг асири эмишман, бинобарин, қоидага биноан зиндонга қамаб қўйишармиш ва токи дўсту биродарларим бож тўлаб қутқариб олмагунларигача мени қуруқ суву нон билан боқиб турар эмишлар, мабодо зиндонда унғача ўлиб-нетиб қолмасам! Мен сотилиб олинишимдан кўра ўлишим аниқроқлигига кўзим етди, лекин қимматли вақтни бекорга ўтказмаслик учун тушкунликка тушиб ўтирмадим. Маҳрам хикоясини давом эттириб, шу дамда катта залдаги зиёфат ниҳоясига етиб қолди, суҳбат билан ичкиликбозлик бошланиши ҳамона сэр Кэй мени чақиртириб олиб, Доира Стол атрофида ўтирган қирол Артур ҳамда унинг шавкатли рицарларига кўрсатади ва мени асирга олишда кўрсатган жасорати ҳақида мақтаниб гапиради; гапираётганда бир оз бўртириб юборса ҳам ажаб эмас, лекин мен эътироз билдирмаслигим керак эмиш, чунки бу беадабгарчилик бўлиб хавф-хатардан ҳам холи эмасмиш. Мени обдан кўриб бўлишгач, зиндонга юборар эмишлар. Бироқ Кларенс вақти-вақти билан мендан ялбатта хабар олиб туриш йўлини топиб, дўстларингга хабар етказишга ҳаракат қиламан, деб ваъда берди.

Дўстларимга хабар етказармиш! Мен унга ўз миннатдорчилигимни билдирдим, бошқа иложи ҳам йўқ. Шу пайт олдимизга малай келиб, мени чақиришаётганини айтди. Кларенс мени саройга олиб кириб ўтқазди, ўзиям ёнимга ўтирди.

Кўз ўнгимда ғаройиб ва ажабтовур бир манзара намён бўлди. Деворлари деярли яланғоч каттакон зал бир-бирини инкор қиладиган қарама-қаршиликларга тўла. Залнинг шифти шу даражада баланд эдики, шифт остида қуюқлашиб бораётган қоронғиликда тоқиларига илиб қўйилган байроқларни базўр илғаб олса бўларди: залнинг икки чеккасида панжара билан тўсиб қўйилган баланд кўшки равонлар бўлиб, бирида созандалар, иккинчисида кўзни қамаштирадиган даражада шоҳона ясаниб олган аёллар ўтиришар эди. Ерга ётқизилган катта тош-

тахталар босилавериб ғадир-будур бўлганидан аллақачон алмаштирилишга муҳтож бўлиб қолган эди. Сирасини айтганда, ҳеч қандай зеб-зийнат йўқ, дарвоқе, деворларда жангу жадалларни акс эттирган гиламлар осирғилиқ турарди, афтидан, булар санъат асаридеб ҳисобланса керак. Тасвирлардаги отлар хамирдан тайёрланган ёки болалар қоғоздан қирқиб ясаган ўйинчоқларни эслатар, одамлар эса тангасимон темир зирҳ билан қоқлангандек, тангаларининг ўрни думалоқ тешик эдики, гўё бутун совут чакичлаб чиқилганга ўхшар эди. Залда бутун бошли бир лашкар жойлашиши мумкин бўлган ибодатхонадек, атрофи тош устунлар билан ўралган улкан камин бор эди. Девор бўйлаб атрофда совут ва қуббали темир қалпоқ кийиб олган навкарлар турар, уларнинг қўлларида қалқондан бошқа ҳеч қандай қурол йўқ, қоққан қозиқдек қимир этмай турганлари боис ҳайкалга ўхшаб кетардилар.

Тоштахта ётқизилган, усти берк бозорсимон бу майдон ўртасига Доира Стол деб аталмиш дубдан ясалган стол қўйилган. У цирк сахнасидек кенг бўлиб, атрофида бир талай эркаклар ўтиришарди. Уларнинг ранг-баранг кийимларининг ялтирашидан ҳатто кўз қамашар эди. Бошларига жиғали шляпалар кийиб олишган, улар шляпаларини фақат қиролга мурожаат этишаётганларида кўтариб қўйишарди.

Кўпчилик ичиш билан овора — улар буқанинг яхлит шохларидан симирар, баъзи бирлари нон ер ёки буқа суягини мижирдилар. Залда итлар шу даражада кўп эдики, ҳар кишига иккитадан тўғри келадиган бу итлар одамларнинг қўлига кўз тикиб ётардилар. Ўртага иритилган суякка бир йўла ҳаммаси тўдалашиб лашкардек ташланишарди. Шундай жанг бошланар эдики, итларнинг бош-оёқлари, таналари, ликиллаб кўриниб қоладиган думлари айқаш-уйқаш бўлиб қоришиб, ҳамма ёқни жазавали акиллаш ва увлашлар босиб кетганидан ҳар қанақа суҳбатни бас қилишга тўғри келарди. Шундай бўлса ҳам, ҳеч ким нолимасди, чунки итларнинг олишуви ҳар қандай суҳбатдан ҳам қизиқарлироқ эди. Аҳён-аҳёнда эркаклар яхшироқ кўриш учун ўринларидан туриб кетишар, қайси ит устун келишига гаров бойлашар, аёллар ва созандалар панжарадан эгилишиб, томоша қилишар, чор атрофдан шавқ-завққа тўла қийқириқ янгарар эди. Оқибат-натижада ғолиб ит олдинги оёқлари билан суякни қисиб ерга қулайроқ чўзилиб олар, атрофидаги элликка яқин бошқа итлар олдида ириллаган-

ча, тоштахтани булгаб суякни гажий бошларди. Сароё аҳли эса яна баъзу жамшидни қолган еридан бошлаб юборарди.

Сирасини айтганда, бу одамлар назокатли ва сертаклуф кишилар экан. Ҳар ҳолда, итларнинг жанглари ўртасида суҳбатдошларининг сўзига диққат билан дўстона қулоқ солиб ўтиришларини сезиб қолдим. Боз устига, улар болаларга хос кўнгилчан эдилар, ҳар қайси-си ҳайратомуз даражада ишонарли ёлғон гапни дўндириб, бошқаларни лақиллатар, ўзи ҳам бошқа бировнинг барча ёлғонларига ишониб, иштиёқ билан тинглар эди. Уларда раҳмсизлик ва даҳшат ҳақидаги тасаввур ҳисси йўқ эди, улар қон ва изтироблар ҳақида астойдил завқланиб гапирар эдиларки, ҳатто мен ҳам сесканмай қўйдим.

Мен залдаги ягона асир эмас эканман. Мендан бошқа йигирма чоғли асир тушган одамлар бор эди. Уларнинг кўплари даҳшатли равишда ярадор, майиб-мажруҳ қилинган, юзу кўзлари, сочлари, кийим-бошларида қотиб, қорайиб қолган қон доғлари билан булғаниб кетган эди. Улар чарчоқ, очлик ва чанқоқлик азобидан қийналар ва ҳеч ким уларга раҳм-шафқат қилиб ювинтириб, яраларини боғлаб қўймаган, лекин қанча қулоқ солманг, улардан заррача-нолиш овозини эшита олмайсиз, қанчалик диққат билан тикилманг, ҳеч қандай бесараңжомлик, зорланиш аломатини сезмайсиз. Илло, беҳосдан ҳаёлимга: «Афтидан бир пайтлар уларнинг ўзлари ҳам ўзгаларга шундай зуғум ўтказган бўлсалар керакки, ҳозир уларининг навбатлари етганда ҳеч кимдан яхшилик кутмайдилар ҳам. Бинобарин, уларнинг тақдирга тан беришлари мутлақо идрок этишдан, ўзларини тута билиш ва ёки ақл кучидан эмас, балки ҳиссиётларининг ҳайвонийлиги, жўнгина айтганда, улар оқ танли ҳинди эканликларининг оқибатидир», деган фикр келди.

III б о б

ДОИРА СТОЛ РИЦАРЛАРИ -

Доира Стол атрофидаги суҳбатлар аслида монолог тарзида ўтарди. Рицарлар бир-бирларига қандай қилиб асирларини қўлга туширганлари, уларнинг дўстлари ва тарафдорларини ўлдирганликлари, отлари ва қурол-аслаҳаларини эгаллаб олганликлари ҳақида ҳикоя қилар эдилар. Менинг тушунишимча, бу катта жамиятнинг

нинг сабаби ранжу алам ҳам, эски адоват ҳам, қўққисдан чиққан жанжал ҳам эмас, аксинча, бу олишувлар аксарият ёт кишилар, ҳатто бири иккинчисига таништирилмаган ва бир-бирларига мутлақо ёмонлик қилмаган одамлар ўртасида содир бўлган экан. Тасодифан учрашиб қолган нотаниш икки ёш боланинг бир овоздан: «Ҳозир сенга кўрсатиб қўяман!» дея бир-бирлари билан уришиб кетганларини ўзим бир неча бор гувоҳи бўлганман, зеро, шу пайтгача фақат болаларгина шундай қилишлари мумкин ва бу фақат ёш болаларга хос хусусият, деб ҳисоблаб келар эдим. Бироқ, манави катта болалар ҳам ёш болаларнинг ишини қилиб қўйиб, ёшлари катта бўлишига қарамай, қилмишларидан мақтанишарди. Гарчи, шундай бўлса ҳам, ана шу соддадил зотларнинг истараларида иссиқлик ва қандайдир жозиба йўқ эмасди. Калласи катта бу болаларнинг мияси балиқ тутиш учун қармоққа қўйиладиган хўракка ҳам етмайди, албатта, лекин бу каби жамиятда миянинг кераги ҳам йўқ — аксинча у малоллик келтириши мумкин, ҳаммани хижолат қилган бўлар, жамиятнинг мустақиллигидан маҳрум этар ва эҳтимол, жамиятнинг яшаши мумкин бўлмай қоларди.

Деярли ҳаммаларининг қиёфалари ёқимли ва мардонавор бўлиб, шу даражада одоб ва обрў сақлаб турар эдиларки, танқидга ўзин қолмасди. Айниқса, сэр Галахад деб аталмиш анави рицарь билан қиролнинг чеҳрасида олижаноблик ва софлик аломатлари балқиб турар, сэр Ланселот Кўлликнинг эса забардаст қадди-қоматини тақаббуруна тутиб туриши ўзига жуда ярашар эди.

Кутилмаганда ҳамманинг эътиборини сэр Ланселотга қаратадиган воқеа юз берди. Қандайдир одамнинг, афтидан хос мулозимлардан бўлса керак, ишораси билан етти-саккизта асир ўртага тушиб, тиз чўкишди-да, қўлларини аёллар ўтирган кўшки хос томон илтижо билан чўзиб қироличага мурожаат этиш учун ижозат сўрай бошлашди. Ҳурилиқолар гулдастасининг нафосат чаманида — энг кўзга кўринарли жойда ўтирган бир хоним бош эгиб розилик аломатини берди. Шунда асирлардан бири шериклари номидан сўзга чиқиб, ўзини ҳамда ўртоқларини қиролича ихтиёрига топширганини, уларни авф этиш, ёки озод этиш эвазига бож талаб қилиш, ёки зиндонга ташлаш, ўлимга ҳукм қилиш ваколоти қиролича ихтиёрида экани ҳақида эълон қилди ҳамда ҳалол жангда галаба қозониб, уларни банди қилган сэр Кэй сенешалнинг амри билан сизга мурожаат этипман, деди.

Ҳамма ҳайратдан қотиб қолди. Қиролича юзидаги мурувватли табассум йўқолди — сэр Кэйннинг номини эшитган заҳоти унинг ҳафсаласи пир бўлган эди.

Шу пайт маҳрам аччиқ истехзо билан қулоғимга шивирлади:

— Сэр Кэй эмиш? Ишониб бўпман! Мени қиз бола, ёки денгиз каламуши дейишингиз мумкин, азияларим! Бу каби мислсиз уйдирмани ўйлаб топиш учун одамлар икки минг йил бошларини қотиришлари керак.

Ҳамманинг синовчан ўткир кўзлари сэр Кэйга қадалди. Бироқ у ўз обрўсини ерга урмади. Ўрнидан турди-да, қўлларини амирона силкитди ва ҳозир аниқ далилларга асосланган ҳолда бўлган воқеани, чин ҳақиқатни муболаға қўшмай сўзлаб бераман, деди.

— Ана шундагина, — деди у, — сиз неча замонлардан бери қалқон кийиб, шамшир билан христиан қўшинлари сафида жанг қилган қаҳрамонлар ичида шу ерда ўтирган энг қудратли қаҳрамонга ҳамду санолар ўқигайсиз! — Шундай дея у қўли билан сэр Ланселотни кўрсатди.

Бу гап жуда ўрнига тушди ва ҳаммани ҳайрон қолдирди. Сўнгра у саргузашт талаб сэр Ланселотнинг етти паҳлавонни шамшири билан бир уришда ўлдириб, тугқинликда жафо чекиб ётган қирқта парини озод этгани, сўнг яна янги саргузаштлар ахтариб бораётиб, сэр Кэйннинг тўққизта чет эллик рицарлар билан тенгсиз жанг қилаётганини кўриб қолганини ва ўзи уларни жангга чорлаб ҳаммасини енггани ва сэр Ланселот эртаси тонгда аста туриб, сэр Кэйннинг совутларини кийиб, унинг отини миниб, узоқ ўлкаларга жўнагани, ҳамда бир жангда ўн олти, иккинчи жангда ўттиз тўртта рицарь устидан ғалаба қозонгани, сўнг буларни ҳам, илгари енгилганларини ҳам троица куни қирол Артур саройига бориб ўзларини сэр Кэй рицарлик жасоратининг асирлари дея таништириб, қиролича Гиневра қўлига топширажаклари ҳақида онт ичтиришга мажбур этгани, мана шу дам саккизтаси ҳозир бўлиб, оғир яраларини бир оз даволаб бўлганидан сўнг қолганлари ҳам етиб келажаги ҳақида сўзлаб берди.

Гоҳ жилмайиб, гоҳ қизариб ўтирган қиролича ҳам ҳаяжонда, ҳам бахтиёр. У сэр Ланселотга пинҳоний шундай қараш қилардики, худо кўрсатмасин, бу Арканзасда бўлиб қолса борми, сэр Ланселотни дарҳол отиб ташлашар эди. Бу манзара одамларга қаттиқ таъсир этди.

Ҳамма сэр Ланселотнинг жасорати ва тантилигини олқишлади. Мен эса қандай қилиб бу одамнинг бир ўзи шунча тажрибали жангчини енгиб, қўлга олиши мумкинлигига ҳайрон бўлиб ўтирдим. Ҳайратга тушганимни Кларенсга билдирдим, лекин ҳавои масхарабоз:

— Мабодо сэр Кэй ошқозонига яна бир меш нордён винони қуйиб олганда эди, мағлуб бўлганлар сони икки баробар ортиб кетар эди,— деди.

Бирдан боланинг чёҳраси хиралашиб, ҳасрат қаърига чўкиб кетганини кўрдим-у, унга раҳмим келиб кетди. Мен у тикилиб турган томонга қарадим ва кўзим қора ёпинчиғи ҳилпираб турган оппоқ соқолли чолга тушди. У стол олдида бемажол оёқларида базўр тик туриб, қаримсиқ калласини тебратиб, атрофдагиларга тунд кўзлари билан аланг-жалаңг қарарди. Ҳамма унга ачиниш билан қаради. Лекин буни кўнгил ғашлигига йўйиб бўлмасди.

— Ё тангрим, яна!— Хўрсинди бола.— У айтилавериб сийқаси чиқиб кетган ўша зерикарли эски тарихни яна сўзлаб беради. Ҳар сафар бир кружка пиво ичиб олганидан кейин хаёлпарастлиги қўзийверади ва ўла-ўлгунча қайтаради. Унинг гапини эшитгандан минг марта ўлганим яхши?

— Ким у?

— Қудратли жодугар ва буюк ёлғончи Мерлин. Қуриб кетмайдими?! Ўзининг яккаю ягона эртаги билан ҳамманинг меъдасига теккан! Ҳамма ундан қўрқади, чунки у барча бўронлару чақмоқлар ҳукмдори, дўзакнинг шайтонлари ҳам унга итоаткор, йўқса аллазамон унинг ичак-чавоқларини ағдариб ташлаб, эртагидан қутилган бўлар эдик. У эртагини доим учинчи шахс номидан гапиради, бу билан ўзини гўё камтарин қилиб, мақтангиси келмаётгандек кўрсатмоқчи бўлади. Минг лаънат ўшанга! Боши харсанг остида қолсин! Илтимос, эртаги тутаганда уйғотиб қўярсиз.

Бола бошини елкамга қўйди-да, ухлаган киши бўлиб кўзларини юмди. Чол ўз ҳикоясини бошлаши биланоқ у ростдан ҳам ухлаб қолди. Итлар ҳам, сарой аҳли ҳам, малайлару навкарлар ҳам уйқуга кетишди. Бири бошини қўйиб, бири бошини орқасига ташлаганча чакаги тушиб, хуррак отарди. Ёингилаб учиб келиб чаққан пашшаларни ҳам ҳайдайдиган одам қолмади. Инларидан чиқиб келган юзлаб каламушлар ўз инларида юргандек эир изғий бошлашди, ҳатто улардан бири худди олмахондек қиролнинг бошига чиқиб олди. У олди оёқчалари билан

ушлаб олган нишлоқни уятсизларча увоқларини қиролнинг юзига тўкиб кемирар эди. Бу — чарчоқ кўзлар ва қийналган жон учун тинч, оромбахш манзара бўлди. Чол ҳикоясини давом эттираверди:

— ... Шундай қилиб, қирол билан Мерлин йўлга равона бўлишди ва хушфеъл, катта табиб бўлмиш бир қаландар ҳузурига етиб келишди. Қаландар қиролнинг яраларини кўриб чиқиб, унга ажойиб дори-дармон берди. Қирол ўша ерда уч кун яшагач, яралари тузалиб кетди, сўнгра улар йўлда давом этдилар. Йўлда Артур: «Қўлимда қуролим йўқ», — деди. «Ҳечқиси йўқ, — деди Мерлин, — мен сенга қилич топиб бераман». Улар катта, чуқур оролга етиб боришди. Артур не кўз билан кўрсинки, оролнинг қоқ ўртасидан енгига оқ зар тикилган қўл қилични кўтариб чиқиб келади. «Мана, сенга ваъда қилинган шамширим», деди Мерлин. Орол соҳили бўйлаб келаётган бир париға уларнинг кўзлари тушди. «Бу пари қим бўлди?» дея савол қотди Артур. «Бу орол бекаси, — деди Мерлин. — Орол ўртасидаги қояда дунёда энг муҳташам қаср бор: ҳозир пари ҳузуринга келади, агар у билан яхши гаплашолсанг, шамширни сенга беради». Шундан сўнг пари Артурнинг ёнига келди-да, салом берди, қирол алик олди. «Эй, пари, — деди Артур, — анави сувдан чиқиб турган қўлдаги шамшир, кимники? Шу шамшир меники бўлишини истардим, негаки менинг қуролим йўқ». «Сэр Артур, қирол, — деди пари, — бу менинг шамширим, агар мен истаган нарсамни туҳфа этсанг, шамшир сеники бўлади». «Онт ичаманки, — деди Артур, — сўраган нарсангни сенга туҳфа қиламан». «Жуда соз, — деди пари, — бўлмаса анови қайиққа ўтиргинда, бориб шамширни қини билан ол, мен эса мавриди келиши билан ваъда қилган туҳфанг учун ҳузурингга бераман». Сэр Артур билан Мерлин отларидан тушиб, қайиққа ўтиришди, шамшир ушлаб турган қўл томон ошқак эшиб кетишди ва сэр Артур шамширни сопида ушлаб тортиб олди. Шундан кейин қўл сув остига тоғиб бўлди, икковлон қирғоққа қайтиб чиқишди-да, йўлларида давом этишди. Бир жойда сэр Артур серҳашам чодирни кўриб қолди. «Бу кимнинг чодирини!», «Бу сэр Пеллинорни чодирини, — деди Мерлин. — Бу рицарь билан яқинда жанг қилгансан, лекин ҳозир чодирда йўқ. У сейинг шавкатли рицаринг Эгглем билан жанг қилгани кетган эди. Улар узоқ жанг қилишди, Эгглем муқаррар ўлимдан қутулиш учун қочгунча жанг қилишди ва сэр Пеллинон уни то Карлионгача қувиб борди. Ҳозир

биз уни катта йўлда учратамиз». «Бош устига,— деди Артур.— Ҳозир қўлимда шамширим бор ва уша рицарь билан жанг қилиб, Эгглемнинг ўчини оламан». «Сэр, сен ҳозир у билан жанг қилмаслигинг лозим,— деди Мерлин.— Зеро, бу рицарь узоқ жанг ва уқубатли таъқибдан кейин чарчаган, шул сабабдан у билан жанг қилишинг шаънингга тўғри келмайди, бундан ташқари, у шундай рицарки, унга тенг келадигани дунёда йўқ. Менинг маслаҳатимни эшит: унга тегма, ёнингдан ўтиб кетаверсин, зеро, тез орада сенга унинг ёрдами тегади, у ўлганидан кейин эса ўғиллари сенга хизмат қилади. Шундай кун келадикки, синглингни унга узатиб бахтиёр бўласан». «Уни учратсам сен айтганингдек қиламан», деди Артур. Сэр Артур шамширини кўздан кечириб, мамнун бўлди. «Қай бири сенга кўпроқ ёқади, шамширининг ўзими, ёки қиними?» деб сўради Мерлин. «Менга кўпроқ шамшир ёқади», деди Артур. «Жавобинг тўғри эмас,— деди Мерлин.— Чунки қин шамширга нисбатан ўн баробар қимматроқ туради, токи шу қин ёнингда экан, сени ҳеч ким яралаёлмайди ва бир томчи қонинг тўкилмайди, минбаъд бу қиндан ажралмагин». Карлион ёнида улар сэр Пеллинорни учратишди: бироқ Мерлин шундай қилдики, Пеллинон Артурни сезмай, бир оғиз ҳам сўз қотмай, ўтиб кетди. «Ҳайронман,— деди Артур,— нима сабабдан бу рицарь ҳеч нарса демади!». «Сэр,— жавоб қилди Мерлин,— у сени кўрмади, мабодо сени кўриб қолгудек бўлса, осонликча ажралмас эдингиз». Шундай қилиб, улар Артурнинг рицарлари хурсандчилик қилаётган Карлионга етиб боришди. Ўз қиролларининг саргузаштларини эшитган рицарлар, қандай қилиб Артур бажонидил ўзининг азиз жонини хавф остига қўйганидан ҳайратга тушдилар. Лекин машҳурлар ичида энг машҳур рицарлар ҳам шўрлик бир рицарь сингари дунё кезиб, саргузашт ахтариб юрган қиролга хизмат қилиш бизга хуш ёқади, дедилар.

IV б о б

СЭР ДАЙНАДЭН — МАСХАРАВОЗ

Менимча, бу ғалати уйдирма жуда жўн ва ажойиб ҳикоя қилинганга ўхшарди. Зероки, бу ҳикояни биринчи эшитишим, бошқаларга ҳам биринчи марта ёққани шубҳасиз.

Биринчи бўлиб сэр Дайнадэн — масхарабоз уйғонди ва қолганларни арзимас бир майнавозчилик қилиб уйғотди. У катта кўвани итнинг думига боглаб, қўйиб юборди. Қўрқувдан ваҳимага тушган ит зални гир айланиб югура бошлади, қолган итлар ҳам унинг орқасидан акиллаганча йўлларида учраган ҳамма нарсани йиқитиб, синдириб елиб-югура бошладилар. Бутун зални тасаввур этиб бўлмайдиган даражада шовқин-сурон, тарақа-туруқ босиб кетди. Эркагу аёллар — бари кўзларига ёш қуйилгундек қотиб-қотиб хахолашди, кўпчилик ўзини стулдан ташлаб, ерда думалаганча шавқ-завққа тўлиб кулди. Булар худди ёш боладек эдилар. Сэр Дайнадэн хаёлига келган бу унутилмас фикр қандай туғилгани ҳақида меъдага тегар даражада қайта-қайта тинмай гапирар ва атрофда кулги тўхтаганига қарамай барча масхарабозларга хос мақтанчоқлик билан хахолашни давом эттирарди. У ўзидан шундай мамнун эдики, ҳатто нутқ ирод этмоққа шайланди, турган гапки ҳазил нутқ. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон бу даражада сийқаси чиққан ҳазил-мutoибани эшитмаганман. У энг уқувсиз эстрада артистидан ҳам, савияси паст цирк масхарабозидан ҳам ёмон латифа айтарди. Ўз таваллудингдан ўн уч аср аввал бу ерда ожиз, қўпол, сийқаси чиқиб кетган латифаларни эшитиб ўтириш қанчалар қайгули. Бу латифалар ўн уч аср оша ҳали ёш болагимдаёқ меъдага тегиб кетган эди. Мен, янги латифа ўйлаб топйшнинг иложи йўқ бўлса керак, деган қарорга кела бошладим. На иложки, бунақа ҳазилларга ҳамиша ҳамма кулишнинг неча юз йиллардан кейин ҳам гувоҳи бўлганман. Бироқ, ҳақиқий ҳазилкаш кулмас эди. Мен болакайни назарда тутмоқдаман. Аммо у масхарабозни мазах қиларди, у доимо ҳаммани мазах қилиб юради. У сэр Дайнадэннинг аксари ҳазиллари шунчаки бемаъни нарсалар, қолганлари эса тошқотган бир нарса, дейди. Унга «тошқотган» ибораси менга маъқул бўлганини айтдим. Қадимий латифаларни геологик даврлар туркумига бўлиш лозимлигига аминман, дедим. Лекин бола ҳазилимни яхши тушунмади, чунки у вақтларда геология ҳали кашф этилмаган эди. Бироқ, кунлардан бир кун ўн тўққизинчи асрга қайтиш имкониятига эга бўлсам, ўша жамиятни хурсанд қилиш умидида, бу ўринли ўхшатишни хотира дафтаримга ёзиб қўйдим. Бозори касод деб яхши молни ташлаб юбормаслик керак-ку, ахир.

Сэр Кэй қайта ўрнидан турди ва яна унинг уйдирма фабрикаси ишлаб кетди, лекин бу сафар уни ҳаракатга

келтирувчи куч манбаи мен бўлдим. Энди менинг энсам қота бошлади. Сэр Кэй мени узоқ ёввойилар ўлкасида учратган эмиш. У ердагилар худди меникига ўхшаш галати кийим кийиб юрар эмишлар. Бу кийим сеҳрланган бўлиб, уни кийиб юрганларга, ҳар қандай зарба ҳам кср қилмас эмиш. Лекин у сеҳр кучини афсун ўқиб йўқотибди ва уч кун давом этган жангда менинг ўн учга ридаримни ўлдириб, менга эса шафқат қилиб, ҳайратга тушса арзийдиган бир мўъжиза сифатида қирол ва унинг сарой аҳлига кўрсатиш учун асирга олибди. Ҳикоя қилар экан, гапи орасида тилёғламаларча мени гоҳ «бахайбат паҳлавон», гоҳ «осмонга устун бўлиб турган махлуқ», гоҳ «қозиқ тишли ва ўткир тирноқли одамхўр», деб атарди. Ҳамма бу сафсатага соддадиллик билан ишонар, ҳеч ким кулмас, ҳатто ҳеч ким бундай ақл бовар қилмайдиган лофлар мендек камтарин зотга номуносиб эканлигини лоақал сезмасди ҳам. Мен ундан қочиб қутулиш учун баландлиги икки юз қулочли дарахтнинг энг учига чиқиб олган эмишман-у, бироқ у мени сигирни савалагандек тош билан уриб туширибди, менинг суякларим чил-чил бўлиб синиб кетибди. Сўнгра мени қирол Артур саройига боришга онг ичдирибди. Гапининг сўнгида у мени ўлимга ҳукм қилди. Ҳукм ижросини 21 июнь чошгоҳ пайтига мўлжаллади. Шуни айтиш керакки, менинг қисматимга шундай лоқайдлик қилдики, ҳатто жазо кунини айтаётиб бир эснаб олди.

Шу қадар умидсизликка тушдимки, мени қайси усул билан қатл этиш кераклиги ҳақидаги тортишувни диққат билан эшита олмадим: бу орада кўпчилик сеҳрланган кийимим бор учун умуман мени ўлдириш мумкинлигига шубҳа қила бошладилар. Ҳолбуки, эгнимда тайёр кийимлар дўконидан ўн беш долларга сотиб олинган энг оддий кийим эди. Қанчалик умидсизликка тушмай, ҳар ҳолда, бир нарсасага эътибор қилдим. Мамлакатга маълум ва машҳур бўлган бу жаноб ва хонимлар бир жойга тўпланиб олиб, оғизларига келган шундай сўзларни гапиришар эдики, бундан ҳатто ёввойи команчлар¹ ҳам уятидан қизариб кетиши аниқ эди. Сўкиниб гапирадилар десам кам бўлади. Лекин мен ўқиган «Том Жонс», «Родерик Рэндом» ва шу ҳилдаги китоблардан Англиянинг энг аслзода хоним ва жентельментлари юз йиллар илгари ҳам нафақат суҳбатларида, ҳатто хулқ-атворлари

¹ Команчлар — Шимолий Америкада яшаган кўнчанчи овчилар уруғи. Ақшнинг территориял экспансионистик сиёсатининг қурбони бўлганлар.

жиҳатидан ҳам уятсиз бўлганлар. Фақат бизнинг ўн тўққизинчи асримизга келиб Англияда, ва умуман Европада биринчи ҳақиқий хоним ва жентельменлар пайдо бўлди. Башарти, сэр Вальтер Скотт қаҳрамонларини ўзининг сўзлари билан гапиртирмай, ҳақиқий, амалдаги ўзлари ишлатган сўзлар билан гапиртирганда нима бўларди? Ребекка, Айвенго ҳамда назокатли хоним Ровена шундай гапирган бўлардики, ҳатто замонамизнинг ҳар қандай оёқ кишиларини ҳам уялтириб қўяр эдилар. Дарвоқе, онгсиз беадаблик — бу беадаблик эмас. Қирол Артур саройи кишилари ўзларининг беадаб эканликларини сезмас эдилар, мен эсам одобилик қилиб уларга буни сездирмасдим.

Менинг сеҳрланган кийимим уларни шундай ташвишга солиб қўйдики, қари Мерлин ақлли маслаҳат берганидан кейин ҳамма ўзини енгил ҳис эта бошлади. У, сиз бефаросатлар, нима учун уни ечинтириш ҳақида ўйламайсизлар, деди. Ярим дақиқадан сўнг мен косовдек яланғоч бўлдим-қолдим! Ё тангрим, бу жамоа орасида яланғочликдан уяладиган яккаю ягона одам ўзим бўлиб чиқдим. Қиролича Гиневра менга барча қатори оддий кўз билан тикилиб тураверди, ҳатто умрим бино бўлиб меникига ўхшаш оёқни биринчи кўриши ҳақида гапириб ҳам қўйди. Бу мен сазовор бўлган биринчи мақтов эди, агарки буни мақтов деб аташ мумкин бўлса.

«Ниҳоят, мени бир томонга, сеҳрли кийимимни иккинчи томонга судраб кетишди. Мени зиндоннинг қопқоронғи, тор ҳужрасига ташлашди. У ерда мен овқат ўрнига қандайдир жирканч сарқит, кўрпа-тўшак ўрнига бир қучоқ чириган похол, одамлар жамоаси ўрнига кўлаб каламушлар билан қаноатланишим керак эди.

V б о б

ИЛҲОМ

Шу қадар чарчаган эканманки, қўрқинч ва ташвишларни унутиб, қаттиқ уйқуга кетиб қолибман.

Жуда узоқ ухлагандек бўлиб уйғондим. Даставвал ўйлаганим: «Қандай ажойиб туш кўрибман-а! Уйғониб қолмаганимда мени ё осишарди, ё чўктириб юборишарди, ёки куйдиришарди, ёки... Гудоккача мизғиб олай, кейин қурол заводиға бориб, Геркулес билан ҳисоб-китобни бир ёқли қиламан».

Бироқ, шу пайт занглаган занжир ва ҳалқалар жингглаб қолди, кўзимни беҳос тушган ёруғлик қамаш-

тириб юборди ва олдимда тирранча Кларенс пайдо бўлди! Оғзим очилиб, ҳайратимдан бўғилиб ўлаёздим.

— Ия!— дедим.— Сен ҳалиям шу ердамисан? Тушим тугади-ю, сен ҳали бормисан? Йўқол!

Лекин у ўзига хос енгилтаклик билан кулиб қўя қолди ва менинг қайғули аҳволимни мазах қила бошлади

— Ҳа, майли,— дедим бўшашиб.— Тушим давом эта версин. Шошилаётган жойим йўқ.

— Қанақа туш?

— Қанақа бўларди? Ҳозир тушимда ҳаётда ҳеч қачон бўлмаган қирол Артур саройида юрибман, сен билан гаплашаётиман, ваҳоланки, сен ҳам фақат ҳаёлимдаги бир одамчасан...

— Э, гап бу ёқда де! Хўш, эртага сени ўтга ташлашлари-чи, бу ҳам тушми? Ҳа-ҳа! Қани, бунга нима дер экансан?

Бу сўзлардан сесканиб кетдим. Мен бу тушми ё ўнгимми дея ўйлай бошладим: аҳволим ниҳоятда жиддий, зеро, тажрибам шуни кўрсатдики, тушлар ҳам ҳаётдек равшан бўлади, тушда бўлса ҳам ёниб кетиш ҳеч ҳам ҳазилакам иш эмас, бинобарин қандай бўлмасин бунинг олдини олмоқ керак. Ва мен қирол маҳрамига ялина бошладим:

— Оҳ, Кларенс, болажоним, менинг яккаю ягона дўстим... Ахир менинг дўстимсан, шундай эмасми?.. Мени ташлаб кетма. Бу ердан қочишимга ёрдам бер!

— Нималар дейётганингни биласанми? Қочиб қетиш? Ҳар қадамингда навкар турибди-ку, ахир!

— Тўғри, тўғри. Хўш, улар нечта, Кларенс? Наҳотки жуда кўп бўлса?

— Йигирматача бор. Қочишга ҳеч қандай умид йўқ.— Бир оз жим тургач, қатъиятсизлик билан:— Бошқа сабабларга кўра, бундан ҳам жиддийроқ сабабларга кўра қочиш мумкин эмас,— деди.

— Бошқа сабабларга кўра? Қандай сабаб экан?

— Айтишяптики... Йўқ, айтишга ҳаққим йўқ!.. Ҳаққим йўқ!

— Бечора болагинам, нима бўлди? Нима учун рангинг оқариб кетди? Бундай қалтирашининг сабаби нимада?

— Оҳ, нега қалтирамай! Ҳаммасини айтиб берар эдим-ку, бироқ...

— Қўй, қўй, энди, бардам бўл, йигит кишисан! Менга барини гапириб бер, болажоним!

У гапириш иштиёқи билан қўрқинч ўртасида иккила-

ниб турди, сўнг эшик олдига пусиб бориб ташқарига қаради, қулоқ солди, ниҳоят, менга жуда яқин келди-да, қулоғимга энгашиб даҳшатли бир сирни айтди: у, гўё фақат эслашнинг ўзиёқ ўлим хавфи билан баробар бўлган нарсалар ҳақида гапираётгандек, қўрқувдан жулжи-кар эди.

— Мерлин газабга тўлиб, бу зиндонни сеҳрлаб ташлади, энди бутун қиролликда сен билан бу зиндон остонасидан бирга қадам ташлаб ташқарига чиқадиган биронта ҳамдард топилмайди! Мана, ҳаммасини айтиб бердим, мени худонинг ўзи кечирсин! Оҳ, менга раҳминг келсин, сенга яхшилиқни раво кўрган болага шафқат қил, чунки сирымни ошкор қилсанг адои тамом бўламан!

Кўпдан бери бунақа тўйиб кулмагандим.

— Мерлин зиндонни сеҳрлаб ташлаганмиш! Мана сенга Мерлин! У бир пулга қиммат ёлғончи, маҳмадана, қари эшшак! Ёлғон, қип-қизил сафсата, дунёда энг аҳмоқона ёлғончиликнинг ўзи! Менимча, энг бачкана, бемаъни, аҳмоқона ва энг қўрқоқ хурофотлардан бир бу... Э, жин урсин ўша Мерлини!

Ҳали гапим тамом бўлмасданоқ Кларенс ҳузуримда тиз чўкиб турар, ваҳимадан эсдан оғиб қолганга ўхшарди.

— Эҳтиёт бўл! Гапларинг мудҳиш! Шундай сўзларни айтсанг деворлар устимизга ағдарилиб тушиши мумкин. О, сўзларингдан қайт, ҳали кеч эмас!

Бу ғалати қўрқув мени ўйлантириб қўйди ва хаёлимда яхши фикр туғилди. Башарти бу ердагиларнинг бари Мерлиннинг айёрона найранглариغا Кларенсдек астойдил ва чиндан ишониб, ундан шу қадар қўрқишса, нима учун мендек ақлли одам ўзининг афзалликларидан фойдаланмасин? Мен ўйлаб-ўйлаб, қиладиган ишларим режасини тузиб чиқдим. Шундан кейин:

— Тур ўрнингдан. Ўзингни босиб ол. Кўзимга қара. Биласанми нимадан куляпман?— дедим.

— Йўқ, билмайман, лекин азиз авлиёлар ҳаққи, бошқа кулма.

— Нимадан кулаётганимни сенга айтмайман. Чунки менинг ўзим ҳам афсунгарман!

— Сен-а?!

Ҳайратдан донг қотиб қолган бола орқага бир сапчиб тушди, нафаси ичига тушиб кетди — унинг учун кутилмаган гап эди бу! У дарҳол менга бениҳоя даражада ҳурмат билан қарай бошлади. Мен шуни сездимки, бу жияниҳонада ёлғончидан ҳеч қандай далил-исбот талаб қи-

лишмайди, афтидан, ёлғончининг гапига ҳамма исботсиз ишонишга тайёр. Мен давом этдим:

— Мерлинни етти юз йилдан бери биламан. У...

— Етти юз...

— Гапимни бўлма. У ўн уч марта ўлиб, ўн уч марта янги лақаб билан тирилган? Ҳар сафар янгидан: «Смит, Жонс, Робинсон, Жексон, Питерс, Хаскинс, Мерлин» деб лақаб олаверган. Уч юз йил бурун уни Мисрда учратган эдим, Ҳиндистонда беш юз йил бурун кўрганман, ҳамма ерда у йўлимда кўндаланг турарди, ахир бу менинг жонимга тегди. Ўзи ношудгина афсунгар. Бир нечта эскириб кетган афсунларни билади холос, ўша—бошлаган жойидаёқ қотиб қолганча қолган, ҳеч қачон ундан узоғига боролмайди. Чекка вилоятдагина афсунгарлигини амаллаши мумкин — ўшанда ҳам «фақат бир марта, йўл-йўлакай»... Лекин ўзини билармон киши қилиб кўрсатиши, боз устига ҳақиқий устаси фаранг олдида-я, бу энди ўтакетган сурбетлик. Менга қара, Кларенс, мен ҳаммиша дўстинг бўлиб қоламан, сен ҳам менга дўстона муносабатда бўлишинг керак. Менга бир одамгарчилик қил. Қиролга менинг афсунгарлигимни айт, буюк Ҳой—Сен—Балчиққа—Вот—барча афсунгарлар пири, билиб қўйсин, уларнинг бошига билдирмай шундай бир кулфат солайки, ҳаммасининг фиғони фалакка чиқсин — қани, сэр Кэйннинг сўзига қулоқ солиб кўришсин-чи. Сен шуни менинг номимдан қиролга етказишга розимисан?

Бечора бола жуда оғир аҳволга тушиб қолганидан менга базўр жавоб қиларди. У шундай қўрқиб кетган, ўзини йўқотиб, гаранг бўлиб қолганидан раҳмим келиб кетди. Шундай бўлса ҳам, ваъда берди, лекин мендан доимо унинг дўсти бўлиб қолишимга, ҳеч қачон унга нисбатан афсун ишлатмаслигимга онт ичишимни талаб қилди. Сўнгра худди боши айланаётган одамдек девор ушлаб чиқиб кетди.

Бехосдан эҳтиётсизлик қилиб қўйганимни сезиб қолдим. Бола ўзини босиб олгандан кейин мендек қудратли афсунгар ундан зиндондан чиқишга ёрдам сўраганимга ҳайрон бўлади. Ҳаммасини бир-бирига солиштириб, мушоҳада қилиб кўради-да, бир зумда менинг ёлғончи эканлигимни билиб қолади.

Йўл қўйган хатоимдан хафа бўлиб, ўзим ўзимни тўғри келган сўзлар билан сўкдим. Лекин лод этиб, бу тентаклар мулоҳаза қилиб ўтиришмайди, ҳеч қачон мантиқан хулоса чиқариб ўтирмасликлари, бир-бирига зид фикрларни сезиш қобилиятидан мутлақо маҳрум экан-

ликлари гапларидан маълум-ку, деган фикр келди ю, хотиржам бўлдим.

Лекин ҳаёт шундай тузилганки, одам бир нарсадан хотиржам бўлса, бошқа нарсадан хавотир бўла бошлайди. Мен бирдан яна бир хатога йўл қўйганимни сезиб қолдим, болани қандайдир ваҳимали таҳдидлар билан фармони олийларининг ҳузурига юбордим, у менинг бу ерда ўтириб уларга қандайдир бало ёғдирмоқчи эканимни ошириб-тошириб гапириб беради. Ваҳоланки, жон-дили билан мўъжизага ишонган одамлар, жон-дили билан мўъжизанинг ўзини кўргиси келади. Мендан қандайдир мўъжиза яратишни сўраб қолишса нима қиламан? Фараз қилайлик, мендан айнан қандай фалокат тайёрлаётганимни сўраб қолишса-чи? Ҳа, хатога йўл қўйибман, аввал фалокат қандай бўлишини ўйлаб кўриш лозим эди. Нима қилай? Вақтни чўзиш учун бирон баҳона топиш керак? Яна безовта бўла бошладим, диққатим ошди... Қадам товушлари! Келишмоқда. Ўйлаб кўриш учун бир минут вақтим бор холос... Тайёр! Топдим. Ҳаммаси жойида.

Мени қуёш тутилиши қутқариб қолади. Колумбми ёки Кортесми, ёки шунга ўхшаш бошқасими, ёввойи одамлар ўртасига тушиб қолганида жонини сақлаб қолиш учун қуёш тутилишидан жуда ўринли фойдалангани бирдан ёдимга тушиб қолди-ю, қалбимда ишонч уйғонди. Бу ҳийла мени фалокатдан асраб қолади. Мен бу ҳодисадан тақлид қиляпти деган таънадан қўрқмасдан фойдалансам бўлади, зеро, буни мен улардан деярли минг йил аввал қўлламоқдаман.

Кларенс итоаткорона, маъюс ҳолда кириб келди ва:

— Мен сенинг гапларингни ҳукмдоримиз қиролга шошилишч етказдим. У шу заҳоти мени ҳузурига чақирди. Қирол ўтакаси ёрилгудек қўрқиб кетди ва дарров сени озод этиб, чиройли кийимлар кийгизишим ҳамда барча қўлайликларга эга бўлган жой билан таъминлашим ҳақида фармон бермоқчи бўлиб турган эди, бироқ шу пайт Мерлин кириб келди-да, ишни пачава қилди: у сени ақлдан озган, нима дёмоқчи эканини, ўзи ҳам тушунмайди, деб қиролни ишонтира бошлади. У сенинг пўнисанг — бемаънилик, қуруқ мақтанчоқлик, деди. Иккаласи анча вақтгача тортишишди, алоҳа Мерлин истеҳзо билан деди: «Нима учун у бизга тайёрлаётган ўша фалокатнинг номини айтмади? Чунки айта олмайди». Шу гап билан қиролнинг оғзини ёпиб қўйди-ю, қирол унга эътироз билдира олмади. Лекин ноилож сенинг ҳурматингни

жоймга қўя олмаётгани сабабли, унинг аҳволига тушунинини ва сен тайёрлаётган хавф нимадан иборат эканлигини, у қачон юз беришини айтишинини илтимос қиляпти. О, илтимос, орқага чўзиб ўтирма, ҳар қандай сусткашлик бошингга тушган хатарни икки, уч барабар орттиради. Фаросатли дўстим, бизнинг бошимизга ёғдирмоқчи бўлган фалокатинини айт?

Жавобим таъсирчан чиқсин учун ўзоқ индамай турдим, сўнгра:

— Бу чуқурчага тушганимга қанча вақт бўлди? — деб сўрадим.

— Сени бу ерга кеча оқшомга яқин ташлашди. Ҳозир вақт эрталабки соат тўққиз.

— Жуда соз! Демак уйқуга тўйиб олибман. Ҳозир эрталабки соат тўққиз! Бу ерда эса ярим тундагидек қопқоронғи. Шундай қилиб бугун йигирманчи дегин?

— Ҳа, йигирманчи.

— Эртага мени тириклай ўтга ташлашадими?

Бола сесканиб кетди.

— Соат нечада?

— Қоқ пешинда.

— Майли, қиролга нима деб гапиришинини айтаман.

Жим бўлиб қолдим ва бир минут ваҳимали сукут сақлаб турдим-да, сўнг жиддий оҳангда, салмоқ билан, таҳликали овозда гапира бошладим. Овозим борган сари кучайиб борар ва ниҳоят момақалдиरोқдек янграй бошлади. Алоҳа мен тантановар ва улуғвор оҳангда ўз кароматинини айтдим. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон бунчалик кўтаринки руҳда гапирмаган эдим!

— Бориб қиролга айт, эртага пешинда мен бутун дунёни зимзиё тўж қоронгулигига чулғайман, қуёшни сўндираман ва у қайтиб ҳеч қачон порламайди. Ер юзидаги бутун ўсимлик зоти ёруғлигу иссиқлик етишмаслигидан нобуд бўлади, одамлар ҳам битта қолмай очликдан ўлади.

Болани ўзим остонадан кўтариб олиб чиқиб қўйдим, чунки у қўрқувдан ҳушини йўқотиб қўйган эди. Мен уни навкарларга топширдим-да, ўз жойимга қайтдим.

VI б о б

ҚУЕШ ТУТИЛИШИ

Сукунат ва зулматда хаёлим гўжғон ўйнай бошлади. Фактни билиш ўз-ўзидан ҳеч вақога арзимайдиган бир нарса, лекин уни яхлит кўринишда тасаввур эта бошласангиз, қиммати орта боради. Одам қорнига ничоқ тиқиб

олгани ҳақидаги хабарни эшитиш бошқа-ю, уни ўз кўзингиз билан кўриш бошқа. Бу сукунат ва зулмат қўйнида ўлим ваҳимаси борган сари томир-томиримга сингиб, аъзои-баданимни титроқ босиб борарди.

Лекин марҳаматли табиат инсонни шундай яратганки, унинг вужудидаги симоб маълум бир нуқтагача тушадиди-да, сўнг яна кўтарила бошлайди. Умид учқуни ва умид билан бирга тетиклик пайдо бўла бошлайди. Натижада инсон, агар бунинг иложи бўлса, ўз-ўзига нажот излаб топиш қобилиятига эга бўлади. Тез орада руҳим кўтарилади. Қуёш тутилиши мени албатта ўлимдан сақлаб қолади ва мен бутун қиролликда энг қудратли одам бўлиб қоламан деган қарорга келдим, бинобарин, вужудимдаги симоб бир зумда юқорига кўтарилиб кетди-ю, барча хавотирларим тумандек тарқади кетди. Ўзимни дунёдаги энг бахтиёр одамдек ҳис эта бошладим. Энди эртанги кунни сабрсизлик билан кута бошладим. Мен ўзимнинг буюк ғалабам, халойиқнинг ҳайрати ва иззат-эҳтиромининг нашидасини суришга ошиқар эдим. Бундан ташқари бу нарса иш нуқтаи назаридан менга талайгина фойда келтиришини ҳам кўнглим сезиб турарди.

Бу орада қалбим қаърида янги бир гумон туғила бошлады. Хурофот ботқоғидаги бу одамларга мен қандай хатар келтирмоқчи бўлганимни айтишса, улар қўрқиб кетиб мурасага келишади, деган ишонч ҳосил қилдим. Бинобарин, яқинлашиб келаётган товушларни эшитиб ўзимга ўзим: «Мана, мурасага келишяпти. Нима ҳам дердим, агар муросанинг менга манфаати бўлса, рози бўламан, йўқса ўз сўзимда туриб олиб, ўйинни охирига етказаман», дедим.

Эшик очилди-да, навкарлар кириб келишди.

— Гулхан тайёр, кетдик! — деди сардор.

— Гулхан? — Аъзойи-баданим бўшашиб кетди, йиқилаёздим. Бундай дақиқаларда нафасингни ростлаб олишинг мушкуллашиб қолади. Лекин базўр ўзимни тутиб олдим:

— Англашилмовчилик бўлган, қатл эртага тайин этилган, — дея олдим, холос.

— Буйруқ ўзгарган: қатл бугунга кўчирилди. Бўла қол!

Тамом бўлдим. Энди ҳеч нарса менга ёрдам беролмайди. Мен шу даражада саросимага тушиб, довдираб қолдимки, ихтиёримни йўқотиб қўйиб, эси оғиб қолган одамдек ўзимни у бурчакдан бу бурчакка ташлай бошладим.

Жаагчилар мени ушлаб олишди ва зиндондан олиб чиқиб, узун ер ости йўлакларидан судраб, тепага — равшан кун ёруғига олиб чиқишди. Қасрнинг тўрт томони ўралган кенг ҳовлисида пайдо бўлганимда сесканиб кетдим, чунки кўзим аввало ҳовли ўртасидаги устун ва унинг остида бир тўп қилиб йиғиб қўйилган ўтин билан роҳибга тушди. Ҳовлининг тўрт томонига қават-қават ўриндиқлар тизилган, ўриндиқларни эса ранг-баранг кийимлардаги томошабинлар тўлдиришган. Қирол билан қиролича ўз тахтларида тантанавор ўтиришар, оломон орасида улар алоҳида ажралиб кўринишарди.

Бир лаҳза ўтар-ўтмас олдимда қаёқдандир келиб қолган Кларенс пайдо бўлди. У кўзлари чақнаган қўйи менга меҳрнисорлик билан тикиларди.

— Қатлни бугунга кўчиртиришга уларни мен кўндирдим! — деди у қулоғимга шивирлаб. — Роса қийналдим ўзим ҳам! Қандай ҳалокат тайёрлаганингни айтган замоним улар шундай қўрқиб кетишдики, шу заҳоти хаёлимга темирни қизигида босиш керак, деган фикр келди. Уларга сенинг ҳукминг фақат эртага ўтиши мумкин, агар қуёшни ва коинотни ҳалокатдан асраб қолишни истасангиз, қатлни бугуноқ амалга оширинг, токи сенинг сеҳринг пишиб етилмагунча, дея гап уқтирдим. Улай агар, бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон, тасодифий тўқима. Бироқ даҳшатдан эслари чиқиб кетган одамларимиз гўё худонинг ўзи бизларни қутқариш учун юборган марҳаматидек менинг фикримга қаттиқ ёпишиб олишди. Аввалига ўз-ўзимдан кулдим, сўнг мендек бир ожиз бечора бандасини сенинг халоскоринг этиб сайлагани учун марҳаматли тангримга минг бор шукрона қилдим. Ишларимиз ўнгидан келишини қара-я! Қўёшни мангу ўчиришнинг ҳожати йўқ сенга. Тагин эсингдан чиқариб ўтирма. Утиниб сўрайман, бир озгина, жиндек қоронғи туширгин-да, сўнг яна аслидай порлайверсин. Шунинг ўзиёқ етарли бўлади. Албатта, мен уларни беихтиёр алдаган бўлиб чиқаман. Қуёш сал қорайиши билан улар ўлим талвасасига тушиб қолишади ва сени озод этиб, кўкларга кўтаришади! Қани, оғайни, шону-шуҳратинг сари олға! Лекин ёдингдан чиқмасин... Жон дўстим, менинг илтимосимни унутма, шафотли қуёшга шикаст етказма! Мен учун, энг содиқ дўстинг учун!

Дарди дунём ичимга сиғмай турсам ҳам, қуёшга шафқат қилишга сўз бердим. Боланинг нигоҳида чуқур миннатдорчилик ва дўстона меҳр порлаб кетадики, мени ҳалокат ёқасига олиб келиб, ўлимга маҳкум этган ақ-

моқона каромати учун юрак ютиб, койиб ташлай олмадим.

Навкарлар мени ҳовли ўртасига олиб боришаётганда атрофга шу қадар чуқур сукунат чўккан эдики, агар кўзларим боғланган бўлганда ўзимни тўрт минглик томошанин орасида эмас, жимжит саҳро ўртасида кетяпман, дея ўйлашим мумкин эди. Бу беҳисоб оломон қиёфалари бўзариб, кўзлари даҳшатли бақрайиб, қимир этмай туриши бамисоли төш ҳайкалга ўхшарди. Сукунат мени ёғоч устунга занжирбанд этиб, тўпигимдан то белимгача, сўнг бутун гавдамни ўтин билан қоплагунларигача давом этди. Қўлида машъала кўтарган одам оёқларим остига энгашганида сукунат янада оғирлашди. Беҳад-беҳисоб одамлар яхшироқ томоша кўриш учун беихтиёр бўйинларини чўзиб, олдинга интилишди, беихтиёр ўринларидан туриб кетишди. Роҳиб қўлларини боши узра кўтарди, нигоҳини мусаффо осмонга тикди-да, лотинчалаб бир нарсалар дея гўлдирай бошлади. У узоқ гўлдираб турди-да, бирдан жим бўлиб қолди. Мен бир неча дақиқа анграйиб турдим, сўнг роҳибга назар ташладим: у тошдек қотиб турарди. Ҳаяжонга тушган бутун халойиқ бирваракай оёққа туриб, осмонга кўз ташлади. Мен ҳам осмонга кўз ташладим: ё алҳазар, қуёш тутила бошлаган эди! Тетиклашиб кетдим, танамга жон кирди! Қора ҳошия қуёш доирасига аста-секин кириб борган сари юрагимнинг уриши тезлашарди. Оломон билан роҳиб осмондан нигоҳларини узоқламай, қотиб туришар эди. Ҳозир ҳамма менга қарайди. Ниҳоят, минг-минглаб кўзлар менга қадалганда шай бўлиб турган эдим. Мен қаддимни улуғвор тутиб, қўлимни қуёшга кўтардим. Бу ҳаракатим ўзининг ҳайратомуз таъсирини кўрсатди! Бутун халойиқ титроқдан ларзага келди. Шу он бирин-кетин икки овоз янгради.

— Ёқ!

— Ёқишни тақиқлайман!

Биринчи овоз Мерлинники, иккинчиси эса қиролники эди. Мерлин ўрнидан сапчиб турди, афтидан гулханни ўзи ёқмоқчи бўлди, шекилли.

Шунда мен:

— Қимирламамг!— дея амр қилдим.— Кимки мендан берухсат ўрнидан қўзғолса, момақалди роқ зарбасига дучор этиб, чақмоқ билан кулга айлантириб юбораман, қиролни ҳам аяб ўтирмайман!

Мўлжаллаганимдек бутун халойиқ итоаткорона жойига чўкди. Фақат Мерлингина бир неча дақиқа иккиланиб

турди. Мен уни ҳаяжон билан кузатдим. Ниҳоят, у ҳам ўтирди, мен енгил нафас олдим — энди айтганим айтган, теганим деган оулади.

— Шафқат қил, соҳибқирон сэр,— мурожаат этди менга қирол,— бу даҳшатни тўхтат, фалокатни бартараф эт. Бизга сенинг қудратли сеҳринг фақат эртага кучга киради дейишганди, лекин...

— Ҳазрати олийлари, бизни алдашибди, демоқчимисиз? Сиз ҳақсиз.

Бу гап ниҳоятда таъсирли чиқди. Халойиқ фалокатнинг олдини олиш учун ҳар қандай талабимни қондиришни илтижо қилиб қўлларини қирол томон узатди. Қирол бажонудил рози бўлиб, деди:

— Муҳтарам сэр, ўз шартингни айт! Ҳатто ярим қироллигимни сўрасанг ҳам майлига, фақат фалокат юз беришига йўл қўйма, қуёшга шафқат қил!

Омад менга кулиб боқди. Албатта дарҳол келишиб олар эдигу, бироқ қуёш тутилишини тўхтатишга қодир эмасдим. Ўйлаб кўриш учун бир-оз вақт сўрадим.

— Узоқ ўйлайсанми, эй, олижаноб сэр? Шафқат қил, сэр, қара, борган сари қуёшнинг юзи қораймоқда. Марҳамат қилиб айт-чи, ўйлашингга қанча вақт керак?

— Кўп эмас, ярим балки бир соат лозим бўлар.

Минглаб қўрқув аралаш эътирозлар эшитилар, лекин мен муддатни қисқартира олмасдим, чунки қуёш тутилиши қанча вақт чўзилиши мумкинлигига ўзимнинг ҳам ақлим етмасди. Умуман, нима бўлаётганини тушунмай гаранг эдим, шунинг учун вазиятни тарозига солиб, мулоҳаза қилиб олишим зарур. Қуёш тутилиши ҳодисасининг ўзи қандайдир нобоп чиқди, юрагимга ғулгула сола бошлади. Башарти, бу мен умид боғлаган ўша қуёш тутилиши бўлмаса, олтинчи асрга тушиб қолган-қолмаганимни, тушим эмаслигини қандай қилиб аниқлаб оламан? Ё танграм, қани эди, тушим эканлигини исбот қилолсам! Қалбимда умид учқуни пайдо бўлди. Модомики, болакай кунни чалкаштирмаган бўлса-ю, бугун ҳақиқатан йигирманчи бўлса, демак, мен олтинчи асрда эмасман. Ҳаяжон билан роҳибнинг енгидан тортиб, бугун нечанчи кун деб сўрадим.

Жин урсин! Бугун йигирма биринчи экан! Унинг жавобини эшитдим-у, аъзойи-баданам увишиб кетди. Янглишиб кетмадимикин, дея қайта сўрадим, бироқ у бугун йигирма биринчи эканини аниқ билар экан. Демак, бу каллаварам бола яна чалкаштириб юборибди. Қуёш тутилиши ўша — белгиланган, ўз вақт-соатида бошланибди.

Напироқда турган қуёш соатига қараб, ўзим ишонч ҳосил қилдим. Дарҳақиқат, мен қирол Артур саройида эдим, зеро, ҳозирги вазиятдан иложи борича унумлироқ фойдаланишим учун бор имкониятни ишга солишим зарур.

Борган сари қуёш қорайиб борарди. Одамларнинг эса дарди-алами орта бошлади. Шунда мен:

— Ҳаммасини ўйлаб кўрдим, олампақоҳ. Сизларнинг таъзинингизни бериш учун қоронғилик бостириб келишига тўсқинлик қилмайман — майли, дунёни зулмат қопласин. Қуёшни асл ҳолига қайтаришим ёки мангу сўндириб қўйишим сизларга боғлиқ. Энди шартимни тингланг: сиз бор ер-мулкингиизнинг қироли бўлиб қолаверасиз, ҳамма сизнинг қироллик иззат-обрўйингизни қилаверади, бироқ сиз мени барча амру фармонларини тўла ижро эттира олиш ҳуқуқига эга бўладиган доимий вазирингиз этиб тайинлайсиз ва хизматим учун давлатга комил ишонч билан келтирмоқчи бўлган даромадимнинг бир фоизини маош сифатида тўлайсиз. Борди-ю, бу маош менга етмай қолса, сиздан ортиқ сўраб ўтирмайман. Хўш, шартим сизга тўғри келадими?

Гулдурос қарсақлар янгради ва қиролнинг:

— Кишанлар ечилсин, уни озод этинг!— деган фармойиши эшитилди.— Бу ерда ҳозир бўлган аслзодаю фуқаро, бою камбағал унинг иззат-ҳурматини бажо келтирсин, зеро, у ҳозирдан эътиборан қиролнинг ўнг қўл вазири бўлади ва тўла ҳукмдорлик ҳуқуқига эга бўлиб, тахтнинг энг юқори поғонасида ўтиради!.. Қани, бостириб келаётган зулматни тарқатиб юбор, бизга ёруғлик ва хушчақчақликни қайтар. Бутун олам сени олқишлайди! Лекин мен:

— Агар оддий бир одам халойиқ ўртасида шармисор қилинса, бунинг ажабланарли ери йўқ, лекин қиролнинг вазири тақдирланиш ўрнига таҳқирланса, иснод менга эмас, қиролга тегади. Менинг кийимларимни олиб келинг...

— Тўхта, бундай кийим сенга муносиб эмас!— дея гапимни бўлди қирол.— Унга шаҳзодаларга муносиб либос келтирнг!

Режаларим ўз самарасини бермоқда. Қандай бўлмасин қуёш тўла тутилгунча вақтни чўзишим лозим, акс ҳолда улар зулматни тарқат, дея мени ўз ҳолимга қўйишмайди, ўз-ўзидан маълумки бу иш қўлимдан келмайди. Либос келтириш учун кетадиган вақт озроқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда муддатни орқага чўзарди. Яна бир баҳона ўйлаб топдим. Мен, қирол ақл-ҳуши ўзига келиб, кутилма-

ган ҳаяжон важоҳатида қилган азму қарорларидан айниб қолмасин, деб зулматни яна жиндек қуюқадаштираман, борди-ю, бу орада қирол ўз фикридан қайтмаса, қоронғиликни тарқатиб юбораман, дея нўписа қилдим. Бу шартим на қирол ва на томошабинларга хуш келди, бироқ ўз сўзимдан қайтмадим.

Олтинчи асрнинг ниҳоятда қўпол либосини бир амаллаб эғнимга кийгуниmgача зулмат борган сайин қуюқлашиб борарди. Ниҳоят, олам жарлик қоронғулигига чўмди ва туннинг сирли ҳамда совуқ шабадасини сезиб, осмонда милтирай бошлаган юлдузларни кўрган оломон даҳшатидан уввос солиб юборди. Мана, қуёш юзи тўла тугилди! Ёлғиз ўзимгина ич-ичимдан қувондим, қолганлар эса, табиийки, мутлоқ умидсизликка тушдилар. Шунда мен:

— Қирол ўз сукунати ила ваъдаларини бажаришга рози эканини билдирди,— дедим.

Сўнгга қўлларимни осмонга узатдим ва шу тарзда бир неча дақиқа донг қотиб турдим, кейин овозимга иложи борица тантанавор руҳ бериб, хитоб қилдим:

— Зулумот сеҳри тарқалсин, зиён-заҳматсиз йўқолсин!

Зулмат қўйнида хитобимга жавобан жимжитлик чўкди. Шу пайт қоронғу осмон қаърида қуёшнинг кумуш гардиши ярақлаб кўринди-ю; шу заҳоти саройни қийқириқ овозлари ларзага солди, мен эса олқиш ва ҳамду санолар седи остида қолиб кетдим. Каминага миннатдорчилик билдираётган ҳамда олқишлайётганлар орасида Кларенс албатта биринчилар қаторида эди.

VII б о б

МЕРЛИН МИНОРАСИ

Мен тўла ҳуқуқли давлат ҳукмдори, қиролликда иккинчи шахс бўлиб қолдим, иззат-ҳурматимни аъло даражада жойига қўядиган бўлишди. Устимда шоҳи, бахмал, зарбоф хуллас, шоҳона кийимлар, лекин мен ўнғайсизланаман. Шундай бўлса ҳам, бора-бора бу либосларга кўникиб кетишим аниқ. Қирол истиқомат қиладиган ҳашаматли хоналарни назарга олмаганда, мен қалъадаги энг яхши хоналарда яшар эдим. Деворлари ранго-ранг шоҳилар билан қопланган, тош ерга эса гилам ўрнига қўлда ясалган дағал, қингир-қийшиқ, бесўнақай бир неча бўйра тўшаб қўйилган. Ростини айтсам, ҳеч қандай қулайлик йўқ эди. Мен бу ерда, очиги, турмушни тотти қиладиган

майда-чуйда қулайликларни назарда тутмоқдаман. Катта-катта қўпол нақшли ўймакор дуб креслолар ёмон эмас экан-у, лекин фақат креслолар билан иш битмайди. На совун, на гугурт бор, ўз аксингизни челақдаги сувда кўргандагидек темир ойнадан бошқа бирон бир кўзгучам йўқ эди. Боз устига, деворда лоақал суғурта маҳкамасининг биронта рангли реклама-лавҳаси ҳам йўқ. Бунга қарангки, кўп йиллар давомида рангли-рекламаларга шунчалар ўрганиб кетиб, санъатга бўлган иштиёқим қонқонимгача сингиб кетибдики, бунга жисмимнинг бир қисмига айланиб кетганини ўзим ҳам билмай юрган эканман. Ўзини кўз-кўз қилиб турган, серҳашам, лекин бепарво деворларни кўрганим сайин юртимни қўмсар ва Шарқий Хартфорддаги уйимизни эслай бошлайман. Гарчанд уйимиз оддийгина бўлса ҳам, унинг ҳар бир хонасида суғурта қилиш хусусида эълон ёки энг камида уч хил рангли «Ушбу хонадонни худо ёрлақасин!» деган шиор осилган бўлиб, меҳмонхонамиз деворларига эса тўққиз хил рангли эълон ёпиштирилган эди. Бу ерда, менинг тантанали вазирлик залимда буюмларнинг ҳайратда қоларли даражада ранги ҳам, шакли ҳам нотўғри тасвирланган, катталиги кўрпадек тўқилгани ҳам, тикилгани ҳам номаълум (баъзи ерларига ямоқ солинган) матони ҳисобга олмаганда ҳеч қандай сурат йўқ эди. Матода акс эттирилган буюмлар шу даражада бесўнақай эдики, ҳатто «машҳур Хэмптонкорт картонлари» деб аталмиш кўрқинчли суратларни яратган Рафаэль ҳам бундан деғалроқ қилиб бўёқ ишлатолмаган бўларди. Рафаэль—мўътабар зот. Бизнинг уйимизда ҳам унинг бир неча асарлари бор. Битта картинасида «ажойиб балиқ ови»ни шу даражада ғалати чизганки, энг қизиғи, ҳатто битта ит ўтқазиб қўйилган тақдирда ҳам ағдарилиб кетадиган бир қайиқчага уч кишини жойлаштириб қўйибди. Мен Рафаэлнинг бир умр ёддан чиқмайдиган асарларини жуда завқланиб томоша қилар эдим.

Бутун бошли бир саройда на телефон ва на қўнғироқ бор эди. Ихтиёримга бир талай хизматкор бериб қўйишди. Навбатчи хизматкорлар йўлакда қалашиб ётишарди-ю, бироқ биронтаси керак бўлиб қолса, чақириб келиш учун ўзим боришга мажбур бўлардим. Газ ҳам, шам ҳам йўқ бўлиб, стол-стуллар билан жиҳозланган хоналарда дастурхонга қўйиладиган бронза косаларга мой қуйиб, ёғли пилик билан хоналарни ёритишарди. Деворларга илиб қўйилган кўплаб шунақа пилта чироқлар ғира-шира ёритиб турган хона бундан баттар қоронғидек туюларди.

Кечкубуналари ташқарига чиқмоқчи бўлсангиз, хизматкорлар олдингизда машъала кўтариб боришади. Бу ерда на китоб, на қалам ва на қоғоз бўлади, дераза деб аталмиш тешикларда ойна ҳам йўқ. Ойна ўзи бир арзимаган нарса-ку, лекин йўқ бўлгандан кейин унинг ҳам қадри ўтаркан. Ҳаммасиям майли-я, лекин қанд, кофе, чой ва тамакининг йўқлигини айтмайсизми? Мен кимсасиз оролга тушиб қолган Робинзон Крузога ўхшаб қолган эдим ва унга ўхшаб зерикиб ўлмаслик учун уй ҳайвонлари билан мулоқотда бўлишим, ҳаётим баҳарнов бўлиш учун унга ўхшаб ихтиро этишим, нималарнидир ўйлаб топишим, яратишим, мавжуд бўлган шароитни ўзгартиришим керак, ҳуллас, калламни ва қўлларимни муттасил ишлатишим лозим эди. Аввалига ҳамманинг синчковлик билан кузатиши мени ташвишга солиб қўйди. Гўё халқнинг мендан бошқа иши йўқдек. Кўп ўтмай, шу нарса-маълум бўлдики, қуёш тутилиш воқеаси бўтун Британия халқини ўлгудек ваҳимага солибди. Қуёш тутилиб бўлгунга қадар бутун орол бошдан-оёқ чексиз даҳшатга тушиб, барча монастирлар қиёмат-қойим бўлажагига ишонч ҳосил қилиб фарёд кўтарган халойиқ билан тўлибди. Сўнгра бу даҳшатли кулфатни юборган бир муҳожир қирол Артур саройида истиқомат қилаётганини, у қуёшни шамдек сўндиришга ҳам қодир эканини, шундай қилмоқчи ҳам бўлганини ва лекин сеҳру жодусининг кучини сўндириб юборишга кўндиришгани ва коинотни вайрон бўлишдан, одамларни наф ҳалокатдан ўзининг қудратли сеҳри билан сақлаб қолган одам сифатида иззат-эҳтиромга лойиқ эканидан хабар топишибди. Башарти, сиз бу миш-мишларга ҳамма ишонганини, фақат ишонибгина қолмай, зиғирдек ҳам шубҳа қилмаганини инobatга олсангиз, бутун Британияда пиёда бўлса ҳам, мени кўриб кетишга жон деб эллик чақирим пиёда йўл босиб келишга рози бўлмаган биронта кимса қолмаганига ишонч ҳосил қиласиз. Табиийки, ҳеч ким ҳақида эмас, фақат мен ҳақимда гапиришарди, ҳатто қирол ҳам назардан қолиб, унга ҳеч ким қизиқмай қўйди. Йигирма тўрт соатдан сўнг ҳар томондан вакиллар кела бошлади ва бу икки ҳафта давом этди. Теварак-атрофдаги барча қишлоқлар одамлар билан тўлиб кетди. Бу муҳтарам ва азиз халойиққа мен кеча-кундузда ўн икки бор кўриниш берар эдим. Бу иш мени чарчатар ва кўп вақтимни оларди, албатта. Аммо шуниси ҳам бор эдики, ўзингни машҳур ва ҳаммага манзур сезиш хийла хушёқар экан. Қария Мерлин эса ҳасад-ўтида ёнарди, бунга сари мен ҳузур қилар эдим. Лекин

бир нарсага ҳеч ақлим етмасди, нима учун ҳеч ким мендан дастхат сўрамайди! Бу ҳақда Кларенс олдида гап очдим. Қаёқдан тилим қичиб гапирган эканман, дастхат нима эканини унга роса тушунтиришга тўғри келди! Кларенс, бутун мамлакатда йигирма-ўттиз кишидан ташқари ҳеч ким на ёзишни, на ўқишни билади, деди. Шунақам мамлакат бўладими?! Мени ташвишга солаётган яна бир ҳол мавжуд эди: чор атрофдан тўпланган бу халойиқ, албатта янги мўъжизани кутади. Бунинг ажабланидиган ери йўқ. Узоқ сафардан уйингга қайтиб борганингдан кейин осмондаги қуёш ҳам бўйсунадиган одамни ўз кўзинг билан кўрганингни айтиб мақтанасан ва шу билан қўни-қўшнилар олдида кибрланасан, лекин ўз кўзинг билан ўша одамнинг мўъжизалар яратганини кўрганингни айтиб мақтаниш ундан ҳам яхшироқ. Кейин, секи кўргани узоқ-яқиндан одамлар кела бошлайди... Ўз ҳолимга қўярда-қўймай мени қистовга олишар эди. Ой тутилиши кераклигини билардим-у, аниқ куни ва соатини билмасдим, лекин бу воқеага хийла вақт бор. Атиги икки йил. Кун ва ой тутилишларининг бозори чаққон шу кунларда ой тутиладиган кунни яқинлаштириш имкони бўлса, ҳеч нарсамни аямай шундай имкониятдан тезда фойдаланиб қолган бўлар эдим. Афсуски, шундай савоб иш хайф кетяпти, ваҳоланки, бу ҳодиса ҳеч кимга кераги бўлмай қолган бир пайтда содир бўлади.

Бордию бу воқеа фараз қилайликки, бир ойдан кейин бўлса ҳам, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан сотиб юборардим, лекин ушбу дамда ундан ҳеч фойда йўқ, ҳатто бу ҳақда ўйламай ҳам қўйдим. Бу орада Кларенс кекса Мерлин пинҳона халқни йўлдан оздираётганини сезиб қолибди. У мени товламачи, ҳеч нарса қўлидан келмагани сабабли билганларидан бошқа мўъжиза кўрсатолмайди, деган миш-миш тарқатибди. Бунга қарши албатта нимадир қилиш керак эди. Шунда мен бир режа ўйлаб топдим.

Амалимдан фойдаланиб, Мерлинни ўзим ётган зиндонга солдириб қўйдим. Сўнгра жарчи орқали халқ орасида яқин икки ҳафта ичида давлат ишлари билан банд эканлигим, фурсат топганимдан кейин самовий аланга билан Мерлиннинг тош минораси кулини кўкка совуражгим ҳақида, бас, шундай экан, мен ҳақимда қаерларда ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб юрган одамлар ким бўлишдан қатъий назар, тилларини тийиб юришсин, дея овоза тарқатдим. Яна шуни таъкидлаб қўйдимки, кўрсатмоқчи бўлган мўъжизам энг сўнггиси бўлади. Башарти бу мўъжиза бирор кимсани қаноатлантирмаса-ю, ғийбат-

ни давом эттираверса, ундай одамларни мен отга айлан-тириб, арава тортишга мажбур қилиб қўяман. Шундан кейингина осойиштадик бошланди.

Мен Кларенсга озроқ ишонардим, биз аста-секин бир ишга тайёргарлик кўра бошладик. Эҳтиёти шарт, ушбу мўъжиза ҳақида кимда-ким оғзидан гуллаб қўйса, шу заҳотиёқ тил тортмай ўлади, дея Кларенсни огоҳлантириб қўйдим. Биз хуфиёна бир неча бушел аёло даражали порох тайёрлардик, қуролсозлар эса менинг раҳбарлигим остида яшин қайтаргич ва сим ясашиди. Тўрт юз йилча бурун римликлар қурган бу кўҳна минора аста-секин ёмирилаётган бўлса ҳам, ҳали ҳийла мустаҳкам эди. Дарвоқе, минора бесўнақай бўлса ҳам, ўзига хос ҳусну таровати бўлиб, бошдан-оёқ тангасимон қалқончалар билан қопланган эди. У саройдан ярим чақирим наридаги тепаликда ёлғиз қаққайиб турар ва сарой деразаларидан яққол кўринар эди.

Биз ишимизни кечалари битирардик. Минорани роса порох билан тўлдирдик. Пойдеворидан қалинлиги ўн беш фут келадиған ўндан ортиқ тошни суғуриб олиб, ўрнига порох жойладик. Бунча порох Лондондаги Тауэр саройини портлатиб юборишга ҳам етарли. Ўн учинчи тун биз минора тепасига яшин қайтаргич ўрнатиб, бир учини порохнинг бир зарядига уладик, қолганларини эса сим билан бир-бирига туташтириб қўйдик. Кўрсатажак мўъжизам ҳақида гапирганимдан бери халқ минорани четлаб ўтарди, лекин шундоқ бўлса ҳам, мен ўн тўртинчи кун и эрта билан жарчилар орқали ҳеч ким минорага яқин бормаслиги керак, деб эълон қилдирдим. Сўнгра мўъжизамни яқин йигирма тўрт соат ичида амалга ошираман, бироқ аниқ вақтни билмайман, шул сабабли шартли белги билан огоҳ қиламан: кундуз кун и бўлса сарой минораларига байроқ илиб қўяман, тун бўлса, машъала ёқаман, дея маълум қилдим.

Кейинги кунларда тез-тез момақалди роқ бўлиб тургани учун ишим ўнгидан келмайди, деб унчалик қайғурмадим, жуда бўлмаса давлат ишлари билан жуда банд бўлиб қолдим, деган баҳона билан мўъжизани бир-икки кунга кечиқтириш мумкин, халқ ноилож жиндек кута туради.

Аксига олиб кун очиқ келди, кейинги уч ҳафта ичида биринчи марта осмон мусаффо бўлиши—ўзи шунақа бўлади. Мен ўз хонамга кириб олиб, об-ҳавони кузата бошладим. Вақти-вақти билан ҳузуримга Кларенс кириб турар ва халқнинг ҳаяжони борган сари ортиб бора-

ётгани ҳақида гапирар, янгидан-янги халқ тўдалари келиб қўшилаётгани шинақ орқали кўриниб турибди, дер эди. Ниҳоят, қош қораядиган маҳал худди менга керакли жойда осмонга булут кўтарилди. Узоқдаги бу булутнинг ортиб, қуюқлашиб боришини бир оз кутиб турдимда, энди бошлаш керак, деган қарорга келдим. Машъалаларни ёқишни ва Мерлинни менинг ёнимга олиб келишларини буюрдим. Чорак соатдан кейин айвонга чиқдим, у ерда аллақачон қирол ва сарой аҳли тўпланиб бўлишган экан, улар қоронғиликка тикилганча Мерлин минорасидан кўзларини узмас эдилар. Қоронғи шундай қуюқлашган эдики, узоқдаги ҳеч нарсани кўз илғаб олмасди. Халқ тўдаларию уларнинг бошлари узра ярми қоронғиликка ғарқ бўлиб, ярми машъала ёғдусида ёришиб турган миноралар ажойиб манзара кашф этган эди.

Таъби жуда хира алфозда Мерлин келди.

— Гарчанд, сенга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлсам ҳам, мени тириклай ёндириб юбормоқчи, сўнгра менинг касби коримни бадном қилмоқчи бўлган эдинг,— дедим унга.— Шу қилмишинг учун мен осмону фалакда чақин чақиб, сенинг минорангни яксон қилиб юбораман, лекин азбаройи адолат юзасидан сенга ўз қудратимни кўриш имконини бераман. Башарти, сеҳримнинг кучини сўндириш ва само алангасига қаршилиқ кўрсатиш қўлингдан келса — қандингни ур, навбат сеники!

— Сенинг сеҳринг кучини сўндириб юбориш қўлимдан келади, соҳибқирон сэр, ва шундай қиламан ҳам, шубҳа қилмай қўя қол,— деди Мерлин.

У тоштахталар устига хаёлий доира ясади ва шу доира ичида бир чимдим кукуни ёндириб юборди, кукун устида бир тутам булут пайдо бўлиб, атрофга хушбўй ҳид таралди, ҳамма қўрқиб кетганидан чўқинганча орқасига тисланди. Сўнгра у бир нарса дея ғўлдираганча жазава-си тутиб, қўллари шамол тегирмонининг қанотлари каби айлана бошлади. Бу орада момақалди роқ яқинлашиб авжига олаётган шамол машъала алангасини лопиллатар ва сояларни чайқатар эди. Ёмғирнинг дастлабки йирик-йирик томчилари тушди, атрофни зимзиё қоронғилик қоплаб олган, аҳён-аҳёнда чақмоқ чақиб қўярди. Менинг яшин қайтаргичим ҳозир албатта ишлай бошлайди. Ортиқ кечиктириб бўлмайди. Шунда мени:

— Етар шунча саъйи-ҳаракатларинг,— дедим.— Сеҳру жоду қилишинг учун тўла имконият яратиб бердим, сенга ҳалал бермадим. Ҳаммага маълум бўлдики, сенинг сеҳринг бир пулга қиммат. Энди навбат менга.

Мен уч марта қўлларимни силтаб ташладим, қулоқларни қоматга келтириб нимадир гумбурлади, худди вулқон отилгандек бўлди. Кўҳна миноранинг оташ парчалари тунни кунга айлантириб, ҳамма ёқни ёритиб юбордики, бу ёруғликда катта бир кенгликка йиғилган минглаб одамларнинг ерга мук тушгани яққол кўринди. Нимасини айтасиз, осмондан бир ҳафтагача қум ва шағал аралаш ёмғир ёғиб турди. Бир оз бўрттирилган бўлса ҳам, ҳар қолда шундай миш-мишлар тарқалди.

Мўъжиза бениҳоя таъсир этди. Қизиқувчиларнинг таъқибидан қутулдим. Эрталаб лой кўчаларда минглаб оёқ излари қолганини кўрдим, лекин уларнинг бари менинг саройимни четлаб ўтган эди. Борди-ю яна бир мўъжиза кўрсатилади, деб эълон қилганимда ҳам ҳатто полиция ёрдамида ҳам бунчалик кўп томошабинни йиға олмасдим.

Мерлин мот бўлди. Қирол унга мояна тўлашдан бош тортди, боз устига уни саройдан бадарға ҳам қилмоқчи бўлган эди-ю, лекин ўртага мен тушдим. Мерлин об-ҳаво ва шу каби майда-чуйда нарсалар билан шуғулланаверади, башарти, унинг маза-матрасасиз найрангларидан ҳеч вақо чиқмаса, ёрдам бериб тураман, дедим. Минорадан битта ҳам тош қолмагани, бироқ ҳукуматга минорани қайта қурдиртирдим ва Мерлинга уни аҳолига топширгин, дея маслаҳат бердим. Лекин Мерлин ўтакетган калондимоғ одам бўлгани, менга нисбатан ҳеч қандай миннатдорлик ҳисси бўлмагани сабабли, ҳатто раҳмат ҳам демади. Чол ўзига етарли ўлгудек заҳар эди, зотан бир четга суриб чиқазилган одамнинг ширинсўз бўлиши амримаҳол.

VIII б о б

ХҲЖАЙИН

Ҳуқуқлари чекланмаган даражада ҳукмдор бўлиш яхши, лекин ҳукмингдан ҳамма мамнун эканини ҳис этиш ундан ҳам яхшироқ. Минора воқеаси менинг ҳукмдорлик мавқеимни беадад мустаҳкамлади. Менга ҳасад ва танқид кўзи билан қараганлар бирпасда ипакдек мулойим бўлиб қолдилар. Энди бутун қиролликда менинг ишларимга аралашишини лозим кўрадиган биронта ҳам одам қолмади.

Мен ўз мавқеимга ва атрофимдаги барча шарт-шароитларга тезда кўникиб олдим. Авваллари эрта билан

уйғонар эканман, ўз «тушимдан» кулар ва завод гудогини кутар эдим, лекин бу нарсa аста-секин ўтиб кетди, ахийри жинниларни даволайдиган касалхонада эмас, балки олтинчи асрда — қирол Артур саройида яшаётганимга қатъий ишонч ҳосил қилдим ва ўзимни ўз уйимдагидек ҳис эта бошладим. Мабодо менга танланг десалар, олтинчи асрни ҳатто йигирманчи асрга ҳам алмаштирмас эдим. Ўйлаб кўринг-а, билагон, ақлли, фаол одам-олга силжиши, мамлакат билан бирга юксакликка кўтарилиши учун қанча-қанча имкониятлар бор. Чексиз фаолият кўрсатиш имкониятига эгаман, бунинг устига бир ўзим — биронта ҳам рақобат йўқ, билим ва қобилияти жиҳатидан ҳеч бир киши йўқки, менинг олдимда гўдак бўлмасин. Йигирманчи асрда қисматим қандай бўлар эди? Жуда нари борса заводда мастер бўлардим ва бу иш учун кўчадаги ўткинчилар орасида мендан кўра муносиброқ одамларни топиш ҳам қийин бўлмасди.

Мартабам юксак бўлиб кетди! Бу ҳақда ўйламай туrolмасдим, ўз еридан отилиб чиққан нефть фавворасига қараб завқланаётган одамдек ўз муваффақиятларимдан завқланар эдим. Мен ўтмишдан қиёс ахтариб кўрдим ва Юсуф воқеасидан бошқа ўхшашишини тополмадим, аммо гарчанд Юсуфнинг тақдири меникига ўхшаган бўлса ҳам, бунга тенг келолмасди. Модомики, Юсуфнинг ажойиб молиявий қобилияти фиръавндан бошқа ҳеч кимга фойда келтирмаган экан, бинобарин, авом халқи унга ғараз билан қарашга тўла ҳақли эди. Мен эса қуёшга шафқат этиб, ҳамма учун савоб иш қилдим ва шу сабабли ҳамманинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлдим.

Мен қиролнинг сояси эмас, аксинча, чинакам улуғ зот бўлиб қолдим, зотан қиролнинг ўзи сояга ўхшарди. Мен одатда тез-тез учраб турадиган, номигагина ҳукмдор эмас, дарҳақиқат, жуда катта ҳуқуқ эгаси эдим. Мен дунё тарихининг улкан бир янги даври бўсағасида турар эдимки, бу ердан тарихнинг кичкина ариқчаси тобора чуқурлашиб, тобора кенгайиб боришини ва натижада ўзининг қудратли оқими келгуси замонлар сари илгарилаб бораётганини кузата олардим. Зотан, беҳисоб тахту тожлар паноҳида юрган ўзимга ўхшаш де Монфор, Гэвстон, Мортимер, Вильсер каби муттаҳамлар бир-бир кўз олдимдан ўта бошлади, уруш олиб борганлару юришларга бошчилик қилаётган француз армиясининг арзанда-ларини, ҳамда Карл II нинг мамлакатни идора қилаётган маъшуқаларини тасаввур этиб кўрдим, лекин ўзимга тенг келадиганини тополмадим. Мен Ягона эдим,

яна шунн эътироф этиш қувонарлики, шу фактни ўн уч ярим аср давомида ҳеч ким яшириб ҳам, инкор этиб ҳам билмади.

Ҳа, мен ўз қудратим билан қиролга тенг эдим. Бироқ, мамлакатда мен ва қирол иккаламизни бирга қўшганда ҳам қудратлироқ бир куч бор эдики, бу ҳам бўлса — черков. Бу фактни яширмоқчи эмасман. Хоҳласам ҳам яшира олмасдим. Лекин ҳозир бу ҳақда гапириб ўтириш жойиз эмас. Вақти-соати, мавриди келганда гапириб бераман. Аввал-бошида черков менинг мушугимни ҳам пишт дёлмади.

Бу ажойиб ва ғаройиб мамлакат экан! Одамларини айтмайсизми? Шу даражада ювош, содда ва лақма эдики, худди қўйнинг ўзгинаси. Озод бир дунёда туғилган мендек бир кишига бу одамларнинг қирол, черков ва оқсуякларга содиқ эканлиқларини, сидқидилдан, итоатгўйлик билан онг ичишларини эшитиш қанчалар малол ботади. Ҳолбуки, қулнинг қамчинни яхши кўриши ва съюзлаши ёки итнинг ўзини калтаклаётган ўткинчини иззат қилиши қанчалик асосли бўлса, бу одамларнинг қирол, черков ва оқсуякларни сийлаши, улуғлаши шунчалик асоссиз! Худо ҳаққи, энг мўътадил ҳисобланган ҳар қандай монархия ва ҳаддан зиёд камтарин бўлган аристократия ҳам ҳақоратомуздир, модомики сиз монархия ва аристократия ҳукми остида туғилган бўлсангиз, ҳеч қачон тутган ўрнингиз ҳақоратомуз эканлигини ҳаёлингизга келтиролмайсиз ва бошқа бировнинг бу ҳақда уқтиришларига ҳам ишонмайсиз. Ҳукмронликка ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи ва асоси бўлмаган пуч ёнғоқларни эл тахтида ўтирганини, ҳамда қандайдир учинчи даражали шахсларнинг зодагон ҳисобланиб келганини ўйласангиз, ўз халқингиз учун номус қилар экансиз, борди-ю, барча шоҳу тўраларни улардан кўра хийла муносиб одамлар каби ўз ҳолларига қўйиб қўйилса борми, улар умрбод хор-зорлик ва номаълумлик ботқоғида қолиб кетар эдилар.

Қирол Артур даврида британияликларнинг кўп қисми қуллардан, ҳа, ҳақиқий қуллардан иборат бўлган. Зотан, улар қуллар деб аталган ва қуллик белгиси сифатида бўйинларига темир занжир илиб юрганлар. Бошқалар ҳам, гарчи ўзларини эркин одамдек фараз қилиб, уларга «эркин одамлар» деб ном қўйишган бўлсалар ҳам, аслини олганда қул эдилар. Тўғрироғи, бутун бир миллат фарзандлари фақат қирол, черков ва тўралар олдида лаганбардорлик қилиш, уларга бош эгиб, хизматларини адо

этиш, улар учун қон тўкиш, ўзи очдан ўлса ҳам, уларнинг қорнини тўйғазиш, ўзи меҳнат қилиб, уларга тарахлабеодод ҳаёт кечирришлари учун шароит яратиб бериш, ўзи қашшоқлик ва кулфатда кун кечирса ҳам, уларни бахтиёр этиш, ўзи яланғоч юрса ҳам, уларга шоҳи кўйлақлар ва қимматбаҳо тақинчоқларда юриш имкониятини яратиш, улар учун ўлпон тўлаш, ўзи умр бўйи ҳақорат эшитса ҳам, улар гердайиб, ўзларини авлиё ҳис этиб юришларига имкон туғдириб бериш учунгина мавжуд эдилар. Ваҳоланки, раҳмат ўрнига фақат калтагу нафрат—бу халқнинг қисмати эди. Дарвоқе, халқ ўзининг таҳқирланишига шу даражада кўникиб кетган эдики, ҳатто шундай кўринишдаги эътиборни ҳам шараф деб қабул қиларди.

Мерос бўлиб қолган маслак қизиқ нарса, зеро, уни кузатиш ва ўрганиш диққатга сазовордир. Менга мерос бўлиб қолган ўз маслагим, қирол ва унинг халқининг эса ўз маслаклари бор эди. Униси ҳам, буниси ҳам вақт ҳамда одат кучи билан қазилган чуқур ўзанда оқади, зеро, ақл кўзгуси билан бу оқимларни ўзгартирмоқчи бўлган одамдан узоқ меҳнат талаб этилади. Мисол учун, бу халқ шундай бир маслакни мерос қилиб олганки, гўё табиат унга қанчалар мурувват этмаган бўлсин, унвони ва узундан-узоқ шажараси бўлмаган одам ҳайвонлардан, қумурсқалардан бир баҳя ҳам юқори турмайди. Ваҳоланки, менинг ғоям — товус патининг ворислари бўлиш, ўз унвонларига номуносиб одамсифат қарғалар эса фақат майна бўлишга лойиқдурлар. Шул сабабли менга ғалати муносабатда бўлишлари табиий. Бу тахминан ажойибхона эгаси ва томошабиннинг филга бўлган муносабатига ўхшайди. Улар филнинг келбати ва бениҳоя кучига қойил қоладилар, ўзларининг қўлларидан келмайдиган кўп нарсаларнинг уддасидан чиқа олишни фахрланиб гапирдилар, дарғазабланса минглаб одамни тумтарақай қиливориши мумкинлигини ҳам ғурур билан эслаб қўядилар. Лекин филнинг шу фазилати учун ўзлари билан тенг кўроладиларми? Йўқ! Бундай фикр ғариб бир чувриндининг ҳам кулгисини қистатган бўлурди... Ҳа, бундай фикр ҳеч қачон унинг миясига келмайди, у шундай фикр мавжудлигини фараз ҳам қилолмайди. Зотан, мен қирол, аъёнлар олдида бутун бир халқ, энг сўнгги нотагон — қулгача, барчанинг назарида бор йўғи ана шундай фил эдим, холос. Менга қойил қолардилар, айни замонда мендан қўрқар эдилар. Лекин ҳайвон сифатида менга қойил қолсалар, айни пайтда мендан ҳайвондан қўрққандек

қўрқар элилар. Ҳайвонга ҳеч ким ихлос қўймайди — менинг ҳам ихлосмандларим йўқ, ҳатто ҳурмат ҳам қилишмайди. Менинг на шажарам ва на мерос бўлиб қолган унвоним бор, шул сабабли қирол ва аъёнлар назарида оёқ остидаги тупроқдек ган эдим, ҳолубки, халқ ҳурмат-иззат у ёқда турсин, менга ҳайрат ва даҳшат билан қарарди. Халқ ўзига мерос қилиб олган ғояларига биноян зодагонлару шажараси узун одамлардан бошқа ҳеч кимни иззат-эҳтиром этмасди. Бунда қудратли ва даҳшатли рим-католик черковининг таъсири бор. У арзимаган икки-уч аср ичида бутун бошли инсон миллатини чуволчанглар миллатига айлантириб қўйибди. Черков бутун дунё устидан ўз ҳукмини ўрнатгунга қадар одамлар одам эди, қаддиларини даст кўтариб юрардилар, инсоний фазилатларга эга, руҳан тетик ва озодлик шайдоси эдилар. Улуғворлик ва олий мартабага ҳам келиб чиқишларидан эмас, ўз меҳнатлари эвазига эришар эдилар. Сўнгра черков пайдо бўлдию ишга киришиб кетди, у доно ва маккор эди, у мушук терисини, яъни халқ терисини шилишнинг жуда кўп усулларини биларди, черков кашф этган қиролларнинг илоҳий ҳуқуқларини ўн ақида билан шундай шуваб таъшладикки, покиза тупроқдан қилинган шувоқ разилликни яшириш учун хизмат қила бошлади. Ақида (авом халқнинг) итоаткор бўлишини, хўжайинларга бўйсунишни, фидойиликнинг афзаллигини тарғиб қилади, ёмонга муҳолиф бўлманг дея (авом халққа) насихат қилади, (авом халққа, ёлғиз авом халқнинг ўзига) сабр-тоқат, маънавий қашшоқлик, золимларга итоатгўй бўлишни тарғиб этади. Насл-насаб ва наслий унвонларни жорий этиб, ер юзидаги барча христианларни уларга бош эгиб, иззат-эҳтиром этишни ўргатган ҳам ана шу черков. Бу қусур христиан дунёсининг қонида, менинг қадрдон асримда ҳам йўқ бўлмади. Гарчи, инглиз авом халқининг илғор вакиллари ҳар қандай мартабага муносиб бўлсалар-да, аҳмоқона қонунни юз-хотир қилиб, қирол, лорд каби унвонларни даъво қилмасликка кўникиб келдилар. Инглиз халқи бу ғалати аҳволга кўникибгина қолмай, аксинча ундан мағрурланаётганига ўз-ўзини ишонтиради ҳам. Модомики, одам адолатсиз даврда туғилиб ўсган бўлса, у ҳар қандай ҳақсизликка кўникиб кета олади. Ўз-ўзидан маълумки, мансаб ва унвонга ихлосманд бўлишдек мараз биз америкаликлар қонида мавжуд эди, лекин мен Американи тарк этадиган вақтга келиб бу нарсаси йўқолди. Бу касалнинг ожиз кўринишлари баъзи бир олифта тўралар ва хонимларда учраб туради. Лекин бун-

дай офат шу даражасида пасайиб кетса, уни бартарэф этилди, деса ҳам бўлади.

Энди қирол Артур саройидаги менинг ғаиритабийи аҳволимга қайтсак. Мен ўзимни миттилар орасига тушган улкан одамдек, гўдаклар орасидаги катта кишидек, ақли ожиз бечоралар ўртасидаги ақли доно кишидек сезардим. Нима десангиз денг-у, лекин бутун Британия дунёсида ягона буюк одам эдим. Шундай бўлса ҳам, менинг қадрдон давримдаги узоқ Англияда ҳам Лондон чалдеворларидан кимдир топиб келган, қиролнинг ўйнашидан бўлганман, дея исботлай оладиган қандайдир қўймиа графнинг қадри меникидан зиёдроқ эди. Артур подшоҳлигида бундай одамни ҳурмат этишади, гарчи, унинг устки кўриниши зеҳни каби мажруҳ, ахлоқи келиб чиқишидек насткаш бўлса ҳам. Бу одамга қирол ҳузурида ўтиришга рухсат этилиб, менга бундай илтифот раво кўрилмаган вақтлар ҳам ҳеч қандай ташвишсиз-озорсиз мен ҳар қандай унвонга эриша олардим ва бу унвон шарофати билан барчанинг, ҳатто қиролнинг, гарчи, бу унвонни ўзи берган бўлса ҳам, олдида обрўйим ошиши мумкин эди. Лекин мен унвон сўрамадим, тақлиф қилишганларида эса ўзим рад этдим. Менинг маслагимдаги одамга унвон завқ бағишламайди, бундан ташқари унвонга ғайриқонуний эришган бўлардим, чунончи, билишимча, аслзодалик соҳасида авлодимнинг ҳеч омади келмаган. Мен ҳокимиятнинг яккаю ягона манбаи бўлмиш халқнинг ўзи марҳамат этган унвон билангина қаноат ҳосил эта олар ва фахрланар эдим. Бундай унвонга сазовор бўлиш орзусида бўлдим ва ниҳоят, узоқ йиллар давомида қилган астойдил, ҳалол меҳнатим эвазига орзуимга эришдим ва уни зўр ифтихор билан тақиб юрдим. Кунларнинг бирида қишлоқ тегирмончисининг оғзидан чиқиб кетган бу унвон ноёб ихтиродек ҳамма уни маъқул кўрди ва бу унвон мамнуният билан ҳазил-ҳузул аралаш оғиздан-оғизга ўтиб юрди. Шу тариқа ўн кунда бутун мамлакатга ёйилиб кетдики, инчунин қирол деган сўзга қанчалик кўникиб кетишган бўлса, бу сўзга ҳам шунчалик кўникиб қолишди. Бундан кейин халқ орасидаги миш-мишларда ҳам, қирол кенгашида, давлат аҳамиятига молик тортишувларда ҳам мени айнан шундай деб атай бошладилар. Бу унвонни ҳозирги замон тилига таржима қилиб айтилганда, Хўжайин, маъноси беради. Халқдан олганим сабабли бу унвон менга ёқар эди. Бу жудаям юксак унвон бўлиб, маълум жиҳатдан ягона эди. Герцог, ёки граф, ёки епископ ҳақида гап очилганда ай-

ни ким ҳақида эканини англаб ололмайсиз. Герцог, граф, епископлар кам эди, дейсизми? Лекин қирол ёки қиролича, ё бўлмаса Хўжайин ҳақида гапириш мутлақо бошқа нарса..

Қирол менга ёқарди, қирол сифатида уни ҳурмат қилардим, лекин унинг унвонини, энг камида ҳар қандай ноҳақ эгалланган мансабни қанчалар ҳурмат этишга қодир бўлсам, шу даражада ҳурмат қилар эдим. Бироқ, одам сифатида унга ва унинг тўраларига юқоридан туриб назар ташлардим — яширинча, албатта! Ўзлари ҳақидаги фикримни уларга зўрлаб маъқуллатмас эдим, улар ҳам менинг шахсим тўғрисидаги фикрларини менга маъқуллатмас эдилар. Натижада орамиз очик, муносабатларимиз тарозуси тенг ва ҳар иккала томон хурсанд эди.

IX 606

МУСОБАҚА

Камелотда тез-тез катта мусобақалар ўтказилиб турарди. Одамларнинг буқалардек ғайринисоний ўзаро жанглари жўшқин, ранг-баранг ва қизиқарли ўтса ҳам, лекин омилкор одам учун бу нарса бирмунча зерикарли эди. Шунга қарамасдан мен бундай мусобақаларда икки сабабга кўра доимо ҳозир бўлиб турардим. Биринчидан, кўпчиликка ёқмоқчи бўлган одам, айниқса ҳукумат одами, дўстлари ва ўзи аралашиб юрган жамият аъзолари қадрлайдиган нарсадан ўзини четга олмаслиги лозим, иккинчидан, удабурро ва давлат арбоби сифатида мен бир амаллаб такомиллаштириш чораларини кўриш учун бу мусобақаларни ўрганишим зарур. Яна шуни айтиш ёдимдан кўтарилаёзибдики, менинг амал курсисига ўтирган кунимдаги энг биринчи давлат миқёсидаги тадбирим шундан иборат бўлдики, патентлар бюросини жорий этдим. Зеро, ихтирочилар ҳуқуқини ҳимоя этувчи патентлар бюроси ва қатъий қонуни бўлмаган мамлакат фақат ёнига ёки орқасига силжий оладиган қисқичбақага ўхшаб қолади.

Мусобақалар деярли ҳар ҳафта ўтказилиб турарди. Бизнинг сэр Ланселот каби азаматларимиз вақти-вақти билан мени шу мусобақаларда қатнашишга ундардилар. Мен ваъда берар эдим-у, лекин бир оз сабр қилайлик, ҳозир тартибга солиб, ишга туширилиши лозим бўлган давлат машинасини мойлаш билан овораман, деб кейинга сураар эдим.

Бир куни бошланган мусобақа чўзилиб кетди, роса бир ҳафта давом этди, унда каттадан-кичик энг донғи чиққанию номи ҳали чиқмаган рицарлардан беш юзтаси иштирак этди. Бир неча ҳафта давомида йиғилган рицарлар ўз отларида ҳаммаёқдан — мамлакатнинг энг олис бурчакларидан, ҳатто денгизнинг нариги томонидан етиб келдилар. Кўпчилиги ёнларида хонимлари билан, аксарияти эса яроғбардорлари ва сон-саноқсиз хизматкорлари билан келишган эди. Ранг-баранг либосдаги тумтароқ, такаббуруна тумонат одамларнинг бебошларча вақтичоглик қилиши, оғзиларидан боди кириб, шоди чиқиши ва барча ахлоқий қоидаларга бефарқ қарашлари ўша мамлакат ва ўша даврга хос нарсаси. Худонинг берган куни ё муштлашар, ёки муштлашганларни томоша қилишарди, кечалари эса туни билан қўшиқ айтиб, ўйин-кулги ва шаробхўрлик қилишар эди. Буларнинг барчаси уларнинг наздида энг олийжанобларча вақт ўтказиш ҳисобланарди. Ҳали ҳеч қачон бундай ғалати одамларни учратмаганман. Хонимлар ўриндиқларда бесўнақай либосларини кўз-кўз қилиб кеккайиб ўтиришар ва бир рицарь иккинчисини найза билан кабодек санчиб отидан йиқитишини, бечоранинг тешилган танасидан шариллаб оқаётган қонни томоша қилишарди, бу манзарани кўриб, ҳушларидан кетиш у ёқда турсин, аксинча чапак чалиб, яхшироқ кўриш учун бир-бирларининг устига чиқиб кетишарди. Фақат аҳён-аҳёнда битта-яримта аёлгина хўжакўрсинга рўмолчаси билан юзини яшириб, қайғурган бўларди. Ҳолбуки, бунда ишқий можаро аралашгани ва бунга одамларнинг эътиборларини қаратмаслик дардидан бошқа нарсаси эмаслиги аён.

Кечалари бўладиган шовқин-суронни жиним ёқтирмайди, лекин ушбу вазиятда тундаги ғала-ғовурдан ҳатто хурсанд ҳам эдим, чунки қаллоб табиблар кундузи чавоқланган мурданинг қўл-оёқларини арралаб олишар ва шовқин туфайли арраларнинг визиллаган овози эшитилмасди. Улар менинг ўткирликда ноёб аррамни ўтмаслаштириб, ҳатто дастасини ҳам синдириб қўйишди. Аммо мен бунга унчалик эътибор қилмадим. Лекин жарроҳлар болтамни ҳам олишадиган бўлса, унда мен бошқа асрга ўтиб кетиш тараддудини кўрсам керак.

Мен мусобақани муттасил кузатибгина бормай, балки ижтимоий-маънавий ва деҳқончилик департаментидан пичоққа илинадиган бир попни топиб, унга мусобақа ҳисоботини тайёрлашни буюрдим. Негаки, вақти келиб халқни бир оз маданийлаштиришга муваффақ бўлсам,

газета ташкил этиш ниятим бор. Янги мамлакатга тушиб қолсангиз, даставвал патентлар бюросини тузишингиз, сўнгра мактаб шохобчаларини ташкил этишингиз лозим, ана ундан сўнг газета ташкил этаверасиз. Газетанинг ўзига яраша камчиликлари йўқ эмас, лекин шунга қарамай, у ўлик миллатни гўридан турғазига қодир ва буни ҳеч қачон унутмаслик лозим. Газетасиз бундай халқни ўлик уйқудан уйғотиб бўлмайди, зеро, бошқа чора ҳам йўқ. Бинобарин, мен агар керак бўлиб қолса, олтинчи асрда қай даражада мақолалар қўлимга тушишини кўрмоқчи бўлдим.

Ҳар қалай, мен топган поп ёмон ишламади. У барча воқеаларни муфассал хатга туширибди, ҳолбуки маҳаллий хроника бўлимига шунинг ўзи етарди, гал шундаки, у бундан бир неча йил муқаддам ўз черковида дафн маросимларини қайд этадиган дафтар тутиб борар экан, чунки бу ишда қанчалик батафсил ёзсанг, шунча даромадинг ошади, кўпроқ пул оласан. Замбилчи, машғалачилар, шамлар, ибодатлар — бари ҳисобга олинади. Башарти, марҳумнинг уруғлари камроқ тиловат буюрсалар, шамларнинг сонини кўпайтирсангиз бас, ҳисобкитобингиз бояги-боягидек бўлаверади. Бундан ташқари кашини хатининг баъзи ерларига рицарь ҳақида мақтовларни шундай сингдириб юборганки, булар фойдали, эълонларга мос тушади. Албатта, саройда эътиборли рицарь назарда тутилади. Умуман, унда муболаға қобилияти бор, чунки бир вақтлар молхонада яшаб, мўъжизалар кўрсатган тавфиқли дарвеш қўлида хизмат қилган.

Турган гапки, бу уста кўрмаган шогирднинг ҳисоботида дабдаба, шов-шув, даҳшатга соладиган жумлалар етишмас эди. Албатта, жиндек сафсата қўшса бўларди-ю, лекин унинг оҳанжамали, ёқимли, содда, ўз даври таровати билан тўйинган қадимий услуби кўпгина камчиликларини маълум даражада босиб кетар эди. Қуйида ана шу ҳисоботдан кўчирма келтирамиз.

«...Шу кез сарой рицарлари сэр Брайэн де — лез — Айлс ва Грумморсум, сэр Эгловэл ва сэр Тор билан рўбарў келишгач, сэр Тор сэр Груммор Груммосумни ерга қулатди! Шу пайт сарой рицарлари, Маъюс минорали сэр Карадос билан сэр Торквин чиқиб келишди ва ака-укалар — сэр Персивэл де Галис ҳамда сэр Ламорак де Галисга рўбарў бўлдилар, сэр Персивэл сэр Карадос билан жанг қилди ва иккови ҳам найзаларини синдиришди, сэр Торквин эса сэр Ламорак билан жанг қилишди ва иккови

ҳам отлари билан бирга ерга думалашди, аммо ёрдамга келганлар уларни қайтадан эгарларига ўтқазиб қўйишди. Сарой рицарлари сэр Арноль ва сэр Гогер сэр Брэндайлс ва сэр Кей билан рўбарў бўлишди, бу икки жуфт рицарлар шиддатли жанг қилдилар ва бир-бирларининг қўлларидаги найзаларини уриб туширдилар. Сўнгра сарой рицари сэр Пертолоп чиқиб келди, унга сэр Лайонел рўбарў бўлди ва яшил рицарь сэр Пертолоп сэр Ланселотнинг акаси сэр Лайонелни отидан қулатди. Олижаноб герольдлар уни ғолиб деб эълон қилиб, номини мадҳ этдилар. Кейин сэр Блербарис найзасини сэр Гаретга уриб синдирди, лекин ўз зарбига ўзи дош беролмай, ерга қулаб тушди. Буни кўрган сэр Галиходин сэр Гаретга қарши чиқди, бироқ сэр Гарет уни ҳам ерпарчин этди. Шунда ўз акасининг ўчини олмоқ учун сэр Галихуд найзасини кўтарди, лекин сэр Гарет уни ҳам, сэр Дайнадэни, унинг укаси ля Кот-Мэл-Тэлни, сэр Саграмор Матлубни ҳамда сэр Додинас Қаҳрлини ҳам йиқитди: ҳаммасини бир найза санчишда мағлуб этди. Ирланд қироли Эгвизэнс сэр Гаретнинг бу ишларига қойил бўлиб ўтирарди. Бу рицарь бир зум олдин яшил эди, энди эса бирдан кўк тусли бўлиб қолди. Сэр Гарет навбатдаги ҳар бир олишув олдидан кийимларининг рангини ўзгартириб чиқарди, бинобарин қирол ҳам, рицарлар ҳам уни дарров таниб ололмасдилар. Ниҳоят, Ирланд қироли сэр Эгвизэнс сэр Гаретга юзма-юз бўлди ва сэр Гарет уни ҳам эгар-пегари билан қулатди. Шундан кейин жангга Шотландия қироли Карадос тушди, сэр Гарет уни ҳам оти билан бирга ерга қулатди. У Тоғ мамлақати қироли Уриэнсни ҳам шу кўйга солди. Сўнгра сэр Багдемагус ўртага тушган эди, сэр Гарет уни ҳам оти билан ерга қулатди. Кейин Багдемагуснинг ўғли Мелиганус мардонавор ва рицарларча ўз найзасини сэр Гаретга ураман деб синдириб қўйди. Ва ниҳоят, олижаноб шаҳзода сэр Галахолт баланд овозда хитоб қилди: «Ранг-баранг рицарь, сен яхши жанг қилдинг, лекин ҳозирлигингни кўр, негаки мен сен билан жанг қилмоқчиман!» Буни эшитган сэр Гарет ўз найзасини узунроғига алмаштириб олди ва иккови юзма-юз кела бошлашди, шаҳзода найзасини унга ўқтади, лекин сэр Гарет шаҳзода қалпоғининг сўл томонига шундай зарб билан урдик, унинг боши гангиб қолди, йиқилиб тушар эди-ю, бироқ хизматчилари ушлаб қолдилар. «Чиндан ҳам ҳар хил рангдаги бу рицарь — ажойиб рицар экан», — деди қирол Артур ва у сэр Ланселотни ҳузурига таклиф этиб, ўша рицарь билан жанг қилсангиз,

деди. «Сэр,— деди Ланселот,— бугун ана шу рицарь билан жанг қилишга кўнглим чопмай турибди, чунки бу рицарь бугун хийла меҳнат қилди, зеро, ажойиб рицарь бир кунда шунча мардлик кўрсатган экан, бошқа ажойиб рицарь унинг мақтовга лойиқ шуҳратини тортиб олиши, айниқса шунча меҳнати синггандан кейин, яхши эмас. Чунки бу ерда тўпланган рицарлар орасида унинг рақиб бордир, балки ўзи севган аёли унинг рақибига қўпроқ кўнгил қўйган бўлиши мумкин, ваҳоланки, бу рицарь шундай қаҳрамонликлар кўрсатиш учун энг сўнгги кучини тўплаб ишга солгандир, шунинг учун ҳам,— дея гапида давом этди сэр Ланселот,— бугун барча шон-шуҳрат унинг ўзига ёғилсин, мен уни бундай бахтдан маҳрум этмоқчи эмасман, гарчанд бунга қодир бўлсам ҳам».

Шу кунни жуда хунук воқеа юз берди, тафсилогини эса давлат нуқтаи назаридан келиб чиқиб, кашишнинг ҳисобитидан ўчириб ташладим. Эътибор берган бўлсангиз керак, албатта, ушбу қирғинбарот жангда ҳаммадан кўп Гарри жанг қилди. Гарри деб, мен сэр Гаретни назарда тутяпман. Уни оддийгина Гарри дейишимнинг сабабини, сиз ҳақли равишда, унга яхши муносабатда бўлганимга йўймоқчисиз, рости ҳам шундай. Аммо бу эрқалаб кичрайтирилган исми мен ҳеч қачон, бошқалар, хусусан ўзининг олдида айтмаганман. Гарри катта амалдор бўлиб, менинг бу каби бетакаллуфлигимга мутлақо чидаб туролмасди, албатта. Алқисса, давом этайлик. Мен қирол вазири сифатида алоҳида кўшкда ўтирган эдим. Ўртага тушиш навбатики кутиб турган сэр Дайнадэн ҳузуримга кирди-да, ўтириб валақлай кетди. У доимо пинжимга суқулаверар, зеро, мен янги одам бўлиб, унга эса ўзининг латифаларини ўтказадиган янги қулоқ керак эди, бироқ латифалари шу даражада сийқаси чиқиб кетганки, ҳар бир латифадан сўнг ўзидан бўлак ҳеч ким кулмас, қолганларнинг эса кўнгли озарди. Шундай бўлса-да, мен иложи борица яхши муносабатда бўлишга ҳаракат қилардим, зеро, у билан шириңзабонлик қилишимнинг биргина боиси шуки, у умрим бино бўлиб жуда кўп эшитавериб меъдамага теккан ва жинимдан баттар ёмон кўрадиган латифани айтмасди, гарчанд бахтга қарши, ўша латифани билса ҳам. Бу латифани америка тупроғига бир марта бўлса ҳам оёқ босган — Колумбдан то Артимеос Уордгача ҳар бир аскиябозга тўнкашади. Бу бир латифачи — ташқивотчи суханбоз нодон тингловчилар олдида

учига чиққан ўткир латифа айтиб, бир соят давомида майнавозчилик қилса ҳам ҳеч кимни, жиллақурса, табас-сум ҳам қилдира олмагани ва ниҳоят, кетадиган пайтида бир нечта оппоқ сочли соддадил одамлар унинг қўлини миннатдорчилик билан сиқишар экан, ҳеч қачон бу даражада кулгили нутқ эшитмаганлари ва «бутун ибодат давомида ўзларини базўр кулгидан тутиб турганликларини» айтганликлари ҳақидаги латифа эди. Бу латифа ҳали ҳеч қачон мавриди билан айтилган эмас. Мен уни юзлаб, минглаб, ҳатто назаримда, миллион-миллион марта лаб эшитгандирман ва ҳар сафар тинглар эканман, дод деб юборгим келар, латифага лаънатлар ўқир эдим. Мана энди бу зирҳланган эшшак кўҳна дунёнинг нимқоронғи оғушида ҳали ҳатто Лактанцияни, «яқинда мангу ўйқуга кетган Лактанция», дея оладиган салбчилар дунёга келишига эса ҳали беш аср қолган янги тарих бўсағасида менга ўша латифани айта бошлаганида қай аҳволга тушганимни сезгандирсиз. Латифани айтиб бўлган заҳоти бир бола олдимизга кириб, уни мусобақага таклиф этди. Дайнадэн қаҳ-қаҳ отганича темир мисрон солинган тоғорадек тақир-туқур қилганча кўшкдан чиқдию мен ҳушимни йўқотдим. Бир неча минутдан сўнг ўзимга келиб, кўзимни очганимда сэр Гарет унга даҳшатли зарба берган пайти экан ва мен беихтиёр: «Ё тангрим, ишқилиб ўлсин-да!», деб юборибман. Бироқ, бахтга қарши сўзимни тугатмасимдан сэр Гарет сэр Саграмор Матлубга ҳамла қилиб шундай зарба бердики, у отдан қулаб тушди, отдан қулаётган сэр Саграмор хитобимни эшитди ва менинг бу хитобимни ўзига айтилган, деб қабул этди.

Бинобарин, бу одамлар мияларига бир нарсани жойлаб олсалар борми, уларни мутлақо фикридан қайтара олмайсиз. Мен буни билар эдим, шу боис изоҳ бериб ўтирмадим. Сэр Саграмор шифо топиб кетганидан кейин менга, баъзи ишлар юзасидан орани очиқ қилиб олишимиз лозим, деди. Олишув уч ёки тўрт йилдан сўнг, ўша — ўзи ранжитилган жойда ўтажаги белгиланди. Мен унинг қайтишини кутадиган бўлдим. Гап шундаки, сэр Саграмор муқаддас Граални ахтариб кетаётган эди. Бизнинг барча йигитларимиз вақти-вақти билан муқаддас Грааль ҳузурига равона бўлар эдилар. Бу саёҳат бир неча йил давом этарди. Саёҳатчилар узоқ йиллар оворан сарсон бўлиб, астойдил адашиб-улоқиб юрардилар, чунки бирортаси ҳам ўша муқаддас Граалнинг қаердалиги ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас. Назаримда уни топишга ўзлари ҳам ич-ичларидан умид қилишмас, бордию бехос-

дан дуч келиб қолган тақдирда уни нима қилишларини ҳам билмас эдилар. Оқиғи, бу бизнинг давримиздек Шимоли-Ғарб йўлкасини ахтаришга ўхшашдан бўлак нарсас эмас, вассалом. Ҳар йили муқаддас граалчилар экспедицияси равона бўлар, келаси йили ўтган йилдагиларни ахтариш учун янгилари жўнаб кетар эдилар. Бу сафарларда фақат шон-шуҳрат орттириш мумкин эди-ю, лекин пул эмас. Боз устига мени ҳам ўзлари билан эргаштирмоқчи бўлардилар! Мен эса кулимсираб қўя қолардим.

Х б о б

ТАРАҚҚИЁТ КУРТАКЛАРИ

Кўп ўтмай олишувимиз ҳақида Доира Стол атрофдагилар ҳам хабар топди. Ҳар хил миш-миш, олди-қочди гаплар тарқалди, негаки одамларимизнинг бунақа ишларга суяғи йўқ. Қирол энди шуҳрат қозонмоқ учун, саргузашт ахтариб йўлга чиқишим лозим ва бир неча йилдан сўнг сэр Саграмор билан олишувга муносиб бўлишим зарур, деб ҳисобларди. Мен узр айтиб, барча ишларимни йўлга солиб, ҳаракатга келтиришим учун уч-тўрт йил керак, ана ўшандан кейин хоҳлаган тарафингизга боришга тайёрман, дедим. Сэр Саграморнинг бу орада жаҳонгашталиги тугаши эҳтимолдан холи эмас, ва лекин мен бебаҳо вақтимни сарф этмай, бемалол шон-шуҳрат қозона оламан, лавозимга эга бўлганимга олти-етти йил ўтиши билан имоним комилки, давлат машинаси шу даражада равон йўлга тушиб кетадики, ўшанда ишга беҳалал ҳордиқ олишим, сайру сайёҳат қилишим мумкин бўлади.

Мен амалга оширган барча ишларимдан жуда хурсандман. Мамлакатнинг ҳар жой-ҳар жойдаги овлоқ ерларида аста-секин саноатнинг турли тармоқлари куртакларини яратиб улгурдимки, булар бўлажак улкан заводларнинг уруғлари, келажакдаги мен бунёд этмоқчи бўлганим тараққиётнинг темир ва пўлат даракчиларидир. Уша жойларда қобилиятли ёш йигитларни тўпладим, бутун мамлакат бўйлаб гумашталарим янги-янги одамларни ахтариб юришибди. Кўплаб нодонларни мутахассис, ҳар хил ҳунар ва илм соҳибига айлантирдим. Мамлакатнинг хилват жойларида яширинган менинг шогирдхоналаримда таълим-тарбия ишлари осойишта ва силлиқ кетмоқда, ҳеч ким бизга ҳалаҳит бермас, чунки берухсат у ерга ҳеч ким кира олмасди. Аммо мен кўпроқ черковдан хавфсираар эдим.

Мен даставвал муаллимлар етиштирадиган институт ва кўплаб якшанбалик мактабларни очдим. Натижада ана шу махфий даргоҳларда ажойиб халқ маорифининг ягона системаси, шунингдек гуллаб, ривожланган диний ва дунёвий уюшмаларнинг бутун бир тармоғи етишди. Ҳар ким ўзи истаган христиан мазҳабини танлаб олиш имкони яратилди: диний масалаларда мен тўла эркинлик тарафдориман. Лекин диний таълимотни ўқитишни черковлар ва якшанбалик мактаблар билан чеклаб қўйдим, бошқа ўқув юртларимда эса диний таълимотга рухсат бермадим. Мен ўз диний мазҳабимга кўпроқ имтиёз яратиб, ҳаммани бешак пресвитерианликка¹ оғдириб олишим мумкин эди албатта, аммо бу инсон табиятига зўравонлик ҳукмини ўтказиш ҳисобланади. Одамларнинг маънавий талаблари ва ишқивозликлари уларнинг жисмоний эҳтиёжидан, баданларининг рангидан, чехраларининг хилма-хиллигидан ҳам кам эмас, зеро, инсон (мос тушадиган) шундай дин қабилида бўлсинким, ранги шакли ва заковати билан ўзининг руҳий хусусиятига мос тушсин, ана ўшандагина у маънавий жиҳатдан ўзини яхши ҳис этади. Бундан ташқари мен ягона черков яратилишидан қўрқар эдим. Бунақа черков ҳар қандай қудратли ҳокимиятдан ҳам серқудрат ҳукмдор бўлади. Одатда черков ҳукмдорлигини ҳарис одамлар қўлга оливолишади, кейин, черков бора-бора инсон эркинлигини маҳв этади ва зеҳну заковатини фалаж қилиб қўяди.

Барча конлар қиролнинг шахсий мулки ҳисобланарди, зеро, бундай конлар кўп эди. Менгача уларда иш ибтидоий усулда олиб бориларди: ерда чуқур қазииш, қазилма бойликлар тери қопларда кунига бир тоннадан олиб чиқилар эди. Лекин мен кон ишларини иложи бори-ча тезроқ илмий асосда йўналтиришга ҳаракат қилдим.

Сэр Сағрамор бошимга бало бўлиб, мени дуэлга чақирган кунига қадар бир талай ютуқларга эришдим.

Бор-йўғи тўрт йил ўтган бўлса ҳамки, аллақанча иш қилинди! Ҳатто тасаввур ҳам этолмайсиз. Чексиз ҳукмдорлик — ажойиб нарса-да, агар у ишончли қўлларда бўлса! Бир кишининг чекланмаган ҳокимиятига асосланган илоҳий ҳукмдорлик — идора этишнинг энг қулай усули. Ер юзида яхши одам бўлса ва унинг умри боқий бўлса ҳокими мутлоқлик ҳам идора этишнинг энг яхши усули бўлар эди. Модомики, ер юзидаги энг баркамол одам

¹ Пресвитерианлик — XVII аср инглиз революцияси даврида диний-сиёсий партия.

ҳам ўлиши ва ўз ҳокимлигини кямолот чўққисида лаёқатсиз ворисига қолдириб кетиши муқаррар экан, ер юзидаги ҳокимлик идора этишнинг ёмон усулигина бўлиб қолмай, ҳаттоки мавжуд бўлиши мумкин бўлгани ёмон ҳокимлиkning ёмонидан ёмонроқдир.

Ўз меҳнати билан мамлакатдаги барча бойликларига хўжайинлик қиладиган ҳокими мутлақлик нималарга қодир эканлигини кўрсатдим. Ўн тўққизинчи аср тараққиётининг уруғини шундоққина бурни остига сочиб қўйганим жоҳил элнинг хаёлига ҳам келмасди! Маданиятнинг бу уруғлари оломон нигоҳидан яширинган, бироқ мавжуд — буюк ва инкор этиб бўлмайдиган ҳолат эди. Бордию бахт мендан юз ўгириб ўлиб-етиб қолмасам, мен яратган тараққиётнинг ҳам донғи оламга дoston бўлади. Унинг мавжудлиги шубҳасиздир, зотан, бегуноҳ осмонга бегутун бўй чўзган сарбаланд вулқон негизиди ташқарига шиддат билан интилаётган жаҳаннам алаңгаси сингари пинҳоний умр кечирмоқда. Менинг мактабларим ва черковларим тўрт йил бурун бешикдаги боладек эди, энди улар вояга етишди. Менинг устахоналарим кенгкўламли фабрикаларга айланди, таълим олган ўнлаб ишчилар ўрнида минг-минг ишчи меҳнат қилмоқда, битта ажойиб мутахассис ўрнида беш юз мутахассисга эга бўлдим. Истаган бир дақиқада зулмат қўйнидаги дунёни чироқ шуълалари остида ёритиб юбора оладиган ёққич қўлим остида эди. Аммо мен чироқни қўққисдан ёқмоқчи эмасман. Қўққисдан иш кўриш — менга ёт сиёсат. Халқ бунга бардос беролмайди, боз устига ҳукмронлик қилиб турган рим-католик черкови бошимга балодек ёғиларди.

Йўқ, эҳтиёткорлик билан иш кўраман. Мен бутун мамлакат бўйлаб ўзимнинг ишонган гумашталаримни юборганманки, уларга рицарлик остига сув қуйиб, секин-аста гоҳ у, гоҳ бу бидъат ўчоғининг чўғини сўндириш топширилган ва шу йўл билан мамлакат аста-аста янги тузумга тайёрлаб борилади. Мен гўё чирогимни аввал бир кучини ишга солиб, аста-секин ошириб бориш йўлини тутдим.

Махсус вазифаларни адо этувчи мактабларни бутун қиролликка ёйиб юбордим ва улар эндида аъло даражада ишламоқда эдилар. Агар ҳеч ким менга ҳалақит бермаса, бу ишни тобора кенгроқ ривожлантириш ниятидаман. Мен ўзимнинг Вест-Пойнтимни — Ҳарбий академияни алоҳида махфий тутар, уни бировларнинг нигоҳидан қизганиб асраб-авайлар эдим. Четроқдаги денгиз портида ўзим асос солган Денгиз академиясини ундан кам

қизганмасдим. Иккала академия ҳам мени тўла қониқтирадиган ҳолда ривожланиб-такомиллашиб бормоқда эди.

Кларенсининг ёши йигирма иккига тўлди ва у менинг кўрсатмаларим бош ижрочиси — ўнг қўлим бўлиб қолди. У ажойиб, ҳар ишга қодир, қўли гул йигит бўлиб етишди. Кейинги вақтларда унга журналистика билиминини ўргата бошладим, чунки назаримда газета ишини бошлаш пайти келиб қолган эди. Мен ишни катта газетадан бошламай, билъакс ҳафталик варақадан бошламоқчи бўлдимки, уни билимдон, закий шогирдларим орасида тажриба сифатида тарқатмоқчи бўлдим. Кларенс бу ишда ўзини сувдаги балиқдек сезарди: ажабки, унинг томирида ҳақиқий газетачи қони оқарди. У икки одамни ўзида жо қилгандек — олтинчи аср тилида гапирар, ўн тўққизинчи аср тилида ёзар эди. Унинг журналистик маҳорати тобора ортиб, ривожлана борди. Маҳорати Алабама-нинг чеккаларидаги шаҳарчаларда чиқадиган газеталарнинг қаламкашлариники даражасига етди, зеро, унинг бош мақолалари на мазмуни ва на услуби жиҳатидан ўшаларникидан қолишмасди.

Яна бир катта амалиёт — телеграф билан телефон бизнинг қўлимизда эди. Биз бу борада аллақачон талайгина ютуқларга эришган эдик. Биринчи алоқа симларидан фақат ўзимиз фойдаланар, фурсати келгунга қадар уларни хуфия тутар эдик. Бу симларни асосан кечалари ишлаган махсус ишчилар гуруҳи тортди. Одамларнинг диққатини тортмаслик учун симни симёғоч орқали эмас, ер остидан ўтказдик. Ер ости симлари кўзга кўринмас, лекин жуда яхши ишларди, чунки уларни ўзим ихтиро этган ва аъло даражадаги ҳимоя тўсиқлари билан ўраб қўйган эдик. Ишчиларимга симни йўлларни четлаб, тўппа-тўғри ётқизиб, йирик шаҳарлар ўртасида алоқа ўрнатиш, бунинг учун шаҳарларни шуълалар шодасидан назарлаб топиш ва ҳар ерга назорат учун мутахассисларни қўйишни буюрган эдим. Бутун мамлакатда ҳеч ким қайси манзил қаердалигини тушунтириб беролмас, чунки ҳеч ким олдиндан тузилган режа бўйича йўлга чиқмас, кимда-ким саргардон бўлиб юриб, бирор шаҳар ёки манзилгоҳга бориб қолса, шуниси қизиқки, қаерга келиб қолганини сўраш хаёлига ҳам келмас эди. Биз қироллик харитасини тузиш мақсадида бир неча бор топографик экспедициялар юбордик, лекин муттасил бунга роҳиблар аралашар ва ишимизга тўсқинлик қилардилар. Биз вақтинча бу ишни тўхтатдик: церковни ўзимизга қарши қўйиш ақлнинг иши эмас эди.

Умуман олганда, мамлакат мен кўз очиб кўрганимда қандай бўлса, ўшандйлигича қолди. Баъзи бир ўзгартишлар киритдим-у, лекин бу зарурат юзасидан бўлган ўзгаришлар жуда оз ва улар кўзга унчалик ташланмасди. Мен қирол хазинасига келиб тушадиган солиқлардан бошқа ҳеч нарсага қўл урмадим. Хазинага келиб тушадиган бож-хирожларни эса тартибга солдим. Оқибат-натижада, даромад тўрт барабар ошди, лекин эндиликда солиқ тақсимооти ҳаммага бирмунча расамади билан бўлингани боис қироллик енгил нафас ола бошлади ва хусусан менинг иш бошқаришимни ҳамма жойда чин юракдан мақтаб кўкларга кўтаришар эдилар.

Энди ўзим ҳам отпускаи олишга қарор қилдим, негаки бундан қулайроқ фурсат топилиши мушкул эди. Илгари ўрнимни ташлаб кетолмасдим, чунки ҳадеганда чала қолган ишларимнинг аҳволини ўйлайвериб, хотирим жам бўлмасди, энди эса ҳаммаси ишончли қўлларда бўлиб, ишларимиз ҳамирдан қил суғургандек давом этаверади. Қирол мен ўзим сўраб олган тўрт йиллик муддатнинг вақти ўтаётганини қайта-қайта эслата бошлади. Бу — саргузашт ахтариб йўлга чиқишим ва сэр Саграмор билан жанг қилишдек бахтга муяссар бўлиб, шон-шуҳрат орттиришим лозимлигига ишора эди. Ваҳоланки, сэр Саграмор ҳалигача Граални ахтариш билан овора, бироқ унинг орқасидан бир неча экспедиция юборишган, бугун-эрта топиб келишлари ҳам мумкин эди. Кўриб турибсизки, отпускаи кетишим учун бутун ҳозирликни пухталаб, ғафлатда қолмаслик чорасини кўрдим.

Х I б о б

ЯНГИ САРГУЗАШТ ИЗЛАБ

Ҳеч қачон ҳеч қайси мамлакатда бунчалик саёқ лофчилар кўп бўлмаган. Бу ерда эркаклар ҳам, аёллар ҳам — бари лоф уришади. Энг камида бир ойда бир марта қандайдир саёқ беномус, бир ярамас, одатда дароз одам, бирорта малика ёки номдор хонимни узоқ хилват бир қасрда ҳибсга солиб қўйгани ва у ўз халоскорини кутаётгани ҳақидаги уйдирмани айтиб келар эди. Сиз мутлақо бегона одамнинг оғзидан бу каби уйдирмани тинглаган қирол унинг шахсий гувоҳномасини ҳамда бу қаср қаерда жойлашгани, қандай қилиб уни топиш мумкинлигини талаб қилади деб ўйларсиз, албатта. Асло! Бундай оддий ва соғлом фикрларни, ҳеч ким ҳаёлига

ҳам келтириб ўтирмайди. Бу мамлакатда ҳар қандай уйдирмани ҳеч савол-жавобсиз, бемалол ҳазм қилиб кетаверишади. Алқисса, кунлардан бир кун, мен қаёққадир кетган пайтимда, шундай кимсалардан бири — бу сафар аёл киши келиб, одатдаги афсоналардан бирини сўзлаб берибди. Эмишки, унинг бекаси қирқ тўрт нафар, кўпчилиги малика бўлмиш навниҳол ва гўзал хонимлар билан биргаликда улкан ва нимқоронғу қасрда йигирма олти йилдан бери шафқатсиз тутқунликда азоб чекиб ётганмиш. Қаср уч ака-ука дарозларга тегишли бўлиб, ҳар бирининг тўрттадан қўли, пешонасининг ўртасида каттакон мевадек келадиган кўзи бор эмиш. Қанақа мевалигини аёл айтмайди — одатдаги аниқликни писанд этмаслик.

Ишонасизми? Қирол ва Доира Столнинг барча рицарлари саргузашт ахтариб кетиш учун ана шу бемаъни баҳонадан шавқ-завққа тўлиб, ҳаммаси қулай имкониятни бой бермай, мен бораман, мен бораман, дея илтимос қила бошлашди, лекин қирол уларнинг ҳайрат ва аламини қўзғатиб, мени танлади, гарчи, мен бундай шарафга муваффақ бўлишга мутлақо истак билдирмаган бўлсам ҳам.

Кларенс бу қарорни менга етказганида мен ўзимни базўр босиб олдим. Лекин у... у ўзини босиб туролмасди. У менинг омадим келганидан ўзида йўқ хурсанд ва менга шунчалар илтифот кўрсатгани учун қиролдан бениҳоя миннатдор эди. Унинг оёғи тинмас, жойида тинч туролмас ва бениҳоя бахтиёрлигидан ўйинга тушиб, хонада парвоз қиларди.

Мен, албатта, қиролнинг бу илтифотига ич-ичимдан лаънат ўқидим-у, лекин устамонлик нуқтаи назардан ғазабимни яшириб, ўзимни мамнундек кўрсатишга ҳаракат қилдим. Ҳа, мамнунман, дедим. Дарҳақиқат, мен бош териси шилиб олинган одамдек мамнун эдим.

На илож, ҳар қандай қалтис вазиятни ҳам тузатиш чорасини кўрмоқ лозим, зероки, афсус-надомат билан вақтни беҳуда ўтказмай, ҳамма пасту баландни кўздан кечириб, синчиклаб ўрганиб чиқмоқ даркор. Ҳар бир ёлғонда заррача бўлса ҳам ҳақиқат бор, ана ўша заррани топишим лозим? Мен аёлни чақиртириб келдим. У хушрўй, ёқимтойгина камсуқум қиз экан, бироқ айтган гапларининг аниқлигини фақат аёлларнинг соати билангина тенглаштира бўлади.

— Азизим, сиздан тафсилотларини суриштиришдими? — дедим. У суриштиришмаганини айтди.

— Менинг бунга гумоџим йўқ эди. Сизни текшириб кўриш учун бир неча савол бермоқчиман, одатим шунақа. Мени маъзур тутгайсиз, бир оз вақтингизни оламан. Бу зарурат юзасидан, ахир сизни ҳали яхши билмаймиз. Эҳтимолдан холи эмаски, гапларингиз ҳақиқат бўлса, жон деб ишонаман, лекин бунақа ишларда ҳамма нарсани ҳақиқат деб қабул қилавериш ақлдан эмас, Буни инкор этмаслигингиз лозим. Сизга бир нечта савол беришга мажбурман. Ҳеч нарсадан қўрқмай тўғрисиини айтаверинг. Дарозларга асир тушишингиздан аввал қаерда яшар эдингиз?

— Модер юртида, мурувватли сэр.

— Модер юртида? Ҳеч қачон бундай мамлакатни эшитмаган эканман. Ота-онангиз ҳаётми?

— Бунисидан хабарим йўқ, ахир неча йилдирки, қасрда тутқунликда бўлдим.

— Исмингиз нима?

— Ижозатингиз билан, исмим Алисанда ля Карте-луаз.

— Бу ерда сизнинг шахсингизни тасдиқлайдиган одам борми?

— Эҳтимолдан узоқ, саховатли лорд, негаки илгарилари бу ерда ҳечам бўлмаганман.

— Сизни ишончга лойиқ кўрсатадиган биронта хат, ёки ҳужжат, далил-исботингиз борми?

— Албатта йўқ-да, менинг тилим бор, ўзим ҳақимда ҳамма нарсани ўзим айтиб бера оламан.

— Лекин ўзингиз гапирганингиз бошқа-ю, сиз ҳақингизда биров гапириб бергани бошқа-да.

— Нима фарқи бор? Афтидан, сизга тушунмаяпман, шекилли.

— Тушунмаяпсиз? Лаънати мамлакат... Гап бундай... Хўш, гап шундаки... Жин урсин, наҳотки шундай оддий нарсани тушунмасангиз? Наҳотки буларнинг фарқига бормасангиз, ахир... Нима сабабдан бу қадар содда, ахлоқона қиёфасиз.

— Менми? Қайдам. Тангрининг буюргани. Бошқа иложимиз йўқ.

— Ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз. Тангрининг буюргани. Сиз, афтидан, мени жаҳл қиляпти, деб ўйлаётгандирсиз, парво қилманг, мутлақо хафа эмасман. Бошқа нарса ҳақида суҳбатлашамиз. Демак, қирқ бешта малика тутқунликка тушган одамхўрларнинг бу қасри... Қаерда жойлашган ўша ҳарам?

— Ҳарам?

— Уша қаср, ахир тушуниб турибсиз-ку, уша қаср қаерда жойлашган?

— Э, бунақа демайсизми? У қаср улкан, яқин йўлаб бўлмайди, кўркем ва узоқ ўлкада турибди. Бу ердан жуда кўп лига¹ нарида.

— Аниқроғи, қанча?

— Оҳ, саховатли сэр, қанчалигини айтиш қийин, чунки жуда кўп, чунки йўллар бир-бирига чирмашиб кетади, яна шунинг учунки, лиглар бир хил кўриниш ва бир хил рангли бўлгани учун бир-бирларидан ажратиб бўлмайдиган, ҳар бирини алоҳида-алоҳида ким ҳам ҳисоблаб чиқарди, бунақа иш ёлғиз худонинг қўлидан келади, одамнинг эмас, зеро, ўзингиз тушунасизки...

— Бўлди, бўлди, масофаси қуриб кетсин! Қаср қайси томонда жойлашган? Бу ердан қай тарафда?

— Оҳ, мени кечиргайсиз, сэр, у ҳеч қайси томонда жойлашган эмас, чунки йўл тўғри бормаиди, аксинча, муттасил бурилиб кетаверади, шул сабабдан йўлнинг қай томонга кетишини тушуниб олиш мумкин эмас. Йўл устидаги осмон ҳам бир хилда эмас, шарққа кетаянман деб ўйлайсиз-у, бирдан ярим доира қиласизу гарбга юз ўгириб қоласиз, бундай мўъжиза тез-тез, такрор-такрор қайтарилиб туради ва ниҳоят ихтиёр этса қасрга олиб борадиган йўлни кўрсата оладиган, истамаса ер юзидаги барча қасрларни-ю, бари йўлларни йўқ қилиб, теп-текис қилиб юборишга қодир зотнинг иродасига ҳилоф иш қилишга жазм этган инсон заковатининг ожизлигига иқрор бўласиз, чунки у зот ўз махлуқларига шуни маълум қилмоқчи бўладики, барча нарса-унинг хоҳиши-иродаси билан жоиз бўлади, йўқса...

— Барча гапларингиз ҳақ, ижозат этсангиз нафасимни ростлаб олсам. Йўл-пўлнинг кераги йўқ. Жин урсин ўша йўлни! Худо хайрингизни берсин, бугун бир оз мазам бўлмай турибди. Ўз-ўзим билан гаплашадиган бўлсам мени афв этгайсиз, бу шунчаки эски одат, уч милга тенг бўлмагур одат! Ўзи туғилмасдан, худо билди неча замон илгари тайёрланган овқатни еб, соғлигини йўқотган одамнинг бу касалдан фориг бўлиши мушкул. Тухумдан чиққанига ўн уч аср бўлган жўжани тановул қилиб ошқозонинг бузилса, бунинг ҳеч ажабланишли ери йўқ. Ҳай, давом этинг... мен билан ишингиз бўлмасин... Шу районнинг харитаси йўқми сизда? Яхши харита...

¹ Лига — масофа ўлчови, уч милга тенг.

— Сиз, афтилан, яқинда катта денгизлар ортидан келтирилган нарсa ҳақида гапирасиз, шекилли, уни ёгда пиёз ва туз билан қовурса бўлади, сўнгра...

— Харитани қовуришади? Нима деяпсиз? Харита нималигини биласизми ўзи? Майли, майли, бунинг аҳамияти йўқ, тушунтириб ўтирмайман, тушунтириб ўтиришни жиним ёқтирмайди. Қайтага ҳамма нарсани чалкаштириб юборади, кейин бош-кетини тополмайсан. Азизим, кетаверинг, ҳозирча хайр. Кларенс, хонимни кузатиб қўй!

Мана энди бу тўқимтабиат одамларнинг нима сабабдан ёлғончилардан ҳеч қандай тафсилотларни суриштирмасликлари менга равшан. Балки қизча баъзи бир ҳақиқатга молик фактларни билар-у, лекин бу фактларни насос, қатто порох билан ҳам суғуриб ололмайсан, динамитдан бошқаси қор қилмаса керак. Қип-қизил тентак қиз экан, ваҳоланки, қирол ва унинг рицарлари унга гўё муқаддас китоб саҳифаларидаги гапларга қулоқ солгандек эътибор қилишди. Табиатларига қанчалар мос келади! Сарой аҳлининг соддалигини кўрмайсизми, бу дайди аёл менинг давримда ётоқхонага қандай осонлик билан кира оладиган бўлса, ҳозир саройга, қирол ҳузурига шундай осонлик билан кириб борди. Қирол ҳам қабул этиб, унинг сафсатасига қулоқ беришидан хурсанд. Терговчига топилган мурда қанчалик қувонч бахш этса, қирол учун ҳам бемаъни саргузаштларини ҳикоя қилиб берган бу қизча шунчалик қувонч бағишлайди.

Хаёл суриб ўтирганим устига Кларенс қайтиб келиб қолди. Мен бу қиздан ҳеч вақо аниқлай олмадим, у қасрни топишда енгиллик бера оладиган ҳеч қандай гап айтмади, дедим. Йигитча бир оз боши қотиб қолган экан шекилли, менинг сўраб-суриштиришим сабабларини билмай, ҳайрон қолганига иқрор бўлди.

— Жин урсин,— дедим мен.— Ахир, қасрни топишим керак-ку! Қандай қилиб қасрнй топиб бораман бўлмаса?

— Аъло ҳазрат, бу саволга жавоб бериш қийин эмас. Қиз сиз билан бирга боради. Таомили шунақа. Уни бирга олиб кетасиз.

— Бирга боради? Бўлмағур гап!

— Албатта боради. Мени айтди дерсиз, боради. Шунинг учун...

— Ия? Уша қиз, гарчи, бошқаси билан деярли унаштириб қўйилган бўлсам-да, мен билан яккама-якка тоғу

тош, ўрмонзорларда санғиб юрадимиз? Ахир бу одобдан эмас-ку! Одамлар нима дейди.

Оҳ, шу он кўз олдимда шундай хушруи чеҳра намоён бўлдики! Кларенс эса зўр бериб ишқ дафтаримни сўраб-суриштира кетди. Мен уни дамингни чиқармайсан, деб қасам ичирдим ва қулоғига: «Пусс Фланаган» дея маъшуқамнинг исмини айтдим. У ҳафсаласи пир бўлиб, бундай графянани танитайман, деди. Кларенс, ёш сарой кишиси сифатида маъшуқамга дарҳол унвон бериб юбориши табиий эди. Мендан у қаерда яшайди, деб сўради.

— Шарқий Хар...— деб бошладим-у, хижолат бўлиб тилимни тишлаб қолдим, сўнг дедим.— Шу дамда бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Вақти келиб ҳаммасини айтиб бераман.

Бу уни кўра оладими? Бир пайти келиб уни кўришга ижозат бераманми?

Ҳеч беҳавотир Кларенсга ваъда берсам бўлади: бор-йўғи ўн уч аср фарқи бор экан. Шунинг учун «ҳа» дедим. Лекин ўзимни оғир хўрсинишдан тутиб туролмадим. Чунки маъшуқам ҳали туғилмаган. Нима ҳам қила олардим, инсон табиати шунақа... тўлқинланиб кетган пайтида мулоҳаза қилмайди, шунчаки ҳиссиётга берилади.

Кундузи ҳам, кечаси ҳам фақат жўнаб кетишим ҳақида гап бўлди. Барча йигитларимиз бир-бирларига гал бермай менга илтифот кўрсатишар, турли йўл билан кўнглимни овламоқчи бўлишарди. Ўша одамхўрларни енгиб, қари қизларни озод эта оламанми, йўқми, деб, худди ўзлари шундай жасорат кўрсатдигандек, ҳаяжонланар эдилар. Ажойиб болалар — афсуски, фақат бола эдилар. Дарозларни қандай қилиб излаб топиш, уларга ҳужум қилиш ҳақида менга ўғит беришар, сеҳрни йўқ қиладиган афсунларни ўргатишар, ярага қўйиш учун ҳар хил туркона дори ва шунга ўхшаш ипириндиси-пириндиларни қўлимга тутқазишарди. Модомики, уларнинг наздида ҳақиқатда шундай ажабтовур сеҳргар эканман, қандайдир ўртамиёна одамхўр эмас, ҳаттоки ўтнафас аждаҳо ёки жаҳаннам девлари билан ҳам жанг қиладиган бўлсам, менга ҳеч қандай дори-дармон, мас-лаҳат, ҳеч бир сеҳрни йўқ қиладиган афсун, хусусан қурол-аслаҳаю совутнинг даркор эмаслиги ҳеч қайсисининг ақлига келмасди.

Эрта тонгда барвақт нонушта қилиб, саҳарлаб йўлга чиқиш керак эди, таомил шундай, аммо совутларимни

кияман деб овора бўлиб хийла кечикдим. Совутларнинг икир-чикирларини эслаб қолишим қийин, устимга кийиш ундан мушкул. Даставвал бутун баданингни аёлга ўраб олишинг лозим, бу совуқ темирдан асрайдиган махсус ҳимоя воситасига ўхшаш вазифани бажаради. Сўнгра пўлат ҳалқалардан тўқилган темир кўйлак кийиш керак (кўйлакни икки буклаб, ерга ташласангиз нам тортиб қолган тўр каби жуда оғир бўлиб қолади,) у чиндан ҳам жуда оғир бўлиб, лекин ундан кўпчилик — солиқ-йиғувчилар, реформаторлар, битта отию шубҳали унвонидан бошқа ҳеч вақоси йўқ қирол ва шу қабилар фойдаланадилар. Сўнгра орасига пўлат тасма қўйилган этик кийиб, қўпол шпор тақиб олиш лозим. Шундан сўнг, темир қўнж, сонсовут иласиз, кейин кўкрак ва орқа совутларни киясиз ва ўзингизни бир дунё кийим остида қолиб кетгандек ҳис этасиз. Ундан кейин кўкрак совутга кенг пўлат тасмали калта нимча танғиб оласиз, у оёғингизни юқори қисмини беркитади, орқа томонида эса ўтиришга қулай бўлсин учун ўмизини бор. Бу юбка тескари ўгириб қўйилган кўмир яшигига ўхшайди, у кийиб юриш учун қанчалик яроқсиз бўлса, қўл артиш учун ҳам шунчалик яроқсиз. Сўнг белингизга шамшир иласиз, қўлингизга енг деб аталмиш, печь мўрчисига ўхшаш темир қўлқопни, бошингизга эса орқа томони энсани пана қилиб турувчи тўрсимон темир қалпоқни кийиб оласиз: мана, ниҳоят қолипга солинган шамчироқдек ўраниб олдингиз. Бунақа либосда рақс тушиш амримаҳол ва у пўсти қалин ёнғоққа ўхшайдики, бундай ёнғоқни чақишдан наф йўқ, негаки ичидаги мағиз пўстига арзимаиди.

Совутларни кийиб олишимга йигитлар кўмаклашиб юборишди, агар улар бўлмаганда ўзим ҳеч қачон кийина олмасдим. Мени кийинтириб бўлишлари биланоқ сэр Бедивер кириб келди. Унинг вазоҳатига қараб узоқ сафар учун қулай либос танлай олмаганимни тушундим. У бошига қулоқларигача тушадиган конуссимон пўлат дубулға кийиб олган эди. Юзида эса сипар ўрнига устки лабигача осилиб тушган бурнини яшириб турувчи пўлат тасма: бутун гавдаси — бўйнидан то товонигача эгилувчан пўлат зирҳли кўйлак-иштон кийиб олган эди. Либосининг устидан эса яна темир зирҳи тўпигигача осилиб тушган плаш ҳам илиб олганди. Бу плаш қоқ белидан пастигача орқа ва олд томони иккига ажралган бўлиб, сэр Бедивер отга ўтирганда плаш барлари отнинг икки биқинини ёпиб туриши аниқ эди. Унинг кийимла-

ри саёҳат учун жуда мос эди. Устидаги кўйлақдек ихчам ва мустаҳкам либосга кўп нарсадан воз кечган бўлардим-у, лекин вақт қисталанг эди. Қуёш чиққан, қирол сарой аҳли билан оқ йўл тилаш учун мени кутмоқда. Кечикиб қолсам, беадаблик бўлади. Ўзингиз отга мина олмайсиз, мабодо минмоқчи бўлсангиз, уялиб қоласиз. Сизни офтоб урган одамни дорихонага судрагандек, ҳовлига олиб чиқишади, отга ўтқазиб, оёқларингизни узангига тиқиб қўйишади, шу дамда ўзингизни беқийс бесўнақай ҳис этасиз, қўққисдан уйлантирилган зўраки куёв, ёки чақмоқ уриб кўр ва қар бўлиб, ҳануз ўзига келолмаётган бегона кишидек сезасиз. Кейин чап оёғим олдидаги тиргакка мачта қўндиришди, буни улар наза деб аташарди ва мен уни ушлаб олдим, ниҳоят, бўйнимга қалқон илиб қўйишди, мана, мен тайёр, лангарни кўтариб, денгизга чиқишим мумкин. Ҳаммалари ниҳоят даражада менга мурувватли бўлишди, ҳатто бир хоним менга ўз қўли билан хайрлашув жомини узатди. Энди анави қиз отнинг сағрисига ўтқавилса бас. Қиз ўтирди-да, йиқилиб кетмаслик учун мени қучоқлаб олди.

Ниҳоят, биз йўлга тушдик. Ҳамма бизга омад тилаб, дастрўмол ва темир қалпоқларини силкитиб қолди. Тепаликдан тушиб, қишлоқ оралаб ўтаётганимизда, барча қишлоқ аҳли ҳурмат билан таъзим қилишарди, бундан атрофдаги жулдурвоқи болалар истисно. Улар:

— Тасқара! Тасқара!— дея бақиритиб, биз томон кесак отишар эдилар.

Тажрибамдан шуни биламанки, барча болалар ҳамма асрларда ҳам бир хил бўлишади. Улар ҳеч нарсани писанд этишмайди, ҳеч нарса ва ҳеч кимнинг қадрига ҳам етишмайди. Улар ҳеч кимга озор бермай ўз йўлида кетаётган узоқ ўтмишнинг пайғамбарига ҳам: «Қуриб кетгур кал!» дея бақиритган. Улар ўрта асрнинг муқаддас оқшомида менга тегажаклик қилишмоқда, Бьюкенян президентлиги вақтида ҳам улар шундай қилишган, буни яхши биламан, негаки ўшанда ўзим бола эдим ва бошқаларга қўшилиб мен ҳам безорилик қилганман. Уша пайтда пайғамбарнинг айиқлари бўлган ва айиқлар болаларни бир ёқлик қилган эди, мен эса отдан тушиб ҳозирги болаларни бир ёқлик қилмоқчи бўлардим-у; бироқ бунинг иложи йўқ, чунки тушсам отга қайта минолмайман. Кўтарма кранлари бўлмагандан кейин шуям мамлакат бўптими?!

АСТА-СЕКИНЛИК БИЛАН ҚИЙНАШ

Биз тўхтамасдан шаҳар чеккасига чиқдик. Эрта кузакнинг салқин тонгида, кимсасиз ўрмонлар одамга бениҳоя ҳузур бағишларди! Тепалик устида туриб пастидаги сойлари буралиб-буралиб оқаётган мафтункор водийларга, у ер-бу ерда тўп-тўп бўлиб турган дарахтзорга, атрофига қалин кўланкали якка-якка бўй чўзган улкан чинорларга разм солдик: водийлар ортида то уфқ-қача ёйилган гира-шира ҳаворанг тутунга қопланган тизма тепаликлар тўлқинланиб турар, уларнинг чўққиларида бир-биридан узоқ масофада гоҳ оқариб, гоҳ гезариб қад кўтарган қўрғонлар кўзга ташланади. Биз шудринг тушиб ярқираб ётган кенг-мўл ўтлоқларни босиб ўтдик. Ер юмшоқ бўлгани боис от туёқларининг товуши эшитилмас, худди арвоҳдек сас-садосиз одимлардик. Бошимиз узра дарахт барглари орасидан сизиб ўтаётган қуёш нурлари биз кетаётган ўрмон сўқмоғини кўкимтир тусда ёритарди. Отимнинг туёқлари эса шилдираётган тип-тиниқ, муздек сой суви каби майда тошчаларга урилар ва тошларнинг мусиқавий шитир-шитири қулоқларга хуш ёқарди. Гоҳ кенг яйлов, гоҳ қалин чангалзор қўйнига кириб қолар эдик. Атрофимизни ўраб олган ўрмон гира-ширасида қулоғимизга қандайдир ёввойи жониворларнинг шитирлаб юургани чалиниб қоларди. Улар шундай тезлик билан чопишар эдики, ҳатто шитир-шитир овози қаёқдан келганини, саҳар қушлари қаерда уйғониб, бир-бирига гал бермай сайрашаётганини, қайси бир хилватгоҳдаги дарахт таңасини ўраб олган ҳашарот, қурт-қумурсқаларнинг сирли ғивирлашию зувиллаши қаердан келаётганини илғаб улгуролмасдик. Сўнгра яна аста-секин ёруғлик қўйнига чиқиб борар эдик.

Қуёш кўтарилганидан икки соат ўтганидан сўнг ўрмонзордан ёруғликка тўртинчи, бешинчи марта чиқишимиз аввалгиларидек айтарли завқли бўлмади. Кун исиб борар, қуёш тобора қиздирар эди. Шундай маҳалда аксига олиб тап-тақир, тангадек соясиз жойдан анча-мунча юришимизга тўғри келиб қолди. Шуниси қизиқки, йўлимизда пайдо бўлаётган кичкина ноқулайликлар бора-бора улғаяр, сони ҳам ортиб борарди. Аввал назарингга илмаган нарсаларга қанча кўп юрган саринг шунча кўп эътибор берадиган бўлиб қолар экансан. Дастрў-

молга росмана беш-ўн марта эҳтиёж туғилганида эътибор бермаган эдим. Ўзимча, ке, бир гап бўлар, дердим-да, йўлимда давом этаверардим ва тезда дастрўмолни унутиб юборар эдим. Энди эса бунинг иложи йўқ, энди дастрўмол ҳар дақиқа сайин керак бўлиб турибди, фикри ёдимни муттасил дастрўмол эгаллаб олди ва ниҳоят тутоқиб кетдим-да, совутларни тайёрлаб, унга чўнтак ўрнатмаган одамга лаънатлар ўқий бошладим. Гап шундаки, дастрўмолчам бошқа майда-чуйда нарсалар билан биргаликда дубулғам остида қолиб кетган эди, аммо дубулғамни бошқа одамнинг ёрдамисиз еча олмасдим. Дастрўмолчамни ўша ерга қўяётганимда бу нарса хаёлимга ҳам келмабди, ростини айтсам, шундай бўлишини билмасдим ҳам. Чўнтагимга қўйсам қулайроқ бўлади, деб ўйлабман. Энди эса дастрўмолча шундоққина қўл остида-ю, уни ололмаслигим тобора жаҳлимни чиқарарди. Дарҳақиқат одам зоти доимо қўли етмаган нарсани олгиси келади — буни ҳамма эътироф этган. Мен бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлай олмасдим, фикри ёдим дубулғада, йўл юрганим сайин кўз олдимдан дастрўмол кетмас, хаёлан унинг суратини чизардим, пешонангдан шўртанг тер кўзингга оқиб тушса-ю, артолмасанг алам қиларкан! Китобда ўқиш осон, бироқ бу азобни ўзингиз тортиб кўринг-чи, қандай бўлар экан! Кошки бу ҳақиқий азоб бўлмаганда эди, эслаб ҳам ўтирмасдим. Одамлар мен ҳақимда нима дейишса дейишаверсин, лекин кейинги сафар албатта аёлларнинг сумкачасини оливозламадан дея ўз-ўзимга сўз бердим. Доира Столнинг темир тўнкалари бу ишимни одобсизликка йўйишиб, устимдан роса кулишлари аниқ, лекин барибир мен учун ташқи кўринишга нисбатан қулайлик ҳамиша муҳимроқ бўлиб келган. Чанг-тўзон кўтариб, олға томон лўкиллаб боравердик, чанг бурнимга кириб аксиртирар, кўзёш тўкишга мажбур этар эди. Албатта, айтиб бўлмайдиган сўзлар оғзимдан чиқиб кетарди. Буни асло инкор этмайман, бошқалардан қаерим ортиқ.

Назаримда, бу кимсасиз Британия тупроғида ҳеч кимни, ҳатто одамхўрни ҳам учратиб бўлмайдигандек туюлди. Ваҳоланки, руҳиятим шундай эдики, ҳатто одамхўрни учратсам ҳам, хурсанд бўлардим, албатта, дастрўмолчаси бор одамхўр бўлса бас. Бошқа рицарлар одамхўрни учратиб, фақат унинг қуролини эгаллаб олиш фикрида бўлишади, мен эса бурнимни қоқиш учун унинг латтасини тортиб олардим-у, қолган темир-терсагини жон деб ўзида қолдирган бўлар эдим.

Бу орада иссиқ борган сари заптига оларди. Қуёш тобора баландроқ кўтарилиб, устимдаги темирларни қиздиргандан қиздирарди. Иссиқ суяк-суягингиздан ўтаверса, арзимаган нарсага ҳам жаҳлингиз чиқаверади. Отим йўртгани сайин саватдаги темир-терсақдек жаранлар эдим, бу эса мени жигимга тегар, қалқон лопиллаб гоҳ кўкрагим, гоҳ курагимга урилар, мен эса бундан жиғибийрон бўлар эдим. Отимни секинлатсам, барча бўғинларим араванинг гилдирагига ўхшаб гичир-гичир қилар, боз устига юзимга уфураётган елдимдан маҳрум бўлиб, тандирга тушгандек қовурилар эдим. Яна шуниси ҳам борки, қанча секин юрсангиз, устингиздаги темирлар шунча оғирлашади, гўё юки дақиқа сайин тонналаб ортиб бораётгандек. Боз устига қўлингиздаги найзани гоҳ у-гоҳ бу оёгингизга олиб, дам у-дам бу қўлингизни ишлатиб турасиз, йўқса мўлтасил бир қўлда ушлаб туриш жуда чарчатиб қўяди.

Ўзингизга маълумки, тер дарё бўлиб оқиб турса, айбга қўшманг-у, бутун баданингиз сасиб, қичий бошлайди. Танангиз ичкарида-ю, қўлингиз ташқарида, қўлларингиз билан танангиз ўртасида темир. Нимасини айтасиз, бундан баттари бўлмайди. Гоҳ у ерингиз, гоҳ бу ерингиз бирин-кетин қичиша бошлайди ва зўриқиб бутун аъзойи-баданингизни қоплаб олади, бунинг нақадар азоб эканлигини тасаввур ҳам қилиш қийин. Бундай азобга базўр чидаш бериб турганимда совутим остига пашша кириб, бурним устига қўнса бўладими, ваҳоланки сипаримнинг очилиши мушкул бўлиб, қай йўсинда кўтарилишини ҳам билмас эдим, фақат бош чайқашдан бовиқа иложим қолмади, хавфу хатар йўқлигини билган пашша ўлгудек хира бўлишини биласиз, у бурнимдан гоҳ лабимга, гоҳ қулоғимга ғингиллаб қўнар ва шундай чақар эдики, ўзи бунингсиз ҳам чекаётган азобим минг чандон ошиб, тоқатим тамоман тоқ бўлди. Сабрим чидамай, Алисандага темир қалпоғимни ечиб, мени пашшадан холи қилишни буюрдим. Қиз қалпоқ ичидаги бор нарсаларни олди, ичига сув тўлдириб менга узатди, мориқиб ичиб олдим, қиз қолган сувни совутим ичига қуйди. Қанчалар роҳат қилганимни тасаввур этиш қийин! Қиз сув ташиб келиб, токи ҳаммаёғим шалаббо бўлиб, ўзимни жуда яхши ҳис этмагунимгача устимдан қуяверди.

Роҳат қилиб дам олиш яхши нарса-да! Лекин ҳаётимизда мукаммал роҳат ҳам, тўда бахт ҳам ҳеч қачон бўлмайди. Сафарга чиқмасимдан сал олдин мен ўзимга

трубка ясаб, тамаки тайёрлаб олган эдим. Ҳақиқий тамаки бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ҳиндулар чекадиган толнинг қуриган пўстлогидан кўра яхшироқ эди. Трубка билан тамаки дубулғанинг ичида эди, энди бемалол ҳумордан чиққунча чексам бўларди-ю, лекин гургуртим йўқ.

Кейинчалик яна бир кўнгилсиз ҳол — тақдиримиз бутунлай тасодиф измида эканлигини исботлади. Темир кийимларга банди бўлган уста кўрмаган шогирд бировнинг ёрдамисиз отга ҳам мина олмас экан. Биргина Сэндининг кучи, ҳар ҳолда менга ожизлик қилади. Ёрдамга яна бирон-бир ўткинчини кутишга мажбур бўламиз, шекилли. Мен жон деб бу хилват гўшада ўткинчини кутишга ҳам рози эдим, чунки хаёл суришга ундайдиган нарсалар кўп эди. Мен ақлли ёки, майли телба бўлсин дейлик, одамлар шунча ноқулайликларга қарамасдан, темир кийимларга қандай қилиб кўникиб кетишгани ва мен чеккан асроб-уқубатларни улар умр бўйи чекиб келишларига қарамай, бир неча аср давомида шу одатга қандай қилиб итоат этиб келганликлари ҳақида ўйлаб кўрмаган эдим. Фақат ўйлаб кўришнинг ўзи камлик қилади, менда яна бу балодан қутулиш, одамларни бундай аҳмоқона одатдан воз кечишга мажбур қилиш устида фикр юритиш истаги ҳам бор эди-ю, бироқ бунинг ҳеч имкони йўқ, зеро, ёнингизда Сэнди бўлгандан кейин хаёл ҳам сура олмайсиз.

У итоатгўй, очиқкўнгил қиз эди-ю, лекин бамисоли бошингиз ўстида тегирмон тоши айланаётгандек, тинимсиз гапирарди, токи шаҳар аравалари ғилдиракларининг тарақ-туруғидан оғриган бошингиз ёрилгунча чарчоқ билмай валдирар эди. Қани энди оғзини латта билан ёпиб қўйсангиз, қандай ёқимтой қиз бўларди-я! Бироқ оғзини ёполмайсиз, бунақангиларнинг оғзини ёпилиши — ўлими билан баробар. У кун бўйи сайрайди, тинмай сайрайверади, ҳатто шу алфозда кетаверса, бирон ери ишкал топиб қоладими, деб чўчиркансан, киши; қаёқда, бундайларга ҳеч бало урмайди. У шунчалик гапга чечан эдики, ҳафталаб валаёқласа ҳам томоғини мойлашнинг ҳожати йўқ эди. Аксинча, шундай қилмоқчи бўлсангиз, авжига чиқиб кетади. Гапларида ҳеч қандай маъни йўқ — бари ҳавойи гаплар. У ғирт сафсатабоз эди. Балки, бундан ҳам баттарроқ бўлишим мумкин. Эрталаб унинг гап тегирмонига ҳеч аҳамият бермадим, чунки ўзимнинг ҳам ташвишим бошимдан ошиб ётарди, лекин пешиндан кейин сабрим чидамай такрор-такрор:

— Кўп гапирма, қизалоқ, башарти бундан кейин ҳам бу ернинг ҳавосини шундай исроф қилаверсанг, ҳавони чет элдан сотиб олишга тўғри келади, ваҳолонки қиролнинг хазинаси шундоғ ҳам қуп-қуруқ, — дедим.

· X I I I б о б

ОЗОД ОДАМЛАР

Таассуфки, одамнинг хушвақтлиги узоққа бормас экан. Қийналиб келаётган пайтимда шарқироқ сойнинг соя-салқин соҳилидаги кимсасиз, ҳордиқбоп, кўнгли яйрайдиган осойишта бир хилватгоҳда устимдан сув қуйиб, роҳат қилиб ўтирарканман, бу жойнинг менга жаннат бўлиб туюлганига ҳам ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ. Аммо мен аллақачон хуноб бўла бошлаган эдим: биринчидан, трубкамни тутата олмаганим туфайли бўлса, гугурт фабрикасини ишга туширганимга хийла вақт бўлган-у, лекин гугурт оливолишни унутганим, иккинчи томондан егулик ҳеч вақомиз йўқ эди. Мен тушиб қолган аср ва халқнинг болаларга хос тадбиркорсизлигидан яна бир далолат бу. Сафарга отланган рицарь тасодифга ишониб ўзи билан егулик овқатини ғамлаб олмас эди, мабодо найзасига емиш солинган саватни илиб олишни тавсия этишса, унинг аччиғи чиқарди. Доира Столининг ҳар қандай рицари ҳам найзасига шундай нарсани илиб юришдан кўра, очидан ўлишни афзал биларди. Мундоқ ўйлаб қаралса, бундан ҳам кўра савобдироқ иш борми? Мен бир-икки бўлак егулик нарсани совутим орасига яшириб олай деган эдим-у, лекин, сезиб қолишиб, мени уялтиришди. Узр сўраб, ташлаб чиқишга мажбур бўлдим, унинг ҳузурини итлар кўрди. Кеч кириши билан ҳаммаёқни қора булут қоплай бошлади. Кўз очиб юмгунча ҳаммаёқни зулмат босди. Ётиш тараддудини кўрмоқ керак эди. Мен қизни бир қоя остига жойлаб, ўзим нарироқдаги бошқа қоя остига ёнбошладим. Совут-пovутларим билан ётишга мажбур бўлдим, негаки темир кийимларимни ўзим ечолмас, Алисандадан ёрдам сўрашга эса уялардим — бегона аёл ҳузурида ечиниш одобдан эмас. Тўғри, совут остида ўзимнинг кийимларим бўлса-да, бироқ қатъий тартиб-тарбия таъсиридан дарров қутула олмас экансан, шу калта темир юбкамни ечаётганда қаттиқ хижолат чекишимни билиб, уни ёрдамга чақирмадим.

Момақалди роқ об-ҳавони ўзгартириб юборди. Шамол авжига олиб ёмғир савалаб ётгани сари ҳаво совиб борарди. Ёмғирдан қочаётган тиллақўнғиз, чумоли, чувалчанглар бошпана излаб, совутим остига ўрмалаб кира бошлади. Уларнинг баъзилари мўминтойгина, кийимларим чокига жойлашиб, жимгина ётишарди, айримлари эса негадир тинмай ғимир-ғимир қилишарди. Айнақса, чумолилар қитиғимни келтириб, у ёқдан-бу ёққа ўрмалайвериб, безор қилиб юборишди. Шу тахлит ётишни иккинчи марта худо кўрсатмасин. Менинг аҳволимга тушган одамларга ерда думаламасликни, ўз-ўзини дўппосламасликни маслаҳат бераман, чунки бу хил ҳаракатларингиз билан атрофингиздаги бошқа мавжудотларнинг диққатини ўзингизга жалб этасиз ва улар ёпирилиб келишади, унда аҳволингиз янада мушкуллашади, ғазабингиз ортиб сўкинаси, шунда ҳам ҳолингиз келса! Лекин шуниси ҳам борки, башарти ерда думаламай, ўзингизни дўппосламасангиз, ўлишингиз тайин, бинобарин, нима қилсангиз ҳам ўз ихтиёрингиз — аслида, ҳаммаси ҳам бир гўр. Ҳатто суяк-суякларимгача совқотиб ётган бўлсам ҳам ўша қитиқлашни ҳис этар ва ток теккан мурдадек сесканиб кетар эдим. Саёҳатдан қайтиб борганимдан кейин ҳеч қачон совут киймасликка сўз бердим. Аъзойи-баданим совқотган, айни пайтда беадад зирқираб, қичишар экан, ана шу машаққатли бир неча соат давомида толиққан миямда жавобсиз бир савол чарх урарди. Қандай қилиб одамлар бу лаънати совутларни кийиб юришар экан? Бу кийимларга қандай қилиб бир неча асрдан бери бардош бериб келишган?..

Ниҳоят, уйқусизликдан нохуш, тинка-мадорим қуриган, шалвираб, ўз-ўзимни дўппослашдан толиққан, очликдан ҳолсизланган, бодим қўзиб, икки букчайган, хуллас, оғир бир аҳволда ювиниб олиб, қурт-қумурсқаларни қириб ташлаш орзусида тонгни кутиб олдим. Мурувват юлдузи остида туғилган, олий мартаба Али-санда ля Картвлуаз хонимнинг ҳоллари нечук экан? У онасидан янги туғилган олмахондек сакрар эди! Тунни ўлик уйқуда ўтказган. Мамлакатнинг барча мартабали зотлари сингари ювинишга одатланмаган, зотан юзинмай, бирон ери камайиб ҳам қолмаган. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан ўша давр одамлари аслида ёввойи ҳисобланади. Менга ҳамроҳ бўлган бу мурувватли хоним тезроқ нонупта қилишни хаёлига ҳам келтирмас — шунинг ўзи ҳам унинг ёввойи эканлигидан далолат беради. Британияликлар ўша даврларда узоқ саёҳатлар-

гә чиқиб анча вақтгача рўза тутишга кўникиб қолганлар. Йўлга чиқмасдан олдин улар ҳинду ёки бўғма илонга ўхшаб, бир неча кунлик овқатни еб олишарди. Сэнди ҳам энг камида уч кунлик овқатни еб олганига шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади. Биз уфқда қуёш кўринмай йўлга тушдик. Сэнди стлиқ, мен эса орқасида пиёда сурғалиб борардим. Ярим соатдан кейин биз бир неча бечора чувриндиларга дуч келдик. Улар, таъбир жоиз бўлса, йўлни тузатишмоқда эди. Улар мени икки букилиб қарши олишди, лекин уларнинг нонушталарини баҳам кўриш истагимни билдирганимда, менинг марҳаматимдан шундай довдираб қолишдики, ҳатто бир зум ишонмай ҳам туришди. Ожиза ҳамроҳим эса жирканиб, лабини чўччайтирганича нари кетди. У, бунақа ҳайвонлар билан ҳамтовоқ бўлмайман, дея ёзғирса ҳамки бечоралар хафа бўлишмади, аксинча, уларни чўчитиб юборди. Ваҳоланки, улар қул ҳам, ёлланган мардикорлар ҳам эмасдилар. Устларидан кулгандек, уларни «озод одамлар» деяр эдилар. Мамлакатдаги қуллик асоратига тушган аҳолининг ўндан етти қисми «озод одамлар» табақасига кирарди: майда «мустақил» фермерлар; ҳунармандлар ва ҳоказо. Бошқача айтганда, ана шулар асл халқ — миллатни ташкил этарди. Бу табақа миллатдаги фойдали ва ҳурматга сазовор барча одамларни ўз ичига оларди. Шударни миллатдан чиқариб юборсангиз, фақат қирол, амалдор ва дворянлар сингари ишёқмас, фойдасиз палидлар ва қаланғи-қасанғилар қоладик, булар борини ҳам вайрон қиладилар, зотан, оқилона тузилган жамият учун уларнинг ҳеч қандай қиммати йўқ. Ваҳоланки, усти ялтироқ бу озчилик ўзининг ҳақиқий ўрни бўлмиш ҳаммадан кейин судралиб бориш ўрнига ҳийланайранглар ишлатиб, жамиятнинг олдида байроқ кўтариб одимлашмоқда. Улар фақат ўзларинигина миллат деб билар, зеро, беҳисоб меҳнаткашлар бундай номаъқулчиликка, токи ўзлари тан олмагунларича сабр этиб келдилар. Меҳнаткашлар бу ҳол, адолат юзасидан ва ўзи шундай бўлиши лозим экан, деб тан олдилар. Роҳиблар оталарига ҳам, ўзларига ҳам бу жабр-ситамларни худонинг ўзи яратган дея уқтиришган ва бечоралар бундай аҳмоқона, ўринсиз ҳазил қилиш-худога зарур келибдими, деб ўйлаб ҳам ўтирмай, роҳибларга ишонар, ҳамда ўзларини мўмин-қобил тутар эдилар.

Куни кечагина Американинг ўн тўққизинчи аср киписи учун бу мўмин-қобил одамларнинг гаплари ғалати туюлар экан, улар номигагина озод, ер-мулкларини ижо-

ватсиз ташлаб кетолмасдилар. Улар ўз донларини ўзлари янчиб, нон ёпиб олишга ҳақли эмас, донларини лорднинг тегирмонига, унларини лорднинг нонвойхонасига олиб бориб беришлари лозим, боз устига бунинг учун яхшигина ҳақ тўлашлари керак. Улар савдодан тушган пулнинг талай қисмини лордга тўламагунларича ўз ерларидан бир парчасини ҳам сотолмасдилар. Бировнинг ерини сотиб олишдан аввал эса лордга берган ижозати учун ҳақ тўлашлари, яқинлашиб келаётган бўронда ўз ҳосилининг нобуд бўлишига қарамай, лорднинг сўзини икки қилмай, унинг дон-дуини бепул йиғиб-териб беришлари лозим. Ўз майдонларида лорд учун мевали дарахт экишга рози бўлишлари, лорднинг ҳосил йиғувчилари эҳтиётсизлик қилиб экинларини пайҳон қилишса ҳамки, ғазабларини ичларига ютиб туришга мажбур эдилар. Гарчи, лорд ўз меҳмонлари билан, ов билан машғул бўлиб, отлари уларнинг пайкалларида сабр-чидам билан меҳнат қилиб яратган ҳосилларини эзиб-янчиб тащласалар ҳамки, жаҳллариини босиб туришлари керак, уларнинг ҳатто каптар боқишга ҳақлари йўқ, аксинча лордларнинг каптархонасидан учиб келган бир тўда каптарлар уларнинг ҳосилларини очофатларча еб қўйсалар ҳамки, аччиқларидан биронта қушни ҳам нобуд қилолмайдилар, зеро, бунинг учун жуда қаттиқ жазога тортилар эдилар. Ва ниҳоят ўз ҳосилларини йиғиб-териб олганларида эса, боскинчилар тўдаси ёпирилиб келади: аввал черков баракали бўлагини, сўнгра қирол ўлпончиси талайгина қисмини ундириб олади, қолган ҳосилини эса милорднинг одамлари талон-торож қиладилар. Ана шундай таланган озод одам ана шундан кейингина ҳосилнинг қолган қисмини, агар меҳнатига арзиса, уйига олиб кетарди. Бечора озод одамнинг бундан кейинги қисмати кетма-кет солиқ остида қолади, солиқни фақат эркин, мустақил қашшоққина тўлайди, бунга на барон, на епископ, на бойвачча аъёнлар, на очофат черков хўжайинларининг алоқаси бор, мабодо бароннинг уйқуси келмай қолса, кун билан меҳнат қилиб келган озод одам ҳовуз лабида ўтириб қурбақалар қурилласин деб хипчин билан сувни савалаб ўтириши керак. Агар озод одамнинг қизи бўлса... яхшиси монархиянинг бу пасткашларча ҳаёт тарзини китобда ёзиб ўтирмай қўя қолайлик. Башарти озод одам ана шундай паноҳ ва шафқат излаб, аянчли ҳаётини якунлаб ўзини-ўзи нобуд этса, беозор черков уни мангу жаҳаннам азобига маҳкум этади, беозор қонун ярим тунда марҳумнинг орқа-

сига қозик қоқиб чорраҳага кўмиб қўяди, хўжайини — хоҳ барон, хоҳ епископ бўлсин — унинг барча мол-мулкани тортиб олиб, бевасини етимчалари билан кўчага ҳайдаб чиқаради.

Мана, шундай озод одамлар каллаи саҳарлаб ўз хўжалари — епископнинг йўлини бепул тузатиш учун бу ерга тўпланишибди. Ҳар бир оила бошлиғи ва ўғли уч кун, уларнинг қароли тўрт кун бепул ишлаб беришлари керак. Назаримда, Франция ва французлар тарихини, уларнинг бир қонли зарба билан минг йиллар давом этиб келган шу хилдаги истибдодни ювиб ташлаган унутилмас ва шонли революциягача бўлган тарихни ўқиётгандек эдим. Бу қонли тўлқин асрлар бўйи дўзахда ҳам бўлмайдигандек ноҳақлик, номуссизлик ва жабру жафо чекиб келган халқдан уни қийноққа солиб, аста-секин сўриб келинган ҳар бир бочкаси учун ярим томчидан интиқом олди. Шуни назарда тутиш ва унутмаслик лозимки, икки хилдаги «жаллодлик ҳокимияти» мавжуд эди. Биринчисининг ҳокимлиги даврида қотиллик жазавали завқ билан амалга оширилган, иккинчисида эса қотиллик совуққонлик билан пухта ўйлаб бажо келтирилган. Биринчиси бир неча ой давом этади, иккинчиси — минг йил; биринчиси — ўн минглаб одам жонини, иккинчиси — юз миллионлаб одамлар жонини қурбон этган. Нима учундир бизни биринчиси даҳшатга солади, ваҳоланки, бу бир дақиқалик қотиллик: зотан, болта остидаги бир лаҳзали ўлим умр бўйи очлик, яланғочлик, ҳақорат, жабр-зулм ва қийноқда аста ўлгандан кўра афзал эмасми? Гулханда аста ўлиш чақмоқдан бир лаҳзада ўлиш билан тенглаша оларми? Бизни жонҳолатда кўз ёши тўкиш ва даҳшатга тушишга мажбур этган қизил террор қурбонларининг бари биттагина шаҳар қабристонига жо бўлади, бироқ беҳад қайгули ва даҳшатли ўша қадимий ва чинакам террор қурбонлари бутун Франция тупроғига сиғмаган бўлур эди, ваҳоланки, ҳеч ким, ҳеч қачон бизни бу террорнинг бутун даҳшатини англашга ва унинг қурбонларига изтироб билан раҳм этишга ўргатмаган!

Мен билан нонуштасини баҳам кўриб, ҳамсуҳбат бўлаётган бу озод оми одамлар қирол, черков ва аъёнларни шунчалик эҳтиром ила тилга олар эдиларки, ҳатто уларнинг ашаддий душманлари ҳам бундан баттарини орзу эта олмасдилар. Мен уларга қараб, ҳам кулгим қистар, ҳам қайғулар эдим. Улардан эркин сайлов ҳуқуқига эга бўла туриб битта оилани сайлаши ва шу ои-

ла наслдан-наслга ўтар экан, истёдодли ёки ғирт аҳмоқ бўлишга қарамасдан ўзлари устидая ҳукмрон бўлишига йўл қўядиган халқ бўлиши ва шу билан бирга кўкларга кўтариш, қолганлари учун ҳақоратли равишда ардоқлаши, ҳурмат-эътибори ва бутун имтиёзлари наслдан-наслга кўчадиган, бир сиқим оилани сайлаб олиб, мамлакатдаги бошқа оилалар, шу жумладан, сайловчининг оиласи ана шу ҳурмат-эътибор ҳамда имтиёзлардан маҳрум бўлиши мумкинми, деб сўрадим.

Улар сўзларимни бепарвогина тинглаб бўлишди-да, бундай гаплардан беҳабар эканликлари, бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрмаганликлари ва ҳатто давлат ишлари бўйича ўз фикрини билдира оладиган мамлакат бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам этолмасликларини айтдилар. Мен ўз юртларида ягона ҳукмрон черков жорий этмагунларича ҳақ-ҳуқуқларини йўқотишга йўл қўймайдиган шундай халқни кўрганимни айтдим. Улар яна бепарво қараб ўтираверишди. Лекин шу пайт бири менга тикилиб турди-да, айтганларимни қайтадан, аста-секин, дона-дона қилиб гапириб беришимни илтимос қилди. Гапларимни қайтардим. У дарров гапларим маъносини англадию мушти билан ерни уриб, сайлаш ҳуқуқига эга бўлган халқ ҳеч қачон ўз ихтиёри билан шунчалик тубанликка тушмайди ва халқни сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этишдек талон-тарож барча жинойтларнинг энг ашаддийсидир дея эълон қилди.

Мен ўз-ўзимга:

— Манавиниси ҳақиқий инсон. Ихтиёримда шунақалардан кўпроқ бўлгандами, бу мамлакатда фаровон ҳаёт тузардим-да, барча идора этиш усулларини тубдан ўзгартириб, унга бўлган садоқатимни исботлаб берар эдим,— дедим.

Гап шундаки, мен садоқат деганда Ватанга бўлган садоқатни тушунаман, унинг идоралари ва ҳукмдорларига эмас. Ватан бу—ҳуқуқ, мустақкам мангудир, Ватанни асраб-авайлаш, уни севиш, унга содиқ бўлиш даркор. Идоралари эса — ташқи кўриниш, устки кийимдек бир нарса, кейин эса эскириши, йиртилиши, нобоп бўлиб қолиб, баданни қиш, касаллик ва ўлимдан сақлаш қобилиятини йўқотиши мумкин. Латталарга содиқ бўлиш, латталарни шарафлаш, латталар олдида қуллуқ қилиш, латта учун жон фидо этиш — бу тентакона содиқлик, монархлар кашф этган ҳайвоний содиқлик. Монархия билан бир гўр, қўшмозор бўлаверсин бундай садоқат. Мен эса Коннектикутданман, унинг конституциясида

«бутун сиёсий ҳокимият халқники ва барча эркин ҳукуматлар халқ бахт-садоати учун таъсис этилади ва халқ ишончига асосланади, халқ ўз хоҳиши бўйича, истаган вақтида идора шаклини ўзгартириш ҳуқуқига эга ва бу ҳуқуқ шакшубҳасиз дахлсиздир», — деб ёзиб қўйилган.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўз мамлакатининг сиёсий кийимлари эскириб кетганини кўра била туриб индамаган, янги кийимларни яратиш учун даъват этмаган гражданин Ватанига садоқатли бўла олмайди — бундай одам сотқин. Бунақа одам ҳатто мамлакат кийимлари эскирганини пайқаган биттаю битта бўлса ҳам кечирилмайди. Унинг бурчи — ҳар қандай вазиятда ҳам ташвиқот олиб бориш, модомики, унинг даъвати қабул этилмай, қарши овоз бериш қолганларнинг бурчи, агар улар у билан чиқишмай қолсалар.

Мана, мен минг кишидан фақат олти кишигагина, давлатни идора этиш ҳақида ўз нуқтаи назарларини ифода этиш ҳуқуқи берилган мамлакатга тушиб қолдим. Бордию қолган тўққиз юз тўқсон тўрт одам идора этиш тарзидан норози эканликларини ва уни ўзгартириш ҳақида фикр билдирсалар борми, манави олти «сайланган» киши бу қабадай тубанлик, инсофсизлик, ғирт хиёнат, дея ғазабларидан сапчийдилар! Илло мен бор пулини ва барча хизматларини қиладиган тўққиз юз тўқсон тўрт ходим қолган олтитаси эса ўзларини идоранинг мутлоқ аъзоси деб билиб, барча дивиденд (фойда)ларини оладиган компания акционери бўлиб қолдим. Назаримда, лақиллаб қолган тўққиз юз тўқсон тўрт аҳмоқ қартани қайта чийлаб янгитдан тарқатишлари керак. Зиммамдаги хўжайинлик буюк мансабимдан воз кечиб қўзғолон кўтаришни, уни революцияга айлантириб юборишни даъват этиб турибди-ку, бироқ шу нарса менга маълумки, қандайдир Жек — Кэд ёки Уот Тайлерга ўхшаб даставвал ўзига сафдош тайёрламасдан бошланган ҳар қандай ҳаракат сўзсиз ҳалокатга маҳкумдир. Мен эса муваффақиятсизликка кўникмаганман. Шунинг учун кўнглимда ўйлаб қўйган «қартани қайта чийлаш» иши мутлақо Кэд Тайлерларникига ўхшамайди.

Мен рўпарамда мазлум ва ўта жоҳил икки оёқли қўйлар тўдаси ўртасида қора нон кавшаб ўтирган одам билан на қон, на қўзғолон ҳақида гаплашдим, уни бир четга олиб чиқдим-да, мутлақо бошқа нарса ҳақида гап юритдим. Гапим тугагандан кейин ундан томиридан жиндек «сиёҳ» сўрадим: чивижчани ана шу «сиёҳга» боти-

риб бир бўлак пўстлоққа: «Буни Одамлар Фабрикасига юбор», деб ёздим ва қўлига тутқазиб дедим:

— Манавини Камелотдаги саройга олиб бор ва мен Кларенс деб атайдиган Аленас ле Пулетнинг шахсан қўлига топшир, у ҳаммасини ўзи тушуниб олади.

— Демак кашиш экан-да у,— деди ҳалиги одам, чехрасидан бояги шавқ йўқолиб.

— Қанақасига кашиш? Сенга айтмабмидим, менинг Фабрикамга на черков қуллари ва на унинг ювиндихўрлари бўлмиш — кашишлару епископларни қўйишади, деб? Ўзинг ҳам фақат шу шарт билан қабул этиласан ва қайси динга мансуб бўлишинг, бу сенинг шахсий ишингдир, деб айтмабмидим?

— Айтишга-ку, айтгансиз, сизни тинглаб беҳад қувондим, лекин шубҳаланиб қолдим, ўша ерда кашиш борлиги менга ёқмай турибди.

— Хотиринг жам бўлаверсин, у мутлақо кашиш эмас.— Аммо суҳбатдошим ишонқирамай тургани сезилиб турарди.

— Ўқишни билганидан кейин қандай қилиб кашиш бўлмайди,— деди шубҳа аралаш.

— Шунақа, кашиш эмас-у, лекин ўқишни, ҳатто ёзишни ҳам билади. Уни ўзим ўргатганман.— Шундагина суҳбатдошимнинг чехраси ёришди.— Фабрикада сени ҳам даставвал ўқишга ўргатишади...

— Мени-я? Шу санъатни ўрганиш учун бутун қонимни беришга тайёрман. Мен қулингиз бўламан, сизнинг...

— Йўқ, ҳожати йўқ, сен ҳеч кимнинг қули бўлмайсан. Оилангни тўплагин-да, йўлга туш. Хўжайининг, епископ арзимаган мулкингни эгаллаб олади, лекин бундан қайғуриб ўтирма — сени Кларенс мукофотлайди.

XIV б о б

«ЛОРД, ЎЗИНГНИ ҲИМОЯ ҚИЛ!»

Нонушта учун уч пенни тўладим, бу ҳаддан ташқари сахийлик эди, негаки бу пулга ўн икки кишининг қоринини тўйғазса бўларди. Мен эса эвазига, бу орада ҳордигимни чиқариб, кайфиятимни яхшилаб олдим, бундан ташқари пулни менсимай сарфлаш эски одатим, боз устига бу одамлар ўзи камчил бўлган нонушталарини мен билан текин баҳам кўришга ҳам тайёр эдилар. Мен

эса ўз миннатдорчилигимни, ҳамда илтифотимни чин қалбимдан сахийларча пул мукофоти билан изҳор этишдан ғоят хурсанд бўлдим, менинг совутимда бекорга чайқалиб юргандан кўра, яна ўша даврда ҳар бир пенни темирдан тайёрлангани, ўзим билан оливолган ярим доллар майда, оғир кк эканлигини ҳисобга олганда, бу пуллар уларнинг қўлларида кўпроқ фойда келтириши мумкин. Эътироф этишим керакки, ўша кунлари мен жудаям исрофгар эдим. Исрофгарлигимни бир қадар шу билан изоҳламоқ лозимки, гарчанд, Британияда истикомат қила бошлаганимга кўп вақт бўлган бўлса ҳам, шарт-шароитга ҳеч кўниколмас ва Артур қироллигида бир пеннига тахминан Коннектикутда икки долларга танча нарса берса, шунча беришини мулоҳаза қилиб ўтирмасдим. Бу пулларни харид этиш қобилияти мутлақо бир хил. Қани энди, Камелотдан бир неча кун кечроқ сафарга чиққан бўлганимда, бу одамларга ўзим зарб этган чиройли, янги танга берган бўлардим, бу танга ҳам, одамларга ҳам хуш ёққан бўларди, албатта. Мен пул зарб этишда америкача усулга асосландим. Бир-икки ҳафтадан кейин икки цент, ўн цент, чорак доллар, ярим доллар, шунингдек, олтин пуллар қиролликнинг барча савдо артерияларига нозик, битмас-туганмас оқим бўлиб қуйила бошлайди ва шуни кўнглим аниқ сезиб турибдики, бу янги қон ҳаётни янгилаб юбаради.

Фермерлар қўярда-қўймай сахийлигимни тақдирламоғчи бўлишди, ноилож чақмоқтош тақдим этишларига ижозат бердим. Мени Сэнди билан отга ўтқазиб қўйишлари биланоқ трубкамни тутатдим. Сипарим туйнугидан тутун чиқар-чиқмас ҳамма фермерлар ўрмонга тирқираб қочдилар, Сэнди эса ўзини отдан ташлади. У мени рицарь ва ёлғончиликни касб қилиб олган одамлардан кўплаб эшитган ўт нафас аждаҳо деб ўйлабди. Ҳаммаларини тутуннинг сабабини тушунтириб бўладиган даражадаги масофага яқинроқ келишларига кўндиргунимча ўлиб бўлдим. Мен бу нарса душманимдан бошқага ҳеч кимга хавф-хатар келтирмайдиган арзимаган сескргарлик дедим. Сўнг қўлимни кўкрагимга қўйиб, кимда-ким очиқкўнгиллик билан ёнимга келса, келишдан бош тортганларнинг турган жойларида ҳалок бўлишларини кўради, деб ваъда бердим. Ҳамма оёғини қўлига олиб истиқболимга югуриб келди. Жойида қолиб кузатишга ҳеч кимнинг хуши бўлмагани сабабли бахтсиз ҳодиса рўй бермади.

Хийлагина вақтимни сарф этишга тўғри келади, негаки қўрқувдан холи бўлган бу ёши улуг болалар менинг ўт ва тутундан нафас олишимдан шундай қойил қолдиларки, яна иккита трубка чекиб тугатмагунимча қўйиб юборишмади. Сэнди трубкага бир оз кўникиб олди, бу эса биргаликдаги саёҳатимизда жуда зарур. Бундан ташқари у ўзининг гапдонини вақтинча бекитиб қўйди. Бу ҳам кичик ютуқ эмас эди. Бироқ энг муҳими шуки, мен баъзи нарсаларга ўрганиб олдим, энди ҳар қандай паҳлавон ёки одамхўрга дуч келишдан қўрқмайман.

Тунни бир авлиё зоҳидникида ўтказдик, эртасига чошгоҳда янги тажрибамни ишлатиб кўриш имконияти туғилди. Биз бийдек дала бўйлаб кетарканмиз, ўз фикримга шу даражада ғарқ бўлиб кетибманки, атрофда ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч нарса қулоғимга кирмас эди. Бир пайт тўсатдан Сэнди эрта биланоқ бошлаган ҳикоясини чала қолдириб қичқириб юборди:

— Ўзингни ҳимоя қил, Лорд! Ҳаётинг хавф остида!

Қиз отдан сакраб тушиб, бир четга ўтиб олди. Мен атрофга қарадим ва наироқдаги дарахт панасида олтиетти рицарни ўз қурол-бардорлари билан турганини кўрдим. Улар тараддуланиб, айилларини тортиб, шошилинич отларига мўйнишга шайланмоқда эдилар. Трубкамни тамакига тўлдириб қўйган эдим. Агар шу мамлакатни зулм-истибдоддан қутқариш, иложи борича ҳеч кимга озор бермай, халққа ўзининг ўғирланган ҳуқуқини қайтариб бериш ҳақидаги хаёлга берилиб кетмаганимда аллақачон чеккан бўлардим. Дарров трубкамга ўт қўйдим, оғзимни тутунга тўлдирдим-да, ҳужумни кута бошладим. Рицарлар мен томон от чоптириб кела бошладилар, шуни айтишим керакки, бу рицарларга хос шоввозлик эмас эди. Китобларда бирорта ўзини ҳурмат қиладиган бир аблаҳ ҳужумни бошлайди-ю, қолганлари четда туриб, олишув қойдага биноан кёчишини кузатиб туради, деб ёзилиши бекорчи гап. Аксинча, улар ҳаммаси биргаликда менга қарши шамолдек, замбаракнинг ўқидек, эгик бошларидаги попукларини ҳилпиратганча, найзаларни олдинга қаратиб учиб келмоқда эдилар. Мабодо бу дарахт тепасидан қараб турилса, албатта бу жуда ажойиб манзара эди. Мен ўз найзамни ишга солмай, юрагимни ҳовучлаб темир тўлқинининг босиб келишини кутиб туравердим. Сўнгра сипарим туйнуғи орасидан тутам-тутам оппоқ тутун чиқариб юбордим. Темир тўлқин бирданига сочилиб кетди-да, орқага тисарилиди. Бу манзара илгаригисидан ҳам чиройлироқ эди.

Рицарлар мендан уч юз қадамча нарироқда тўхтаб қолишди, мен хавотирга туша бошладим! Қувончим қўрқув билан алмашди. Энди адои-тамом бўлдим, деб ўйладим. Аммо Сэнди ўзида йўқ хурсанд эди. У менга бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин унинг сўзини бўлдим, сеҳрим нима учундир таъсир қилмаяпти, отга ўтир, қочиб қолишимиз керак, дея тушунтирдим. Қиз қочишга рози бўлмади. У менинг сеҳрим рицарларнинг кучини олиб қўйди, деб уқтира бошлади. Улар жойларидан қимир этолмаганлари учунгина кетолмаяптилар, яна бир оз кутиб турсак, ҳаммаси отдан қулаб тушади-ю, отлари ва қурол-аслаҳалари бизга ўлжа бўлиб қолади, деди. Мен унинг соддадилларча лақмалигидан фойдаланмоқчи эмасдим, шунинг учун сен адашяпсан, оғзимдан чиқадиган олов ўлдирса, шу заҳоти ўлдириши керак эди, модомики, бу одамлар тирик экан, машинамнинг бир жойи бузилиб қолганга ўхшайди, сабабини ўзимам билмайман, тезроқ қочиб қолишимиз даркор, йўқса, рицарлар бизга яна ҳужум бошлайдилар, дедим. Сэнди хахолаб кулиб юборди-да:

— Бўлмагур гап, сэр, улар бунақа одам эмас! Сэр Ланселот бўлганда, аждаҳолар билан жанг қилган бўларди, у аждаҳоларга қайта-қайта ҳужум қилаверади, токи уларни яксон қилмагунча. Балки сэр Пеллинор ҳам, сэр Эгловэл ҳам, сэр Карадос, яна баъзи бирлари ҳам шундай қилишлари мумкин-у, лекин қолганлари қанчалик мақтанишмасин, бундай қилишга журъат этишолмайди. Наҳотки, шундай балога дуч келган бу ифлос махлуқлар, яна баттарига дучор бўлишни истайдилар, деб ўйлайсизми?

— Ундай бўлса, нима қилиб туришибди? Нима учун даф бўлишмаяпти? Ҳеч ким ушлаб тургани йўқ уларни. Қасдимни ҳам олмоқчи эмасман.

— Ҳали уларни қўйиб юбормоқчимисиз? Йў-йўқ, бундай қилолмайсиз! Улар буни орзу ҳам қилишга ҳақлари йўқ. Улар сизга таслим бўлишмоқчи.

— Наҳотки? Нима учун пайсаллашяпти бўлмаса?

— Бу ерларда аждаҳоларни қанчалик иззат қилишларини билсангиз эди, уларни айбситмаган бўлардингиз. Улар олдингизга келишга қўрқишмоқда.

— Ундай бўлса, уларнинг олдига ўзим бораман-да...

— Йўқ, йўқ, жойингиздан қимирласангиз, улар қўрқувдан ўлиб қолишади. Ўзим бориб келаман.

Сэнди уларнинг ҳузурига кетди. У жуда қулай ҳамроҳ экан. Мен бўлсам, бундай масъулиятни ўз зиммам-

га олишдан қўрққан бўлардим, албатта. Не кўз билан кўрайки, бир оздан сўнг рицарлар орқаларига от чоптириб жўнаб кетишди, Сэнди эса орқасига қайтди. Енгил нафас олдим. Мен қиз гапни удалай олмади, бошида-ноқ узилиб қолди, йўқса суҳбат бунчалик қисқа бўлмасди, деб ўйладим. Лекин у узил-кесил ғалаба билан қайтибди. Оғзидан менинг Хўжайин эканлигим чиқар-чиқмас ҳаммалари эс-хушларини йўқотиб қўйишибди! «Даҳшатларидан эслари тескари бўлиб кетди», дея тушунтирди қиз, менинг барча талабларимни бажо келтиришига тайёр эканликларини изҳор этишибди. Шунда қиз уларни, икки кундан кейин қирол Артур саройига бориб, оту яроғ-аслаҳалари билан биргаликда асир тушишлари ва бундан кейин менинг ҳукмимда бўлишлари учун қасам ичирибди. Қиз мендан ҳам аъло даражада ҳамма ишни боплабди! Ажойиб қизча!

X V б о б

СЭНДИНИНГ ҲИКОЯСИ

— Шундай қилиб бир нечта рицарнинг эгаси бўлиб олдим,— дедим мен йўлга тушганимизда.— Ҳеч қачон бу каби бойлик орттираман, деб ўйламагандим. Уларни нима қиламан энди: лотерея ўйинига тикаман, шекилли? Неча нафар эди улар, Сэнди?

— Ижозатингиз билан, еттита, сэр, қурулбардорларни ҳисобга олмаганда.

— Овимиз ёмон эмас. Ким экан ўзлари? Қай гўрдан пайдо бўлиб қолишди?

— Қайси гўрдан дейсизми?

— Ҳа-да, қаерда яшайди улар?

— Э, бундай денг. Ҳозир жавобини айтаман.

Шундай дея у чуқур ҳаёлга чўмганча сўзларни майин ва маънодор қилиб гапира бошлади:

— Қай гўрдан... қай гўрдан... пайдо бўлиб қолишди? Қай гўрдан пайдо бўлишди? Ҳа, ҳа-я, қай гўрдан пайдо бўлишди? Қандай, келишган жумла, сўзларнинг назокатли бирикмаси! Ёдлаб олмагунимча бу сўзларни қайта-қайта такрорлайман. Қай гўрдан пайдо бўлишди? Тўғри! Энди сўзларни сув қилиб ичиб олдим, мабодо...

— Сэнди, унутма, ўша ковбойлар ҳақида гапириб бермоқчи эдинг-а?!

— Ковбойлар ҳақида?

— Ҳа, ўша рицарлар-да. Менга ўшалар ҳақида гапириб бермоқчи эдинг. Яъни, масалан, биринчи юриш сандан.

— Биринчи юриш.

— Ҳа! Ҳа! Ҳа! Тўғни теп. Айтмоқчиманки, ҳикоянгни бошла, тутантириққа бунчалик кўп гугурт сарфлама. Ўша рицарлар ҳақида сўзлаб бер.

— Гапириб бераман, мана ҳозир... Шундай қилиб, иккаласи йўлга равона бўлишибди, бир маҳал улкан ўрмонзорга кириб келишибди. Шунда...

— Жин урсин!

Буни қарангки, ўз хатоимни дарров англадим. Мен Сэндининг гап тўғонини очиб юборибман, айб ўзимда! Гапни индаллосини айтгунча бир ой жағи тинмайди энди. У гапни доим эгасиз бошлаб, кесимсиз тугатар эди. Мабодо гапини бўлмоқчи бўлсангиз, у ё сизга эътибор ҳам қилмайди, ёки бир жуфт сўз билан жавоб берадию ҳикоясини бошидан қайта айта бошлайди. Бинобарин, унинг сўзини бўлиш аҳволни янада мушкуллаштириш билан тенг, шундай бўлса ҳам, унинг гапини бўлар эдим, азбаройи ўз ҳаётимни сақлаш учун дам-бадам гапига суқулиб турардим, зотан, куни билан унинг бир хилда сайрашини эшитавериб, юрагингиз тарс ёрилиб кетиши мумкин.

— Жин урсин! — дедим жонҳолатда.

Сэнди шу заҳоти ҳикоясини қайтадан бошлади:

— Шундай қилиб, иккаласи йўлга равона бўлишибди ва улкан ўрмонга кириб қолишибди. Бир маҳал...

— Улар ким?

— Сэр Гоуэн билан сэр Уэн. Бир маҳал улар роҳибларнинг манзилига етиб боришибди, уларни иззат-икром билан кутиб олишибди. Эрта билан ваъзни тинглаб бўлишганидан сўнг йўлларида давом этиб, улкан ўрмонга кириб қолишибди. Шу пайт бирдан сэр Гоуэн водийдаги минора ёнида ўн иккита ҳуриликко парилар ва уларнинг ёнида баҳайбат отларга минган иккита рицарга кўзлари тушиб қолибди. Парилар қандайдир дарахт панасида сайр қилишмоқда эди. Сэр Гоуэн дарахтга осилган оппоқ қалқонни кўрибди. Парилар эса қалқон ёнидан ўтатуриб унга туфлашар ва лой отишар эмиш.

— Сэнди, бу элда шу каби қилиқларни ўз кўзим билан кўрмаганимда, сенга ишонмаган бўлардим. Не ажабки, кўрганман ва ўша париларнинг қалқон ёнидан биринкетин ўтиб дуфлаётганларини яққол тасаввур этиб турибман. Аёлларингизнинг ҳаммаси телбанамо иш қилишади.

Мен энг мумтоз оилаларнинг энг яхши аёлларини назарда тутмоқдаман. Ун минг миль масофадаги телефон сими хизматини бажарадиган ўртамиёна телефончи ойимча ҳам қирол Артур юртидаги энг аслзода герцогиняни ҳам одоб, сабр-тоқат, камтаринлик ва бошқа яхши хулқ-атворга ўргатиши мумкин.

— Телефончи ойимча?

— Ҳа. Бу нима деб сўраб-суриштириб ўтирма. Бу янгича тахлитдаги қиз, бунақалари бу ерда йўқ. Одамлар у билан баъзан қўпол муомала қилишади, гарчанд, зиғирча айби бўлмаса ҳам, сўнгра ўзлари уялиб юришади ва бунақа қўполлик ғирт қабиҳлик эканини тушуниб, айниқса қўполликка ҳеч қандай асос бўлмаганидан кейин, ўн уч аср афсус чекиб юришади. Биттаям чинакам жентельмен телефончи ойимчага қўполлик қилмайди... гарчи мен... ўзим иқрор бўлишим керак...

— Балки у қиз...

— Ке, қўй, у билан ишинг бўлмасин, минг тушунтирганим билан барибир унга ақлинг етмайди.

— Майли, сизнингча бўла қолсин. Шундай қилиб, сэр Гоуэн билан сэр Уэн уларнинг ҳузурига бориб саломлашибди ва улардан нима сабабдан бу қалқондан шунчалик ҳазар қилмоқдасиз, деб сўрашибди. «Милордлар,— дейишибди парилар,— сизга сабабини айтамыз. Бу оппоқ қалқон юртимизда яшайдиган бир рицарга мансуб. У жасур рицарь, лекин юртимиздаги барча аёллару аслзода хонималарни ёмон кўради, шунинг учун унинг қалқонини хўрлаяпмиз». «Мардонавор рицарь қизларни ва аслзода хонимларни ёмон кўриши одобдан эмас,— дебди сэр Гоуэн.— Лекин бунинг бирон-бир сабаби бордир, балки у бошқа юртнинг қиз ва аслзода хонимларини яхши кўрар? Ўзларингиз айтганингиздек, агар у шунчалик жасур бўлса...»

— Жасур...— Ҳа, аёллар фақат жасурликни эътироф этишади, Сэнди. Улар учун ақл—ҳеч нарса. Том Сэйерс, Жон Хинэн, Жон Л. Сэлливан, афсуски, бу ерда йўқсиз. Йигирма тўрт соатдан кейин Доира Стол остига оёқларингизни узатиб ўтириб, «сэр» унвонини олиш ҳуқуқига эга бўлиб олар, яна йигирма соатдан кейин эса барча эрга теккан маликаю сарой герцогияларининг қалбларини забт этган бўлар эдингиз. Сарой аёллари ўз эрини кўпроқ скальп¹ эгаси бўлмиш дуч келган бақувват паҳлавонга

¹ Скальп — сочлари билан шилиб олинган бош териси.

алмаштиришга тайёр команчлар саройидаги ҳинду аёлларини эслатади.

«...Ўзингиз айтганингиздек жасур бўлса,— дебди сэр Гоуэн,— исмини айтинг?»— «Сэр, унинг исми Мархауз, Ирланд қироллигининг ўғли»,— дейишибди парилар.

— Ирландия қиролининг ўғли, дейиш керак. Сен нотўғри айтяпсан. Энди қаттиқроқ ушлаб ол, манави чуқурликдан сакраб ўтамиз... Мана шундай! Отимиз циркда ўйнаса ҳам бўлади: жуда бевақт туғилиб қолган.

...«Мен бу рицарни яхши биламан,— дебди сэр Уэн,— у ҳозирги вақтда истиқомат қилувчилардан кам эмас».

— «Ҳозирги вақтда истиқомат қилувчилар». Сэнди, сенда фақат биргина камчилик бор, сўзлашинг бир оз эскичароқ. Лекин бунинг аҳамияти йўқ.

— «Мен уни турнирда кўпчилик рицарлар билан жанг қилганини шоҳиди бўлганман, биронтаси ҳам уни енга олмади». «О, парилар, назаримда эҳтиётсизлик қиляпсиз,— дебди Гоуэн,— чунки бу ерга қалқонни илиб кетган одам тез орада қайтиб келади, манави иккита рицарь унга тенг кела оладими, йўқми — ана ўшанда кўрасиз, ўшанда бу қалқон нафратингиздан ҳам кўпроқ марҳаматингизга лойиқ эканига ишонч ҳосил қиласиз. Мен эса бу ерда ортиқ қололмайман, зотан, рицарь қалқонининг ҳақорат этилишига қараб туролмайман». Сэр Уэн билан сэр Гоуэн нари кетибди ва бирдан улқаң отни тўғри улар томон йўрттириб келаётган сэр Мархаузга кўзлари тушибди. Сэр Мархаузни кўрган ўн икки паризод зингиллаганча минора томон югуришибди, шошилганларидан ҳатто баъзилари қоқилиб йиқилишибди ҳам. Шунда минора рицарларидан бири ўз қалқонини кўтариб калондимоғлик билан: «Сэр Мархауз, ўзингиз ҳимоя қил!» дея бақирибди. Улар тўқнашишибди ва рицарь кайзасини сэр Мархаузга ураман деб синдирибди, сэр Мархауз эса уни отдан улоқтириб юборибди, рицарь кулаётиб ўз бўйни билан отининг белини синдириб юборибди...

— Жуда ярамас одат экан! Қанча-қанча от бекорга нобуд бўлади.

— ...Буни кўрган миноранинг иккинчи рицари Мархаузга ҳамла қилади, улар жон-жаҳдлари билан олишишади, бироқ минора рицари ўз оти билан биргаликда ерга жонсиз қулайди.

— Яна битта от ҳалок бўлди: бу одатни бекор қилиш керак, дегандим сенга. Эсли-хушли одамлар қандай қилиб бундай нарсаларга йўл қўйишиб, боз устига ҳузур қилишларига ҳеч ақлим етмайди.

— ...Шундай қилиб, икки рицарь жон-жаҳдлари билан бир-бирларига ташланибдилар...

Афтидан мудраб қолибман-у, бутун бир бобни ўтказиб юборибман, лекин Сэндига бу ҳақда оғиз очмадим. Менинг тахминимча ирланд рицари бу вақт ичида келгидилар билан олишиб улгурмаган, дарҳақиқат, ўйлаганимдек экан.

— ...Сэр Уэн сэр Мархаузни шундай зарб билан урдик, ҳатто сэр Мархаузнинг қалқонига урилган найзаси синиб кетди, сэр Мархауз ҳам ўз навбатида сэр Уэнни кучли зарб билан уриб, уни оти билан бирга қулатди ва чап биқинига найзасини санчди...

Ростини айтсам, Алисанда, сизнинг мана шу ғалати қиссаларингиз ўта содда, сўз бойлигингиз жуда оз, шунинг учун таърифингизда ранг-баранглик етишмайди: уларда Саҳрои Кабирдек яланғоч фактлардан бўлак ҳеч вақо, масалан, манзаралар тасвири йўқ, шу сабабдан ҳикоянгиз бир оҳангда янграйди, барча жанггу-жадаллар аслида бир хил кечади: иккови бир-бирига жон-жаҳди билан ташланади. «Жон-жаҳди» яхши сўз, бироқ бундан бир туки ҳам кам бўлмаган сўзлар бор, чунончи «ғазаб отига миниб», ёки «ўт чақнаб», ёки «вахшийларча» каби сўзлар юзлаб топилади. Ҳолбуки, бу жин ургур ҳикоянг бир хил: улар жон-жаҳдлари билан бир-бирларига ташланадилар, найзаларини синдирадилар, бири иккинчисининг қалқонини синдиради ва у оти билан қулаб тушади ёки эт сағринидан учиб тушиб, бўйнини синдиради, сўнгра тирик қолганига янги талабгор жон-жаҳди билан ташланади-да, ўз қалқонини синдириб, унинг қалқонини мажақлайди ва у ҳам отдан учиб тушади, бўйнини синдиради: сўнгра яна бошқа-бошқалари жон-жаҳдлари билан ташланадилар, токи бор материал исроф бўлгунга қадар давом этаверади. Мабодо хулоса қилмоқчи бўлсангиз, дуэлларнинг бирини-бирдан ажратиб, ғолибни ҳам аниқлай олмайсиз, ҳолбуки шиддаткор ва суронли жангнинг жонли манзарасини тасвирлаш ўрнига сизда этироф этувчи юзаки ва оҳангсиз бир нарса чиқмоқда. Худо кўрсатмасин—сўз бойлигингизнинг шу қадар камчилиги билан хийла аҳамиятлироқ воқеани, масалан, Нероннинг Римга ўт қўйишини тасвирласангиз нима бўларди! Сизнинг тилингизда: «Шаҳар ёниб кетди, суғурта мукофоти тўланмайди, бир бола деразани синдирди, ўт ўчирувчи бўйнини синдириб олди!» каби янграган бўларди. Йўқ, бу — ёнгин таърифи эмас!

Мен Сэндига бутун бошли лекция ўқиб бердим, бироқ у пинагини ҳам бузмади, қайтанга ўпқонни сал очишим билан унинг гап вулқонидан сўз буглари яна ташқарига отилиб чиқа бошлади.

— ...Шунда сэр Мархауз отини бурди-да, Гоуэн томон найзасини ўқталиб чоптириб кетди. Буни кўрган сэр Гоуэн қалқонини кўтарди ва иккови найзаларини бир-бирларига қаратганча от солдилар ва бир-бирларининг қалқонларига найза урдилар, лекин сэр Гоуэннинг найзаси синиб кетди...

— Мен буни олдиндан билган эдим.

— ...Сэр Мархаузнки эса синмади ва сэр Гоуэн оти билан ерга қулаб тушди.

— Албатта, бўйнини ҳам синдириб олади...

— ...бироқ сэр Гоуэн шартта ўрнидан туриб олди-да, шамширини қўлига олиб, сэр Мархаузга ҳамла қилади, у ҳам отидан тушиб олади ва иккови шамширлар билан жон-жаҳдлари билан солишади, ҳатто қалқонлари ҳам парча-парча бўлиб, дубулғалари ҳамда совутлари титилиб кетади, оқибатда иккови ҳам ярадор бўлади. Соат тўққизгача уч соат бадалида жанглари тугамайди, аксинча соат сари сэр Гоуэннинг кучи орта боради ва уч баробар кўпайиб кетади. Сэр Мархауз буни сезиб ҳайрон бўлади, иккови ҳам ярадор бўлишига қарамай, нима учун рақибининг кучи ортиб кетаётгани уни ҳайратга солади ва ниҳоят чошгоҳ бўлганда...

Сэндининг мунгли овози ёшлигимда кўп эшитган оҳангни эслатди:

— «Нью-у-у Хэйвен! Ўн минут тўхтайтиди... Жўнашдан икки минут аввал кондуктор қўнғироқ чалади... Денгиз бўйи йўлидан жўнайдиган пассажирларни орқа вагонга ўтишлари сўралади... Бу вагон у ёғига бормайди... Олма, апельсин, банан, бутерброд, конфетлар!»

— ...Чошгоҳ ҳам ўтди, кеч кира бошлади. Сэр Гоуэннинг мадори қурий бошлади ва шу даражада мадорсизландики, ортиқ жанг қила олмасди, сэр Мархауз эса борган сари улканлашиб борарди...

— Совутларига сиғмай қолди денг, дарвоқе, бу одамлар бунақа икир-чикирларига аҳамият беришга қодир ҳам эмас.

— ...«Сэр, — деди Мархауз, — сизнинг жасур рицарь ва бениҳоя кучли одамлигингизни кўриб турибман, бироқ ҳозир мадорингиз қуриб бормоқда, бизнинг жанжалимизга арзигудек сабаб бўлмагани сабабли, боз устига ҳолсиз бўлганингизни назарда тутиб, сизга раҳм-шафқат

қиламан». «О, олижаноб рицарь — дебди сэр Гоуэн, — сизнинг ўрнингизда бўлсам, мен ҳам шу гапларни айтган бўлардим», шундан сўнг улар дубулғаларини ечишиб, ўпишибди ва бир-бирларини ака-укалардек яхши кўришга онт ичишибди...

Худди шундан кейин мен, афсуски, ана шундай фавқулодда кучга — ўзларини чидаб бўлмас даражадаги оғир темир исканжа орасига сиқиб қўйиб, бир-бирини олти соат давомида қаро терга ботириб, тинмай уриш, чопиш, янчиш кучига эга бўлган одамлар кучларини бошқа бир нарсага, фойдаси тегадиган бир даврда туғилмаганликлари ҳақида ўй суриб мудраб кетибман-да, воқеа давоми фаромуш бўлибди. Масалан, эшакни олайлик, унинг ҳам кучи шундай бениҳоя, лекин унинг кучидан фойда бор, бутун дунё уни эшак бўлгани учун қадрлайди. Зодагон билан эшакни бир-бирига қиёслаб бўлмайди, зеро, зодагон ҳеч қачон ўзининг эшакдек кучини рўқач қилмаслиги даркор. Лекин илож қанча — модомики, хатога йўл қўйган экансиз, балонинг олдини ололмайсиз, ҳеч қим охири нима билан тугашини айтиб беролмайди.

Кўзимни очганимда қиссанинг яна бир бобини ўтказиб юборганимни сездим. Алисанда ўз қаҳрамонларини узоқ-узоқларга олиб кетибди.

— ...Улар узоқ йўл юришибди ва ниҳоят таги харсанг тошларга тўла чуқур жар ёқасига етиб келишибди. Жар тагида тип-тиниқ сой оқар экан: сой суви фаввора бўлиб отилиб чиқадиган жойда учта пари ўтирган эмиш. «Бу ўлка христианликни қабул этганидан буён, — дебди сэр Мархауз, — бу ерга келган ҳар қандай рицарь ғаройиб саргузаштларга дуч келади...»

— Алисанда, унинг сўзларини нотўғри ифодаламақдасан. Сэр Мархауз, ирланд қиролининг ўғли, сенинг тилингда эса барча билан баробар гапирмоқда, сен унинг нутқига ирландча тус ёки фақат унинг ўзига хос сўзларни киритишинг лозимки, токи уни дарров пайқаб олиш мумкин бўлсин ва ҳар сафар унинг исмини қайтаравериш эҳтиёжи қолмасин. Бу ҳамма ёзувчилар қабул этган адабий усул. У масалан шундай десин: «Бу ўлка христиан динини қабул қилгандан буён, бу ерга келган биқинидан дарча очилгур ҳар қандай рицарь албатта ғаройиб саргузаштларга дучор бўлади, биқинидан дарча очилсин». Кўрдингми, бошқа оҳангда янграмоқда.

— ...«Бу ерга келган ҳар қандай рицарь албатта ғаройиб саргузаштларга дучор бўлади, биқинидан дарча очилсин». Ростдан ҳам, мурувватли лорд, анча дуруст

янграмоқда. Талаффуз этишим қийинроқ бўлса ҳам, вақти келиб кўникиб кетаман. Сўнг улар париларнинг ҳузурига боришиб, салом-алик қилишди. Катта парининг бошида олтин гултож ярқираб турарди, туғилгандан бери эса уч марта йигирмата қиш, балки ундан ҳам ортиқ...

— Парининг ёшими?

— Ҳа, азизим лорд, гултож остида сочлари оппоқ...

— Аминманки, тишлари ҳам целлулоиддан, яъни масалан, тамадди пайтида дераза пардасидек у ёқдан-бу ёққа бориб келиб турадиган, кулги пайтида ўрнидан тушиб кетадиган ҳар бири тўққиз долларли жағ тишлардир-да.

— Иккинчи пари туғилганига ўттиз қиш бўлган, бошида кичикроқ олтин гултож. Учинчисининг ёши ўн бешда...

Қалбимга хотиротлар тўлқини босиб келди-ю, Сэндининг овозини қоплаб юборди.

Ўн беш ёш... Оҳ, юракларим, тилка-пора бўл! Мангу жудо бўлган, жонгинам! Дунёда ҳаммадан ҳам ортиқ севикли, мулойим, соҳибжамол жонгинамнинг ёши ўн бешда эди, уни ҳеч қачон кўролмайман! Севгилимни ўйлаган заҳотим хотирот мени бир неча юзлаб аср кейинга, ўша бахтли дамлар томон олиб қочди. Ўшанда ёзнинг иссиқ тонгида севгилим ҳақида ажойиб тушлар кўриб, уйқудан турардим-да: «Алло, Центальная!» — дея қўнғироқ қилардим, жавобига фақат: «Алло, Хэник!» деган мафтункор сўзлар вужудимга ёқимли мусиқа овозидек жон ато этарди. У бир ҳафтада уч доллар оларди, албатта арзийди.

Шундай қилиб, Алисанданинг узундан-узоқ изоҳларидан бизга асир тушган рицарлар кимлигини билолмадим, ваҳоланки, ўзи ҳам тушунтириб ўтирмади. Мен эса бунга қизиқмай қўйдим, ғамгин хаёлим олисларда чарх урарди. Сэндининг узуқ-юлуқ ҳикоясидан сал-пал шуни англадимки, учта рицарнинг ҳар бири биттадан парини от сағрисига ўтқазишиб, уч тарафга тарқаб кетишибди, саргузашт излаб: бири — шимолга, иккинчиси — шарққа, учинчиси — жанубга жўнабди, бир йилу бир кундан кейин учрашиб, кўрган-кечирганлари ҳақида ёлғон-яшиқ лоф гапларни айтиб беришди. Маҳаллий аҳолининг гўллигидан яна бир далолат!

Қуёш уфққа ёнбослади. Алисанда ўзининг биз асир этган ковбойлар ҳақидаги ҳикоясини пешин соат учда бошлаган бўлса, унинг нутқидаги муфассалликни ҳисобга олсак, қиссагўйликда анча тезкорлик қилгани-

нинг гувоҳи бўламиз. Вақти келиб ўз ҳикоясини тугатиши ҳам мумкин, лекин Алисанда кабиларни шошириб бўлмайди.

Биз тепаликда турган саройга етиб бордик. Бу — духоба билан ажабтовур ўралган кулранг, миноралари жуда катта, қадимий улкан иморат эди. Унинг улугвор ҳайбатли кўриниши ботаётган қуёш нурларига чўмган. Биз йўлда учратган ҳамма саройлардан энг каттаси бўлгани сабабли мен, биз ахтараётган сарой шу эмасмикин, деб ўйладим. Лекин Сэжди йўқ, деди. Бу сарой кимга тегишли эканини у ҳам билмасди. Камелотга саёҳат қилиб бораётганида, шу сарой ёнидан тўхтамай ўтиб кетган экан.

XVI б о б

П А Р И З О Д МОРГАНА

Сайёр рицарларнинг гапига қараганда, ҳамма саройда ҳам сизни қучоқ очиб қарши олишмайди. Сайёр рицарлар ишончли сдамлар тоифасига кирмайди, албатта. Бироқ ўша кўҳна замон руҳиятини ҳисобга ола туриб, талабчанликни камайтирсак, уларнинг ҳикояларидан ҳақиқатни ғира-шира англаб етса бўлади. Бу жуда жўн: тўқсон етти фойизини олиб ташланг — қолган уч фойизи — ҳақиқат. Мен ана шундай ҳисоблаш йўли билан сарой дарвозасининг қўнғироғини чалишдан, тўғрироғи сарой соқчисини чақиришдан аввал бу қандай даргоҳ эканини аниқлаб олишга жазм этдим. Узоқдан, сарой томонидан илсниси сўқмоқ бўйлаб биз томон келаётган суворийни кўриб хурсанд бўлдим.

Масофа яқинлашганда мен унинг бошида попукли қалпоқ, эғнига совут кийиб олганини кўрдим, лекин совутининг устида ғалати нарса бор эди: кўкраги ва орқасига тўртбурчакли эълон ёзилган лавҳа осиглиқ экан. Мен яқинлашиб бордим-да, тўсатдан хотирамнинг ожизлигидан кулиб юбордим — лавҳаларда қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

ПЕРСИММОНС СОВУНИ

Барча маликан муҳтарамалар
шу совунда юбинадилар!

Буни шахсан ўзим ўйлаб топганман. Мақсад — халқни цивилизация йўлидан олға суриш. Биринчидан, бу аҳмоқона сайёр рицарликнинг орқасидан яширин зарба

бўлиб, бу зарбани мендан бошқа ҳеч ким билмасди. Мен икки томонига ҳар хил эълон ёзилган тахталарни елкаларига хуржунсифат осиб олган, ўзим ёллаган рицарларимни ҳар тарафга тарқатиб юборган эдим. Умидим — шояд вақти келиб, бундай рицарлар кўпайиб кетади-ю, кулгили бўлиб туюлмайди, аксинча пўлатга ҳибс этилган ҳар қандай эшак ўзини кулгили ҳисоблайди, чунки кийими янгича расм-русмга мувофиқ бўлмай қолади.

Иккинчидан, менинг гумашталарим, аста-секин ҳеч кимнинг юрагига гулгула солмай, аслзодаларни озодаликнинг энг оддий қсидаларига ўргатади, улардан халқ ўзлаштиради, бу ишта фақат руҳонийларгина тўғаноқ бўлиши мумкин. Буни, черковга чуқур ковлац, дейди. Тўғрироғи, чуқур ковлашнинг ибтидоси. Ундан кейин — маърифат, кейин — озодлик, натижада черков тўкилиб сочила бошлайди. Ҳукмрон черков — бу ҳукмдор жиноятчилик эканига ишончим комил. Қуллар учун зиндон бўлган черковга шикаст етказиш учун ҳеч иккиланмай дуч келган қурол билан унга қарши журашаман. Ахир мен яшаб келган ўша йилларда ҳали вақт қорнида қимирлашни ҳам бошламаган келажак асрларда биз озод ватанда туғилганмиз дея керилиб юрадиган кўҳна инглизлар бўлар эди. Ўша «озод» ватанда уюшмалар қонуни билан бир қаторда ҳукмрон черковга алоқаси бўлмаган шахслар давлат лавозимларини эгаллашни тақиқлайдиган қонун Ҳукмрон Анахронизмга тиргович эдики, бу инсон эркига хода қоқиб, виждонини оёқости қилиш билан баробардир.

Мен ўз гумашталаримга тахталардаги зарҳал ҳарфларни ўқишни ўргатдим, ҳарфларга зарҳал бериш фикри жуда ўринли бўлиб чиқди, бу ниҳоят даражада ғайри оддий кўркем нарсга бўлдики, ҳатто қиролнинг ўзи ҳам айрим тахталарни елкасига илиб юришни ҳавас, қила бошлади. Гумашталарим ўз эълонларини лорд ва хонимларга ўзлари ўқиб бериб, совуннинг моҳиятини тушунтириб беришлари лозим эди, башарти лорд ва хонимлар совунни ишлатишдан қўрқсалар, гумашталар биронта итда синаб кўришни таклиф этишлари керак. Шундан сўнг гумашта лорднинг барча оила аъзоларини йиғиб, совуннинг таъсирини ўз баданида кўрсатиши даркор. Гумашта ҳар қандай қийинчилик олдида ҳам чекинмаслиги, нима бўлса ҳам, совуннинг мутлақо безарарлигини эсдагонларга исботлаб бериши шарт. Башарти шунда ҳам шубҳа тарқамаса, биронта зоҳидни

топиши керак эди, ўрмонларда бунақангилар қалашиб ётибди. Зоҳидлар ўзларини авлиё деб ҳисоблар, ҳамма уларга ишонарди ҳам. Улар бениҳоя тақводор бўлиб, ҳар хил мўъжизалар кўрсатишар, одамлар уларга ихлос қўйишар эди. Башарти, зоҳидни герцог ҳузурида ювинтирилса-ю, у тирик қолганида ҳам герцог совунга ишонмаса — бундай герцогни ўз ҳолига қўйиб, ундан нари кетиш керак.

Гумашталарим баъзида бирорта сайёр рицарни енга олсалар, уни ювинтириб қўярдилар-да, сўнгра елкасига худди шундай тахта илиб умрининг охиригача совунни ва тараққиётни тарғиб этишга қасам ичираар эдилар. Шу тариқа совунга бўлган аҳтиёж борган сари ортиб борарди. Бу нарса менинг совун заводимда тезда сезила бошлади. Дастлаб заводда иккита ишчи ишларди, лекин сафарга чиқмасимдан олдин ўн бешта бўлди, улар куну тун ишлар эдилар. Заводдан таралаётган ҳид шундай бадбўй эдики, ҳатто бир куни қирол ҳушидан кетаёзди. Нафаси бўғилиб, ортиқ бу ҳидга бардошим йўқ, деди. Сэр Ланселот эса — нуқул томда юрар ва юрган йўлида сўкинарди. Мен, қайтанга томда баттар ҳид бўлади, деб ишонтирмоқчи бўлардим-у, лекин у ҳар ҳолда бу ерда нафас олса бўлади-ку, дея гапирганда доимо совун заводи учун сарой энг қулай жой, аммо менинг уйимда шунақа заводни очмоқчи бўлган одамни бўғиб ўлдирардим, деб қўшиб қўяр эди. У ҳатто аёллар ҳузурида ҳам сўкинишини қўймасди, шуниси ҳам борки, бу хилдаги одамларда уят бўлмайди. Мабодо шамол эсиб заводдан бадбўй ҳид таралса барча, ҳатто, болаларнинг ҳузурида ҳам сўкинаверарди.

Бизга учраган рицарь гумаштанинг исми шарифи ля Кот-Мэл — Тэл эди. У бизга саройда қирол Артурнинг синглиси бўлмиш паризод Моргана, хусусан, бутун қироллиги Колумбия округидек келадиган — ўртасида туриб қўшни давлатга тош отиш мумкин даражадаги ери бўлган қирол Уриэнснинг рафиқаси истиқомат қилажagini айтди. Исо Навин даврида Фаластинда «қирол» ва «қиролликлар» қанча кўп бўлса, Британияда ҳам шунча кўп эдики, ҳатто бир қироллик аҳолиси хорижий ҳужжати йўқлиги боис оёғини азот узатолмай, бошини тиззаси орасига олиб ухлашга мажбур бўларди.

Ля Котнинг руҳияти анча қайғули эди, бутун саёҳати давомида фақат ана шу саройда муваффақиятсизликка учрагани жуда алам қилибди. Барча чора-тадбирларни ишга солишга қарамай, бир бўлак ҳам совунни ўтқа-

ва олмабди, олиб келиб ювинтирган зоҳиди ўлиб қолибди. Бу, дарҳақиқат, жуда катта мағлубият, негаки энди молтабиат зоҳидни шаҳид кетди деб ҳисоблашади ва у рим — католик церковининг авлиёлар рўйхатига тушади. Бечора ля Кот-Мэл—Тэл шўрпешоналигидан бизга нолиш қилди. Унга ачиниб юрагим эзилди, кўнглини кўтариб, таскин бермоқ ниятида:

— Ташвиш чекма, қимматли рицарь, бу ҳалли мағлубият эмас. Иккаламизнинг ақлу ҳушимиз жойида, ақли бутун одамларда мағлубият бўлмайди, улар фақат ғалабага эришадилар. Мана, ўзинг кўриб турасан, зоҳиран бахтсизликни рекламага, совунимизнинг рекламасига айлантириб юборамиз. Бу реклама арзимаган мағлубиятни ҳатто эсдан чиқартириб юборади. Вашингтон тепалигидек мағлубиятни Маттергорн чўққисидек ғалабага айлантириб юборади. Тахтачага эса: «Шаҳиди муқаддаснинг ҳимоясида», деб ёзиб қўямиз. Қалай, ёқадими?

— Бўлмаса-чи! Ажойиб фикр!

— Албатта, бир мисрада бундан яхшироқ айтолмайсан — нишонга тўғри тегади!

Бечора гумаштамнинг барча қайғулари бир зумда кўтарилди. У жасур йигитлардан бўлиб, ўз вақтида жанг майдонида озмунча ғалабалар қозонмаган. Дарвоқе, у ҳам менга ўхшаб Сэнди каби тили бурро Маледизанта исмли қиз билан саёҳатда юриб шухрат қозонган. Бу қизларнинг фарқи шунда эдики, у қўпол ва мижғов бўлса, Сэндининг жавраши беозор эди. Гумаштамнинг бошидан кечирганларидан бохабар эдим, шунинг учун мен билан хайрлашаётганида унинг юзида пайдо бўлган ҳамдардлик аломати менга аён эди. У мени ҳам азоб чекса керак, деб ўйлабди. Йўлга тушганимиздан сўнг Сэнди иккимиз унинг тарихини муҳокама қила кетдик.

— Ля Котнинг омади бошиданоқ келмади,— деди Сэнди,— биринчи куниеқ қиролнинг масхарабози уни отдан йиқитиб юборди: таомил бўйича қиз бола мағлубни ташлаб, ғолиб томонга ўтиши лозим, бироқ Маледизанта ля Котдан ажралишдан бош тортган, ҳатто кейин ҳам мағлубиятларига қарамасдан уни ташлаб кетишга асло рози бўлмаган.

— Айтайлик, ғолиб бундай ўлжани қабул қилишдан бош тортса-чи, унда нима бўлади?— деб сўрадим.

Сэнди, бундай бўлиши мумкин эмас, ғолиб ўлжани қабул этишга мажбур, деди. Бош торгиш қоидада ма

этилган. Мен ҳар эҳтимолга қарши қизнинг гапини кўнглимга тутиб қўйдим. Башарти Сэндининг жаврашига ортиқ чидай олмасам, биронта рицарга мағлуб бўламан, шояд қиз унинг томонига ўтиб кетса.

Девор устидаги соқчилар бизни тўхтатди, одатдаги музокаралардан кейин киришга рухсат олдик. Бу сафар ҳақида бирон яхши гап айтилмайман. Миссис Моргананинг обрўси менга илгаридан маълум бўлгани сабабли ҳафсалам пир бўлгани ҳам йўқ, айни замонда ҳушимга ёқадиган ҳеч нарсадан умидвор ҳам эмасдим. Қироличанинг барча фуқаролари ундан безиллаб турар, чунки паризод Моргана ўзини буюк сеҳргар деб ҳаммани ишонтирган эди. Паризоднинг барча истакларию ҳамма қилмишларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб ётарди. Унинг бутун ҳаёти даҳшатли жиноятлар занжиридан иборат. Иблис башарасини бир кўриш мен учун жуда қизиқ. Унинг соҳибжамол эканини кўриб ҳайрон бўлдим. Ичи қоралиги юзида ўз ифодасини топмабди, йиллар унинг шойидек майин баданига ажин чизмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган қиздек мусаффо. Уни қария Уриэнсининг набираси деса бўларди. Паризод ўз ўғлининг синглисига ўхшаб кетарди.

Дарвозадан киришимиз биланоқ, у бизни ҳузурига чорлади. Биз нигоҳини ҳам кўтаришга ботина олмаган ҳушурат қария — қирол Уриэнсини, унинг ўғли сэр Уэн ля Бланшмэнни учратдик. Уэн билан учрашишдан мен ғоят хурсанд эдим: чунки биринчидан, у ривоятларга қараганда бир жангда бирданига ўттиз нафар рицарни енгилди, иккинчидан эса, у Сэнди менга ҳикоя қилиб берган сэр Гоуэн ва сэр Мархауз билан бирга саёҳат қилган. Лекин ҳаммадан ҳам мени Моргананинг ўзи қизиқтирарди, албатта. Саройдагиларнинг барини ётқизиб турғизадигани шундоқ сезилиб турибди. У бизни ўтиришга таклиф этди-да, ҳушмуомалалик билан биздан гап сўраб-суриштира бошлади. Тавба! Овози нақ қушнинг сайрашига, най мусиқасига ўхшайди-я! Назаримда бу аёлга тўхмет қилишгандек, бўҳтон ёғдиришгандек туюларди. Моргананинг майин овози токи кама-лакдек ранг-баранг либосдаги ёшгина ҳушурат маҳрамвачча тўлқиндек сҳиста юриб келиб, олтин баркашда нимадир тутқизгандагина тинди. Маҳрамвачча иложи борица назокат билан чўкка тушаман деб ҳаддан ошириб юборди-ю, бекасининг тиззасига хиёл тегиб кетди. Шу пайт Моргана хотиржамлик билан болага худди каламушга тикқанидек ханжар санчди.

Бечора бола! Ергя қулаб тушди ва шоҳига ўралган танаси ўлим талвасасида типирчилаб жон берди. Қари қирол раҳми келиб, беихтиёр оҳ деб юборди. Лекин Моргана унга шундай ўқрайдики, қария шу заҳоти оғзини юмди ва бошқа чурқ этмади. Сэр Уэн онасининг ишораси билан ташқарига чиқиб хизматкорларини чақирди, бу орада қиролча ширинсуханлик билан гапида давом эта бошлади.

Бу аёл яхшигина бека экан, гапини давом эттираркан, хизматкорлар бирор ножўя ҳаракат қилмасин, деб кўз қири билан кузатиб турарди. Тоза сочиқ келтиришган хизматкорларини бека, бошқасини олиб келинглар, деб қайтарди, улар ерни артиб-тозалаб бўлишганда бека хизматкорлар сезмай қолган кичкина қон доғини кўз нигоҳи билан кўрсатади. Ля Кот-Мэл—Тэл бу хонадан бекасини учрата олмаганлигининг сабаби энди менга равшан бўлди. Одам тилига нисбатан фактларнинг тил-забонсиз гувоҳлиги афзалроқ.

Паризод Моргананинг овози ҳамон мусиқавий янгарди. Ғалати аёл! Нигоҳини айтмайсизми? Қўрқоқ одамлар чақмоқдан қандай чўчисалар, хизматкорлар ҳам унинг нигоҳига дуч келишдан шундай чўчийдилар. Ўзимни ҳам қалтироқ босай деди. Бечора қария Уризнс эса игнанинг учида ўтиргандек ўтирар, бир дақиқа ҳам даҳшатдан холи бўлолмас, бека ўгирилиб қарар-қарамас сапчиб тушар эди.

Гап билан овора бўлиб кетибман-да, бу аёл ўз укасидан нафратланиши ёдимдан фаромуш бўлиб, Артур ҳақида бир-икки оғиз гап айтиб юборибман. Шунинг ўзи етарли эди. Беканинг қовоқ-тумшуги осилиб кетди, соқчини чақирди-да:

— Бу товламачиларни зиндонга ташланг!— деб буюрди.

Баданимни совуқ тер босди, чунки унинг зиндони азобу уқубатлар макони сифатида бутун мамлакатга донғи кетган. Нима дейишимни ҳам, нима қилишимни ҳам билмай, довдираб қолдим. Бироқ Сэнди ўзини йўқотмади. Ясовул қўлини мен томон энди узатган ҳам эдики, бирдан Сэндининг хотиржам ва мардонавор ингичка овози янгради:

— Тентак, ўзингга ўлим ахтаряпсанми? Ахир, бу одам Хўжайин-ку!

Ҳайратомуз бахтиёр фикр! Тағин жуда оддий. Шундай бўлса ҳам, бу нарса менинг хаёлимга келмабди. Мен табиатан камтаринман — доимо эмас-у, баъзи да-

қиқаларда, ваҳоланки, камтаринлик айни шундай дақиқага тўғри келиб қолганини айтмайсизми?

Қиролича бир зумда ўзгарди-қолди. Чехраси яна ёришиб, юзида табассум жилоланди, яна латофатли бўлиб қоларкан, жудаям қўрқиб кетганини яшира олмади.

— Буни қара-я, оқсочинг нималар деб валдираяпти!— деди қиролича.— Шунчаки ҳазиллашиб айтганим наҳот тушунарли бўлмаса. Келишингни фол очиб билган эдим, Мерлиннинг голиби, сеҳримни ишлатиб кимлигингни дарвозадан кирган заҳотинг билиб олган эдим. Сени ғафлатда қолдириб, ўз маҳоратимни намойиш этмоқ учун атайлаб ҳазиллашдим. Манави соқчиларга ўт сочиб, турган жойида ёқиб юборасан, деб ўйлагандим. Ўзим бундай мўъжиза кўрсата олмайман, шунинг учун бир томоша қилмоқчи эдим, ахир мен ёш боладек ҳангоматалабман-да!

Аммо сарбозлар унчалик ҳангоматалаб эмас эканлар, шу сабабли рухсат тегиши билан, шоша-пиша чиқиб кетишди.

XVII 606

ҚИРОЛ ЗИЁФАТИ

Қиролича хафа бўлмаганимни, жаҳлим чиқмаганини кўриб, шубҳасиз, мени боплаб алдадим, деган қарорга келди шекилли. Ваҳимаси тарқади-ю, мендан ўз санъатингни кўрсат ва биронтасини маҳв эт, дея қаттиқ тўриб олди. Ундан қутулиш йўлини тополмай қолдим. Бахтимга шу пайт ҳаммамизни ибодатга таклиф этиб қолишди, бека ҳам талабини вақтинча унутди. Шунини эътироф этиш лозимки, зодагонлар қийнаш ва ўлдиришга иштиёқманд бўлишларига, очкўз ва ахлоқий бузуқликларига қарамай, ўта тақводор эдилар. Черков томонидан белгиланган барча ирим-сиримларни ҳалол бажаришдан уларни ҳеч нарса чалғита олмасди. Зодагон душманини ғафлатда қолдириб, устига бостириб киради, лекин кекирдагини қирқишлан аввал ибодат қилиб олганини ўзим бир неча бор шоҳиди бўлганман. У душманига пистирмадан ҳамла қилиб ўлдиради, ўликни шилишга ҳам улгурмай, яқин орадаги йўл устидаги бутхонага бориб, худога сажда қилганини ҳам ўз кўзим билан кўп кўрганман.

Британиядаги барча оқсуяклар оиласи билан бир-галикда ҳар кун ирталаб ва кечқурун ўзларининг оилавий черковларида ибодат қилишади, бундан ташқари, ҳатто зодагонларнинг энг расволари ҳам кунига беш-олти маротаба оилавий ибодатга тўпланишар эди. Ага шу ишда черковга қойил қолиш керак. Мен католик черкови тарафдори эмасман-у, лекин бу ишига тан бермай иложим йўқ. Кўпинча беихтиёр ўзимга ўзим: «Черков бўлмаганда бу ўлканинг ҳоли нима кечарди?» дея савол бераман.

Ибодатдан кейин ҳаммамиз юзлаб жинчиروқлар билан ёритилган қироличаларга хос серҳашам, сахийлик ва исрофгарчилиқ сезилиб турган каттакон зиёфатхонада овқатландик. Залнинг энг фахрли тўридаги шоҳсупада қирол, қиролича ва валиаҳд сэр Уэнга аталган стол турарди. Пастда эса бутун залга чўзилган умумий стол қўйилган. Бу стол юқорида қирол саройига мансуб тўралар ва уларнинг катта ёшдаги оила аъзолари савлат тўкиб ўтиришар — ҳаммаси бўлиб, олтмиш битта одам стол атрофига тўпланган эди. Пастроқда қиролнинг энг эътиборли хизматчилари ўзларига қарашли одамлари билан ўтиришади: стол атрофига жами бир юз ўн саккиз одам сиғади, стулларнинг орқасида эса шамдек қотган махсус кийимлардаги шунча малай хизматга тайёр туради. Ажойиб манзара! Чанг, мўғуз, арфа ва бошқа сершовқин мусиқа асбобларидан иборат оркестр зиёфатни ҳали келажак асрларда ҳам қулоқларни қоматга келтирадиган машҳур «Мен жаннатда, мен куйлайман!» қўшиғига айланиб кетган зиёфат мусиқасига ўхшаш куйни чийиллатиб зиёфатни очиб берди. Ушанда балки бу қўшиқ энди айтила бошлаган бўлса керак, афтидан оркестр яхшилаб ўрганиб ололмаганиданми, бошқа сабабими — билмайман, ҳа, ҳолда, тушликдан кейин қиролича композиторни дорга осишга буйруқ берди.

Мусиқа тинганидан кейин қирол столи орқасида турган кашин лотинчалаб узундан-узоқ ваъз ўқиди. Шундан кейин малайлар батальони ҳар томонга югуриб-елиб шоша-пиша таом тарқата бошлашди, сўнгра овқатга зўр берилди: ҳеч ким ғинг деб огиз очмас, ҳамма ўзини билан банд эди. Чакаклар қимирлашиб, бараварига очилиб ёпиларди. Чайнаш овози ер остидан чиқаётган машиналарнинг бўғиқ овозига ўхшаб кетар эди.

Чакак жанги бир ярим соат давом этди, зеро, бу вақт ичида ейилиб кетган таомнинг ҳисоб-китобини қилиш

хийла мушкул. Стол ўртасида ҳалигина савлат тўкиб ётган бош таом — баҳайбат ёввойи тўғиздан гилдиракнинг чамбарагисимон қуруқ қовурғалардан бошқа ҳеч вақо қолмади. Бу қовурғалар бошқа таомлар қисмати-нинг намунаси ва рамзий акси бўлиб қолди.

Ширинлик тортилиши билан шаробхўрлик бошланиб кетди, сўнгра эса ҳангама авж олди. Катта-катта идишлардаги вино ва асал ароғи ичилиб кетди. Дастлаб хушвақт, сўнгра бахтиёр эркаклару аёллар бора-бора ҳаддан зиёд хушчақчақ ва сершовқин бўлиб кетишди. Эркаклар айтиб бераётган латифаларга инсонзотининг қулоғи бардош бериши қийин эди, лекин ҳеч ким қизармади. Ҳар бир латифадан кейин ҳамманинг хандон отиб кулишига ҳатто саройнинг тош деворлари вириллаб кетарди. Хснимлар ҳам ўз навбатида шундай эртақлар айтишар эдики, эҳтимол Наварра қироличаси Маргарита, ҳатто Англия қироличаси улуғ Елизавета ҳам юзини дастрўмол билан яшириши мумкин эди, лекин бу ерда ҳеч ким юзини яширмади, аксинча ҳамма шайтоний қаҳқаҳа урди. Айтилган ҳикояларнинг деярли барчасининг бош қаҳрамони тақводор кашиклар эди, аммо бу ерда ҳозир бўлган руҳонийни бу нарсасининг жиндай бўлса ҳам хижолатга солмади. У ҳам ҳамма билан баробар хахоларди, боз устига меҳмонларнинг илтимосига биноан ариллаб ашула айтиб берди. Унинг ашуласи шу кечада айтилган ашулалардан одоб юзасидан бир туки ҳам оз эмасди.

Ярим кечага бориб ҳамма чарчади, кулавериб қолдан тойди, ғирт маст бўлди. Бирини йиғлар, бошқалари эса бир-бирлари билан ўпишишга талпинар, яна бирлари жанжаллашган, бошқалари стол остида ўликдек ўзилиб ётарди. Хонимлар орасида энг ашаддийси ниҳоят арафасидаги хушсуратгина ёш герцогиня эди. Ана томоша-ю, мана томоша! Герцогинянинг бу кўриниши унутилмас узоқ келажакдаги Ancien Règne кунларининг бирида ўша машҳур зиёфат вақтида кайфи ошиб, эғзидан боди кириб, шоди чиққан, ночор каравотга олиб чиқилган регент Орлеан қизининг портрети учун асл нусха бўла оларди.

Руҳоний қўлларини кўтариб, ҳали ақли-қушини йўқотмаганлар ётиш олдидан фотиҳа олиш учун бошларини қуйи эгиб туришганда, кутилмаганда зал ичкарасидан икки букчайган, сочлари оппоқ, ҳассага таянган кампир чиқиб келди. У ҳассасини қироличага ўқталди ва:

— Сен худонинг қаҳр-ғазабига учрайсан, тошбағир! Чунки сен менинг бегуноҳ набирамни ҳалок этдинг ва ўша боладан бошқа бу ёруғ дунёда суянчиги ҳам, овунчоғи ҳам, севинчи ҳам бўлмаган бир муштипар кампирнинг юрагини тилка-пора қилдинг!— деб бақирди.

Ҳамма қўрқувдан чўқиниб олди, зеро, ўша вақт одамлари қарғишдан қўрқишар эди. Лекин қироличанинг кўзлари ғазаб ўтидан чяқнаб кетди, ўрнидан улугвор кўтарилиб, елкаси оша шафқатсиз фармон берди:

— Уни ушланг! Гулханга ташланг!

Сарбозлар итоаткорона кампир томон интилдилар. Бу шафқатсизликка қараб туришнинг ўзи уят эди. Лекин нима қилиш мумкин? Сэнди менга қараб қўйди. Мен унинг илҳоми яна жўш урганини тушундим-да:

— Билганингни қил,— дедим.

Сэнди ўрнидан туриб, қироличага юзланди. Менга ишора қилиб гапира кетди:

— Ҳазрати олиялари, у ижозат бермаяпти. Ўз буйруғингизни бекор қилинг, акс ҳолда у саройни хароб қилиб, омонат тушдек қулини кўкка совириб юборади!

Жин урсин, ўз зиммамга қанчалик телбаларча мажбурият олишим кераг-а! Мабодо қиролича...

Лекин бекорга хавотир бўлган эканман, чунки қиролича бир зумда бўшашиб, қулоқ қоқмай сарбозларга ишора билан буйруқ бекор этилганини билдирди-да, курсига чўкди. Бир зумдаёқ кайфи тарқаб кетди. Ўтирганларнинг кўпчилигининг ҳам кайфи тарқади. Ҳамма шоша-пиша ўрнидан сакраб турди-да, одобни ҳам унутиб, курсиларни йиқита, идиш-товоқларни синдирганча бир-бирини туртиб-суртиб мен ўз фикримдан қайтиб, саройни чексиз фазога тўзитиб юбормасимдан бурун тезроқ жўнаб қолиш учун тўда-тўда бўлиб эшикка отилдилар. Одам ҳам шунчалик жоҳил бўладими?! Бу даражада бидъатга берилишни тасаввур этиш қийин.

Бечора қиролича қўрқиб кетганидан ювош бўлиб қолди, ҳатто композиторни ҳам менинг ижозатимсиз осишга журъат этолмади. Унга раҳмим келиб кетди. Зотан, менинг ўрнимда бошқа одамнинг ҳам раҳми келарди, чунки қиролича чинакамига азоб чекмоқда эди. Мен ҳам ишни газак олдирмасдан бир оз ён беришга жазм этдим. Мулоҳаза қилиб кўрдим-да, машшоқларни чақиртирдим ва «Мен жаннатдаман, мен куйлайман» куйини қайта чалишни буюрдим. Шундан кейин қиролича ҳақлигига ишонч ҳосил қилдим ва унга бутун оркестрни осишга рухсат этдим. Бу арзимаган ён бери-

шим қироличага жуда яхши таъсир этди. Давлат ар-боби барча қолларда қаттиққўллик ва ўжарлик қила-верса ҳеч нарса ютмайди, зеро, бу нарса тобелари-нинг иззат-нафсига тегади ва шу билан қудратини бў-шаштиради. Баъзи-баъзида ишга зарари тегмайдиган жойларда жиндай ён босиш — доно сиёсат.

Қиролича яна хотиржам тортиб, бахтиёр бўлди-ю, қайта кайфи ошди ва илгариги қилиғини қила бош-лади.

Айтмоқчиманки, вино унинг тилини очиб юборди ва бу тил кумуш қўнғироқчадек жаранглай бошлади. Дарҳақиқат, сўзга чечан экан! Унга, кеч бўлди, чарча-дим, уйқум келяпти, дейишдан истиҳола қилардим. Им-кони борида уйқуга кетиб қолмаганимдан афсус чека бошладим. Энди эса сабр қилишдан ўзга чора қолмади. Саройга чўккан чуқур сеҳрли сукунат ичида унинг овози тобора жаранглаб борар ва ниҳоят пастликдан келаётган узоқ ва бўғиқ азоб фарёди эшитилди-ю, баданим жимирлаб кетди. Қиролича жим бўлди ва бирдан кўзлари шодиёна порлади. У хушбичим бошини қушларга хос бир ёнга энгаштириб қулоқ солди. Чуқур сукунат орасида қулоғимизга яна ўша овоз чалинди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Жони қаттиқ экан! Шу пайтгача чидаб келяп-ти-я! Неча-неча соатлар ўтиб кетди.

— Нимага чидаяпти?

— Қийноққа. Юр. жуда ажойиб манзара шоҳиди бўласан. Эндиям иқрор бўлмаса, танасини бурда-бурда қилишларини кўрасан.

Бу мафтункор гўзални қайси азроил яратган экан. У хотиржам ва осойишта-ю, менинг эса жафокашга ачинганимдан вужудим зирқирар эди. Маншала кў-тарган қуролли ясовуллар бизни димоққа моғор ва зиндоннинг асрий ҳиди урилиб турадиган акс-садоли йўлақлар, рутубатли тошзиналардан кузатиб бордилар. Назаримда, бу мудҳиш ва ваҳимали йўл жудаям чў-зилиб кетгандек бўлди, жодугарнинг бахтиқаро банди ва унинг жинойтлари ҳақидаги сафсаталари эса йўли-мизни асло қисқартмасди. Хуфъя бўлиб қолишни иста-ган бир чақимчининг гапига кўра, маҳбус қироллик-нинг қўриқхона ўрмонларида кийикни ўлдирган эмиш.

— Номаялум кишининг чақуви ҳали далил бўла олмайди, ҳазрати олиялари. Айбланувчи билан айблов-чи юзлаштирилса, тўғрироқ бўлур эди.

— Мен бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмадим, — арзимаган иш. Ўйлаб кўрганимда ҳам юзлаштира олмас эдим, чунки айбловчи тунда юзига ниқоб кийиб, ўрмончининг ҳузурига бориб айтиб берибди-да, ўзи ғойиб бўлибди. Ўрмончи унинг ким эканини билмайди.

— Бундан чиқдики, ўша номаълум шахс бу жафонаш кийикни ўлдирганини кўрган яккаю ягона шохид экан-да?

— Ё, тангрим! Кийикни ўлдирганини ҳеч ким кўрмаган. Лекин ўша номаълум шахс манави қайсарни кийик ётган жойда кўрган ва садоқатли фуқаро сифатида бор гапни ўрмончига етказган.

— Демак, номаълум шахс ҳам ўлган кийик яқинида бўлган? Ўзи ўлдирган бўлса-чи? Унинг фуқаролик садоқати, боз устига ниқобда бўлиши... Сизга шубҳали туюлмаяптими? Ҳазрати олиялари, нима сабабдан маҳбусни қийноққа солдингиз? Маънисини нима?

— Иқрор бўлгиси келмаяпти. Тавба қилмаса унинг жони дўзахга тушади. Қилган жинояти учун қонун уни ўлимга маҳкум қилади. Мен, албатта унинг жазодан қутулиб қолмаслиги чорасини кўраман! Башарти, уни тавба қилмай ва гуноҳи ювилмай ўлишига йўл қўйсам, ўз охиратим қуяди. Мен ҳали шу даражада телба бўлганим йўқки, у деб дўзахий бўлсам!

— Ҳазрати олиялари, мабодо тавба қиладиган айби бўлмаса-чи?

— Ҳозир кўрамиз. Мен уни ўлим азобида қийнасам-у, шунда ҳам тавба қилмаса ёки тавба қилиш лозим бўлмаса — нур устига аъло нур. Тавба қиларли айби бўлмаган одамнинг тавба қилмагани учун дўзахга тушмайман-ку, ахир!

Ўша вақтда ҳамма шундай мулоҳаза қиларди. Қироллик билан тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Сут билан кирган мижоз жон билан чиқади. Барча далил-исботлар қояга урилган тўлқиндек парчаланиб кетади. Ҳамманинг миясига қандай қуйишган бўлса, унинг миясига ҳам шундай қуйишган. Мамлакатнинг барча доно одамлари ҳам бу аёлнинг мулоҳазаларидаги ожиз томонини пайқамаган бўлур эдилар.

Биз қийноқ ҳужрасига кирганимизда кўз ўнгимда шундай манзара намоён бўлдики, қанчалик уринмайин ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди. Қийноқ исканжасида ўттиз ёшлар чамасидаги девқомат йигит чўзилиб ётарди. Унинг билак ва тўпиқлари арқон билан илгакка боғланган. Қийноқдан буришиб кетган юзида қондан

асар қолмаган, пешонасидан маржон-маржон тер оқиб тушмоқда эди. Тепасида руҳоний, руҳонийнинг ёнида жаллод турарди. Деворга қадалган машъала алангаси ловуллаб, хонани ёритарди. Бир бурчакда афти-башараси буришиб кетган, телбанамо нигоҳи даҳшатга тўлган ёшгина аёл тиришиб ўтирарди, тиззасида эса гўдаги ухлаб ётибди. Биз остона ҳатлаб киришимиз биланок жаллод гилдиракни аста бураб қўйди, шу заҳоти жафокаш билан аёл бирданига фарёд чекиб юборди. Бироқ, мен жаллодга пўписа қилган эдим, у ҳатто ким буйруқ бераётганига қарамасданоқ арқонни бўшатди. Мен бу даҳшатнинг давом этишига йўл қўя олмасдим, зеро, унга бардош беролмас, турган жойимда ўлиб қолишим ҳам мумкин эди. Мен қироличага қийноқхонадан чиқиб туришини айтиб, маҳбус билан яккама-якка гаплашиш учун ижозат сўрадим. У эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, лекин мен оҳистагина хизматкорлар олдида сиз билан баҳслашиб ўтиришга хушим йўқ, аммо истагим бажо келтирилиши шарт, чунки мен қирол Артур вакили ва унинг номи билан буюраман, дедим. У дарҳол ижозат бериши кераклигига тушунди.

Ундан, бу ердаги одамларга мени таништириб кетинг, дея илтимос қилдим. Бу унга хуш келмади-ю, лекин захрини ичига ютди-да, ҳатто мен кутганимдан ҳам аъло даражада илтимосини бажо келтирди. Мен яккаш унинг ҳукмига таянмоқчи эдим, ваҳоланки у:

— Мана шу лорд буюрганини бажо келтирасиз. У — Хўжайин! — деди.

Бу сўз ўзининг сеҳрли кучини кўрсатди — зиндон каламушлари шу заҳоти қаршимда бош эгиб турдилар. Қироличанинг ясовуллари саф тортиб, қўлларидаги машъаллар билан унинг кетидан чиқиб кетдилар. Уларнинг бир меъёрда қадам ташлаб узоқлашадиганлари ерости йўлакларда бўғиқ акс-садо бериб турди. Мен маҳбусни қийноқ исканжасидан бўшатиб, каравотга ётқизишни буюрдим. Жувон яқинроқ судралиб келди ва маҳбусга меҳрибон, лекин қўрқинч тўла нигоҳини қадаб, ҳарислик билан тикила бошлади. У ҳайдаб юборишимдан чўчиб турарди, шу боис маҳбуснинг пешонасини ушлаб кўриш учун қўлларини яширинча чўзди, шу пайт мен беҳосдан унга томон юзландим, жувон ваҳимага тушиб, дарров орқага тисарилди. Унга қарашнинг ўзи ачинарли эди.

— О, танграм! — дедим мен. — Силайвер пешонасини, қизим! Истаган нарсангни қил, менга аҳамият берма.

Кўзларида эркаланган ҳайвон каби миннатдорлик алангаси порлаб кетди. Жувон боласини қўйиб, ёноғини эрининг юзларига қўйди, қўллари билан сочларини титкилади, беихтиёр кўз ёшлари тирқираб оқиб туша бошлади. Маҳбус ўзига келиб, жувонга меҳр тўла кўзлари билан боқди — эркалашга эса мадори йўқ эди. Мен ҳужрадан бегоналарни ҳайдаб чиқариш вақти етди, деган қарорга келдим. Маҳбуснинг хотинидан бошқа ҳамма чиқиб кетсин, деб буйруқ бердим.

Сўнгра маҳбусга дедим:

— Хўш, дўстим, сени айблашаётганларига ўзинг қандай қарайсан, бошқаларнинг муносабатлари менга аён.

Эркак йўқ дегандек бош чайқади. Лекин жувон, афтидан ҳар ҳолда менга шундай туюлди — менинг гапимдан қувониб кетди.

— Мени биласанми? — деб сўрадим.

— Ҳа, сени Артур қироллигидаги барча халойиқ билади.

— Мабодо мен ҳақимда ваҳимали гапларни айтишган бўлса, ишонма, сен мен билан суҳбатлашишдан қўрқмаслигинг лозим.

Жувон шошилиб гапимни бўлди:

— О, менинг мурувватли лордим, уни ишонтир! Истасанг уни сен ишонтиришинг мумкин! У шундай азобларни тортдики! Бари мени деб, мени деб! Унинг чекаётган қийноқларига ортиқ бардош беролмайман. Менинг 'ягона истагим, унга тез ва осон ўлим!.. Лекин Хьюгим чекаётган азоб-уқубатларга чидаб туролмайман!

Жувон фарёд солганча, оёғимга бош уриб ёлвора бошлади. Нега бунчалик зорланиб ёлвормоқда! Эрининг тезроқ ўлимини тилабми? Нима бўлаётганига ҳеч ақлим бовар қилмай қолди. Лекин шу пайт Хьюг жувоннинг гапини бўлди:

— Жим бўл! Нима сўраётганингни ўзинг ҳам билмайсан. Наҳотки мен енгил ўлим деб ўз севиклиларимни очликка маҳкум этсам! Мени яхши биласан деб ўйлаб юрардим.:

— Ҳеч нарсани тушунмаяпман, — дедим мен. — Сизларнинг топишмоқларингни ечолмаяпман. Сен...

— Оҳ, қадрли лорд, уни кўндир! У чекаётган азоб-уқубатлар мени қанчалар қийнаётганини ўйлаб кўр. У индамаяпти, иқроор бўлгани келмаяпти! Осон ўлим топиб кетганида шундай хурсанд бўлар эдимки...

— Нима деб вайсаясан? Эринг бу ерчан эркин одам бўлиб чиқади. Улмайди.

Йигитчанинг тунд чехраси ёришди, жувон эса қувончи ичига сиғмай, ҳаяжон билан менга ташланиб:

— У қутулди! Чунки қирол Артурнинг ўзи хизматкорларининг тили билан гапирмоқда, ваҳоланки қирол Артурнинг сўзи — олтин!— дея бақира бошлади.

— Демак, ниҳоят менга ишонса бўлар эканми? Нима учун дастлаб мендан шубҳа қилдинг?

— Ким сендан шубҳаланибди? Мен ҳам, хотиним ҳам шубҳа қилгани йўқ.

— Бўлмаса менга ҳеч нима айтмаганингни боиси нима?

— Сен менга ҳеч нарса ваъда қилмадинг, йўқса даров айтган бўлардим.

— Тушунарили, тушунарили... Барибир яхши тушунмаяпман. Сен қийноқларга бардош бериб, иқрор бўлмадинг, бинобарин, иқрор бўладиган айбинг ҳам йўқ...

— Менинг-а, милорд? Нимага энди? Ахир, кийикни мен ўлдирганман!

— Сен! Е тангрим, шунчалик чалкаш иша-а!..

— Қадрли лорд,— дея гап бошлади жувон,— мен ундан иқрор бўлишини тиз чўкиб ёлвордим, лекин...

— Иқрор бўл деб ёлвординг! Масала баттарроқ чалкашмоқда. Нима учун иқрор бўл дея ёлворасан?

— Тезроқ ўлиб, бешафқат жазолардан қутулсин, деб-да.

— Дарҳақиқат, бу гапда жон бор. Бироқ у тез ўлишни истамаяпти-ку?

— Уми? Истайди.

— Бўлмаса нега иқрор бўлмади?

— О, ширинзабон сэр, қандай қилиб мен хотиним билан боламини бир бурда нонсиз ва бошпанасиз қолдира оламан!

— О, энди ҳаммасига тушундим! Бебаҳо қалб! Шафқатсиз қонун бева ва етимчани хонавайрон қилиб, ўлимга маҳкум этилганнинг бор буд-шудини тортиб олиб қўяди. Сени ўласи қилиб қийнашлари мумкин-у, лекин иқрор бўлмасанг, хотининг билан «ўдакни талон-тарож қилиш мумкин эмас. Ҳақиқий эркакларга хос сабот-матонат кўрсатдинг, сен эса чинакам рафиқа ва ҳақиқий аёл сифатида очингдан ўлсанг ҳам, уни қийноқ азоб-уқубатлардан тезроқ халос этмоқчи бўлдинг... Нимасини айтай, хотинлар ўз жонларини фидо

қилишга қодирлар. Мен иккалангизни ҳам ўз колониямга оламан. Сизга у ер ёқади. У жой ақли ожиз ва гумроҳ автоматларни одамга айлантирадиган менинг фабрикамдир.

XVIII б о б

ҚИРОЛИЧА ЗИНДОНЛАРИДА

Ваъдамни амалга оширдим: маҳбус йигитни уйига жўнатиб юборишларига мажбур эдим. Жаллоднинг ўзини қийноқ исканжасига тортиб қўйгим келарди. Уни яхши, сидқидилдан қийнайдиган амалдор бўлгани учун эмас, зотан, ўз вазифасини ҳалол адо этгани учун уни айблай олмасдим, бунда унинг айби йўқ. Аммо арзимаган баҳона билан маҳбуснинг аёлини таҳқирлагани учун жазосини бергингиз келарди. Бу ҳақда менга сўзлаб берган кашишлар жаллоднинг жавосини қаттиқ туриб талаб қилдилар. Кашишлар ёқимсиз халқ бўлади, лекин баъзида ўзларини яхшилиқ жиҳатидан ҳам кўрсатиб қўядилар. Мен қаллоблик, худбинлик қилмайдиган баъзи руҳонийларни назарда тутмоқдаман. Айниқса халқ орасида яшаб унинг азоб-уқубати ва қайғу ҳасратларини самимий, макр-ҳийласиз, художўйлик билан енгиллаштиромоқчи бўлган кашишлар ҳам йўқ эмас. Аммо жаллодни жазога мустаҳиқ эга олмаганим мени хийла ранжитди. Лекин не чора?! Ўзгартириш қўлимдан келмайдиган нарсалар ҳақида ўйлаб ўтириш одатим йўқ. Бироқ кашишларга ҳам қулоқ осгим, умуман шафқат қилгим йўқ. Бунинг сабаблари кўп. Бунинг менга хуш келмайдиган энг биринчи томони шундаки, раҳмдиллик ҳукмдор черковга боғлаб қўяди. Нимасини айтасиз, ҳозирча динсиз иш битмайди, лекин менга қолса XIX аср Қўшма Штатларида бўлганидек, черков ўзига мустақил ва рақобатдаги қирқта сектага бўлингани маъқул. Сиёсий ташкилот ҳузурида ҳокимиятни марказлаштириш доимо ҳам яхши бўлавермайди, чунки ҳукмдор черков — сиёсий ташкилотнинг ўзи. У сиёсий мақсадлар учун яратилган, у озодлик душмани, ҳолбуки черков амалга ошираётган хайрли ишларини бир қанча секталар зиммасига бўлиб юборилганда янаям яхшироқ бажарилган бўлур эди. Албатта, бундай бўлиши шарт эмас, менинг ёзганларимга муқаддас ёзув деб қаралмаслиги лозим, лекин менинг

фикрим шунда, мен эса бор-йўғи одамман, холос, оддий одамман ва менинг фикрим папанинг фикридан устун ҳам, кам ҳам эмас.

Жаллодни қийноқ исканжасига тортмоқчи эмаедим, бироқ қашишларнинг адолатли талабларини эътиборсиз қолдира олмадим. У жазога лойиқ ва мен уни жаллодлик лавозимидан тушириб, янги ташкил этилган оркестрнинг дирижёрлик лавозимига тайинладим. У мендан шафқат сўраб ёлворди, чалишни билмайман, деб ишонтирмоқчи бўлди — албатта баҳонаси ўринли, бироқ ушбу ҳолда ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бутун мамлакатда эплаб чалишни биладиган биронта ҳам машшоқ топилмайди.

Эрта билан қиролича Хьюгнинг ҳам жони, ҳам мол-мулкни ололмаслигидан хабар топиб, тутатиб кетди. Лекин мен унга, гарчанд, қонун билан амалдаги одат унинг жони ва мол-мулкига эгалик қилиш ҳуқуқини берса ҳам, чидаши лозимлигини, чунки маҳбуснинг жиноятини енгиллаштирадиган сабабларни аниқлаганимни айтиб, қирол Артур номи билан афв этганимни тушунтирдим. Кийик одамнинг экинини пайҳон қилган ва у ўз манфаатини кўзлаб эмас, балки ғазаби кўзиб ўлдириб қўйган. Сўнгра шояд айбдорни тополмасалар деган умидда кийик мурдасини қиролнинг ўрмонига элтиб қўйган. Минг лаънат ўша қироличагаки, ҳайвон ёки одам ўлдирилишида қаҳру ғазаб аралашгандан кейин қўйилган айб қисман юмшатилиши лозимлигини ҳеч тушунтира олмадим ва ночор озғимни юмдим-да, истаганича хуноб бўлишига йўл қўйиб бердим. Дарвоқе, тушунтираётганимда қироличанинг ғазаби кўзигандан маҳрамини ўлдириб қўйиши ҳам жиноятнинг бироз юмшатилишини талаб этади деб қўшиб қўйдим.

— Жиноят! — қичқириб юборди қиролича. — Нималар демоқдасан? Ё тавба, жиноят эмиш! Ахир, бунинг учун мен тўлов бермоқчиман!

Исботлаб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Гўдакликдан сингдирилган дунёқарашни ҳеч нарса билан ситиб чиқариб ололмайсан, энг муҳими — тарбия. Биз характер ҳақида гапирянемиз. Беъмъни гап, ҳеч қанақа характер бўлмайди, характер деб айтганимиз ирсият ва тарбия инъикосидан бошқа нарса эмас. Ўзимизнинг тафаккуримиз, шахсий фикрларимиз йўқ. Бизнинг тафаккур ва фикрларимиз тарбия таъсири остида шаклланиб боради. Ўзимизда шахсий бўлган барча нарсалар, оқибат-

натихада хизматимиз ёки айбимиз бўлса ҳам, бари итганинг учига жо бўлиб кетади, қолганлари миллион йиллар давом этган уқубатли, ибратли ва фойдасиз тараққиёт жараёнида медуза, ёки чигиртка, балки маймундан ҳосил бўлган ҳозирги наслимизнинг авлод-аждодларидан ўтиб келган. Чунончи, мен икки абадийлик ўртасидаги оғир ва қайғули саргардонликда умримни соф, завқли, нуқсонсиз яшаб ўтмоқчиман ва аслида мен дея аталмиш ўша кўз илғамас заррачани сақлаб қолмоқчиман, қолгани менга деса жаҳаннамга қуласин.

Минг лаънат ўша қироличага. Калласида ақл етарли эса-да, тарбия уни эшакка айлантириб қўйган — албатта, бир неча юз йиллардан кейин яшаган одамнинг нуқтаи назари бу. Қиролича маҳрамининг ўлдирганини қотиллик эмас, балки қонуний ҳуқуқим, деб билади ва бу адолатсизлигининг асл моҳиятини англаб етмай, ўз ҳуқуқини ҳимоя этади. У иккиланмайдиган, тафтиш этилиши талаб қилинмайдиган шундай эътиқодда тарбияланганки, истаган пайтда ўз фуқароларини ўлдиришга ижозат берувчи қонунни тўғри ва адолатли ҳисоблайди.

На илож, ҳатто шайтонга ҳам ҳақини бермоқ лозим. Аслини олганда, қиролича мақтовга сазовар эди, бироқ уни мақтай олмадим, сўзлар бўғзимга тиқилиб қолди. Болани ўлдириш ҳуқуқига эга бўла туриб, бу қотиллиги учун товон тўлашга мутлақо мажбур эмас эди. Қотиллик учун товон тўлаш қонуни унга эмас боғуқаларга тегишли. У бола учун товон тўлаб олижаноблик ва тантилик қилаётганини, мен эса адолат юзасидан бу иши учун уни мақташим лозимлигини жуда яхши ҳис этардим, лекин тилим айланмади. Кўз ўнгимдан юрак-бағри эзилган бахтиқаро аёл билан шойи кўйлаклари қонга бўялган ёқимтой бола нари кетмасди. Унинг ўлимини товон билан тўласа бўладими? Кимга тўлайди товонни? Қиролича тарбиясини ҳисобга олсак, мақтовга ва ҳатто қойил қолишга арзийдиган аёл эканлигини била туриб мендек бошқача тарбия кўрган одам, уни мақтай олмас эди. Ўзимни зўрлаб бўлса ҳамки, сизни бошқалар мақтайди, дедим — ортиғига кучим етмади.

— Ҳазрати олиялари бу ишингиз учун халқингиз сизни кўкларга кўтариб мақтайди.

Қироличага айтган гапларимда жон бор эди-ю, лекин ичимда ана шу олижаноб ишга учун уни осийшга муюссар бўладиган кунларгача яшашни орзу қилардим.

Қонунларнинг талай қисми жуда ярамас, ҳаддан зиёд ярамас эди. Жаноб ўз қулини ҳеч бир сабабсиз, жаҳли чиққанда, кайфияти бузуқ ҳолларда ёки шунчаки эрмак учун ўлдириш ҳуқуқига эга, зотан, тож кийган киши ҳам ўз қулини, яъни истаган одамни ўлдиришга ҳақли. Зодагон авом одамни ўлдириши мумкин, лекин у қотиллиги эвазига, пул ёки дон билан товон тўлаши керак. Қонун бўйича бир зодагон иккинчи зодагонни текинга ўлдиришга ҳақли эди-ю, аммо қасос олинишидан ҳайиқади. Авом халқ ва қулдан бошқа ҳар қандай одам бирон кимсани ўлдиришга ҳақли, авом халқ билан қулда бундай имтиёз йўқ. Агар улар бирор одамни ўлдириб қўйсалар, қотиллик ҳисобланар, қонун эса қотилликни таъқиқлайди. Мабодо шаҳид қотилга нисбатан номдорроқ бўлса, қотил ва унинг оиласи шафқатсиз жазоланарди. Агарда оддий одам зодагон ҳаёти учун бехатар шикаст етказса ҳам унга нисбатан барча оғир чоралар кўрилади: уни отларга боғлаб қўйиб, танасини тилка-пора қилишади, бу манзарани томоша қилиб, кайфичоғлик билан вақт ўтказиш учун оломон тўпланади. Бу ишратталаб жамоанинг айрим маишатовзликлари муҳтарам Казановнинг Людовик XV нинг қудратли рақибларидан бирини чорпора қилингани ҳақидаги ҳикоятда босилганидек ниҳоятда жинояткорона ва тасвирлаб бўлмайдиган даражада жирканч эди.

Бу мудҳиш саройда ортиқ туришга тоқатим қолмади, уни тезроқ тарк этгим келарди, бироқ ўйлаб қўйган бир режамни амалга оширмай кетишга виждоним йўл қўймасди. Мабодо одамни янгитдан яратиш менинг зиммамга тушиб қолгудек бўлса, уни виждонсиз яратган бўлур эдим. Виждон одамга талайгина кўнгилсизликлар келтиради, гарчанд, унинг яхши томонлари кўп бўлса-да, оқибат-натижада қусурини қоплай олмайди. Яхши томони оз бўлиб, қулай томони кўпроқ бўлса ёмон бўлмасди. Лекин бу шахсий фикрим, менинг атиги биргина кўрган-кузатганларимни бошидан кечирган одамлар бошқача фикрда бўлишлари мумкин. Улар ўзларининг шахсий нуқтаи-назарларида туришга тўла ҳақлидирлар. Лекин қатъий қарорим шуки: кўп йиллар ўз виждонимни кузатиб юрар эканман, у менга беҳисоб ташвиш ва озор етказганига ишонч ҳосил қилдим. Эҳтимол, дастлаб уни қадрлагандирман, чунки ҳаммамиз ўзимиздаги бор фазилатларни қадрлаймиз, ваҳоланки, энди виждон дея ташвишни қадрлаш қанчалик бемаъни эканлигини ҳис этиб турибман. Бу ма-

салага бошқа томонидан ёндошилса, бемаъни экани аёнликча равшан бўлади. Наҳотки, елкамга осиб қўйилган вандонни қадрласам? Албатта йўқ. Ваҳоланки, ростини айтсам, юк бўлиш борасида виждон билан сандоннинг фарқи йўқ. Бунинг минг марталаб синаб кўрганман. Боз устига сандон кўтариб юравериб тоқатингиз тоқ бўлса, биронта кислота билан эритиб юборсангиз бўлади, бироқ токи ўзи барҳам емагунча, виждондан қутулишининг ҳеч қандай усули йўқ, ҳар ҳолда бошқа усуллари менга маълум эмас.

Хуллас, кетгунимга қадар бир ишни бажаришни мўлжаллаб қўйдим. Боз устига ғоят кўнгилсиз иш. Эрталабдан шуни ўйлайвериб бошим қотди. Албатта, бу масала юзасида қари қирол билан гаплашиб олсам бўлар эди-ю, лекин ундан маънили гап чиқмайди — қирол сўнган вулқоннинг ўзи. Бир пайтлар отилиб турган бу вулқоннинг алангаси аллақачон сўниб бўлган, ундан фақат култепа қолган, холос. Рост, қирол кўнгилчан, мулойим, гапимга тушунишга қодир одам-у, лекин фойдаси йўқ. Номигагина қирол бўлиб қолган бу одамнинг аҳамияти қолмаган, бутун ҳокимият қироличанинг қўлида. Везувийнинг¹ ўзинаси эди. Қиролича меҳрибончилиги тутиб, бир гала чумчуқни қовуриб бериши мумкин, лекин ана шу баҳонада авж олган қаҳр-ғазаб алангасида бутун бир шаҳарнинг кулини кўкка совуриши ҳам мумкин эди. Аммо ёмонлик деб билган нарсангиз, аслида хайрли бўлиб чиқиб қолади.

Журъат этиб ҳазрати олияларига мурожаат қилдим. Мен яқинда Камелот ва унинг атрофидаги барча сарой зиндонларини кўздан кечириб чиқдим, агар ижозатингиз билан коллекциянгиздаги бандиларни кўрсам, бошим кўкка етарди, дедим. Ўзим кутганимдек қайсарлиги тутиб аввалига рози бўлмади. Кейин ижозат берди. Шундай бўлишига кўзим етган эди-ю, лекин бунчалик тез рози бўлади, деб ўйламаган эдим. Энди ўзимни енгил ҳис эта бошладим. Бека машъала кўтарган ясовулларни чақиртирди ва биз зиндонга тушдик. Зиндон қулфланган бўлиб, у шундоқ қояга ўйилган бир қанча ҳужралардан иборат эди. Баъзиларига мутлақо ёруғлик кирмасди. Ҳужраларнинг бирида кийимининг увадаси чиқиб кетган бир аёлни учратдик. У ерга ўтириб олган эди, бизнинг саволларимизга бир оғиз ҳам жавоб бер-

Везувий — Жакъбий Италиядаги ҳаракатдаги вулқон.

мади, тўзиб, юв-кўзларига тушиб кетган сочлари оря-
сидан, ягона ҳаёт манбаига айланиб кетган ҳасратли қо-
ронғу ҳаёлимни чироқ ва шовқин билан бузган ким
экан, дегандек бизга бир-икки нигоҳ ташлади, холос.
Сўнг яна бошини ҳам қилиб, ифлос қўллари билан тиз-
засини қучоқлаганча, ортиқ қимир этмай ўтираверди.
Бир қоп суякка айланган бу аёлнинг кўринишдан ёши
қирқларда эди, фақат кўринишдан. У зиндонда тўққиз
йилдан бери ўтирар, бу ерга тушганида ёши ўн еттида
экан. Бу паст табақали оддий қизни қўшни лорд сэр
Брез-Санс-Питэ зиндонга юборган экан. Қизнинг отаси
ана шу лорднинг вассали бўлиб, қиз ўзининг никоҳ ке-
часида лордга, кейинроқ синьор ҳуқуқи деб аталмиш
эҳтиёжига қаршилиқ кўрсатиб, зўрликка зўрлик кўр-
сатаётганда лорднинг ярим қадоқдан зиёдроқ, салкам
муқаддас қонини тўккани учун зиндонга тушган. Куёв
жаёти хавф остида қолган қаллигига ёрдамга келибди,
ўзига нисбатан бу қаби ғайриоддий муносабатда бўли-
шаётганига ажабланган ва қаттиқ ранжиган лордни
қўрқиб қалтироқ босган меҳмонлар орасига итариб чи-
қариб юборибди. Лорднинг зиндони тўлиб кетгани са-
бабли у қироличадан ўзининг иккита жиноятчисини
қабул этишни сўрабди. Ўшандан бери иккови ҳам ана
шу зиндонда ўтиришар экан. Уларни жиноятдан сўнг
бир соатдан кейин зиндонга ташлашган, булар ўшандан
бери бир-бирларининг дийдорини кўришмаган. Зимис-
тон қоя ичида, бир-бирларидан икки қадам нарида тўқ-
қиз йил ўтиришибди. Тўққиз йил уларни биргина тош
девор ажратиб турган-у, лекин бир-бирлари ҳақида ҳеч
қандай хабар төпишмаган. Дастлабки йиллари зор-зор
кўз ёш тўкиб, ҳатто тошларни ҳам эритиб юборадиган
даражада «Қаллигим омонми?», «Қаллигим омонми?»
дея илтижо қилишган. Бироқ одам қалби тошдан ҳам
қаттиқ бўлгани сабабли саволлари жавобсиз қол-
ган. Бора-бора ҳеч нарса билан ишлари бўлмай қол-
ган.

Икки ёшнинг қисматини эшитиб бўлиб, куёвни кўр-
гим келди. Ёши ўттиз тўртда бўлса ҳам, у кўринишдан
олтмишни уриб қўйган чолга ўхшарди. Куёв тўртбурчак
тош устида тирсагини тиззасига қўйганча бошини қуйи
солиб, ўзича бир нарсалар деб гўлдираб ўтирар, ўсиб
кетган узун сочлари юзини тўсиб олган эди. У бошини
кўтариб машъала шуъласига кўникмаган кўзларини
пирпиратганча, бизга бепарво ва маъюс назар ташлаб
чиқди-да, яна бошини қуйи эгиб, ўзича гўлдиради-да,

бизга ортиқ эътибор бермай қўйди. Аммо унинг чеккан азобларини етарли даражада яққол кўрсатувчи тилсиз гувоҳлар мавжуд эди. Билак ва тўпиқларида деярли текисланиб кетган эски чандиқлар сезилиб турар, ўзи ўтирган тошга эса занжир кишанлар бириктириб қўйилган ерда ётган кишанлар устини қалин занг қоплаган эди. Банди руҳан мағлуб бўлганидан кейин кишаннинг кераги бўлмай қолади.

Бу одамнинг ҳушини ўзига келтирганимдан кейин қачонлардир унинг учун ер юзидаги нафосат рамзига айланган — бутун жисми гулдек нафис, шудрингдек мусаффо, инжудек гўзал, кўзлари беқиёс, овози ҳеч кимникига ўхшамаган қизнинг, унинг наздида ёлғиз хаёлот самараси бўлмиш соф, нафис латофат, жозиба соҳибаси бўлган қайлигининг ҳузурига юбортирдим. Маҳбубасини кўриши билан қони янгитдан мавж уради, уни кўриши биланоқ...

Лекин ҳафсалам пир бўлди. Улар ёнма-ён ерга ўтиришди ва бир-бирларига анқовсираб, билинар-билинемас ҳайвоний қизиқсиниш билан қараб қўйдилар-да, сўнгра бир-бирларини унутиб, кўзларини ерга қадаганича ўтираверишди. Хаёллари яна биз беҳабар арвоҳлар ва шарпалар ўлкасида адашиб юргани кўриниб турарди.

Мен уларни озод этиб, дўстларининг ҳузурига юборишни буюрдим. Бу ишим қироличага унчалик ёқмади. Қироличанинг бундан ҳеч қандай манфаатдорлиги йўқ эди-ю, лекин назарида бу иш сэр Брез-Санс-Питэга нисбатан ҳурматсизлик бўлар эмиш. Аммо мен, агар у киши безовта бўла бошласа, ўзим тинчитиш йўлини топпаман, деб қироличани ишонтирдим.

Ушбу каламуш инларидан мен қирқ етти тутқунни озод этдим ва фақат биттасини ҳибсда қолдирдим холос. Бу қироличанинг узоқ қариндоши бўлмиш лордни ўлдирган бир лорд эди. Марҳум лорд ўлдириш ниятида бу лордни тузоққа илинтирмоқчи бўлган, лекин буниси эпчиллик қилиб, унинг кекирдагидан узиб ташлаган. Мен уни мутлақо бу қотиллиги учун эмас, ўзига қарашли қашшоқ қишлоқлардан биридаги жамоат қудуғини ахлат билан тўлдиргани сабабли зиндонда қолдирдим. Қиролича уни узоқ қариндошини ўлдиргани учун осмоқчи бўлган эди, бироқ мен рухсат этмадим: қотиллик ниятида сизга ҳужум қилган кишини ўлдириш жиноят эмас. Аммо қудуқни кўмгани учун бажонидил осилишига рози бўлдим ва қиролича ҳеч нарсадан кўра

шуям яхши, деган хулосага келиб, шу билан қаноат ҳосил қилди.

Тавба, бу ердаги қирқ етти эркаклару аёллар қанчалар арзимаган айблари учун зиндонга тушганлигига ҳайронман! Баъзи бировларнинг ҳатто ҳеч қандай айблари ҳам йўқ, атиги бирор кишини, қироличани ҳам эмас, балки унинг дўстларидан бирининг жаҳлини чиқарганликлари учун зиндонга солинган эдилар. Бу ерга тушган энг сўнгги маҳбус бир-икки оғиз эҳтиётсиз гапи учун ҳибс этилган. У барча одамлар бир хил, фақат либослардагина бир-бирларидан ажралиб турадилар, агар бутун халқни қип-яланғоч қилиб, муҳожирга кўрсатилса, у қиролни табибдан, герцогни малайдан ажратолмайди, дебди. Афтидан, аҳмоқона тарбия унинг миясини ҳали аталага айлантириб улгурмаганга ўхшайди. Мен уни зиндондан озод этиб, фабрикага жўнатдим.

Баъзи ҳужралар тик жарлик устидаги қояга ўйиб қўйилган эди. Бу ҳужраларнинг ҳар бирида ўқ ёй каби ингичка тирқиш бўлиб, бу тирқиш орқали маҳбус ҳужрасига қуёшнинг ҳаётбахш нури тушиб турарди. Шундай ҳужралардан бирида ҳибс этилган маҳбуслардан бири ниҳоятда азоб чекибди. У тик қоядаги қалдирғоч уяси янглиғ қоронғи ҳужрасининг тирқишидан водийдаги ўз уйини кўриб туриши мумкин экан ва у йигирма икки йил давомида юрак-бағри эзилиб, ҳасрат билан уйини кузатибди. Кечалари деразалардаги чироқ шуъласини, кундуз кунлари одамларнинг кириб-чиқиб турганларини кўрган. Кўрган-у, лекин хотиними, ёки болаларими — масофа узоқ бўлгани учун аниқ билолмаган. Узоқ йиллар давомида бир неча бор хонадонида бўлиб ўтган тантаналарни кўриб, хурсанд бўлишга ҳаракат қилган ва тўй эмасмикан бу, дея ўзига-ўзи савол берган. Дафн маросимларининг ҳам гувоҳи бўлган. Бу маросимлар унинг ич-этини тилка-пора қилиб юборган. У тобутни аниқ кўраркан-у, лекин унинг катта-кичиклигини ажрата олмас ва хотини ёки фарзандими — дунёдан ўтганини билолмас экан. Кашишлар ва йиғловчилар олиб бораётган дабдабали дафн маросими — маҳбус англаб етолмаган, қайғули сирни ўзи билан бирга олиб ўтавераркан. Маҳбуснинг уйида беш фарзанди билан хотини қолган эди. Ўн тўққиз йил ичида ҳар сафар дабдабали дафнлардан бештасини кўрган ва бу мотамларнинг дабдабалилигидан биронтаси ҳам хизматкориники эмаслигига ишонч ҳосил қилган. Бинобарин, у бешта

кўз қорачиғидан айрилган: яна биттаси бебаҳо дилбанди қолган — лекин қай бири? Хотиними? Ёки фарзандими?

Бу савол уни кечасию кундузи — уйқусида ҳам, уйғоқлиғида ҳам қийнади. Ҳар ҳолда, унинг ҳаёти қуруқ кечмади, зиндонга тушиб турган бир қатим нур жисмини ҳам, ақлини ҳам емирилишдан яхши сақлаб қололди. Соғлиги жойида экан. У менга ўз қисматини сўзлаб берганида, агар сизда жиндек синчковлик бўлса, қандай ҳис-туйғу сезган бўлсангиз, мен ҳам шундай бўлдим. Менда оиласида кими тирик қолганлигини билиш иштиёқи маҳбусникидан кам эмасди. Уни уйига олиб бориб қўйдим. Мен жигаргўшаларининг ҳайрат ва уммондек бениҳоя қувончларию Ниагара дарёсидек оққан бахтиёр кўз ёшларининг шоҳиди бўлдим. Ё, алҳазар! Қачонлардир ёш хотини сочлари оқарган эллик ёшли онахонга айланган, болалари эса катта бўлиб, ўзлари ҳам оила қурган ва хонадонда ҳеч бир киши вафот этмаган экан! Қироличанинг иблисона ихтирочилигига ҳайрон қоласан киши. Хусусан, бу маҳбусни жинидан баттар ёмон кўриб, ундан қасд олиш учун атайлабдан беш маросимни уюштирган, лекин, барибир унинг энг сўнгги маккорона уйдирмаси беқиёс даражада азобли эди — оила аъзоларидан бирининг дафн маросимини ўтказмай қолдириб, маҳбуснинг бадбахт ғариб қалбини шубҳа ўтида ёндирган ва шу тариқа ёмон кўрган маҳбусидан қақшатқич ўч олган.

Мен бўлмаганимда у шу аҳволда бу ғурбатхонада ўлиб кетар эди. Паризод Моргана уни бутун вужуди билан ёмон кўрар ва ҳеч қачон афв этмасди. Ваҳоланки, маҳбус ёмон ниятда эмас, балки енгилтаклик оқибатида жиноят қилиб қўйган, У қироличанинг сочларини малла ранг деган. Аслида ўзи шундай бўлган, лекин бу ҳақда гапиришнинг ҳожати йўқ эди. Малла кишилар жамиятда юқори ўрин тутсалар, сочларини долчинранг дейиш лозим.

Қирқ етти маҳбуснинг бештаси қачон зиндонга тушган, қандай жиноят қилгани, ҳатто исм-шарифлари ҳам маълум эмас эди. Булар икки букчайган, ажиндор, ақл чироқлари сўнган бир қари аёл ва тўрт нафар мункиллаб қолган чол эди. Улар ўзлари ҳақида аниқ бир маълумот бера олмас, ҳар сафар ҳар хил ноаниқ гаплар айтишар эдилар. Зиндонга ҳар куни маҳбуслар билан бирга ибодат қилиш учун кашишлар бириктириб қўйишган. Кашишлар маҳбусларга, бу ерга худонинг иродаси

билан келгансиз, оқилу доно худойим уларнинг ҳақиқий эҳтиёжларини яхшироқ билади, дея уқтиришар ва уларни паст табақадаги одамларнинг эзувчиларга итоат этиши ва қуллуқ қилиши парвардигорнинг хоҳиши, дея ўргатишар эди. Бу беш маҳбус зиндонга тушгандан бери кашишлар бир неча марта ўзгарган, шу боис бу аянчли одамбашараларнинг ўтмишлари ҳақида ноаниқ ривоятлар сақланиб қолган, холос. Ривоятлар эса фақат ҳибсга олинган вақт ҳақида хабар бериши мумкин эди, лекин жиноят ва маҳбусларнинг исмлари ҳақида ҳеч қандай маълумот беролмасди. Ривоятлар ёрдамида шу нарса аниқландики, бешта маҳбуснинг биронтаси ҳам энг камида ўттиз беш йилдан буён ёруғлик юзини кўрмаган. Бироқ ундан аввал неча йил ёруғликда бўлганларини аниқлашнинг иложи бўлмади. Қирол ва қиролича бу бахтиқаролар ҳақида аввалги фермердан мерос бўлиб қолганлигидан ортиқ ҳеч вақо билишмасди. Аммо мерос бўлиб, маҳбуслар тўрисидаги маълумотлар эмас, фақат одамларгина қолган, шунинг учун меросхўрларнинг маълумотлар билан сариқ чақалик ишлари бўлмас, улар билан қизиқмас ҳам эдилар. Мен қироличадан:

— Шундай экан, нима учун уларни озод этмагансиз?— деб сўрадим.

Бу савол қироличани мушкул аҳволга солиб қўйди. Дарҳақиқат, нима учун? Шунчаки, бу нарса унинг хаёлига ҳам келмаган. Шу гапи билан ўзи ҳам билмаган қолда қиролича Иф қалъасининг бўлажак маҳбуслари тақдирини олдиндан ҳал этиб қўйди. Унинг нуқтаи назарида мерос бўлиб қолган маҳбусларнинг шунчаки мулк бўлиб қолганликлари мен учун энди тушунарли эди. Зеро, бизга бирон мулк мерос бўлиб қолса, гарчи, икки пуллик қиммати бўлмаса ҳам, ташлаб юбормаймиз, юборолмаймиз.

Уларни ёруғликдан кўр бўлиб қолмасин учун кўзларини боғлаб, қуёш нурлари ҳали порлаб турган оқшом пайт озодликка чиқариб юборганимда бу кўршапалакларнинг юришлари ажабтовур бир манзара касб этди. Қоқсуяк арвоҳсифат бу одамлар дала қўриқчисининг нақ ўзига ўхшаб қолишганди. Монархиянинг бу қонуний фарзандлари худонинг ҳамда ҳукмдор черковнинг марҳамати ила ана шундай аҳволга тушган эдилар. Мен беихтиёр:

— Қани энди уларни расмга тушириб олсак!— деб юборибман.

Сиз, талаффуз этилган сўзнинг маъносини тушунмаса ҳам бунга икром бўлмайдиган одамларни учратгандирсиз, албатта. Улар қанчалар нодон бўлса, шунчалар ўзларини билармон қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Қиролича ҳам худди шулар тоифасидан бўлиб, ҳар сафар аҳмоқона қовун туширар эди. Менинг сўзларимни эшитиб, бир дафъа жим туриб қолди, сўнг бирдан чехраси ёришиб, бу ишни сизнинг ўрнингизга ўзим бажараман, деб эълон қилди.

Мен беихтиёр таажжуб билан: «Шу аёл-а? Фотосурат деганда нимани тушунади у?», деб ўйладим. Лекин кўп ўйлаб ўтиришнинг ҳожати қолмади. Бир маҳал қироличанинг қўлида болта кўтариб, маҳбуслар томон кетаётганини кўриб қолдим.

Паризод Моргана ғалати аёл эди-да! Ҳар хил аёлларни кўрганман-у, лекин умрим бино бўлиб бунақасини учратмаганман. Бу қилиғи ҳам фақат унинг ўзига хос эди. Бу аёлнинг фотосурат ҳақидаги билими отнинг билимидан бир баҳа ҳам ортиқ эмас эди. Лекин тушунмасдан туриб, қарияларнинг бошларини чопиб ташлаб, тўғри қиламан, деб ўйларди.

Х I X б о б

САЙЁР РИЦАРЛИК

Эртаси чароғон тонг маҳали Сэнди иккимиз яна йўлга тушдик. Қари бойқуш уясида бадбўй ҳидларга баъур дош бериб, ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан бўғилиб кечирганимиз икки кеча-кундуздан сўнг шудринг ювиб тозаллаган, ўрмонзор ҳидига тўйинган мусаффо ҳаводан ўпкани тўлдириб-тўлдириб нафас олиш ҳузур бағишларди. Мен, ўзимни назарда тутмоқдаман, албатта, Сэнди эса ёшлигидан киборлар ҳаётига кўникиб кетган, бинобарин, у саройда ўзини жуда яхши ҳис этди.

Бечора қиз, саройда ноилож тилига дам беришга тўғри келди ва мен бу ҳордиқнинг оқибати бошимга бало бўлиб тушишини сезиб турардим. Дарҳақиқат, шундай бўлди ҳам, лекин у саройда неча маротаба мени қутқариб қолди ва ҳарқандай доноликдан ҳам фойдалироқ бўлган ўзининг ўта бефаҳмлилиги билан мадад бериб турдики, гапдонининг очилишига ижозат этдим — қиз бундай мукофотга лойиқ эди. У ўз ҳикоясини бошлаганида ҳатто сесканмадим ҳам.

—...Энди ўттиз қишни кўрган пари билан жануб томонга жўнаган сэр Мархаузга қайтсак...

— Сэнди, бу қисса ўша ковбойларнинг изига тушишига ёрдам беради, деб ўйлайсанми?

— Албатта, олижаноб лорд.

— Бўлмаса давом эт. Сўзингни бўлмасликка ҳаракат қиламан. Бошидан бошла, қадамингни илдам ташлайвер, мен трубкамни тўлдириб оламан-да, диққат билан эшитаман.

— ... Энди ўттиз қишни кўрган пари билан жануб томонга жўнаган сэр Мархаузга қайтсак. Улар қалин ўрмонзорга кириб боришди, ўша ерда кечаси қолиб кетишди. Улар чуқур жар тубидан йўл юриб, герцог Жанубий Ботқоқ саройига етиб олишди ва тунашга ижозат сўрашди. Эрта билан герцог сэр Мархаузга одам юбориб тараддудини кўришни таклиф этибди. Сэр Мархауз ўрнидан туриб, совутларини кийибди, ибодатдан сўнг нонушта қилибди-да, сарой жанггоҳида отига минибди. Совутбанд бўлиб олган герцог отда уни кутиб турган эди. Унинг ёнида найза кўтарган олтита ўғли ҳам туришарди. Ҳаммаси сэр Мархаузга қарши жанг бошлашди. Герцог билан унинг икки ўғли сэр Мархаузга ураман деб найзаларини синдириб қўйишди, бироқ сэр Мархауз найзасининг учини тепага кўтариб турар ва уларнинг бирортасига ҳам тегмасди. Шундан кейин, қолган тўрт ўғлон жуфт-жуфт бўлиб, унга ташландилар ва аввал биринчи жуфти, сўнгра иккинчи жуфти ҳам найзаларини синдириб қўйишди. Бироқ сэр Мархауз буларга ҳам тегмади. У герцог томон от солиб бориб, унга зарба билан найза урди, герцог оти билан бирга ерга қулади. Сўнг сэр Мархауз ўғлонларнинг олталовини ҳам йиқитди. Ниҳоят, сэр Мархауз отдан тушиб герцогдан тобе бўлишини талаб этди, акс ҳолда ўлдираман, деди. Бу орада герцогнинг баъзи ўғиллари ҳушларини йигиб олиб, сэр Мархаузга ҳамла қилмоқчи бўлдилар. Шунда сэр Мархауз герцогга сўз қотди: «Ўғлонларингни шаштини қайтар, йўқса, барингни ўлдираман». Ўз ҳаётининг муқаррар ўлим хавфи остида қолганини кўрган герцог ўғилларига сэр Мархаузга таслим бўлишни буюрди. Ўғиллари тиз чўкиб рицарга ўз шамширларининг сопини узатдилар, рицарь қабул этди. Улар отасини ўрнидан тургазиб қўйишди, сўнг бир маслаҳатга келишиб, ҳеч қачон қирол Артурга қарши қурол кўтармасликка ва яқинда бўладиган троица кuni саройга бориб, ўзларини қиролнинг ихтиёрига топши-

ришга ваъда беришди... Воқеа шундай бўлган, олижаноб ээр Хўжайин. Бир неча кун аввал ғолиб чиққанингиз ва сиз ҳам Артур саройига жўнатган рицарлар ўша герцог ва унинг олтита ўғлонлари эканини фаҳмлагандирсиз, албатта!

— Йўғ-э, Сэнди, наҳотки!

— Ёлғон гапираётган бўлсам, ўша ёлғон бошимга бало бўлиб қайтсин.

— Ана, холос!.. Кимнинг хаёлига келибди, дейсан? Бутун бошли герцог ва олтита герцогваччалар-а! Нима ҳам дердим, Сэнди, овимиз ёмонмас. Сайёр рицарнинг касби бемаъни ва ниҳоятда зерикарли касб, лекин омад ёр бўлса хийла даромадли эканини энди тушуна бошладим. Ўзиям шу касбга зор экан деб ўйламагин тагин. Мутлақо! Ҳеч қандай пухта ва ҳалол иш савдогарчилиликка асосланиши мумкин эмас. Агар барча бемаънигарчиликларни олиб ташлаб, соғлом фактларнинг ўзинигина қолдирсак, сайёр рицарнинг омадидан нимаям қоларди? Рицарнинг омади чўчқа гўшти сотувчисининг омадига ўхшайди... Албатта бойиб кетасан... бирдан бойийсан... балки бир кунлик, бир ҳафталикдир, кейин бошқа биров бозорни чўчқа гўштига тўлдириб юборад-ю, сенинг бозоринг касод бўлади. Шундай эмасми, Сэнди?

— Менинг ақлим гапларингизни ҳазм қилишга улгуролмаяпти, шу сабабли энг оддий сўзлар ҳам назаримда узундан-узоқ ва чалкаш туюлмоқда...

— Айёрлик қилма, Сэнди. Мен айтишчи ҳақиқатни гапиряман. Ўзим биламан. Яна шуни айтишим мумкинки, яхшилаб ўйлаб кўрилса, сайёр рицарлик чўчқа гўштини сотишдан ҳам ёмон, негаки иш ўнгидан келмаса, ҳар ҳолда, гўшт қолади, биронтаси ейди, омад ёр бўлмаса сайёр рицарликдан қандай мулк қолиши мумкин? Қиймалаб ташланган жасадлар уюмию икки арава темиртерсакми? Буларни мулк деб атаб бўладими? Йўқ, — менга қолса чўчқалар ўлса ўлиги ортиқ! Ҳақманми ёки йўқми?

— Оҳ, кейинги кунларда содир бўлган воқеа-ҳодисалардан сўнг, афтидан, бошим зарарланган кўринади, нафақат менинг бошим, нафақат сизнинг бошингиз, афтидан иккимизнинг бошимиз ҳам...

— Қўй бунда бошнинг ҳеч аҳамияти йўқ, Сэнди. Бошинг жойида, лекин масаланинг моҳиятини тушунмайсан, ҳамма бало шунда. Сен масала тортишмоқчи бўласан-у, ҳар сафар панд еб қоласан. Ке, бу гапни

қўйлик. Овимиз жойида — бундай ов билан Артур-саройида уятга қолмаймиз. Дарвоқе, ковбойлар ҳақида, ғалати мамлакат экан бу, аёллари ҳам, эркаклари ҳам ҳеч қаришмайди. Масалан, паризод Морганани олайлик, кўримишдан Вассар жўжасидек ёш! Ёки анави ёши бир жойга бориб қолган қария герцог Жанубий Ботқоқ-чи, шу пайтгача қилич, найза ўйнатиб юрибди — шундай катта оиласи бўлса ҳам! Агар янгилишмасам, сэр Гоуэн унинг етти фарзандини ўлдирган, шунга қарамай сэр Мархауз ва менга яна олтига ўғли қолибди. Ёки, масалан, бир оёғи гўрда — олтимиш қишни кўрган анави парини олсак, улуг ёшига қарамай, жаҳонгашталиқ қилиб юрибди... Сэнди, сенинг ёшинг нечада?

Сэнди биринчи марта саволимга жавоб бермади. Афтидан, гап тегирмони бузилганга ўхшайди.

Х Х 6 0 6

ОДАМХЎРНИНГ САРОЙИ

Уч соатда, эрталабки олтидан тўққизгача, ўн миль йўл босдик. Уч ҳисса юкни — эркак, аёл ва темир совутларни кўтариб кетаётган от учун бу ҳазилакам эмас. Сўнг биз тип-тиниқ ариқ бўйида, дарахтлар салқинида узоқ қордиқ чиқардик.

Туйқусдан биз томон аста яқинлашиб келаётган рицарга кўзимиз тушиб қолди. У келаётиб, ўз тақдиридан ворланарди. Диққат билан эшитсам, оғзига келганини қайтармай сўкинаётган экан. Шундай бўлса ҳам, уни кўриб қувондим, чунки унинг елкасида зарҳал ҳарфлар билан қуйидаги сўзлар ёзилган тахта осиглиқ эди:

ПЕТЕРСОНЛАРНИНГ
ПРОФИЛАКТИК ТИШ ЧЎТКАСИНИ
ИШЛАТИНГ!
СЎНГГИ ЯНГИЛИК!

Уни кўриб қувонганимнинг боиси, ўз рицарларимдан бири эди. Исми шарифи сэр Мэдок де ля Монтэн бўлиб, бу норғул бўйли забардаст йигит бир куни сэр Ланселотни сал бўлса отидан йиқитаёзгани билан донг таратган. Ҳар янги танишига бирон-бир баҳона билан бу ажабтовур воқеани сўзлаб берарди. Лекин ҳаётида буюклиги бунисидан қолишмайдиган воқеа содир бўлган, гарчанд, бу ҳақда гапирмаса ҳам, сўраб-суриштирганлар олидида инкор этмасди. Бу воқеанинг туб мо-

хияти шундаки, сэр Ланселотни отидан қулатолмаган-
лигининг сабаби, сэр Ланселот отдан қулашини кутиб
ўтирмай, бу йигитнинг ўзини отдан йиқитиб улгурган.
Бу соддадил лапашанг юқоридаги воқеаларнинг фарқи-
га унчалик бормасди. У менга ёқарди. Зотан, қадрига
ҳам етардим, чунки ўз вазифасини ҳалол адо этар эди.
Унинг кенг елкалари, жига билан безалган арслонни-
кидек катта боши, тиш чўтка ва «Найодонтни истеъмол
этинг» шиорини ушлаб чурган темир қўлқопли қўлнинг
тасвири акс этган ғалати гербли катта қўлқопи — бари
ўзига ярашиб кетарди. Найодонт эса мен савдога чи-
қарган тиш пастаси эди.

Мэдок жуда чарчаганини айтди, дарҳақиқат, қиё-
фасидан ҳам ҳолдан тойгани кўриниб турибди, лекин
печка локини тарқатиб юрган одамни таъқиб қилаётган-
ни учун отдан тушишдан бош тортди. Рақибини тилга
олиши билан яна зўр бериб сўкина бошлади. Печка
локини тарқатиш жасур сэр Оссэз Сюрлюзскийга топши-
рилган эди. У, гарчанд омадсиз бўлса ҳам, турнирда
сэр Гахерис билан жанг қилгани учун машҳур бўлиб
кетган. Оссэз ҳушчақчақ ва ҳазилкаш одам бўлиб, дунё-
ни сув босса ҳам тўпиғига чиқмасди. Унинг айни шу
хусусиятини назарда тутиб, печка локини тарғиб этиш-
ни унга буюрганман. Гап шундаки, бизда ҳам темир
печка мавжуд бўлмагани боисидан у ҳақда жиддий га-
пириш ҳали эрта эди. Бундай гумаштадан фақат бир
наrsa, эҳтиёткорлик ва секин-асталик билан халқни
келгусидаги буюк ўзгаришга тайёрлаб бориш талаб
этилардики, токи саҳнада темир печка пайдо бўлгунча
одамлар уни озода тутиш зарурлигини тушуниб ет-
ган бўлсинлар.

Сэр Мэдок авзойи бузуқ ва бўралаб сўкинар эди. У
бу сўкишлар жонини дўзахий қилиши мумкинлигига
ақли етарди-ю, лекин ўзини босиб ололмасди. У сэр
Оссэзни, топиб, орани очик қилиб олмагунча ҳатто оти-
дан тушишни ҳам, дэм олишни ҳам истамас, ҳеч нар-
сага қулоқ ҳам солмас эди. Унинг узук-юлуқ гапларидан
шуни англадимки, тенготарда у тасодифан сэр Оссэзни
учратиб қолган. Сэр Оссэз унга, агар тоғу водийларни,
дала ва ботқоқларни тўғри кесиб ўтсанг, барча тиш
пасталарию ва барча тиш чўткаларингни сотиб олади-
ган йўловчиларга етиб оласан, деган. Сэр Мэдок ўзига
хос серҳафсалалиги билан шу ондаёқ кўрсатилган йў-
налишда от чоптириб, уч соат давомида машаққатли
йўл босиб ўтгач, кўзланган манзилга етиб борган. Лекин

не кўз билан кўрсинки, «харидорлар» икки кун бурун мен озод этган мункиллаб қолган маҳбуслар экан. Бу бечораларнинг энг сўнгги тишлари тушиб кетганига йигирма йил бўлган, тишларининг ҳатто ўрни ҳам қолмаган!

— Мен унинг порошогини чиқараман, — деди сэр Мэдок. — Суякларини печкага ўтин қиламан. Ўша Оссэдан ўн чандон кучлироқ рицарь йўлимга тўғаноқ бўлса ҳам, мендан омон қолмайди. Қўлимга тушса бас! Ундан ўчимни оламан деб қаттиқ онт ичганман, қасдимни оламан ҳам!

У шу алфозда узоқ гапиргандан сўнг найзасини ўйнатиб қўйди-да, отини чоптириб кетди. Кечга яқин биз ўша қариялардан бирини кичкина қишлоқчада учратдик. У қариндош-уруғлари ва ёру биродарларининг қайноқ меҳрига қониб, ҳузур қилмоқда эди. Ҳеч қачон кўрмаган авлодлари унга меҳрибонлик қилишарди. Аммо унинг учун ҳаммалари бегонадек бўлиб қолишган, чунки хотираси сўнгган, идрок этиш қобилияти ҳам хазон бўлган эди. Одам боласи ярим аср каламуш сингари қоронғи қавакда яшаши ақлга тўғри келмайдиган бир нарса. Лекин чолнинг кампири ва омон қолган тенгқурлари бу гапнинг ростлигини тасдиқладилар. Қизини ўпиб, онасининг ихтиёрига қолдириб, ўзи йўқлик қарига ғойиб бўлган бақувват, забардаст кишини эслардилар. Сарой эгалари бу одам зиндонда неча йил ва узоқ ўтмишда қилган қай бир гуноҳи учун ётганини билишмасди. Бироқ кампирининг ёдида: қартайиб, бир неча келин ва куёвлар кўрган қизи ҳам биларди. Кексайиб қолган қизи умр бўйи хаёлий, шаклсиз қиёфага, афсонага айланиб, номигагина ота бўлиб келган ва нигоҳи олдида ногаҳон жонли одам сифатида пайдо бўлган отасига ютоқиб-суқланиб тикилар эди.

Аломат ҳодиса — шундай эмасми? Лекин бу воқеани мен хотира дафтеримга назаримда, бундан ҳам ғалатиروқ бошқа сабабга кўра ёзиб қўйганман. Ҳатто шу даражадаги ўта даҳшатли воқеа ҳам бу одамларда ўз жабрланувчиларига нисбатан заррача ғазаб уйғотмади. Бу одамларнинг ўзлари ҳам, ота-боболари ҳам чексиз жабру жафо, камситишларга шу даражада кўникиб кетишган эдики, фақат яхшилик қилиб, уларни ҳайратга солиш мумкин, холос. Дарҳақиқат, қуллик халқни шу даражада тубан қилиб қўйганини кўриш ғалати нарса? Бу одамлар итоатгўйликка, сабр-тоқат қилишга ўрганиб кетишган, қисматларининг ҳар қанчалик оғирликларига сўзсиз кўникиб қолишган. Ҳатто хаёлот ҳам йўқолган.

Вақоланки, ҳаёлот ҳисси йўқолган одам тубанликка тушган ва бундан баттари бўлмайди.

Бу йўлдан юрганимга афсусландим. Тинчлик йўли билан революция қилишни орзу қилиб юрган давлат арбоби учун нохуш таассуротлар эди булар. Зеро, бу таассуротлар беғам файласуфлар аксини исботламоқчи бўлиб, қанча сафсата сотмасинлар, ҳали биронта халқ хушсухан мулоҳаза юритиб ва ахлоқий далил-исботлар билан ўзига эрк сотиб ололмагани ҳақидаги шак-шубҳасиз ҳақиқатни тасдиқлайди, ҳолбуки, барча муваффақиятли революциялар зўравонлик йўли билан бошланади ва бу четлаб ўтиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Агар тарих нимагадир ўргатса — унинг ўргатадигани айнан ана шу қонундир. Бинобарин, бу халқ ҳокимиятни қиргин ва ажал машинасини кескин ишга солиш йўли билангина қўлга олиши мумкин мен эса бундай ишга нобоп одамман.

Икки кундан кейин, чошгоҳга яқин кўнгли бир нарсани сезаётган Сэнди ҳаяжонланиб, безовталана бошлади. У одамхўрнинг саройига яқинлашаётганимизни айтди. Мен ҳайрон бўлдим, ростини айтсам, ташвишга тушдим. Тижоратимиздан кўзланган мақсад бир қадар ҳаёлимдан фаромуш бўлгани сабабли қўққидан ёдимга тушдию унинг ғайри оддийлиги ва яқинлиги мени ларзага солди. Дақиқа сайин Сэндининг, у билан бирга менинг ҳам ҳаяжоним орта борди, зеро, ҳаяжон юқумли бўлади. Юрагим гупиллаб ура бошлади. Юракка амр этиб бўлмайди, у ҳатто ҳозирланарли ишларга ҳам бегоҳат... Сэнди мендан тўхташимни сўраб, мурожаат этди-да, отдан сирғалиб тушди ва деярли икки букилиб жар ёқасидаги бутазор томон пусиб бораётганида, юрагимнинг уриши кучайди. Сэнди бутазорга яшириниб олиб, водийнинг наригидаги бепоён бўшлиқни диққат билан кўздан кечираётганда ҳам, тиззалаб унинг ёнига судралиб бораётганида ҳам ҳаяжоним босилмади. Сэндининг кўзлари чақнарди, у бармоғи билан олисни кўрсатаркан, бўғилиб шивирлади:

— Сарой! Сарой! Қаранг! Хув ана!

Кўнглим совиб, ўзимни енгил ҳис этдим.

— Сарой дейсанми? Ахир бу чўчқахона-ку! — дедим мен. — Чеган билан ўралган чўчқахона.

Сэнди ҳайрат ва ҳасрат билан менга қаради. Чехраси тундлашди, бир оз ҳаёлга чўмганча индамай турди да, ниҳоят:

— Илгари у сеҳрланган эди, — деди овоз чиқариб.

мулоҳиза қилаётгандек. — Тушуниб бўлмайдиган мудҳиш муъжиза — бир хил одамларнинг кўзига жоду сеҳрида бузуқ ва ифлос ҳолда, бошқа бировларнинг кўзига аввалгидек асл ҳолида — атрофини чуқур хандак ўраб олган, зангори осмонга туташган минораларида байроқлари ҳилпираб турган қудратли ва жозибали сарой кўринади. Худо ўз паноҳида асрасин бизни! Ҳадемай, дилрабо чехралари илгаригидан ҳам чуқур қайғуга чўмган латофатли асираларни кўришимни ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади. Биз жуда кеч етиб келдик, бинобарин, қарғишга сазовормиз.

Мен нима дейишим лозимлигини фаҳмладим. Сарой Сэнди учун эмас, балки мен учун сеҳрланган. У билан тортишиб, беҳуда вақт ўтказишнинг фойдаси йўқ. Сэндининг гапини тасдиқлашдан ўзга чорам қолмагандан кейин, мен:

— Ўзи тез-тез шунақа бўлиб туради, — дедим. — Бир одамнинг кўзига сеҳрланган ҳолда, бошқасининг кўзига асл ҳолида кўриниб туради. Гарчи, ўз кўзинг билан кўрмаган бўлсанг ҳам, бунақа воқеаларни эшитгандирсан, Сэнди. Лекин қайғу-ғамга ўрин йўқ. Аксинча, қайтага ҳаммаси яхши. Агар ўша хонимлар барчанинг кўзига, ҳатто ўзларига ҳам ўзлари чўчқа бўлиб кўринсалар, жоду сеҳрини йўқотмоқ зарурати туғиларди, ваҳоланки, бунинг учун уларнинг қандай усул билан сеҳрланганликларини билиш керак бўларди. Жодудан халос этиш — хавфли иш, зеро, мазкур жодуларга мос тушадиган калит бўлмаса, янглишиб чўчқаларни итларга, мушукларга, мушукларни каламушларга ва ҳоказо айлантириб қўйиш мумкин, токи мушкулкушодингизнинг кучи ниҳоясига етмагунча, тўғрирооғи — рангсиз, ҳидсиз газга айланмагунча, моҳият эътибори билан бунинг бир-биридан фарқи йўқ. Бироқ, бахтимизга улар биргина мен учунгина сеҳрланган эканлар, шунинг учун сеҳр кучини йўқотиб ўтиришнинг ҳожати бўлмайди. Бу хонимлар сенинг учун ҳам, ўзлари учун ҳам ва қолган ҳамма учун ҳам хоним бўлиб қолганлар, зотан, менинг янглиш назаримдан улар зарар кўрмайди, зеро, чўчқани кўриб турсам ҳам, лекин аслида бу чўчқа одам эканлигини били туриб, унга хоним сифатида муомалада бўламан.

— Миннатдорман, ширинзабон милорд, фаришта-нинг гапини айтдингиз. Уларни озод қилишимизга ишончим комил, негаки сиз ер юзида тенги йўқ довжурак ва қудратли рицарсиз.

— Мен маликани чўчқахонада қолдира олмайман. Сэнди, лекин менга айт-чи, менинг ожиз нигоҳимга қашшоқ чўпон бўлиб кўринаётган анови уч киши ким?..

— Улар одамхўрлар. Демак уларнинг ҳам қиёфалари ўзгартирилган экан-да? Қизиқ! Энди мен ваҳимага туша бошладим: уларнинг бўйларини ташкил этган тўққиз билакларидан бештаси сизга кўринмай турса, ўз зарбангизни қандай қилиб мўлжаллайсиз? Оҳ, эҳтиёт бўлинг, мурувватли сэр. Сиз кўрсатишингиз лозим бўлган жасорат мен ўйлаганимдан ҳам хавфлироқ.

— Хотиржам бўлавер, Сэнди. Одамхўрнинг айна қай қисми кўринмаслигини билишнинг ўзи мен учун кифоя, унинг қолган асосий аъзолари қаерида жойлашганини бир зумда билиб оламан. Қўрқма, бу ярамасларни тезда бир ёқлик қиламан. Мени шу ерда кут.

Сэнди тиз чўкди, юзи оппоқ оқариб кетган, бироқ қалби жасорат ва умид билан тўла эди. Уни шу жойда қолдириб, чўчқахона олдига тушдим-да, чўчқабоқарлар билан музокара олиб бордим. Улар жон деб барча чўчқаларни кўтарасига менга сотдилар. Мен бозор нархига қараганда анча юқори баҳода — ўн олти пенни тўладим. Ўз вақтида етиб келган эканман, йўқса эртага чўчқабоқарлар ҳузурига — черковдан меҳмонлар, лорд ва ўлпон йиғувчилар келмоқчи эканлар, у ҳолда чўчқабоқарларни чўчадан, Сэндини эса маликалардан маҳрум этган бўлур эдилар. Лекин ҳозир ўлпончиларга чўчқаларнинг нархини тўлашади-ю, ўзларига ҳам бир оз ортиб қолади. Чўчқабоқарлардан бирининг ўнта боласи бор экан. Ўтган йили кашиш келиб, ўнта чўчқа орасидан энг семизини танлаб олганида чўчқабоқарнинг хотини кашишга гўдагини узатар экан:

— Бераҳм ҳайвон, боламнинг ризқини қийдинг, ма, буниям ола кет! — дея бақарибди.

Ғаройиб ўхшашлик! Худди шундай воқеа менинг давримда, худди ўша қадимий ҳукмрон черков устиворлик қидаётган Уэльсда ҳам содир бўлган эди. Кўпчилик черков ўз мохиятини ўзгартирган деб ўйлайди, ваҳоланки, аслида у фақат устки кўринишини ўзгартирган, холос.

Чўчқабоқарларни жўнатиб юбордим-да, чўчқахона өшикларини тиз очиб юбориб, Сэндини имлаб чақирдим. Сэнди келди, келди эмас, гизиллаб, чўл алангасидек ёпирилиб келди. Унинг гоҳ у, гоҳ бу чўчқага ташланиб, юзларидан оқиб тушаётган бахтиёр кўз ёшлари-

ни, чўчқаларни бағрига босиб, дабдабали аристократлар номини айтиб чақираётганини кўриб, Сэнди ва инсоният учун хижолат чекдим.

Энди чўчқаларни ўн миля йўл босиб, уйга ҳайдаб олиб кетишимиз лозим. Бу хонимлар боз устига жудаям қайсар ва ўзбошимча эдилар. Улар катта йўлдан ҳам, сўқмоқдан ҳам юришдан бош тортиб, ҳар томонга ўқочишар, гоҳ қоя, гоҳ тепаликка чиқиб кетишар, шундай жойларга кетиб қолишар эдики, қайтаришга қийналар эдик. Уларни уришга эса ҳаққим йўқ, негаки Сэнди мендан улар билан олий зот хонимларга қилгандек муносабатда бўлишимни талаб этарди. Ҳатто энг бадфезл ва энг қари чўчқани ҳам «миледи» ёки «ҳазрати олиялари» дейишга тўғри келар эди. Темир совутларда чўчқаларни қувиб, гоҳ у ёққа, гоҳ буёққа югуриш оғир. Айниқса темир ҳалқали, деярли бир тукиям бўлмаган энг кичкина графиня мени кўп ташвишга солди, шайтонвачча ҳаддан ташқари қайсар экан. У мени оёқ босиб бўлмайдиган жойларда бир соат орқасидан қувалашга мажбур этди. Унга етиб олганимда ҳануз қувлашмачоқ бошланган жойда айланишиб юрганимизни билдим — бир қадам ҳам илгари силжимабмиз. Мен чийиллашига эътибор бермай, чўчқани думидан ушлаб судрай бошладим. Лекин Сэнди даҳшатга тушиб, графиняни этагидан судраб юриш ўта кетган одобсизлик ҳисобланади, деди.

Биз чўчқаларни, ҳаммасини бўлмаса ҳам, кўпчилигини қандайдир қўргонга ҳайдаб келганимизда қош қорайиб қолган эди. Чўчқалар орасида малика Неровенс де Морганор билан унинг икки канизаги мисс Анджела Бохун билан Элен Куртмэн хонимлари етишмасди. Номлари зикр этилган икки чўчқалардан биринчиси пешонаси оқ қашқали ёш қора чўчқача, иккинчисининг олдинги ўнг оёғи сал оқсоқ, ранги қўнғир эди. Уларнинг орқасидан қувавериб қийналиб кетган эдим, ростини айтсам, уларнинг йўқлиги мени мутлақо ранжитмайди. Чучварани хом санаган эжанман — бу қийма бўлгурларни барини топиш лозим экан. Уларни ахтариш учун хизматкорларни машъала билан юбордик, уларга ўрмон ва тоғу-тошларни тинтиб чиқиш буюрилди.

Ўз-ўзидан маълумки, пода уйга жойланди. Ё тангрим, умримда бунақасини кўрмагандим! Қулоғимга ҳам чалинмаган! Димоғимга бундан бадбўй ҳид урилмаган эди! Нақ газхонанинг мурвати бузилиб қолгандек эди:

ТИЖОРАТ

Бир амаллаб ўрнимга ётиб олдим! Бениҳоя даражада толиққан эканман, оёқ-қўлимни узатиб, зўриқиб кетган томирларим ёзилганда шундай ҳузур қилдимки! Менинг роҳатим шу билан чекланди ҳолос, уйқу ҳақида орзу қилмаса ҳам бўлади. Барча хона, йўлка, залларда аристократ хоним ва шайтонваччалар мажлис қуришиб ҳуриллавериб-чийиллавериб уйқу беришмасди. Модомики, ухламаганимдан кейин, табиийки, ўй сура бошлайман. Ўйим хусусан Сэндининг ғалати янглишуви ҳақида эди. Сэнди ўз-ўзидан маълумки, соғлом аёл, бироқ негадир ўзини ақлдан озган кишидек тутар эди. Тарбиянинг куч-қудрати, ўрганишининг таъсири шунчалик! Одам боласини истаган нарсага ишонтириш мумкин. Мен ўзимни Сэндининг ўрнига қўйиб кўриб, унинг телба эмаслигига ишонч ҳосил қиламан. Менинг ўрнимда Сэнди бўлганида у ҳам бошқача таълим-тарбия олган одам кўзига жинни бўлиб кўринишни осонгина тушуниб етган бўларди. Агар мен Сэндига ҳеч қандай сеҳр-жодусиз соатига эллик миль тезликда гизиллаб бораётган аравани кўрдим, сеҳргар бўлмаса ҳам саватга ўтириб, булутлардан ҳам юқори марвоз қилаётган одамни учратдим, ҳеч қандай жоду ишлатмай юзлаб миля наридаги одам билан гаплашдим, десам, у дарҳол менинг жинни эканлигимга чиппа-чин ишонади-қўяди. Сэндининг барча замондошлари сеҳр кучига ишонар, сеҳргарликнинг мавжудлигига шубҳа қилмас эдилар. Қирол Артур саройидаги аъёнлар ҳам саройни оғилхонага, саройда истиқомат қилувчиларнинг эса чўчқага айланиб қолишига, Коннектикут аҳолиси телефон орқали гаплашиш мумкинлигига қанчалик ишонсалар, шундай ишонар — бу иккала ҳолда ҳам шубҳа қилувчининг телбага чиқиши инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат бўлур эди. Мен Сэндининг соғлом эканини ёътироф этишга мажбур эдим. Сэнди ҳам ўз навбатида мени соғлом деб ҳисоблаши учун ўзимнинг сеҳр-жодусиз ҳаракат қиладиган паровозлар, ҳаво шарлари ва телефонлар ҳақидаги маълумотларимни ўзимда сақлашим даркор. Мен, масалан, ернинг япалоқ эмаслигига, шохларда турмаслигига ва осмон ортидаги бепоён бўшлиқни тўлдириб турган сувдан сақланиш учун тепасида соябон йўқлигига ишонаман. Модомики, бутун қирол-

ликда бир ўзимгина бундай шаккокликларга, жиноий дунёқарашда бўлганим сабабли ва ҳамма мени ақлдан озган одам дейишларини истамас эканман, тилимни тийиб юрганим маъқул.

Эрта билан Сэнди чўчқаларни ошхонага тўплаб нонушта қилдирди. Ўзи эса сертавозъелик билан уларга хизматда бўлди, бу нарса хоҳ қадимги, хоҳ замонавий бўлсин, Сэндининг барча оролдошларига хосдир. Уларга ақлий ва маънавий фазилатларидан қатъий назар, асло да бўлса бас, уларнинг ҳурматини жойига қўядилар. Агар менинг ҳам келиб чиқишим ўзим эгаллаб турган юксак лавозимимга мувофиқ бўлганида чўчқалар ёнига мени ҳам ўтқазиб қўйишган бўлар эдилар. Шу боис насл-насабининг тайини бўлмаган бир одам сифатида мен улардан алоҳида ўтирдим, лекин ростини айтсам, гина кудурат қилиб ўтирмадим. Сэнди иккаламиз алоҳида столда ўтириб нонушта қилдик. Уй эгалари йўқ экан.

— Бу хонадон оиласи каттами ё кичикми, Сэнди? Улар қаерда?— деб сўрадим.

— Оиласи?

— Ҳа.

— Қанақа оила, менинг марҳаматли лордим?

— Шу ерда яшайдиган, сенинг оиланг.

— Очигини айтсам, сизга тушунмаяпман. Ҳеч қандай оилам йўқ.

— Оиланг йўқми? Ҳали бу сенинг уйинг эмасми, Сэнди?

— Қанақасига меники бўлсин? Менинг ҳеч қандай уйим йўқ.

— Бўлмаса бу кимнинг уйи?

— Агар билганимда жон деб айтган бўлардим.

— Демак, уйнинг эгаларини танимайсан? Унда ким бизларни бу ерга таклиф этди?

— Ҳеч ким таклиф этгани йўқ. Ўзимиз кириб келдик, вассалом.

— Ҳой, қиз, ахир бу ўтакетган сурбетлик-ку! Бегона одамнинг уйига сурбетларча кириб олиб, уч пулга қиммат аристократия билан тўлдириб юбордик. Ҳатто уй эгасининг номини ҳам билмаймиз. Қандай қилиб ўтакетган ўзбошимчалик қилишга журъат этдинг? Мен эса сенинг уйинг деб ишониб юрибман. Эгаси нима дейди?

— Эгаси нима дерди? Нимаям дея оларди у? Бизга ўз миннатдорчилигини билдиради.

— Миннатдорчилик? Нима учун?

Сэндининг юзида ҳайрат аломатлари акс этди.

— Сизнинг ғалати гапларингиз мени хижолат қилмоқда. Наҳотки, бу уйнинг эгаси яна шундай эътиборли меҳмонларни кутиш бахтига муяссар бўлади, деб ўйлайсиз. Ваҳоланки биз туфайли унинг уйини зиёрат этишни лойиқ топдилар.

— Йўқ, уй эгаси энди ҳеч қачон бундай бахтга сазовор бўлмаса керак. Гаров ўйнайманки, бундай зиёрат бахтига у биринчи борсазовор бўлиши.— Шундай экан, бизга раҳмат айтсин, ўз миннатдорчилигини итоатгўйлиги билан исбот қилсин. Мабодо шундай қилмаса, демак у кўппак уруғ-аймоғи билан кўдпак бўлади.

Лекин мен ўзимни ноқулай сезар ва ўнғайсиз аҳволга тушиб қолишдан қўрқардим. Яхшиси чўққаларимизни олиб жўнаворганимиз маъқуллигини ўйлаб:

— Бекорга вақт ўтказяпмиз,— дедим.— Аристократ хонимларни тўплаб, йўлга тушадиган вақт бўлди.

— Қаёққа, муруватли сэр ва Хўжайин?

— Қаёққа бўларди. Уларни уйга олиб бориш керак.

— Вой, бу кишининг гапларини-ей! Ахир, улар еримизнинг турли бурчакларида туғилишган! Уларнинг ҳар бири ўз уйига етказилиши лозим, лекин наҳот сиз шунча саёҳатни яратган эгам умримиз учун ажратган қисқа вақт ичида, айланиб, улгурамиз, деб ўйлайсиз. Ваҳоланки худо яратган Одам Атои инсониятнинг буюк душмани аждаҳо князи Шайтон йўлдан оздириб улкан гуноҳга ботганки, шундан кейин унинг қалбига қаҳр-ғазаб ва бахиллик уя қуриб, амалга ошмаган шухратпарастлиги туфайли руҳи бузилиб, ифлосланган, ваҳоланки бу руҳ қачонлардир соф ва мусаффо бўлган ва ўз биродарлари билан ўзига муносиб хешлар билан бахтиёр фалакда парвоз айлаганлар ҳамда...

— Жин урсин!

— Милорд!

— Ўзинг биласан-ку, узундан-узоқ мулоҳаза қилиб ўтиришга вақтимиз йўқ. Уларни уй-уйларига элтиб қўйишга улгурмаслигимизни исботлаб ўтказиладиган вақт ичида олиб бориб қўйишга улгурамиз. Сафсатавозликдан кўра ҳаракат қилмоқ лозим. Тилингни тийиб тур, тегиримониягни тўхтат, ҳозир сафсата сотиб ўтиришга вақтимиз йўқ. Кам гапириб, кўп иш қилиш даркор. Бу аристократ хонимларни уй-уйларига ким элтиб қўяди?

— Уларнинг дўстлари. Дўстлари еримизнинг ҳар бурчидан етиб келишади.

Бу хабар кутилмаганда, қўққисдан янграб кетди. Бу шундай ёқимли эдики, маҳбуснинг афв этилишидек лаззатли туюлди. Сэнди, хонимларни ўз қўли билан эгаларига топшириш учун бу ерда қолади, албатта.

— Гап бундай, Сэнди. Бизга топширилган иш муваффақиятли адо этилди, зеро мен қиролга ахборот бериш учун жўнашим лозим, башарти яна бирон ерда...

— Мен тайёрман, сиз билан жўнайман.

— Авфу бекор қилинди.

— Ие! Мен билан кетасанми? Нима учун?

— Наҳот ўз рицаримга хиёнат этишга қодир бўлсам? Бундай хиёнат мени шарманда қилган бўлур эди. Мен токи сизни жанг майдонида бошқа бир рицарь енгиб, мени қонуний равишда тортиб олмагунча сиздан айрилмайман. Лекин шу ўйни ҳатто хаёлимга ҳам келтирсам, ҳар қандай лаънатга сазоворман.

«Мени у узоқ муддатга сайлаб олган,— дея хаёлимдан ўтди, хўрсиниб қўйдим.— Нима ҳам дердим, унинг гапидан оз бўлса ҳам, фойда чиқариб олишга ҳаракат қиламан».

— Яхши, ундай бўлса ҳозироқ йўлга тушамиз,— дедим.

Сэнди «тўнғиз»лари билан оқ-фарёд солиб хайрлашди. Мен эса бу аристократ хонимларни уй хизматкорининг қўлига топширдим. Улардан бу оқсуяк хонимлар яшаб сайр қилишган хоналарни артиб чиқишларини илтимос қилдим, бироқ улар бу нарсa урф-одатга тўғри келмайди, ҳар хил гап-сўз бўлади, шунинг учун хоналарни артиб чиқишнинг ҳожати йўқ, дедилар. Урф-одатлар бузилади — демак, бу миллат ҳар қандай жиноятга тайёр-у, лекин урф-одатнинг бузилишига йўл қўймайди, албатта. Хизматкорлар қадимдан қолган ва ўтган замон руҳи билан суғорилган урф-одатга риоя қиламиз, дейишди; улар барча хонаю залларга қўға сепиб қўйишади ва шу йўл билан аристократ меҳмонларнинг изи яширилади. Оила тарихини қатлам қилиш йўли билан абадийлаштиришдек одат табиатни масхара қилишга ўхшаш бир нарсa бўлиб чиқмоқда. Кейинчалик бирон бир археолог бу қатламларни очар экан, ҳар даврнинг қолдигига қараб юз йиллар давомида оила таомининг ўзгаришини аниқлаш имконига эга бўлади.

Йўлга тушишимиз биланоқ зиёратчилар намойишига йўлиқдик. Йўлимиз бир бўлмаса ҳам, уларга қўши-

либ олдик. Модомики, бу мамлакатни оқилона идора этмоқчи эканман, уни бегоналарнинг гапларидан эмас, шахсан ўзимнинг диққат билан олиб борган кузатишим билан ўрганишим даркор.

Зиёратчиларнинг бу намоиши Чосер тасвирлаган тўдани эслатар эди. Бунда ўша давр Англиясининг барча ҳунармандларию барча кийимлари муҳайё эди. Уларнинг орасида ёшу қари эркаклару аёллар, ҳушчақчақ ва хафақонлари ҳам бор эди. Улар ҳақир, от миниб олишганди, лекин бирорта ҳам заифаларга мос эгарни учратмадим. Бундай эгарлар Англияда тўққиз юз йилдан сўнггина пайдо бўлган.

Бу соддадил, самимий ва дилкаш одамлар тўдаси тақводор, бахтиёр, хушчақчақ бўлиб, беозор қўполлик ва безарар беадаблик қилишга иштиёқманд эдилар. Бу оломоннинг таъбирича нашъали, тинимсиз оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган ҳикоялар айтилар эдики, ўн икки асрдан кейин юқори инглиз табақаларини бу каби ҳикоялар қанчалик хижолатга солган бўлса, бу одамларни ҳам ўшандан ортиқ кулдира олмасди. Улар ўн тўққизинчи аср биринчи чорагининг инглизларига хос аския-бозлик билан қизиқ-қизиқ гапларни айтишиб, ҳаммани қойил қилар эдилар. Баъзан кимнингдир қочириғи бутун карвонни бошидан-оёқ кезиб чиқар, бу сўзнинг тарқалишини гоҳ у, гоҳ бу ерда гурр этиб кўтарилган кулгидан ҳамда қатто ҳақирларнинг уятсираб бурилган тумшуқларидан кузатса бўлар эди.

Зиёратчиларнинг борадиган жойлари Сэндига маълум экан, менга дарров айтди.

— Улар Азиз-авлиёлар Водийсига зоҳидларнинг дуосини олиб, мўъжизакор сувдан ичиб, ўз гуноҳларидан фориғ бўлиш ниятида кетмоқдалар,— деди Сэнди.

— Бундай сув курорти қаерда ўзи?

— Бу ердан икки кунлик йўл, қироллик дея аталувчи мамлакатнинг чеккасида. Тупканинг тагида.

— Уша курорт ҳақида сўзлаб бер. Жудаям машҳур бўлса керак, а?

— Нимасини айтасиз! Машҳурликда тенги йўқ! Қадим замонда у ерда черков нозири ҳамда бир тўда роҳиблар жойлашиб олишганди. Айтишадикки, дунёда улардан ҳам азизроқ авлиё бўлган эмасмиш, улар муқаддас ёзувни ўрганишар ва ҳеч ким билан, қатто, ўзаро гаплашишмас эдилар. Улар фақат ўт-ўлан ейишар, ҳеч қачон ювинишмас ва токи чириб увадаси чиқиб устларидан ўзи тўкилиб тушмагунча кийимларини ҳам ал-

маштирмас эканлар. Уларнинг муқаддас зоҳидликлари шухрати бутун дунёга тарқалган, уларнинг ҳузурига бою камбағаллар келиб, сиғинадиган бўлишган.

— Давом этавер.

— Пешоналарининг шўри шундаки, сувлари йўқ экан. Нозир парвардигордан сув ато қилишини сўраб ялиниб-ёлвора бошлабди ва худо унинг ноласига жавобан мўъжиза яратибдики, ер остидан тиниқ бир булоқ чиқибди. Лекин кўнгли бўш роҳибларни шайтон йўлдан оздирибди-ю, улар ўз нозирларига худодан чўмиладиган жой сўрагин, дея ялиниб-ёлворишибди, ниҳоят улар билан тортишавериб чарчаган нозир: «Майли, сизнингча бўла қолсин», дебди-да, илтимосларини адо этибди. Ҳозир худонинг ихтиёридаги тозаликнинг бузилиши, табиат ихтиёридаги тозалик орқасидан қувишнинг оқибатини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Роҳиблар қордек оппоқ бўлиб чўмилиб чиқишибди, лекин афсуски шу заҳотиёқ тангри ўз амри билан уларни жазолабди! Ҳақорат этилган худонинг булоғидаги сув тўхтаб қолибди. Булоқ қуриб қолибди.

— Бу мамлакатда жинойтга қандай муносабатда бўлишларини эсласанг, худо янаям илтифот қилибди.

— Эҳтимол, лекин биринчи марта гуноҳ қилишлари эди-да. Бунгача улар нуқсонсиз ҳаёт кечиришган, фаришталардек тоза бўлишган. Дуолар, гириялар, ўз жисмларига берган азоблари, бари бефойда бўлди, чашмадан сув чиқмади. Ҳатто хоч тақиб юришлару бухўр чекишлар, Момо Ҳаво сиймоси олдида ёқилган шамлар ҳам ҳайф кетди, бутун мамлакат худонинг қаҳридан ҳайратга тушди.

— Ажабо, ҳатто саноатнинг бу тармоғида ҳам молиявий кризислар бўлиб тураркан-да, бундай пайтларда акцияларнинг нархи сариқ чақага ҳам арзимаё қолиб, барча ишлар тўхтаб қолар экан. Давом эт, Сэнди.

— Бир йилу бир кун ўтганидан кейин, тақдирга тан берган нозир барча чўмиладиган жойларни бузиб ташлайди. Дарҳол тангри қаҳри қайтарилади-ю, сув яна ердан тўлиб-тошиб чиқа бошлайди. Шу кунгача сув чиқиб ётибди.

— Бундан чиқди, ўшандан бери ҳеч ким бирон марта ҳам ювинмабди-да?

— Кимда-ким ювинишга журъат этса, шу заҳотиёқ қийма-қийма қилиб ташланади.

— Винобарин, зиёратгоҳ ўшандан бери равнақ топиб келмоқда, дегин?

— Уша кундан бери. Мўъжизанинг шон-шуҳрати бутун мамлакат бўйлаб тарқаб кетди. Ҳамма ёқдан роҳиблар келиб қўшила бошладилар. Улар гўё балиқ галасидек тўда-тўда бўлиб келишарди. Монастир ҳам бино кетидан бино қуриб, борган сайин токи барча келгиндиларни ўз паноҳига олмагунча кенгайиб борди. Роҳибалар ҳам келишар эди. Улар водийнинг бошқа тарафида алоҳида ибодатхона барпо этдилар, бирин-кетин бинолар қуришди ва ниҳоят улкан аёллар монастири бунёд этилди. Роҳиблар билан роҳибалар иноқ яшар эдилар. Улар бор кучларини тўплаб биргаликда икки монастирнинг қоқ ўртасида пайдо бўлаётган ташландиқ чақалоқлар учун ажойиб етимхона барпо этишди.

— Сэнди, зоҳид ҳақида сўзлаб бермоқчи эдинг.

— Зоҳидлар ернинг ҳар тарафидан келишарди. Қарда зиёратчилар кўп бўлса, ўша ерда зоҳидларнинг ошиғи олчи. Азиз-авлиёлар Водийсидаги зоҳидлар ҳар хил. Кимга фақат узоқ ўлкаларда учрайдиган пишиқ-пухта зоҳид лозим бўлиб қолса, Водийнинг чуқурлари, ғор ва ботқоқликларидан ахтарса, ўзига керагини албатта топиб олади.

Мен юмалоқ юзли, ҳушчақчақ бақалоқ билан ёнма-ён кетдим. Уни гапга солиб, баъзи бир тафсилотларни билиб олмоқчи эдим. Афсуски, у билан энди танишган ҳам эдимки, пешонамнинг шўри қурсин, у сэр Саграмор мен билан аразлашиб дуэлга чақирган куни сэр Дайнадэн менга айтиб берган ўша эски латифани чалакам-чатти қилиб сўзлай бошлади. Мен узримни айтиб, карвоннинг энг орқасига ўтиб олдим. Кўнглим шундай ғаш бўлдики, ташвишга тўла бу дунёни — кўз ёш уммонини тарк этиб, қора булут ва суронлар билан дарди-дунёмни қоронғи қилган ҳаётимга, беадад кураш ва муттасил мағлубиятлар билан кечирган ҳаётимга чек қўйгим келиб кетди. Ҳар ҳолда мангуликнинг чексизлигини ва ўша латифани биладиган қанча-қанча одамлар шу чексизликка равона бўлгани эсимга тушса, ўлимдан қўрқар эдим.

Чошгоҳдан сал ўтмай, биз зиёратчиларнинг бошқа карвонига етиб олдик. Лекин бунда на қариялар, на ёшлар ўртасида ҳазил ҳам, кулги ҳам эшитилмас, завқли қилиқлар, кўнгилни овутадиган жинниликлар кўринмасди. Ваҳоланки, карвонда қари чол, кампирлар қаторида ўрта ёшдаги бақувват эркак ва аёллар, келин-куёвлар, ўғил ва қиз болалар ҳамда учта эмизикли чақалоқ бор эди. Ҳатто болаларнинг чеҳрасида ҳам кулги ало-

мати йўқ. Элликка яқин бу одамларнинг ҳаммаси бошларини ҳам қилганча одимлар, юзларида умидсизлик тамғаси, узоқ ва машаққатли ғам-андух билан эскиртдан ошна эканликлари кўриниб турарди. Булар қуллар эдилар. Уларнинг қўл-оёқлари занжир ва чарм камар билан кишанланган бўлиб, бундан ташқари, ҳаммалари, болалар бундан истисно, бўйинбоғларига уланган умий занжир билан боғланган эдилар. Бу бечоралар бир-бирларидан олти қулоч масофада турнақатор бўлиб юришга мажбур эдилар. Улар пиёда юриб ўн саккиз кунда уч юз миля йўл босибдилар, овқатлари ҳам қанчалик ёмон бўлса шунчалик оз эди. Тунлари улар занжирлари ечмай чўчқадек бир тўп бўлиб ётишарди. Устларидаги увадаси чиқиб кетган латталарни кийим дейиш амримаҳол. Кишанланган тўпиқларида терилари шилиниб кетган, йиринглаб кетган яраларида қуртлар ғужғон ўйнар эди. Яланг оёқларининг қони чиқиб, шилиниб кетган, ҳаммалари оқсардилар. Йўл бошида улар юз нафар эканлар, йўл-йўлакай ярим одамни солиб юборишибди. Тўдани ҳайдаб бораётган қулдор калта сопли, лекин қайиши узун, учи тугун-тугун қилинган қамчинни ушлаб, карвон ёнида от миниб борар эди. У бу қамчин билан чарчоқ ва оғриқдан гандираклаб қолган қулларни савалаб, гавдаларини ғоз тутиб юришга мажбур этарди. Қулдор гапирмасди — қўлидаги қамчининг амрини сўздан ҳам аъло даражада ифода этарди. Биз карвон билан тенглашганимизда бу бахтиқароларнинг бирортаси ҳам нигоҳини кўтариб қарамади. Гўё бизни сезишмаганга ўхшарди. Улар миқ этмай боришар, лекин қирқ уч одам бараварига бёқ кўтарганида занжирлар ғамгин ва даҳшатли жарангларди. Одамларнинг боши узра чанг булуту сузмоқда эди.

Қулларнинг юзини ҳам қалин чанг босган. Бундай чанг қатламни баъзан одам яшамайдиган ҳоналардаги уй жиҳозларининг устида кўрамиз ва бармоғимиз билан ўзимизнинг маъносиз фикримизни ёзиб қўямиз.

Буни эслаганим сабаби мен чақалоқлари ўлим ва шу билан озодликка яқинлашиб қолган ёш оналарнинг чанг босган юзларига қалблари ёзган хатни — шундай сезилиб турган аниқ-таниқ хатларни кўрдим. Ана шу ёш оналарнинг бири ҳали ўзи қиз бола ёшида эди, унинг юзида қалби ифода этган хатларни ўқиб, юрагим эзилиб кетди...

Чарчоқдан қийналиб кетган бу она қоқилиб гандираклади ва шу ондаёқ устига қамчи ёғилди, яланғоч

елкасида бир парча эти юлиниб тушди. Уни эмас, гўё мени савалашгандек сесканиб кетдим. Қуядор ҳамма қулларни тўхтатди ва отидан сакраб тушди. У шовқин солиб, бу ярамас жувон ўзининг дангасалиги билан жонимга тегиб кетди, дея бақириб-чақириб сўкинди-да, жувон бугун охирги марта ўз измида бўлгани учун қасдини олмоқчи эканини эълон қилди. Қиз тиз чўкиб, қўллари ни илтижо билан унга чўзган кўйи фарёд солиб, ёлвора бошлади, лекин қулдор парво қилмади. У қизнинг қўлидан чақалоғини юлиб олди-да, эркак қулларга жувонни ерга ётқизиб, ечинтиришни, сўнг ушлаб туришни амр қилди. Ўзи унинг тепасида туриб қиз бечоранинг орқасига қамчи билан уравериб, тилим-тилим қилиб юборди. Она фарёд чекиб йиғлар, ётган жойида тўлғонар эди. Уни ушлаб турган эркаклардан бири юзини тескари ўгирган эди, бу раҳмдиллиги учун у калтакланди.

Зиёратчилар бир четда туриб, билармонлик қилиб; қулдорнинг қамчи ишлатишда устакор эканлигини айтишарди. Қонунни бузиб, гражданларнинг ҳуқуқини оёқости қилмоқда, деган ном чиқармаслик учун бировларнинг ишига кўп ҳам бурнингни суқавермаслигинг даркор. Мен агар ўлмай, мақсадимга етсам қулдорликни қатл этаман, дея ўзимга ўзим сўз бердим. Мен қулдорликнинг жаллоди бўламан, лекин халқ иродаси билан жаллод бўлишга уринмоқ лозим.

Йўл устида темирчилик устахонаси бор эди. Ўша ёш жувонни сотиб олган мулкдор биздан бир неча миля нарида устахона ёнида қуллар карвонини кутиб турган эди. Жувонни кишандан бўшатдилар. Харидор билан сотувчи темирчининг ҳақини ким тўлайди, дея тортишиб қолишди. Жувон кишандан озод бўлиши биланоқ қамчинланаётганида юзини тескари ўгирган эркакнинг бағрига фарёд чекканича ўзини отди. Эркак жувоннинг ва гўдакнинг ёшланган юзларини лаби билан ялаб қуритди, ўзининг кўз ёшлари билан ҳўллади. Энди фаҳмлай бошладим. Сўраб-суриштираман, фаразим тўғри чиқди: улар эр-хотин эканлар. Уларни зўравонлик билан бир-бирларидан жудо этдилар. Бечора аёлни судраб олиб кетишди. У ўзини телбалардек ҳар ёққа уриб фарёд чекар, токи муюлишда кўздан йўқолгунча талпинди, лекин узоқдан унинг фарёди элас-элас эшитилиб турди. Энди ҳеч қачон ўз рафиқаси ва фарзандини кўра олмайдиган эр ва отанинг ҳоли не кечади денг? Унга қараб тура олмай, тескари ўгирилдим, лекин бу ҳодиса

умрбод қалбимда из қолдирди: ҳозир ҳам кўз ўнгимда турибди, ҳар сафар шу воқеани эсласам, юракларим тилка-пора бўлиб кетади.

Биз тунни қишлоқ меҳмонхонасида ўтказдик. Эртасига тонг маҳал пиллапояга чиқиб, уфқ тарафда от чоптириб келаётган суворийга кўзим тушди. Уни дарров танидим. У рицарларимдан бири — сэр Озана ле Кёр — Арди эди. У эркаклар галантерияси бўйича мутахассис, хусусан цилиндрлар тарқатиш билан шуғулланар эди. Унинг бутун гавдаси пулат совутларга ўралган, яроғ-аслаҳалари ҳам ўша замоннинг энг машҳури, лекин фақат бошигагина темир қалпоқ ўрнига йилтироқ цилиндр кийиб олган — кийимлари цилиндрга жудаям мос келган эди. Кўнглимга тугиб қўйган асл режам — рицарликни кулгили ва бемаъни қилиб кўрсатиш ва охир-оқибат заифлаштириш. Сэр Озананинг эгарида шляпа солинадиган чарм қутилар осилган, ҳар сафар қандайдир сайёр рицарни енгиб чиққанида уни менинг хизматимга жалб этиб, бошига цилиндр кийишга мажбур этарди. Мен кийиниб олдим, сэр Озанага пешвоз чиқишга шошилдим, уни қутлаб янгиликларни билишим керак.

— Савдо қалай? — деб сўрадим.

— Атиги тўрт қутигина қолди, холос. Камелотдан чиққанимда ўн олти қути эди.

— Сиз ажойиб жасоратлар кўрсатибсиз, сэр Озана. Қаерларни кезиб келдингиз?

— Ҳозиргина Азиз-авлиёлар Водийсидан келяпман, сэр.

— Мен энди ўша ёққа боряпман. Хўш, роҳиблар қалай? Янгилик борми?

— О, сўраманг!.. Ҳей, болакай, отни ол, бошинг керак бўлса, уни яхшилаб тўйғаз. Отхонага олиб бор-да, айтганимни бажар... Сэр, қайғули хабар келтирдим... Э, бу ерда зиёратчилар ҳам бор экан! Менга қулоқ солинг, ҳей яхшилар! Олиб келган хабарим дилингизни вайрон қилади, ахтараётган нарсангизни тополмайсиз бутун сайёи-ҳаракатларингиз бекор кетади. Гапим ёлғон бўлса, тил тортмай ўлай. Икки юз йилдан бери содир бўлмаган воқеа рўй берди. Ҳамма аниқ ва ҳаммага тушунарли сабабларга кўра парвардигорнинг иродаси билан муқаддас водийга адолатли мусибат ёғилган эди, энди эса...

— Мўъжизакор булоқ қуриб қолибди! — йигирмаогиздан бирваракай хитоб янгради.

— Мен айтмоқчи бўлган нарсани ўзингиз айтдингиз, яхшилар.

— Яна кимдир чўмилгандир-да?

— Баъзиларда шундай фикр ҳам йўқ эмас, аммо кўпчилик бунга ишонмайди. Бошқа бирон гуноҳ иш со- дар бўлган, деб гумонсирашмоқда, лекин қандайлигини ҳеч ким билолмаяпти.

— Бу бахтсизликка роҳиблар қандай чидашмоқда?

— Сўз билан ифода этиб бўлмайди. Мана, тўққиз кундирки, булоқ қуп-қуруқ. Улар ибодат қилишмоқда, устларига жанда кийиб, бошларига кул сепиб, марсия айтишмоқда, кечасию кундузи тиним билмай хоч юришлар қилишмоқда. Роҳиблар, роҳибалар ва ташландиқ болалар бениҳоя ҳолдан тойганларидан овозлари чиқмай қолган ва овоз чиқариб ибодат қила олмаганла- ри сабабли дуолар битилган пергаментни илиб қўйиш- ган. Ниҳоят, мени сизга юборишди, сэр, мабодо сиз ро- зи бўлмасангиз деб, Мерлингга вакил юборишди ва Мер- лин уч кун бурун ўша ерга етиб борди-да, ҳатто ерни ос- тин-устун қилиб, бутун қиролликларни яксон қилиш эъзига бўлса ҳам, сувни қайтараман, деб ваъда берди. Ҳозир у ихлос билан афсун ўқимоқда ва жаҳаннам куч- ларини ёрдамга чорламоқда, бироқ шу пайтгача нафас олганда мис кўзгуда пайдо бўларчалик ҳам нам кўрин- мади, ваҳоланки, туни кун меҳнат қилиб тўкилган боч- ка-бочка тернинг ҳисоби йўқ, башарти, сиз...

Бизга нонушта келтиришди. Нонуштадан кейин сэр Озанага цилиндрнинг ич қисмига ёзган хатимни кўр- сатдим: «Қиммё департаменти, лаборатория бўлими, Рххр секцияси. Иккита энг йирик, икки №3 ва олти №4 ни барча керакли деталлари билан бирга, ҳамда ме- нинг иккита энг тажрибали ёрдамчиларимни жўнатиш». Сўнгра:

— Энди, довюрак рицарь, Камелотга елдек учинг, бу хатни Кларенсга кўрсатинг ва бу ерда қайд этилган нар- саларни иложи борица тезроқ Азиз-авлиёлар Водийсига жўнатиши лозимлигини айтишг,— дедим.

— Адо этилади, сэр Хўжайин,— деди у ва отини ел- дириб кетди.

ХХІІ б о б

МУҲАДДАС БУЛОҚ

Зиёратчилар ҳам одам. Агар улар одам бўлмаганла- рида бошқача иш тутган бўлардилар. Улар узоқ ва ма- шаққатли йўл босдилар, ниҳоят, манзилга яқин қолган- да, кутилмаганда келишдан мақсадлари бўлмиш энг му-

ҳим нарсалари ғойиб бўлганидан хабар топишди-ю, улар отлардек, ёхуд мушук ва чувалчангдек дин тутмадилар — бу махлуқотлар эҳтимол орқаларига қайтиб фойдалироқ иш билан машғул бўлармидилар — йўқ, одамлар эса даставвал мўъжизакор булоқни кўришга иштиёқманд бўлсалар, ҳозир қачонлардир сув отилиб турган жойни кўриш иштиёқлари қирқ маротаба ортиб кетди. Одамларнинг хатти-ҳаракатини тушуниб бўлмайди.

Биз жадал илгарилаб бордик. Қуёш ботишига чамаси икки соат қолганда биз Азиз-авлиёлар Водийсини ўраб турган тепаликлар устида туриб, унинг диққатга сазовор жойларини томоша қилардик. Мен, энг муҳими, учта катта-катта бинони назарда тутмоқдаман. Якка-якка турган бинолар чеки йўқ бу бепоён чўлда ўйинчоқдек ночор кўринарди. Бундай манзара доимо қайғули бўлади. Сукунат ва ҳаракатсизлик ўлимни эслатади. Гарчи, шиддатли шамол олиб келаётган элас-элас товуш сукунатни бузаётган бўлса ҳам, бу товуш юракни баттар эзарди. Бу дафн маросимининг олисдан эшитилаётган заиф овози бўлиб, ҳақиқатан ҳам эшитилмоқдами ёки бизга ўзи шундай туюлмоқдами — тушуна олмас эдик.

Биз қош қораймасдан эркаклар монастирига етиб олдик. Эркакларга шу ердан жой беришди, хотин-халажни аёллар монастрига жўнатдик. Қўнғироқлар энди шундоқ ёнимизда бўлиб, қиёмат қойимдан хабар бераётгандек вужудни ларзага солиб бонг урар эди. Умидсизлик роҳибларнинг қалбини тирнар, зотан, бу уларнинг ҳорғин қиёфаларида ўз аксини топган эди. Қора жубба, юмшоқ ковуш кийиб олган, ранглари заъфарон роҳиблар овоз чиқармай, даҳшатли тушдаги арвоҳлар каби ғалати аҳволда гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ ғойиб бўлиб, атрофимизда изғиб юришарди.

Кекса позир мени кўнгилни ийдирадиган қувонч билан қарши олди. Кўзларидан ёш чиқиб кетди-ю, лекин ўзини босиб деди:

— Бўтам, дарҳол халоскорлик ишингни бошлай қол. Тез орада сувни қайтаролмасак, ҳаммамиз нобуд бўламиз ва икки юз йил давомида олижаноб қўллар бунёд этган эзгуликларимиз вайрон бўлади. Фақат шуни назарда тутгинки, жодуларинг муқаддас бўлиши лозим, зеро, черков иблисона жодуларга, гарчи, улар унга фойда келтирса ҳам, тоқат қила олмайди.

— Тақсир, менинг жодуларимга иблиснинг мутлақо

алоқаси йўқ. Ҳеч қандай иблисона жодуларни ишлатиб ўтирмайман. Мен фақат худонинг иродаси билан яраган нарсалар билангина фойдаланаман. Лекин Мерлин сиз айтганингиздек тавофиқона иш кўраётганига имонингиз комилми?

— Ҳа, бўтам, у инс-жинсларга таянмасликка сўз берди ва ваъдасини қасамёд этиб тасдиқлади.

— Нима ҳам дердим, ундай бўлса Мерлиннинг ўзи ишни давом эттираверсин.

— Лекин, сен индамай қараб турмассан, деган умиддаман, унга ёрдам берарсан?

— Бир-бирига мутлақо ўхшамаган усулларни аралаштириш ярамайди, бундан ташқари, бу профессионал қондани бузиш бўлади, Бир ҳунар билан шуғулланадиган икки киши бир-бирига тўққинлик қилмаслиги лозим. Ҳар иккимизга ҳам етарли иш топилади, қай бири-мизники яхшироқ экани ўз-ўзидан маълум бўлади. Сиз Мерлинни пудратга олдингизми, бошқа ҳеч қайси сеҳргар, ўзи воз кечмагунча унинг ишига аралаша олмайди.

— Бўлмаса уни ҳайдаб юбораман. Нима бўпти, бунга ҳаққим бор, черков қонунларига бўйсунмасликка ким журъат эта олади? Черковнинг ўзи барча қонунларни белгилайди, черковга нима лозим бўлса, ижро этилиши даркор, мабодо бундан кимда-ким ўпкаласа, ўзидан кўрсин. Мен уни ҳайдаб юбораман, дарҳол ишга туш!

— Йўқ, тақсирим, бундай қилиб бўлмайди. Албатта, сиз ҳақсиз: ким кучлироқ бўлса, истаган ишини қилиши мумкин, ҳеч ким унга қаршилиқ кўрсатишга журъат этолмайди, лекин биз бечора сеҳргарларнинг ҳар биримизнинг мавқеимиз ўзимизга яраша. Мерлин майда ишларга жуда яхши сеҳргар, чет жойларда обрўйи ҳам ёмон эмас. У бор имконини ишга солиб, сидқидилдан тиришади, бинобарин, ўзи воз кечмагунча, бу ишни унинг қўлидан тортиб олиш одобдан эмас.

Нозирнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Ундай бўлса, йўлини қилиш қийин эмас. Воз кечишга мажбур қилиш усулини топамиз.

— Асло, асло! Тақсири олам, бундай қилманг. Агар сиз уни мажбуран четлатсангиз, у булоқни сеҳрлаб қўяди-да, токи мен бу сирнинг тагига етмагунимча булоқни сеҳрдан халос эта олмайсиз. Бу ишга бир ой вақт кетиши мумкин. Ўзимнинг ҳам шундай сеҳрим борки, уни номи телефон, зотан, Мерлин унинг сирини ечишига энг

камида юз йил вақт сарфлайди. Рости, Мерлин бир ой менинг вақтимни олиши мумкин. Наҳотки, шундай қурғоқчиликда бир ойга таваккал қилмоқчи бўлсангиз?

— Бир ой! Уйласам аъзойи-баданам жимирилаб кетяпти. Сен айтганингдек бўла қолсин, бўтам. Лекин умидвор қалбимга беадад шубҳа тушиб қолди. Асрга тенг тўққиз кун давомида азоб бераётган қайғу ҳасратларим билан ўзимни ёлғиз қўй. Тўққиз кун ором нима-лигини билмайман, танам гўё ором олаётгандек чўзилиб ётади-ю, аслида ичимни ит тирнайди.

Албатта, Мерлин одобга парво қилмай, бу юмушини ташлаганида оқилона иш қилган бўларди, чунки шунча кўз тикилиб тургандан кейин барибир ҳеч қачон сувни чиқара олмайди. У ўз даврининг ҳақиқий сеҳргари бўлиб, бунинг маъноси — Мерлин барча йирик мўъжизаларни йўлини қилиб, пинҳоний амалга оширар эди. Шунча халойиқ кўзи олдида сувни чиқара олмайди. Ҳамма нарсадан кўз-қулоқ бўлиб турган оломон менинг асримда спирит мўъжизасини амалга оширишга қандай халақит берса, ўша замонда ҳам шундай халақит беради. Спирит мўъжизаси содир бўлаётган энг жиддий дамда чироқни ёқиб юбориб, бўлиб турган ишни бузадиган шубҳаланувчилар (скептиклар) топилиб қолади. Аммо мен ўзим уддасидан чиқа оладиган даражада қуроқлангунимгача Мерлин ишини менга берсин, демоқчи эмасман. Токи Камелотдан менга керакли асбобларни олиб келмагунларигача бу ишга қўл уролмасдим, бунга эса камида икки-уч кун вақт кетади.

Менинг бу ерда ҳозир бўлишим роҳибларга умид бағишлади ва руҳлари шундай кўтарилиб кетдики, тўққиз кун бадалида биринчи марта кечқурун тўйиб овқатланиб олдилар. Қоринлари тўйганидан кейин чиройлари очилди, асал-шароб идиши давра айланганида уларнинг тамомила вақтлари чоғ бўлиб кетди. Ширакайф роҳиблар даврани ташлаб кетгилари келмасди, биз тун билан базм қилиб чиқдик. Беҳад хушвақт эдик. Эски шубҳага молик қизиқ воқеаларни айтишиб ўтирдик. Роҳиблар кўзларидан ёш оққунча оғзиларини катта очиб, қаппайган қоринларини лорсиллатиб кулишар, ҳаммалари ба-раверига қўшиқ айтиб, баралла бўкиришганидан қўнги-роқларнинг овози эшитилмай қоларди.

Ниҳоят, мен ҳам бирор нарса айтиб беришга жавм қилдим ва ҳикояларим бениҳоя олқишларга сазовор бўлди. Кулгили латифалар орол аҳолисига дарров етиб бормасди, албатта, лекин ҳикояни бешинчи марта қай-

та айтиб берганимда деворлар кулгидан ларзага келар, саккизинчи марта қайтарганимда тўкилар, ўн иккинчи мартасида бўлак-бўлак бўлиб тушар, ўн бешинчисида кукунга айланиб кетарди ва мен қўлимга супурги олиб кукунини тозалаб ташлардим. Албатта, бу гапларимда жиндек муболага ҳам йўқ эмас. Бу оролликлар аслида жуда зиқна бўлишади ва меҳнатингизга арзимаган ҳақ беришади, лекин пировардида эса шундай сахий бўлиб кетишадики, ҳар қандай ҳотамтой уларнинг сахийлиги олдида иш ечолмай қолади.

Эртасига тонг гира-ширасида булоқ бошига етиб борсам, Мерлин ўша ерда экан. У зўр иштиёқ билан булоққа афсун солар, аврар эди-ю, лекин ҳатто ерга нам ҳам чиқмаган эди. Унинг кайфияти ниҳоятда бузуқ эди. Мен тажрибасиз одам учун пудратга олган бу иши ниҳоятда оғир бўлса керак, дея ташлаган луқмаларимга жавобан у муваққат регентлик давридаги француз епископига ўхшаб тилига эрк бериб сўкина бошлар эди.

Аҳвол тахминан мен ўйлаганимдек бўлиб чиқди: «Булоқ» оддий усул билан қазилган, оддий тош билан қопланган одатдаги қудуқнинг ўзгинаси экан. Унда ҳеч қандай сеҳрнинг ўрни йўқ, ҳатто шуҳратини таратган ёлгон-яшиқ гапларда ҳам ҳеч қанақа мўъжиза йўқ эди. Бундай ёлгонни ўзим ҳам бемалол ўйлаб топа оламан. Қудуқ йўнилмаган тошдан барпо этилган кичкина бутхонанинг қоқ ўртасида қоронғи хонада жойлашган эди. Бу ҳужранинг деворларига гарчанд ҳеч ким шоҳиди бўлмаса ҳам, булоқ сувининг мўъжизакор таъсирида даволанишнинг тасвири солинган руҳониёна суратлар илинган эдики, буларнинг олдида ҳатто суғурта ташкилотларининг рекламаларини камолга етганроқ, деб мақтаса арзийди. Булоқнинг таъсирини малоикалардан бошқа ҳеч ким кўрмаган, зеро, малоикалар мўъжиза содир бўлаётган жойда доимо ҳозир нозир, эҳтимол расмга тушиш учун бўлса керак. Чунки уларнинг расмга тушиш иштиёқи ўт ўчирувчиларникидан оз эмас. Эски моҳир рассомларнинг расмларини кўриб, ишонч ҳосил қилишингиз мумкин.

Қудуқ жойлашган бутхонаи мойчиноқлар хира ёритиб турарди. Қудуқда сув сероб вақтида роҳиблар чигир галтак ёрдамида занжирга илинган челақда тортиб олган сув тарнов орқали ташқаридаги тош ҳовузларга йиғилади. Қудуқли бутхонага эса роҳиблардан бошқа ҳеч кимнинг киришга ҳаққи йўқ эди. Бироқ мен қадрдон ҳамкасбим ва тобеъимнинг лутфан марҳамати

билан ичкари кирдим. Ўзи эса ичкари кирмасди. У фақат афсун ўқиш билан иш кўрар, ҳеч қачон фаросатни ишлатмас эди. Ваҳоланки, ичкари кириб нобоп миясига зўр бериш ўрнига, қудуқни синчиклаб кўздан ҳечирса, уни табиий йўл билан тузатиш усулини топган бўлар, сўнгра одатдагидек ўз ишини мўъжизадек кўрсатиши мумкин эди, аммо бу қариб қуйилмаган аҳмоқ ўз сеҳргарлигига ишонадиган жодугарлар тоифасидан бўлиб унинг каби хурофотга телбаларча берилганлар ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмайди.

Мен қудуқ остидаги бир нечта тош емирилиб, тешик пайдо бўлганини кўриб, сув ўша тешиклар орқали оқиб кетаётган гумон қилдим. Занжирни ўлчаб кўрдим: узунлиги тўқсон саккиз газ келаркан. Сўнгра иккита роҳибни чақириб олдим-да, эшикни ичкаридан қулфладим, қўлимга шам олиб, уларга мени челақда қудуққа туширишга мажбур этдим. Занжир охирига етганида, мен шамнинг ёруғида гумонимнинг тўғри эканига ишонч ҳосил қилдим. Қудуқ деворининг талайгина қисми емирилиб катта ўпқон пайдо бўлибди.

Фаразларим тасдиқланганидан ҳатто афсуслана бошладим, негаки мўъжиза учун бошқа бир фойдалироқ нарсани кўзлагандим. Америкада бир неча асрлардан кейин нефть фонтани тўхтаб қолганида ерни динамит билан портлатиб яна ҳаётга қайтаришлари ёдимга тушди. Бордию қудуқ кўзга кўринмайдиган сабабларга кўра қуриб қолганидами, мен биронта қадри йўқ одамга динамитни ташлатиб, олижаноблик қилиб, ҳаммани ҳайратга солган бўлур эдим. Бу ишда менинг ҳатто Мерлиндан фойдаланиш фикрим ҳам йўқ эмас эди. Лекин энди бомбанинг ҳождати қолмаганига ишонч ҳосил қилдим. Ҳар доим ҳам биз истаганимиздек вазият вужудга келавермайди. Ўз ишига пухта одам ҳафсаласи пир бўлмаслиги лозим, у кўзланган мақсадга эришиш чорасини топмоғи даркор. Ўзимча ҳеч ким мени қистамааяпти, жиндек сабр қилсам ҳам бўлади, бомбага ҳам вақт билан гал келади, деб ўйладим.

Юқорига тортиб олишганидан кейин роҳибларни чиқариб юбордим ва қудуққа қармоқ ипини туширдим. Қудуқнинг чуқурлиги бир юз эллик газ экан, сув эса ҳозир челақ занжиридан қирқ бир газ пастликда турибди. Мен роҳибни чақириб сўрадим:

— Қудуқнинг чуқурлиги қанча?

— Билмайман, сэр, менга ҳеч ким бу ҳақда гапирмаган.

— Одатда сувнинг баландлик даражаси қанча эди?

— Ана шу икки юз йил давомида сув қудуқ сатҳидан сал пастроқда турарди, ўтмишдошларимиздан бизга мерос бўлиб қолган ривоятда шундай дейилган.

Бу роҳибнинг сўзлари ишончга кўпроқ молик бўлган далил билан тасдиқланди. Занжирнинг фақат йигирма ўттиз гази ишлатилгани кўриниб турар, қолган қисми занглаб кетганди ва афтидан, ҳеч қачон қудуққа туширилмаган. Аввалги сафар сув қай тарзда ғойиб бўлган ва яна қандай пайдо бўлган? Шубҳасиз, қандайдир тажрибали одам қудуққа тушиб, тешигини бекитиб ташлаган, кейин черков нозирига келиб, чўмиладиган жойни бузиб ташласанг, сув чиқади, дея шарт қўйган. Мана энди яна ўпқон пайдо бўлган, бу оми одамлар ўзлари қовжираб-қувраб, кукунларини шамол ҳар тарафга учириб юбормагунгача чўқинар, бонг уришар, хоч юришлар ташкил этиб юраверишарди, қолбуки қудуққа қармоқнинг ташлаш ёки ўзлари тушиб гап нимада эканини текшириб кўриш ҳеч қайси бирининг калласига ҳам келмас эди. Фикрлашнинг суякка сингиб кетган усулини йўқотишдан қийини йўқ бу оламда. Бу — фикрлашдаги усулу кўникмалар юз бичими каби авлоддан авлодга ўтади. Мабодо ўша давр одамида аждогларида бўлмаган фикр пайдо бўлиб қолса, бундай одамга ғайриқонуний туғилган дея шубҳа билан қарашади.

Мен роҳибга мурожаат этдим:

— Сувни қудуққа қайтариш мушкул мўъжиза, лекин башарти иним Мерлиндан омад юз ўгирса, шундай мўъжиза яратишга қаракат қилиб кўрамиз. Иним Мерлин жуда қобилиятли сеҳргар-у, лекин унинг касби оқсуяклар даврасига мосланган, бу ерда у муваффақият қозонолмайди, ҳа, назаримда шундай бўлади ҳам. Лекин бунинг айби йўқ, зеро бунақа мўъжизаларни яратадиган одамлар меҳмонхона очиши ҳам мумкин.

— Меҳмонхона? Бунақангисини эшитмаганман шеклли...

— Меҳмонхоналарними? Бу сизнингча карвонсарой дегани бўлади. Мерлин каби мўъжиза яратадиган одам карвонсаройни бемалол уддалай олиши мумкин. Бундай мўъжиза яратиш менинг қўлимдан келади, яратаман ҳам, лекин сизга ошкора айтишим мумкинки, бу мўъжизани яратишим учун ўзимдаги барча сеҳргарлик қобилиятларини ишга солишим даркор.

— Ҳа, албатта, бизнинг биродарларимиз бунинг қадрига етадилар, чунки ривоятларга қараганда булоқни

қайта тиклаш ниҳоятда қийинлашиб, бир йилга чўзилиб кетади. Нима бўлса ҳам омадингни берсин деб худодан ёлвориб турамиз.

Иш нуқтаи назаридан бундай мўъжизани яратиш ниҳоятда мушкул эканлигидаги миш-мишни тарқатиш жуда яхши фикр. Баъзан реклама туфайли унчалик аҳамиятсиз нарсалар ҳам катта аҳамият касб этади. Роҳиб мен амалга оширадиган ишнинг ниҳоят даражада қийинлигидан ҳайратга тушган, ўз навбатида бошқаларни ҳам ҳайратга солади. Икки кундан кейин ҳамма ёппасига менга ҳамдард бўлади.

Чошгоҳда ўз хонамга қайтаётиб, Сэндини учратдим. У шу топда дарвешлар ҳузуридан қайтмоқда эди.

— Уларни ўзим кўрмоқчийдим, — дедим унга. — Бугун чоршанба. Уларда эрталабки спектакллар бўлар эканми?

— Авфу этасиз, сэр, нима дедингиз?

— Эрталабки спектакль. Кундузи очиқми?

— Қимда?

— Зоҳидларда, албатта.

— Очиқми дейсизми?

— Ҳа-да, очиқми? Нимаси тушунарли эмас? Ёки улар чошгоҳда беркитишадими?

— Беркитишадими?

— Беркитишади, демоқчиман. Нимаси тушунарли эмас бу гапнинг? Бунақанги бефаросат аёлни биринчи кўришим, биронта гапингга тушунмайди-я! Сендан энг оддий тилда сўраяпман: улар қачон дўконларини ёпишади? Қачон чироқларини ўчиришади?

— Дўконларини ёпишади, тугатишади...

— Бўлди, энди аҳамияти йўқ! Жонимга тегдинг. Энг оддий нарсаларга ҳам тушунмайсан.

— Сэр, сизнинг кўнглингизни қанча топсам, шунча хурсанд бўлардим, лекин минг афсус ва надоматлар бўлсинким, кўнглингизни топа олмаяпман, аммо нима қилайки, мен оддий қиз боламан, мени ҳеч нарсага ўргатишмаган, ҳеч ким мени гўдаклигимда сирриёт дунёсининг нозик зийнатларидан воқиф бўлган зот ювинган теран билим дарёсида чўмилтирмаган. Зеро ювош авом бундай зотга ихлос назари билан боқар экан, ўз нодонлигига бошқа бир гўл одамларнинг тимсоли холос, деб англайдилар ва уларга қайгурган одамлар устиларига от қилидан тўқилган ридо кийиб олиб, бошларини не кулфатларга соладилар ва лекин бундай нодоннинг қаро зулмат қоплаган мияси олтинга тенг: дўкон ёпилди,

Ўйин тугади, чироқ ўчирилди каби теран сирли сўзлар сингиб борганида шу қадар улуғвор хушоҳанг ва ажойиб сўзларни миясига сигдириб, тили ифода эта оладиган зотга нисбатан ҳасадида ёрилиб ўлишдан нодонни ёлғиз парвардигорнинг марҳаматигина сақлаб қолади, зеро нодоннинг тобе миясида ҳосил бўлган чалкашлик ва бу гўзал ажойиботларнинг маънисини англаб ололмаслиги гаразидан эмас, самимийлиги ва ростгўйлигидандир, токи сиз шу нарсани тушунишингиз лозимки, улар асл моҳияти билан битмас-туганмас эҳтиром ила таъзим этишимдадир. Башарти, сиз менинг қалб ва ақл хусусиятларимни ўрганган бўлсангиз, мен истайман эмас, балки ночор аҳволда эканимни англайсиз, модомики, ночор эканман, истасам ҳам ҳеч нарса қила олмайман, зотан ночорликни истакка айлантириш бизнинг ихтиёримизда эмас. Шул сабабдан, менинг раҳмдил жанобим, ҳам бебаҳо лорд, сиздан ўтиниб сўрайман: менинг айбимга мурувват этинг ва олижаноблигингиз, шафқатингизни каминадан дариг тутманг.

Мен Сэндининг барча сўзларига тушунишга қурбим етмасди, лекин унинг асл маъносини англаб олдим ва хижолат бўлдим. Ун тўққизинчи асрнинг маърифатли сўзларини олтинчи асрнинг нодон қизига тўкиб солиш ва сўнгра уни тушунмасликда айблаш номардлик эди. Қиз бечора сўзларимнинг маъносига тушунмоқ учун зўр бериб уринарди, лекин тушуна олмагани унинг айби эмас, шунинг учун мен узр сўрадим. Биз илонизи сўқмоқдан зоҳидлар яшайдиган ғорлар томон дўстона суҳбатлашиб кетдик. Дўстлигимиз илгаригидан ортганини ич-ичимиздан ҳис этар эдик.

Қалбимда қизга нисбатан аста-секин қандайдир сирли ва ҳаяжонли ҳурмат ҳисси пайдо бўла бошлади. Ҳар сафар у ўзининг турнақатор жумлалар карвонида юргиза бошлаганида назаримда герман тилларининг ибтидо-сига рўпара бўлгандек мени ваҳима босар эди. Баъзан у шундай жумлалардан бирини изҳор эта бошлаганида мен беихтиёр сармаст бўлиб дубулғамни қўлимга олардим-да, бошяланг турардим, гарчи шу дам сўзлари сувга айланиб қолганида унга ғарқ бўлиб кетишим аниқ. У худди немислардай иш тутарди, мабодо бирон гап айтмоқчи бўлса — саволимга жавоб бермоқчими, ваъз айтмоқчими, ёки энциклопедия ва уруш тарихига оид нутқ ирод этмоқчими — барибир — ҳаммасини бир жумлага жойлаштириши шарт, акс ҳолда жонидан жудо бўлади. Ҳар бир немис ёзувчиси шундай услубда ёзади,

башарти, у бир жумла уммонига шўнғиса борми, ўз Атлантикасининг нариги қирғоғидан чиқибгина кесимини айтарди.

Бир дарвеш ҳузуридан иккинчи дарвеш ҳузурига қатнайвериб кунни кеч қилдик. Бу ғирт ажойибхонанинг ўзгинаси эди. Афтидан, дарвешлар бир-бирлари билан иркитликда, кимнинг олдида кўпроқ ҳашарот йиғилиши хусусида мусобақалашаётганга ўхшардилар. Юриш-туришлари ниҳоятда такаббур эканликларидан дарак бериб турарди. Масалан, бир дарвеш яланғоч ҳолда балчиқда ётиб ҳашаротларга ўзини чақдириши билан мағрурланар, иккинчиси кун бўйи қоя ёнида туриб, зиёратчиларни қойил қолдириб, ибодат қилиши, учинчиси эса қип-яланғоч бўлиб олиб, эмаклаб юриши, тўртинчиси кўп йиллардан бери саксон қадоқли темирни елкасида кўтариб юриши, бешинчиси ҳеч қачон одамлардек ётиб эмас, тик турган ҳолда тиканакли буталар орасида атрофида зиёратчилар тўпланиб томоша қилишаётган пайтда хуррак отиб ухлаши билан мағрурланар эди. Бир аёл эса яланғоч баданини оқ сочлари билангина яшириб, қирқ етти йил давомида ихлос билан ўзини сувдан тийгани туфайли бошидан товонигача қоп-қора бўлиб кетибди. Бу ғаройиб одамларнинг ҳар бирининг атрофида ажабтовур иззат билан ҳайратланиб турган зиёратчилар худо йўлида фидойилик қилиб, у дунё фароғатига эришган бу зоҳидларга ҳасад кўзи билан қарар эдилар.

Юриб-юриб, ниҳоят энг буюк дарвеш ҳузурига етиб бордик. У фавқулодда машҳур эди. Унинг донғи бутун христиан дунёсига тарқалган, мўътабар зотлар ва аслзодалар дунёнинг ҳар бурчагидан унга таъзим учун оқиб келишар эди. У Водийнинг энг катта қисмини танлаб олган, теварак-атрофи эса оломонга тўла эди.

У баландлиги олтмиш қулоч келадиған устун тепасига ўрнатилган супачада турар ва йигирма йилдан бери сурункасига ижро этиб келаётган машғулоти билан банд эди: гоҳ оёқ учигача энгашар, гоҳ қаддини ростларди. Ибодати шу алфозда кечар эди. Қўлимга соат олиб ҳисоблаб кўрдим: 24 минуту 46 секундда у 1244 марта таъзим қилади. Шундай туганмас ғайрат зое кетаётганига афсусландим. Унинг ҳаракати механика учун ҳақиқий ҳазина—педаль босиш учун жуда мос келади. Буни ён дафтаримга ёзиб қўйдим, келажакда унга юмшоқ камар системаларини мослашни кўзлаб, уни тикув машиналарининг ғилдирагини айлантиришда ишлатаман. Кейинчалик бу режамни амалга оширдим ва зоҳид беш

Йил жуда яхши ишлади. Бу давр ичида у жонаки бўздан кунни ўнтадан, ҳаммаси бўлиб ўн саккиз минг дона қўйлак тикди. Мен уни якшанба кунлари ҳам ишлашга мажбур этдим, бу кунларда ҳам у бегим кунлардагидан кам таъзим қилмади, ҳолбуки шунча ғайратни бекорга сарф этиш ақлдан эмас эди. Агар бўзга кетган арзимаган сарф-қаражатни назарга олмасак, қўйлаklar менга деярли текинга тушарди. Бўзнинг пулини ўзим тўлардим, чунки буни ҳам у бўйнига қўйиш адолатдан бўлмасди. Биз зиёратчиларга қўйлаklarимизнинг донасини бир ярим доллардан пулладик, бу пулга эса Артур қироллигида элликта сигир ёки тоза зотли от сотиб олиш мумкин. Бу қўйлак ҳар хил гуноҳлардан сақлайдиган ёнг яхши восита бўлиб ҳисобланар ва менинг гумашта — рицарларим уларни бутун Англия бўйлаб ранг ва андозалар ёрдамида жонбозлик кўрсатиб тарғиб этардиларки, тез орада бутун мамлакатда биронта ҳам қоя, биронта ҳам тош, биронта ҳам девор қолмадики, бир чақирим наридан:

**ФАҚАТ МУҲТАРАМ ОЛАМПАНОҲ
ҚЎЙЛАКЛАРИНИ ХАРИД ҚИЛИНГЛАР!**

*Уларни барча аслзодалар кийишади.
Патент берилган.*

деган ёзув илиб қўйилмаган бўлсин.

Бу ишимиз шунча даромад келтирдикки, ҳатто пулларни қўядиган жой тополмай қолдик. Корхонамиз кенгайгандан сўнг қироллар учун қўйлаklar, герцогинялар ва бошқа аслзода хонимлар учун олд томони тирсаксимон, орқа этаги бурамали, чап тарафи йиғмали нафис қўйлаklar тика бошладик. Дарҳақиқат, ажойиб либослар.

Ногаҳон худди шу вақт менинг двигателларим бир оёқда туришни одат қилиб қолганини сеза бошладим, иккинчи оёғига, афтидан, бир бало бўлган кўринади. Мен ишлаб чиқаришни қисқартирдим ва сэр Борс де Ганис ўз дўстлари билан шерикликда сотиб олган морхонадан чиқдим. Бир йилдан кейин эса бу корхонани ёпишга тўғри келди, чунки муқаддас зоҳид истеъфога чиқди. Бутун масъулиятни зиммамга олиб айтаманки, у бунга тўла равишда-лойиқ эди.

Лекин уни дастлаб учратганимда ўзини шундай тугатар эдики, қилиқларини бу китобда тасвирлашнинг ҳеч иложи йўқ. Лозим топсангиз, бу ҳақда Валилар турмуши¹ китобидан ўқинг.

XXIII боб

БУЛОҚНИНГ ТИКЛАНИШИ

Шанба кuni чошгоҳда қудуқдан хабар олгани бордим. Мерлин ҳамон тутун чиқариш билан овора, қўлларини силтаб, жон-жаҳди билан қандайдир бемаъни сўзларни айтиб гудранар, лекин турган гапки, бир томчи сув ҳам чиқара олмаганидан руҳан эзилган кўринар эди.

Ниҳоят мен:

— Хўш, аҳвол қалай, шерик? — деб сўрадим.

— Қараб тур, махфий илмлар соҳиблари Шарқнинг буюк донишмандларигина воқиф бўлган қудратли сеҳру жодуларни ёрдамга чақираман, агар бу жодулар ҳам ёрдам бермаса, бошқа ҳеч нарса ёрдам беролмайди. Ниҳоясига етказмагунимча сабр қилиб тур.

Мерлин шунча тутун чиқардики, теварак атроф хиралашиб кетди ва дарвешлар ҳам ноқулай аҳволга тушдилар, чунки шамол улар томонга эсиб, горларига қуюқ тутун тўлқинини ҳайдаб олиб киради. У бир неча жилдли китобга сиғадиган беҳисоб нутқ ирод этар экан, бутун вужуди билан тўлганар, жон-жаҳди билан қўлларини силтарди. Йигирма минутдан кейин нафаси бўғилганча ҳолдан тойиб ерга думалаб тушди. Шу пайт тутуннинг мўъжизали таъсиридан руҳланган ва ниҳоятда ҳаяжонга тушган нозир ва юзлаб роҳиблар, зиёратчилару беҳисоб ташландиқ болалар етиб келдилар. Нозир бирон натижа бўлдики, дея хавотирланиб сўради.

— Башарти оллонинг бандаси шу сувнинг сеҳрини очишга кучи етганида, булоқ аллақачон тикланган бўлур эди. На иложки сеҳр ечилмади, бинобарин мени

¹ Бу бобда келтирилган дарвешлару зоҳидлар ҳақидаги барча тафсилотлар Лекиннинг китобидан олинган, лекин ниҳоятда юмшатишган. Бизнинг китобимиз тарихий асар эмас, балки тарихий тафсилотларни рўй-рост баён этган қиссадурки, кўп ҳолларда улар ўта жиддий бўлганлиги сабабли бу қиссага сиғдириш мумкин эмас. (Муаллиф изоҳи).

ҳаммадан ҳам ташвишга солаётган воқеа содир бўлган. Ишмининг ўнгидан келмаслиги шу нарсани тасдиқ этмоқдаки, булоқ Шарқ жодугарларига яхши маълум бўлган қудратли арвоқ томонидан сеҳрланган, унинг номи тилга олган ҳар қандай одам шу он ўлади. Бу сеҳрнинг сиридан воқиф бўладиган биронта ҳам бандаси йўқ, бундан кейин бўлмайди ҳам, зеро бу сирлардан воқиф бўлмай туриб, сеҳр кучини йўқотиб бўлмайди. Бу ердан энди ҳеч қачон сув чиқмайди, тақсири олам. Инсон зоти қўлидан келадиган барча чораларни кўрдим. Кетишимга ижозат эт?

Нозир, албатта, умидсизликка тушди. Таъби хира бўлиб менга мурожаат этди:

— Эшитдингми гапларини? Айтганлари ростми?

— Қисман рост.

— Демак, қисман дегин. Сўзларининг қай бири рост?

— Бу булоқ Шарқ жодугари томонидан сеҳрлангани рост.

— Худойим, ўзинг кечиргин! Биз ҳалок бўлдик!

— Эҳтимол шундайдир.

— Лекин муқаррар эмас демоқчисан? Айтмоқчисанки, ҳалок бўлишимиз муқаррар эмас?

— Ҳа, муқаррар эмас.

— Бинобарин, сенинг гапингдан шу нарса маълумки, Мерлин гўё ҳеч ким бу сирни ечолмайди деб...

— Гаплари ҳақиқатга тўғри келмай қолиши мумкин. Ушбу жодуни ечишда баъзи бир жудаям озгина имкон берадиган шарт-шароитлар мавжуд.

— Шарт-шароитлар...

— О, бу шарт-шароитлар унчалик қийин эмас. Булар қуйидагилардан иборат: шу бугун оқшомдан бошлаб қудуқ ва унинг атрофидаги ярим чақирим жойни токи сеҳрни ечмагунимча менинг ҳукмимга топшириб қўйиш даркор ва ҳеч ким менинг рухсатимсиз бу ерга қадам босмаслиги лозим.

— Бори шуми?

— Ҳа.

— Қўрқмасдан шу ишга қўл урмоқчимисан?

— Заррача ҳам! Албатта, мендан омад юз ўтириши ҳам мумкин. Лоп этиб муваффақият қозонсам-чи? Нима учун уриниб кўрмаслигим керак? Шундай қилишга тай ёрман. Менинг шартларимга розимисиз?

— Биз ҳар қандай шартларингга розимиз. Ҳозироқ сенинг талабларинг қондирилишини буюраман.

— Шошилманг,— деди Мерлин ва заҳарханда илжайиб қўйди.

— Ушбу сеҳрни ечиш учун ўша арвоҳнинг номини билиш кераклиги сизга аёнми?

— Ҳа, мен унинг номини биламан.

— Унинг номинигина билишнинг ўзи камлик қилишини, ўша афсунни ўқиш зарурлигиниям биласизми?

— Ҳа, биламан!

— Биласизми? Ақлдан озибсиз. Унийг номини айтиб, ўлимга рози бўласизми?

— Номини айтиб дейсизми? Албатта, розиман. Гарчи, валлийча бўлса ҳам айтаман.

— Ундай бўлса, мурдаман деяверинг. Артурга шундай деб етказаман.

— Жуда яхши. Лаш-лушларингизни олиб жўнанг. Уйингизга боринг, Мерлин ва об-ҳаво каромати билан шуғулланиб юраверинг. Бу ерда сиз қиладиган иш қолмади.

Гапларим нишонга беҳато бориб тегди, унинг афти буришиб кетди, зеро, у бутун қиролликда об-ҳавони олдиндан айтиб берувчиларнинг энг нўноғи эди. Мерлин соҳилга довулдан дарак берадиган белгиларни илиб қўйишни буюрганида бир ҳафта давомида сукунат ҳукм сулар, яхши об-ҳаво ҳақида дарак берганида эса ёмғир челаклаб қуяр эди. Шунга қарамасдан мен уни об-ҳавони олдиндан айтиб бериш ишида қолдирдим — чунки унинг обрўсини бир гул қилмоқчи эдим. Киноям унинг ғазабини қўзитди ва менинг ўлимим ҳақидаги хабарни етказиш учун саройга жўнаш ўрнига шу ерда қолиб, ҳалокатим томошасини кўриб, ҳузур қилмоқчи эканини билдирди.

Мутахассисларим деярли дам олмай йўл босиб, кечқурун ҳолдан тойиб етиб келишди. Улар менга асқотадиган барча асбоб-ускуналарни ҳаҷирларга ортиб келишди. Дабдабали мўъжиза учун керакли барча жиҳозлар — насос, қўрғошин труба, бенгал олови, қучоқ-қучоқ ракеталар, рум шамлари, электр батареялари — етарли эди. Улар кечки нонуштани қилиб, жиндек ухлаб олишди, сўнг ярим кечага яқин уч киши бўлиб, қудуқ олдига жўнадик. Атроф сув қуйгандек жимжит, ҳатто мен кутганимдан ҳам ортиқ кимсасиз эди.

Биз қудуқ ва атрофларини эгаллаб олдик. Менинг йигитларим ҳамма ишга — деворларни тош билан қоплашдан тортиб, токи асбоб-ускуналарни тез ва соз ўрнатишгача қодир эдилар. Кун кўтарилишига бир соат

қолганида ўйқон тешигини тош билан маҳкамлаб чиқдик ва сув кўғарила бошлади. Қўнғироқхонага барча мушакларимизни ўрнатиб, эшикни қулфладик-да, ухлагани жўнадик.

Ибодат тугамасданоқ биз булоқ олдига етиб бордик, чунки ҳали ишимиз кўп, мен эса қуйидаги иш нуқтаи назаридан тунгача мўъжиза кўрсатишим зарур эди: черков фойдаси учун якшанбада кўрсатилган мўъжизанинг қиймати оддий кундагига қараганда олти марта юқори баҳоланади. Тўққиз соат ичида сув ўзининг одатдаги сатҳига — пастгача кўтарилди. Биз қудуққа пойтахт ёнидаги фабрикада тайёрланган биринчи темир насосни тушириб қўйдик. Қўнғироқхонанинг ташқи девори олдидаги тошҳовузни тешиб, тешигига қўнғироқхона эшигигача етадиган ва остонадан нарига сувни чиқариб юбора олиши мумкин бўлган қўрғошин қувур ўрнатдик. Менинг ҳисобим бўйича, қувурдан отиладиган сувни қўнғироқхона атрофидаги икки юз эллик акр¹ ерни тўлдириши мумкин бўлган бутун халойиқ кўриши лозим.

Биз бўш бочканинг остини тешиб қўнғироқхонанинг ясси томига чиқариб қўйдик. Сўнгра бочкага бир ғишт қалинликда порох солдик-да, орасига бисотимиеда бор бўлган хилма-хил мушакларни суқиб қўйдик. Порохга бир учи чўнтак электр батареясига уланган симнинг иккинчи учини улаб қўйдик, кейин қолган ҳамма бенгал шамларини томнинг тўрт бурчагига жойлаштирдик: бир бурчагида ҳаворанг, иккинчисида яшил, учинчисида қизил, тўртинчисида бинафшаранг пилталар қўйиб, уларни батареяга уладик.

Қўнғироқхонадан икки юз газ нарида биз ходалардан чордоқ қурдик. Чордоқ устини ижарага олган ярқироқ гиламлар билан безадик ва энг тепасига нозир учун тахт ўрнатдик. Жоҳил халқ учун мўлжалланган мўъжиза олдидан икир-чикирларга ҳам эътибор бермоқ даркор. Ҳар қандай икир-чикир ҳам томошабинни ҳайратга солиши лозим, унинг барча қулайликларига эса бундан ҳам ортиқроқ аҳамият бериш керак. Агар ана шу шартларга амал қилсангиз дадил ишга киришишнгиз мумкин. Мен икир-чикир ва қулайликларнинг қадрига етаман, чунки мен одам табиятини биламан. Дабдаба мўъжизага путур етказмайди. Дабдаба кўп оворагарчилик ва меҳнат, баъзан кўп пул талаб этади, лекин

¹ Акр — 4047 кв. м. га тенг бўлган ер ўлчови.

оқибат-натижада у доим ўзини оқлайди. Шундай қилиб биз қўнғироқхона тагидаги ер остидан чордоқчага сим тортдик, чордоқ остига эса батареяни яшириб қўйдик. Халойиқ ёпирилиб келмаслиги учун чордоқ атрофини юз квадрат метр масофада арқон билан ўраб қўйдик ва шу билан ишни тугатдик. Менинг режам қуйидагича эди: томошабинни қўйиш соат 10.30 да, томошани роппа-роса 11.25 да бошлаш. Кириш учун ҳақ олишга ҳам тайёр эдим-у, лекин бу ноқулай эди, албатта. Мен йигитларимга қўнғироқхонага ҳали ҳеч ким кирмасдан бурун етиб боришларини буюрдим. Насосни вақтида ишга тушириш керак. Барча ишни тахт қилиб, кечқурунги нонушта учун жўнадик.

Бу орада булоқ бешига тушган бахтсизлик ҳақидаги хабар узоқ-узоқларга тарқаб, кейинги уч кун ичида ҳар ёндан гурас-гурас келаётган оломоннинг сон-саногини йўқ эди. Водийнинг бутун жанубий қисми катта қароргоҳга айланди. Томошабинларимиз сони ҳақида қайғурмасак ҳам бўлади. Қош қораймасданоқ жарчилар сувни қайтаришга бўлажак уриниш ҳақида бутун водийга жар солиб чиқдилар ва ҳамма ўша дамни орзиқиб кута бошлади. Жарчилар соат роппа-роса 10.30 да нозир ўз мулозимлари билан ибодатхонадан тантанавор чиқиб бориб, чордоқда ўз жойини эгаллаши ва шунга қадар ҳеч бир кимса таъқиқ чизигидан бир қадам ҳам нари ўтмаслиги ҳақида жар солишди. Нозир ўз жойини эгаллаб, қўнғироқлар чалиниб бўлиши билан хоҳловчилар яқинроқ келиши учун ишора бўлади.

Мен чордоқда меҳмонларни кутиб олишга тайёр бўлиб турардим. Мана, ниҳоят нозир бошчилигида тантанали маросим бошланди. Тун қоронғи, осмон юлдузсиз бўлгани ва машъала ёқишга рухсат бермаганим боисдан маросимни арқонга етиб келганимдан кейингина кўра олдим. Нозир билан бирга Мерлин ҳам етиб келди ва биринчи қатордан жой олди, ўзингиз гувоҳсиз, бу сафар у ўз сўзининг устидан чиқди. Мен арқоннинг у ёғида турган оломонни яхши кўролмасдим-у, лекин шу ерда эканини билардим. Қўнғироқ овози тинартганимас оломон мўри малахдек ёпирилиб кирдию атрофдаги бутун бўшлиқларни тўлдирди. Оломоннинг охири яна ярим соатча ёпирилиб турди. Сўнг ҳамма қимир этмай жим бўлди: одам каллалари билан тўлган йўл бир неча чақиримга чўзилиб кетди.

Таассурот кучи ортиши учун роса йигирма минут ҳаяллаб турдим, томошабинни орзиқиб куттириш ҳар

вақт фойдали. Ниҳоят, умум сукунат орасида эркаклар хори лотинча гимни аввал оқиста, сўнг тобора авж пардада айта бошлади, тантанали мусиқа тун қоронғусида улуғвор янграрди. Бу мен ўйлаб топган мутаассирларим орасида энг ўринлиси эди. Гимн овози тингандан кейин мен чордоқда қаддимни ростлаб, қулочимни кенг ёздим ва бошимни орқага ташлаганча, қимирламай икки минутча турдим — шу йўсинда тўла тинчликка эришиш мумкин. Сўнг салмоқлаб виқор билан даҳшатли сўз айтдим:

— Константинополитаншер рудельзакспарайфенмахерсгезельшарфт! — бу сўзни эшитганлар сесканиб кетди, баъзи аёллар эса ҳушини йўқотаёзди.

Сўзимнинг сўнгги бўғинини айтиб бўлишим биланоқ мен электр симларимдан бирини ушладим ва шу заҳотиёқ зулмат қўйнидаги оломонни оч ҳаворанг шуъла бирдан ўз бағрига олди. Бунинг таъсири зўрлигини! Кўпчилик бақириб юборди, аёллар ҳар томон қоча бошлади, етим-есир болалар тўп-тўп бўлиб ҳушларидан кетиб йиқилишди. Нозир ва роҳиблар шоша-пиша чўқинишар ва даҳшатга тушиб калима ўгиришар эди. Мерлин ўзини аранг босиб турган бўлса ҳам, лекин бору борлиғи билан ҳайратланаётгани яққол кўриниб турарди. Шундан сўнг навбатдаги «ҳийла»ларни бошлаш пайти етди. Мен кўтардим ва ўлим азобидаги одамдек инградим:

— Нигилистендинамиттеатрестсшпренгунсаттенэтсферзухунген! — Ва бирдан қизил чироқни ёқдим. Зангори шуълага қизил аланга қўшилганида бу одамлар уммонининг инграб, уввос солиб юборганини бир эшитсангиз эди! Олтмиш секунддан кейин бақирдим:

— Трансваальтруппентропентранспортранрельтертрайбертраунигстрэнтрегеди! — Ва бирдан яшил чироқни ёқдим. Бу сафар бор-йўғи қирқ секунд кутиб, қўлларимни кенг ёзиб юбордим-да, жуда қаттиқ овозда қуйидаги сўзларнинг вайрон этгувчи ҳижоларини ҳайқирдим:

— Меккамузелманенмассенменшенсердерморенмуттермормонументенмахер!

Ва бинафшаранг нур ёнди. Тўрт хил рангдаги олов — қизил, зангори, яшил, бинафшаранг — бараварига ёна бошлади! Тўртта шиддатли вулқонсимон аланга осмонга кўзни қамаштирадиган даражада отилиб, бутун водийни чошгоҳдагидек ёрқин шуъла билан ёритди. Узоқда осмонўлар устун устидаги дарвеш йигирма йил бадалида биринчи маротаба қуллуқ қилмай турарди. Йигитларим

насос олдида туриб менинг ишорамни кутиб туришларини билардим. Шундан кейин нозирга мурожаат этдим.

— Вақти бўлди, падарим. Мен ҳозир даҳшатли номни айтаман ва сеҳрнинг тўзғиб кетишини буюраман. Тайёр бўп туринг. Бирон нарсани ушлаб олинг.

Сўнгра халойиққа қараб бақирдим:

— Қулоқ солинг! Бир минутдан кейин сеҳр буткул тарқаша керак, агар тарқамаса бундан кейин биронта банда бу ишнинг уддасидан чиқолмайди. Агар сеҳрни тарқатиш қўлимдан келса, сиз бунинг гувоҳи бўласиз, ҳозир муқаддас сув қўнғироқхона эшигидан отилиб чиқади.

Мен сўзимни эшитганлар орқа қатордаги эшитмаганларга етказсин, дея бир оз кутиб турдим, сўнгра жиддий қиёфага кириб, қўлларимни маъносиз силкитиб, хитоб қилдим:

— Муқаддас чашмага жойлашиб олган ҳирсли арвоҳга буюраман, ичида яширинган жаҳаннам оловини осмону фалакка чиқариб ташлаб, ўз сеҳрини тарқатсин ва жаҳаннам қаърига кириб минг йил занжирбанд бўлсин. Уни ўзининг ҳайбатли номи билан сеҳрлайман:

— Бдвджилигкк!

Шу пайт мен мушаклар қўйилган бочкага тортилган симни уладим ва кўзни қамаштиргувчи оловли ўқ-ёйлар фаввораси қулоқни қоматга келтирганча ҳуштак чалиб, кўкка отилган қўйи осмонни сон-саноқсиз юлдузларга тўлдириб юборди! Оломон даҳшатли фарёд чекиб юборди-ю, лекин бу фарёд шу ондаёқ чексиз қувонч қичқириқлари остида кўмилиб кетди, чунки ҳамманинг кўзи олдида сирли аланга шуъласида қўнғироқхона эшигидан озод бўлган сув отилиб чиқа бошлаган эди! Кўзлари ёшга тўлган кекса нозирнинг ҳаяжондан тили калимага айланмасди. У индамай мени бағрига босиб қучоғида бўғиб қўяёзди. Унинг қучоғи ҳар қандай гапдан ҳам маънолироқ эди. Лекин шуниси ҳам борки, маънодан ҳам кўра зарари кўпроқ, чунки бу мамлакатда пичоққа илинадиган биронта ҳам доктор йўқ эди.

Тўда-тўда одамлар елиб-югуриб борганча сувни юз-кўзларига суртиб ўпишларини бир кўрсангиз эди. Улар сувни худди жонли бир нарсасдек ўпишар, дом-дараксиз йўқолиб, тўсатдан уйига қайтиб келган дўстларидек эркалаб, ширин номлەر қўйишарди. Дарҳақиқат, бу манзарага қараш жуда ёқимли эди. Бу одамлар тўғрисида илгарига қараганда яхши фикрда бўла бошладим.

Мерлини замбилга солиб, уйига жўнатдим. Мен қаҳшатли номни тилга олганимда у ҳушидан кетганича ҳамон ўзига келолмай ётган эди. У ҳеч қачон бу номни эшитмаган, мен ҳам албатта, лекин мен ҳар қандай аҳмоқона ном ўйлаб топмай, унинг ҳақиқийлигига Мерлин шубҳа қилмаган бўлур эди. Қандай қилиб жон сақлаб қолганимга тушунолмай гаранг эди, мен эса унга бу сирни айтмадим. Бундай сирларни фақат ёш сеҳргарларгина оғзидан гуллаб қўяди. Мерлин афсунгарлик йўли билан бу номни айтиб, тирик қолиш сирини ечишга уч ой уринди-ю, бироқ фойдаси бўлмади.

Мен қўнғироқхонага бораётганимда оломон эҳтиром ила бош кийимини ечиб менга қенг йўл очиб берди, уларнинг назарида мен илоҳий бир зот эдим, зотан, мен ҳақиқатан ҳам олий зот бўлиб, ўзим ҳам буни ҳис этардим. Мен бир неча роҳибни сайлаб олдим-да, насос сирларини ўргатдим ва кўпроқ сув чиқариш керак, чунки кўпчилик тунни сув ёнида ўтказди, ҳаммага етиши лозим, дедим. Насоснинг ўзигина роҳибларга мўъжизадек туюлди. Улар насосни томоша қилиб ҳаяжонларини ҳеч босиша олмас ва яккаш унинг ишига қойил қолишар эди.

Ўша тун буюк, фавқулодда ажойиб тун бўлди. Ифтихорим оқиб ўша тун алламаҳалгача унжолмай ётдим.

ХХIV боб

СЕҲРГАР — РАҶИБ

Муқаддас Водийдаги обрў-этиборим ниҳоят даражада ортиб кетди. Ва мен ундан бирон бир фойдали мақсад йўлида қўлламоқчи бўлдим. Бу фифкр эртаси тонгда ҳузуримга совун тарқатувчи сайёр рицарларимдан бири келганида миямга лоп этиб урилди. Тарих шуни тасдиқлайдики, икки юз йил бурун бу ерлик роҳиблар чўмилишни ихтиёр этибдиларки дунёвий иштиёқларга ҳавасманд эдилар. Бу куфр ҳозиргача қонларида сақланиб қолган бўлса ҳам ажаб эмас. Мен оғалардан бирига му рожаат этдим:

— Чўмилиб олмайсизларми?

Булоқнинг хавф остида қолиши мумкинлигини эслаган роҳиб бир сесканиб кетди-ю, лекин ҳаяжонланиб:

— Болаларимдан поклик ҳузурини билмаган бечора танамни қийнаб нима қиласан? О қанчалар, чўмилгим

кедаётганини билсанг эди! Бироқ иложим йўқ, олижаноб сэр, мени йўлдан оздирма: бу таъқиқланган.

У шу қадар қайғули хўрсиниб қўйдики, гарчи, обрўйим тўкилиб, монастир шармандаи шармисор бўлса ҳам бечорага лоақал бир қават кирини ювиб ташлаш имкониятини яратиб беришга қатъий қарор қилдим. Мен нозирнинг ҳузурига бориб, ўша оғанинг чўмилишига рухсат беринг, деб илтимос қилдим. Илтимосимни эшитиб нозирнинг ранги оқариб кетди—мен унинг оқариб кетганини кўрдим демоқчи эмасман, чунки бунини кўриш учун унинг юзидаги китоб муқоваси қалинлигидаги кирни сидириб ташламоқ зарур эди, ваҳоланки, мен асло бундай қилмоқчи эмасман — бироқ шуни аниқ биламанки нозир ранги оқариб, титраб кетди.

— Оҳ, бўтам,— деди у.— Истаган нарсангни бажо келтиришим мумкин-у, фақат бунини эмас. Наҳотки муқаддас булоқнинг яна қуриб қолишини хоҳлаётган бўлсанг?

— Йўқ, тақсирим, уни қуриб қолишига йўл қўймайман. Мен чашманинг яширин сиридан воқиф бўлдимки, энди унинг қуриб қолиши роҳиблар чўмиладиган ҳовуз учун эмаслигини аниқ биламан.— Қария қизиқсиниб ҳушёр тортди.— Худонинг қаҳрига дучор бўлган бу бахтсизликда ҳовузнинг алоқаси йўқлигини парвардигорнинг ўзи менга маълум қилди.

— Гапларинг ҳадда зиёд дадил... лекин, улар ҳақиқат бўлса, бажонудил эшитаман.

— Ҳақиқат, хотиржам бўлаверинг. Ижозатингиз билан ҳовузни қайта қуриб берсам, тақсирим. Ҳовуз тиклангани билан сув мангу оқаверади, ижозат беринг.

— Чин сўзингми? Ваъда берасанми? Менга айт-чи, ваъда берасанми?

— Ҳа, ваъда бераман!

— Ундай бўлса, ҳовузга биринчи бўлиб ўзим тушиб чўмилиб чиқаман. Бор, ишингни бошлайвер. Ҳаяллама, ҳаялламай боравер.

Мен ўз йигитларим билан дарҳол ишни бошлаб юбордим. Ҳовуз вайроналари ҳали-ҳали ўз ўрнида, монастирдан пастроқда, битта ҳам тоши йўқолмаган эди. Шунча йил ҳеч ким унинг ёнига боришга ботина олмаган эди ҳам. Уни қарғиш теккан шаккок бир нарсасдек четлаб ўтардилар. Икки кунда ҳовузни тикладик ва ҳатто сув ҳам қуйдик. Суви тоза ва тип-тиниқ, бемалол сузса бўладиган кенг ҳовуз бўлди. Суви ёғоч новалардан оқиб чиқиб, ёғоч новалардан чиқиб кетарди. Кекса нозир сў-

энинг устидан чиқиб, биринчи бўлиб ҳовузга тушди. У ташвиш ва таҳликали қараб турган, қорайиб кетган барча биродарлари олдида ҳовузга кир босиб кетган баданини ботирди, сувдан эса оппоқ ва кайфи чоғ ҳолда чиқди. Яна бир ғалаба, яна бир зафар!

Муқаддас Водийдаги барча ишларимиз муваффақиятли бўлди ва мен бундан жуда мамнун эдим. Энди жўнайман деб турган ҳам эдимки, тўсатдан омадим келмай қолди. Қаттиқ шамоллаб қолдим, эски бодим қўзиди. Ўзи шунақа бўлади, аксига юриб бод энг ожиз еримдан қаттиқ чангаллаб, ҳолимни танг этди. Бу нозирнинг миннатдорчилик изҳор этиб қучоқлаганида лат еган жойим эди.

Хулас, тўшакдан бош кўтарганимда, чўпдек озиб қолган эдим. Бироқ ҳамма менга хайрихоҳ ва ғамхўрлик кўрсатганидан тезда аслимга қайта бошладим.

Сэнди мени парвариш қилавериб чарчади ва мен уни аёллар монастрида дам олсин, деб қолдириб кетмоқчи бўлдим. Эркин деҳқон кийимини кийиб олиб, бир-икки ҳафта мамлакатни пиеда сайёр этишни ўйлаб қўйдим. Бу менга эркин аҳолининг паст ва камбағал табақаси билан бирга овқатланиб, бирга дам олиш имконини берган бўлур эди. Кундалик ҳаёт ва унинг қонун-қоидаларига аҳолининг таъсири билан танишишнинг бошқа йўли йўқ. Авом орасида зодагонлар кийимида айланиб юрсам улар мендан тортинишиб, мендан ўзларининг чинакам қувонч ва қайғуларини яширишади, зотан, менинг барча кузатувларим юзаки ва пуч бўлиб чиқади.

Бир куни эрта билан оёғимнинг чигилини ёзиб, бўлажак саёҳатга ўзимни тайёрлаш мақсадида узоқ сайр қилиб Водийни шимо-томондан ўраб олган тоғ тизмасига чиқдим ва менга аввал кўрсатишган сунъий ғор ёнига бордим. Бу бадфеъллиги ва нопоклиги билан донғи чиққан бир дарвешнинг ғори эди. Бу дарвешга Саҳрои Кабирда муҳим бир лавозим таклиф этишганини ва У Африкага жўнаб кетганидан хабарим бор эди. У ерда шер ва чивин кўплигидан дарвешларнинг иши оғир ва бир қадар қизиқарли эди. Мен одамлардан эшитган гапларим рост-ёлгонлигига ишонч ҳосил қилиш — чиндан ҳам жуда сассиқми ёки йўқлигини текшириб кўриш учун ғор ичига кирдим.

Ғорнинг топ-тоза қилиб супириб-сидириб қўйилганини кўриб ҳайрон бўлдим. Бу ерда мени яна бошқа бир кутилмаган тасодиф кутмоқда экан; қоронғиликда ичкаридан қўнғироқ овози янгради ва кимнингдир:

— Алло, марказми! Бу Камелотми?— деган овозини эшитдим.— Қувонавер! Чор атрофимизни мўъжиза ўраб олди, унинг ҳар қадәмимизда борлигига қандай ишонмай бўлади, қачонки шу ерда, ёнгинамда қудрати олийлари бўлмиш Хўжайин турибдилар! Ҳозир уларнинг овозларини ўз қулоғинг билан эшитасан!

Ажойиб, кескин ўзгариш! Устма-уст бениҳоя ному-таносибликларни қаранг! Муросасиз зиддиятларнинг ғайриоддий уйғунлашганини айтмайсизми; сохта сеҳр-гарнинг қароргоҳида ҳақиқий мўъжиза ўрнашиб олибди, ўрта аср дарвешининг уяси телефон станциясига айланибди! Телефонист ёруғликка чиқди ва ёш шогирдларимдан бирини танидим.

— Бу ерга телефон станциясини қачон қуриб улгура қолдиларинг, Ульфёус?— деб сўрадим.

— Кеча, ярим тунда, олижаноб сэр Хўжайин. Биз водийда бирталай чироқларга кўзимиз тушиб қолди ва шу ерга телефон станциясини қуришга қарор қилдик, зеро, фақат катта шаҳарлардагина шунча чироқ бўлади.

— Тўғри иш қилсангиз. Гарчи, бу ерда катта шаҳар бўлмаса ҳам, телефон станцияси учун жуда қулай жой. Қаерда эканлигингиз ўзингизга маълумми?

— Мен ҳали сўраб-суриштириб улгурганимча йўқ, чунки ўртоқларим мени навбатчиликка қўйиб ўз ишларига кетганларида, мен аввал ётиб ухлаб олиб, сўнгра сўраб-суриштираман ва Камелотга бу жойнинг номини етказаман деб қарор қилган эдим.

— Шунинг билингки, бу ер Муқаддас Водий.

Ҳайрон қилолмадим! Мен бу номни эшитиши биланоқ бир сесканиб тушади деб ўйлагандим, у бўлса пинагини ҳам бузмади. Фақат:

— Шундай деб хабар қиламан,— деди холос.

— Менга қара, ахир кейинги уч кун ичида бу ерда яратилган мўъжиза бутун теварак-атрофга овоза бўлиб кетди! Наҳот бундан сенинг хабаринг бўлмаса?

— Ахир, биз кечалари кўчиб юрамиз ва бегона одамлар билан гаплашмаймиз. Биз фақат Камелотдан юборилган воқеалардан бохабар бўлиб турамиз.

— Лекин Камелотга ҳамма нарса маълум-ку. Сенга муқаддас булоқнинг яна сув бераётгани ҳақидаги буюк мўъжиза тўғрисида гапириб беришмадими?

— Бўлмасам-чи, айтишганди. Лекин у водийнинг номи мутлақо бошқа эди-ку?! Номларнинг ўртасидаги катта тафовутнинг ҳатто...

— Ўша водийни сенга нима деб аташди?

— Кабоҳат Водийси.

— Энди ҳаммаси равшан. Қуриб кетсин ўша телефон. Оҳангдор сўзларни адаштиргани-адаштирган, кескин маъносини бузиб юборади. Ҳа, майли, энди водийнинг номи сенга маълум. Камелотни чақир.

У Камелотни чақирди: телефонни Кларенс олди. Ўз жигарбандимнинг овсзини эшитиш қанчалар ёқимли! Худди уйимга қайтгандек эдим. Қуюқ салом-аликдан кейин, кечаги касалимни айтиб бердим-да, сўнгра:

— Қандай янгилик бор? — деб сўрадим.

— Қирол билан қиролича, бир қанча сарой амалдорлари ҳамроҳлигида сиз ишга туширган булоқни тавоф этиб гуноҳларидан холи бўлиб, ҳам жаҳаннам арвоҳи — дўзах оловини осмону фалакка пуркаган жойни кўриб келмоқ учун сизлар томон жўнашмоқда. Агар яхшилаб қулоқ солсангиз, ич-ичимдан хириллаб кулаётганимни эшитасиз, негаки бу алангани омборимиздан танлаб олиб, сизнинг буйруғингизга биноан ўша ёққа ўзим юборганман-а!..

— Қирол бу йўлни биладими?

— Қиролми? Йўқ, билмайди. Ҳеч ким билмайди. Лекин мўъжизангизни рўёбга чиқаришингизда ёрдам берган йигитларимиз бошлаб, дам олинадиган манзилларни кўрсатиб боришади.

— Қачон бу ерга етиб келишади?

— Индинга, кечқурунги ибодат маҳалда.

— Яна қандай янгиликлар бор?

— Қирол сизнинг маслаҳатингиз бўйича армия туза бошлади. Битта полк тайёр бўлди ва барча офицерлар тайинланди.

— Аттанг! Офицерларни ўзим тайинламоқчи эдим. Бутун қиролликда мунтазам армияга яроқли фақат бир гуруҳ одамларгина бор.

— Ҳа. Лекин таажжубингиз учун шуни маълум қилишим керакки, бизнинг Ҳарбий академиямиздан бирон киши ҳам полкка тушмади.

— Наҳотки? Ҳазиллашмаяпсанми?

— Ростини айтяпман.

— Мени ташвишга солиб қўйдинг-ку! Кимлар тайинланди? У ё-бу номзоднинг лойиқ ёки нолойиқлиги қандай аниқланди? Ёҳтимол, конкурсли имтиҳон ўтказишгандир?

— Бундан хабарим йўқ. Фақат шу нарсани биламанки, барча офицерлар зодагонлар оилаларидан, ёки сизнинг таъбирингизча — сўқим каллалар.

— Кларенс, бунда бир гап бор-ов?

— Ташвиш чекаверманг: лейтенантликка иккита номзод қиролни кузатиб боришмоқда, иккаласи ҳам ёш зодагонлар — агар боғишгунча сабр қилсангиз, ҳамма саволларингизга ўзлари жавоб беришади.

— Бу муҳим янгилик. Ҳар ҳолда курсантларимдан ҳеч бўлмаса биттасини албатта офицерлар составига қўшиб қўяман. Ҳозироқ академияга отлиқ чопар билан буйруғимни юбор: керак бўлса ўнта отни сулайтирсин-у, лекин шу бугуноқ қуёш ботгунча ўша ерда бўлсин ва...

— Бунинг ҳожати йўқ. Мен академия билан телефон алоқасини ўрнатганман. Ижозатингиз билан сизни улайман.

Қулоққа ёқадиган гаплар. Телефонда олис вилоятлар билан доимий алоқада бўлишдек бир муҳитда мен ўзимни жуда енгил ва эркин ҳис этаман. Бу мамлакатнинг йиллар давомида менга судралган, мунгли, бешафқат бўлиб кўриниши ва бунга токи кўникма ҳосил қилгунимча бўғилишимнинг сабабини энди тушундим.

Академия бошлиғига шахсан ўзим буйруқ бердим. Бир йўла менга бир оз қоғоз, ўзи ёзадиган перо ва бир неча қути хавфсиз гугурт юборишини илтимос қилдим. Бу каби қулайликларсиз юриш жонимга тегди. Бундан буён улардан фойдалана оламан, чўнтагим ҳам бўлади.

Монастирга қайтиб келганимда ғалати воқеа устидан чиқдим. Катта залга йиғилган нозир ва роҳиблар болаларга хос қизиқувчанлик ва гўдакларга хос лақмалик билан ҳалигина етиб келган янги бир сеҳргарнинг найрангларига маҳлиё бўлиб ўтирар эдилар. Унинг устидagi кийимлари ғайриоддий бўлиб, масхарабозларнинг иштонидек ранг-баранг эди. У чир айланар, қўлларини силкитиб ҳавода ва ерда сирли чизиқларни ифода этар — хуллас, сеҳргарларга хос найранглар кўрсатарди. Ўзининг таъбири билан айтганда, — ваҳоланки, шу иқдорнинг ўзи етарли эди, — бутун Осиёга машҳур экан. Бундай даъволар олтинга тенг, ҳамма ёқда бу гапларга одамлар лаққа ишонар ҳамма ерда бу гапларнинг бозори чаққон эди.

Бу одам буюк сеҳргар шухратига жуда жўнгина эришган! Унинг ҳунари ер куррасида истиқомат қилаётган ҳар қандай одам шу дамда, нима қилаётгани, шунингдек, ўтмишда нима қилгани ва келажакда нима қилаётганини башорат этиш эди. У Шарқнинг буюк ҳоқони ҳозир нима қилаётганини билишни истагувчилар

борми, деб сўради. Кўзларнинг ёниши, қойил қолиб кафтларни бир-бирига ишқашлар ҳар қандай жавобдан ҳам маънолироқдир. Бўлмаса-чи! Турган гапки ўша подшоҳи оламнинг нима қилаётганини билиш бу тавофиқли халойиқнинг орзуси эди. Лўттивоз бир нарсалар деб гўлдирди-да, сўнгра тантанавор бир суратда эълон қилди:

— Шарқнинг олий ҳазрати ва қудратли ҳоқони қашшоқликда умр кечираётган муқаддас роҳибнинг кафтига пул санаб бермоқда — бир танга, икки, уч танга, ҳаммаси кумуш тангалар.

Оломон ҳайратдан гувиллаб юборди:

— Ажабо! Қойил! Шундай фавқулодда кучга эга бўлиш учун қанча ўқиб, қанча меҳнат сарф этиш керак-а.

Ҳиндистон ҳукмдори нима билан машғул бўлаётганини билишни истайдиларми? Ҳа, истайдилар. У ҳинд ҳукмдори нима қилаётганини айтиб берди. Сўнгра у Миср султони нима билан машғул эканини, Узоқ Денгизлар қироли нима қилмоқчи бўлаётганини айтди ва ҳоказо, ва ҳоказо... Лаҳза сайин бу одамнинг билимдон ва топқирлигига одамларнинг қизиқиши ҳамда таажжу-би ортиб боради. Баъзан қийин саволлар билан уни чалғитмоқчи бўлишар эди-ю, лекин бунинг иложини қилолмасдилар, саволларга ҳеч иккиланмай шу заҳотиёқ тўла ишонч билан жавоб қайтарар эди. Қараб турсам, шу кетишда мен ўзимнинг устунлигимни йўқотиб, ҳамма нарса шу сўқим калла томонга ўтади-ю, мен байроқнинг орқасида қолиб кетадигандекман. Уни иложи борица чалиб йиқитмоғим керак. Шунда мен:

— Мен ҳам ҳозир бир одамнинг нима қилаётганини жуда билгим келяпти, — дедим.

— Қўрқмасдан сўрайверинг? Жавобини айтаман.

— Бу эҳтимол, бир оз қийинроқдир... Эҳтимол, ҳатто иложи ҳам йўқдир.

— Менинг санъатим олдида иложи йўқ нарса бўлмайди. Савол қанчалик қийин бўлса, жавобини шунчалик осон айтаман.

Кўриб турибсизки, ҳамманинг эътиборини тортмоқчи бўляпман. Бунга эришдим ҳам. Атрофимдагилар сергакланиб қолдилар. Ҳамманинг диққат-эътибори тортилди, энди уни аланга олдириш лозим.

— Башарти янглишмасангиз, тўғри жавоб айтсангиз, сизга икки юз кумуш пенни бераман.

— Ўша икки юз пеннини менга чўзаверинг... Истаган нарсангизни айтиб бераман.

— Ундай бўлса, айтинг-чи, ҳозир мен ўнг қўлим билан нима қиляпман?

— Оҳ!

Ҳамма ниҳоятда таажжубга тушди. Бутун оломон орасида ҳеч кимнинг калласига ўн минг чақирим нарида турмаган одам ҳақида сўрашдек оддий найранг келмасди. Сеҳргар хижолат бўлиб қолди. Афтидан ҳеч ким унга бунақа савол бермаган. Қандай қилиб хижолатпазликдан чиқишни билмай, боши қотиб, бир оғиз ҳам гапиролмай қолди.

— Нега пайсалланыпсиз?— деб сўрадим.— Модомики, дунёнинг нариги бурчагидаги одамнинг нима қилаётганини ўйлаб-нетиб ўтирмай айта олар экансиз, наҳотки ўзингиздан уч қадам берида турган одамнинг нима қилаётганини айтиб беролмайсиз? Орқамда турган одамлар ўнг қўлим билан нима қилаётганимни кўриб туришибди, башарти тўғри жавоб қилсангиз улар тасдиқлаб беришади.

У жим тураверди.

— Ҳа, яхши, нима учун индамай турганингиз сабабини айтиб бераман, чунки сиз буни билмайсиз. Ўзингизни сеҳргар деб юрибсизми? Дўстлар, бу дайди оддий ёлғончи ва товламачининг худди ўзгинаси.

Роҳиблар ранжиб бир-бирларига қараб қўйишди. Улар сеҳргарни ҳақорат этган одамни ҳеч қачон кўришмаган ва бунинг оқибатидан хавфсирашар эди. Орага оғир сукунат чўкди. Мутаносиб мияларда ғамгин фикрлар туғила бошлади. Бу орада сеҳргар ўзини тутиб олди ва бепарвогина хотиржам илжайиб қўйди. Шундан кейингина ҳамма енгил нафас олди, зеро, сеҳргар илжайдими, демак, уларга ҳалокат таҳдид қилмайди.

— Бу одамнинг гапи шундай қўполки, жаҳлимдан гапиролмай қолдим. Кимки хабари бўлмаса, ушбудан бохабар бўлсинким, менинг даражамдаги сеҳргарлар фақат қирол, шаҳзода, подшолар билан олтин ва бахмаллар орасида туғилганлар билангина сирли мулоқотда бўладилар. Башарти, сиз мендан, буюк қирол Артур нима қилмоқда, деб сўраганингизда айтиб берар эдим, унинг фуқаролари билан менинг ишим йўқ,— деди сеҳргар.

— О, бундан чиқди, мен сизни тўғри тушунмаган эканман. Қулоғимга, истаган одамнингиз ҳақида сўранг, деган гапингиз чалингандек бўлувди. Ўйлабманки истаган одам, бу ҳар қандай одам бўлаверади деб.

— Ҳа-да... олижаноб зотли ҳар қандай одам, қирол вотида бўлгани яхши.

— Менинг назаримда ҳам шундай,— дея гапга аралашди нозир, афтидан баҳсга аралашиб ҳалокатнинг олдини олиш учун энг қулай пайт келди деган қарорга келиб.— Шу каби гаройиб истеъдод улугворлик чўққиларида туғилмаган одамларнинг ишларини кузатиш учун яратилиши аҳтимолдан холи. Бизнинг қиролимиз...

— Қирол Артур нима қилаётганини билгингиз кел-яптими?— деб унинг сўзини бўлди сеҳргар.

Барча диққат ва эътиборини яна унга қаратди — тузалмайдиган, ақли кўтоҳ аҳмоқлар! Улар чуқур ҳаяжон билан сеҳргарнинг ҳаракатини кузатар ва менга гўё: «Энди нима дейсан?» дегандек қараб қўйишар эди.

— Қирол ов қилиб чарчади ва мана, икки соатдан бери ўз саройида, ҳатто, туш кўрмай чуқур уйқуда ором оляпти.

— Худо уни ўзи арлақасин,— деди нозир ва чўқиниб олди.— Шу уйқу унинг жисми ва руҳини мустаҳкам этгай.

— Шундай ҳам бўлган бўлур эди, агар қирол ухлаётган бўлса,— дедим мен.— Бироқ қирол ухламаяпти, у у от чоптириб юрибди.

Яна ҳамма безовта бўла бошлади: икки мўътабар тўқнашди. Қай биримизга ишонишни ҳеч ким билмас эди, ахир мен ҳали ўз шуҳратимни йўқотганим йўқ. Сеҳргар менга нафрак билан қараб қўйди ва:

— Мен шунча йил умр кўриб, жуда кўп ажойиб башоратчиларни, пайгамбарларни ҳам, жодугарларни ҳам кўрганман,— деди.— Лекин улардан биронтаси ҳам бунақа ишларнинг туб моҳиятига афсунларни билмай туриб тушуна олмаган.

— Сиз умр бўйи ўрмоннинг пастқам жойида яшаб кўп нарсалардан қуруқ қолгансиз. Бу ердаги барча олижаноб роҳиб биродарлар шоҳид, мен ҳам баъзан афсун ўқийман, бироқ бундэй арзимаган ишларга ўқиб ўтирмайман.

Калака қилишга келганда менга тенг келадигани йўқ. Сеҳргар терга ботди. Нозир ундан, қиролича ва сарой аҳли нима қилмоқда, деб сўради.

— Ҳаммалари ухламоқда, чунки улар ҳам қиролдек чарчаган,— деб жавоб берди сеҳргар.

— Яна бир тухмат!— дедим.— Саройдаги баъзилар хурсандчилик қилишмоқда, бошқалари эса қирол ва қиролича билан биргаликда отда елмоқдалар. Энди ақ

лингизни пешлаб туриб, бизга жавоб беринг-чи, қирол билан қиролича қаёққа йўл олишган?

— Айтдим-ку, ҳозир улар ухлашмоқда. Лекин эртага ҳақиқатан ҳам от чоптиришади, чунки денгиз соҳилига боришмоқчи.

— Индинга кечки ибодат пайтида қаерда бўлишади?

— Камелотдан узоқда, шимол томонда, денгизнинг ярим йўлида.

— Яна бир туҳмат, боз устига катта — юз эллик қақирим йўллик туҳмат. Индинга уларнинг саёҳати ниҳоясига етиб, шу ерда, шу водийда бўлишади.

Қойил-мақом иш бўлди! Нозир ва роҳиблар ҳангу манг бўлиб қолишди, сеҳргар эса яксон бўлди. Уни ўлганни устига тепган қилиб дедим:

— Агар қирол етиб келмаса лангарчўп устига миниб юришга тайёрман, башарти етиб келса сизни миндираман.

Эртасига мен телефон станциясига бориб, қиролнинг йўлдаги икки шаҳарни босиб ўтганини аниқладим. Келаси кун мен яна телефон орқали гаплашиб олдим ва шу ўқинида вазиятдан хабардор бўлиб турдим. Лекин афки, бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмадим. Учинчи маълумотлардан шу нарса аниқландики, қирол ҳеч қаерда ушланмай тушдан кейин соат тўртларга етиб келади. Бироқ монастирда қирол келишига чамаси ҳақиқат қим ҳозирланмаётганини кўриб, ростини айтсам, ҳайрон бўлдим. Бунинг фақат биттагина сабаби бўлиши керак, сеҳргар менга чоҳ қазимоқда. Аслида шундай бўлиб чиқди. Мен бир роҳиб биродаримдан суриштириб кўрсам, дарҳақиқат, сеҳргар яна фол очиб кўриб, сарой аҳли ҳеч қандай саёҳатга чиқмай, уйда қолишга қарор қилишганини аниқлабди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бу ўқинида шуҳратнинг қадри қанчалар тушиб кетган! Бу эдақларнинг кўзи ўнгида тарихда маълум бўлган барча мўъжизаларнинг мўъжизасини яратдим, боз устига озгина бўлса ҳам, қандайдир қийматга эга бўлган мўъжиза бўлсаю улар ўз қудратининг исботи учун ўзининг текширилмаган тасдиқ гапларидан бўлак биронта ҳам далили бўлмаган муттаҳам деб менга ҳар дақиқада хиёнат қилишга тайёр бўлишса-я!..

Нима бўлса ҳам қиролнинг монастирда кутилмаган бир вазиятда, ҳеч қандай тантанаю дабдабасиз етиб келиши ноқулай. Шу сабабли мен зиёратчилардан иборат тантанали намойиш уюштириб, уларга бир неча дарвешлардан қўшдим-да, соат иккида қиролга пешвоз чи-

қардим. Қиролни бошқа ҳеч ким қарши олмади. Мен Нозирни айвонга олиб чиқиб, монастирга кириб келатган қиролни кўрсатганимда у жаҳли чиқиб, тутаққанидан дами ичига тушиб кетди. Қиролни ақалли энг шўри қуриб қолган роҳиб кутиб олмаган, монастир ҳовлиси кимсасиз бўлиб, ҳатто қиролни қувонтирадиган қўнғироқлар ҳам чалинмас эди. Нозир оёғини қўлига олиб югуриб кетди. Бир минутдан кейин қўнғироқлар зўр бериб бонг ура бошлади, монастир хоналаридан роҳиб ва роҳибалар югуриб чиқиб, саф тортиб тизила бошладилар, улар билан ўша сеҳргар ҳам чиқиб келди. Нозирнинг буйруғига биноан у хода миниб олган эди. Унинг шўхрати ер билан яксон бўлди, меники эса яна кўкларга кўтарилди. Дарҳақиқат, шундай бир... мамлакатда ҳам ўз обрўйингни сақлаб қолишинг мумкин экан, лекин бунинг учун тинимсиз меҳнат қилмоғинг, доимо сергак туриб, қўлингни қовуштириб ўтирмаслигинг зарур экан.

• X X V б о б

КОНКУРСЛИ ИМТИҲОН

Қирол эрмак учун мамлакат бўйлаб сафарга чиқса ёки ўзининг зиёрати билан хонавайрон қилмоқчи бўлиб узоқроқда истиқомат қилувчи биронта амалдорни кига меҳмонга бормоқчи бўлса, унга бир гала йирик амалдорлар эргашиб борар эдилар. Уша давр одати шунақа эди. Бу сафар ҳам Водийга армия офицерлиги лавозимига номзодларнинг билимларини текширадиган комиссия келган, чунки бу комиссия шу ерда ҳам бе- малол ишлаши мумкин. Гарчанд, бу саёҳат вақтичоғли қилиш учун мўлжалланган бўлса ҳам, қирол ўз юмушларини давом эттираверади. У одатдагидек ёлғизликка қарши курашини давом эттирар, ҳар тонг у тахтиравонга ўтириб олиб, қозилик қилар, чунки у ўз мамлакатининг олий қозиси ҳисобланар эди.

Қирол қозилик вазифасини аъло даражада адо этарди. У ақли доно ва инсонпарвар қози бўлгани учунми, бор ақли-заковатини ишга солиб, масалани ўз тушунчасига яраша адолатли хал этишга ҳаракат қилар эди. Бу ўринда тушунча сўзи алоҳида эътиборга молик. Унинг чиқарган аксар қарорларида суягига сингиб кетган тарбиянинг таассуби ўз ифодасини топар эди. У зодагон билан авом одам ўртасидаги мухолафатда ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр зодагонга хайрихоҳлик билдирарди. Ўзгача

бўлиши ҳам мумкин эмас, албатта. Бутун оламга маълумки, қулчилик қулдорларнинг маънавий ҳиссиётини заифлаштиради, аристократия эса қулдорлар уюшмаси, фақат номигина бошқа, холос. Бу нарса қулоққа хунук эшитилса ҳам, ҳеч кимни, инчунин, ушбу ҳақиқат қанчалар аччиқ бўлмасин, ҳатто зодагоннинг ўзини ҳам ранжитмаслиги лозим, зотан, мен фақат фактнинггина таъкидламоқдаман. Зероки, қулчиликда бизни нафратлантирадиган нарса номи эмас, балки туб моҳиятидир. Нутқида ҳақиқий қулдорларча оҳангни ҳис этиш учун зодагоннинг паст табақалар ҳақида озгина юмшатиб бўлса ҳам айтган гапларини тинглашнинг ўзи кифоя. Ваҳоланки, қулдорлик оҳанги остида қулдорлик руҳи билан заифлашган қулдорлик ҳиссиёти ётади. Ҳар иккала вазиятнинг боиси битта: золим ўзини олий зот деб биладиган эски, миясига маҳкам ўрнашиб қолган қадим ода-тидир. Қирол аксар ҳолларда адолатсиз ҳукм чиқарарди, бунга сабаб эса унинг тарбияси, унинг табиий ва ўзгармас майли эди, холос. Очарчилик йиллари оч қолган болаларга сут беришга она қанчалик ярамаса, қирол ҳам қозиликка шунчалик ярамайди. Чунки она ҳам сутнинг талай қисмини бегоналарга эмас, балки ўз болаларига берган бўлур эди.

Кунларнинг бирида қирол жуда ғалати бир воқеани ҳал этишига тўғри келди. Катта ер-мулки бўлган, ёшгина етимча қиз ҳеч вақоси бўлмаган ёш йигитга турмушга чиқади. Қизнинг ер-мулки черковнинг измида эди. Маҳаллий аристократиянинг олий насаб такаббур епископи қизнинг махфий никоҳдан ўтиши ва шу боис черковга берилган ҳуқуқлардан бири «синьор ҳақи» деб аталмиш ҳуқуқидан маҳрум этгани сабабли қизга қарашли ер-мулкни мусодара этишни талаб қилади. Бу ҳуқуққа бўйсунидан бош тортгани ёки рад этгани учун қонун мардумга мол-мулкни мусодара этиш билан жазо берад эди. Қиз ўзини ҳимоя этиш учун кўрсатган далили шуки, бу ўринда сеньор сифатида епископнинг ўзи ҳокимият вакийли бўлган, зотан, кўрсатилган ҳуқуқ бошқа шахсга берилиши мумкин эмас, бу ҳуқуқни ёки сеньорнинг ўзига берилади, ёки ҳеч кимнинг бунга ҳақи йўқ. Ваҳоланки, яна ҳам кўҳнароқ, черковнинг ўзи белгилаган бошқа бир қонун епископга бу ҳуқуқдан фойдаланишни таъқиқлаб қўйган эди. Дарҳақиқат, чалкаш иш эди.

Бу воқеа ёшлигимда ўқиганим лондонлик олдерменлар ҳийла-найранг ишлатиб Мэншен-Хауз қурилишига

пул йиғиб олишгани ҳақидаги ҳикояни эслатди. Англикан черковига¹ сиғинмаган ҳар қандай шахс Лондон шерифлиги лавозимига ўз номзодини кўрсатиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Бинобарин, ғайридинлар ҳатто сайланган тақдирларида ҳам, шерифлик вазифасини адо этишдан воз кечишга мажбур эттирилардилар. Олдерменлар — шубҳасиз, кийимларини ўзгартириб олган янкилар бўлган, айёрона ҳийла ўйлаб топишган. Шерифликка ўз номзодини кўрсатишдан бош тортган ҳар қандай шахсга тўрт юз фунт, шерифликка сайланиб туриб, ўз вазифасини адо этишдан бош тортган ҳар қандай шахсга олти юз фунт жарима солиш ҳақидаги қонунни қабул эттиришди. Сўнгра ишга киришиб кетишди ва бирин-кетин бирталай ғайридинни шерифликка сайлашиб ҳар биридан белгиланган миқдорда жарима пули ундириб олишаверган, токи умумий миқдор ўн беш минг фунтга етмагунча. Мана, ҳозиргача улугвор Мэншен-Хауз уятидан юзига қизил югурадиган граждандарга Лондонга кириб олиб, ҳийла ишлатган узоқ ўтмиш ва қайғули кунларни эслатиб турибди. Ўша янкиларнинг шарофати туфайли уларнинг миллати дунёнинг виждонли кишилари ўртасида ҳозиргача ёмонотлиқ бўлиб келмоқдалар.

Назаримда қиз ҳақ эди. Лекин епископ ҳам ўзича ҳақ. Бу мушкул аҳволни қирол қандай оча олар экан, деб бошим қотиб қолди. Бироқ у қуйидагича ажрим этди:

Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ, гўдак ҳам бу масалани осонгина ҳал эта оларди. Мабодо қиз турмушга чиқиши ҳақида виждон бурчи буюрганини қилиб, ўз вақтида ўзининг феодал хўжаси, амлоқдори ва ҳимоячисига айтганда эди, ҳеч қандай вараб кўрмасди, негаки, тилга олинган епископ аббатдан рухсат олибоқ вақтинча ўз ҳуқуқини амалга оширишга имкон берарди ва қизнинг мол-мулки ўзида қолган бўлур эди. Ўзининг муқаддас бурчини адо этмай айб иш қилган қиз энди ҳамма нарасада гуноҳкор, чунки арқонга илиниб турган одам ўзи ушлаб турган жойидан юқорироғини кесиб ташласа, шубҳасиз, йиқилиб тушади, зотан, арқоннинг қолган қисми мустаҳкам деб қанчалар исботлашга уринмасин бу нараса уни ҳалокатдан қутқариб қололмайди. Қиз бу ерда мутлақо ноҳақ. Суд унинг барча мол-мулкани сўнг

¹ Англикан черкови — протестантлар, черкови, Буюкбританияда давлат черкови ҳисобланади. Бу черков ўзининг удумлари, ақидада ри билан бошқа протестант черковларига қараганда кўпроқ католик черковига яқин. XVI асрда асос топган.

ги чақасигача юқорида эслатиб ўтилган лорд-епископга беришга қарор қилади ва суднинг барча қаражатлари қизнинг зиммасига юкланади. Қимнинг навбати!

Келин-куёвнинг лазиз чилла ойи ана шундай фожиали яқунланди. Бечоралар! Бойлик ҳузур-ҳаловатини узоқ суролмадилар. Яхши кийинган ва иккови ҳам ўз теифасидаги одамлар учун қонун руҳсат этган даражада воб-вийнатлар билан безанган эди. Келин ўзининг башанг кийимларида юм-юм йиғлаб бошини қаллиғининг елкасига қўйганча, куёв эса аччиқ тақдирга тан бериб уни умидвор сўзлар билан тинчитганча суд залидан кенг олам сари бошпанасиз, ғариб, ночор аҳволда чиқиб кетдилар. Йўл чеккасида ўтирган энг нотавон гадой ҳам уларчалик қашшоқ эмасди.

Нима ҳам дердим, қирол бу мушкул масалани, шубҳасиз, черков ва зодагонларни тўла қаноатлантирган ҳолда ҳал этди. Монархиянинг ҳимояси учун истаганча чиройли ва ҳақиқатга ўхшаган далил-исботлар келтириш мумкин, лекин ҳар бир граждани сайлаш ҳуқуқига эга бўлган давлатда ваҳшиёна қонунларнинг бўлмаслиги муқаррар. Ўз-ўзидан маълумки, қирол Артур халқ республика яратишга ярамайди, зеро, бу халқ ҳаддан зиёд узоқ давр монархиянинг камситувчи истибдоди остида яшаб келган, агар бу эркин ва умумий сайловга боғлиқ бўлганда эди ҳозиргина қирол қўллаган қонунни бекор қилиш ҳатто шу халқнинг ҳам қўлидан келган бўларди. Муттасил ишлатавериш натижасида маъно ва мазмун касб этиши мумкин бўлган ниҳоятда бемаъни битта сўз бирикмаси мавжудки: мен гоҳ у, гоҳ бу халққа нисабатан ишлатадиган «ўз-ўзини идора этишга қодир» сўзларини назарда тутяпман. Демак, бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қаердадир ўз-ўзини идора эта олмайдиган халқ мавжуд ёки бўлиши мумкин: ўзинг идора ётолмайдиган халқни ҳокимиятга лойиқ деб ҳисоблайдиган мутахассислар идора этади ёки этиши мумкин. Инсониятнинг энг доно кишилари асрлар бўйи ҳеч бир имтиёзли синьорлару табақалардан эмас, балки халқдан, халқ орасидан чиққан, бинобарин, мазкур халқнинг умумий савияси юксакми, пастми — бундан қатъий назар, халқнинг салоҳиятли кишилари имтиёзсиз камбағаллар орасида яширинган. Улар шунчалик кўпчилик-ки, хоҳлаган кунингиз халқнинг ўз-ўзини идора этишида ёрдам беришга қодир одамларни ахтариб топсангиз бўлади. Бас, шундай экан, ҳатто энг яхши, энг озод ва онгли монархия ҳам, халққа ўз-ўзини идора

этиб туриши мумкин бўлган нарсани беролмайди ва айниқса эркин бўлмаган ҳамда онгсиз монархиялардан ҳеч вақо кутиб бўлмайди.

Армия тузилишида қирол Артур бунчалик тезкорлик қилади деб ўйламаган эдим. Мен йўқлигимда бу иш билан шуғулланмаслигига шубҳам йўқ эди, шу боис офицерлик лавозимига эга бўлмоқчи бўлган ҳар бир одам учун талабномаларни тайёрлаб қўймаган эдим. Мен номзодларни аёвсиз имтиҳон қилиш керак деб шунчаки айтиб, ўзим эса улардан фақат менинг Ҳарбий академиям тингловчиларигина эга бўлган билимларни талаб этмоқчи эдим. Афсуски, имтиҳон программасини сафарга чиқишимдан илгари тайёрлаб қўймаган эканман. Доимий армия тузиш фикри қиролни шунчалик жалб этган эдики, мени кутишга ҳам чидай олмасдан бу ишга ўзи киришиб кетибди ва қўлидан келганча синов программасини тузибди.

Уша программа билан тезроқ танишиб, имтиҳон комиссиясига ўзим тақдим этмоқчи бўлган программадан унинг нақадар ёмон эканлигини исботлашга ошиқар эдим. Мен фикримни қиролга шаъма қилган эдим, шу ондаёқ унда қизиқиш уйғонди. Комиссия йиғилган заҳоти қирол орқасидан мен кириб бордим, орқамиздан номзодлар келишди. Булардан бири Ҳарбий академиянинг ёш ажойиб ўқувчиси бўлиб, у икки профессор билан бирга етиб келган эди.

Комиссия аъзоларини кўрдиму йиғлашимни ҳам, кулишимни ҳам билмай қолдим. Комиссияга бош герольдмейстер¹ раислик қилмоқда эди. Икки аъзо департаментнинг бўлим бошлиқлари, қолган учови эса табиийки, кашин эди. Ўқини ва ёзишни биладиган барча амалдорлар кашин эди.

Мени юз-хотир қилишиб номзодимни биринчи бўлиб таклиф этишди ва комиссия бошлиғи тантанавор расмийлик билан савол бера бошлади:

- Исминг?
- Мализ.
- Кимнинг фарзандисан?
- Уэбстернинг.
- Ҳм... Эслай олмаяпман. Унвони?
- Тўқимачи.
- Тўқимачи?! Ё парвардигор, паноҳингда асра

ўзинг бизларни?

¹ Герольдмейстер — сарой мажлисларини бошқарувчи.

Қирол ҳайратдан қотиб қолди, комиссия аъзоларидан бири беҳуш йиқилди, иккинчиси ўзини базўр ушлаб турарди.

Раис ўзига келиб, дарғазаб бўлиб ўшқирди:

— Бас! Йўқол бу ердан!

Лекин мен қиролга мурожаат этдим. Ундан менинг номзодимни имтиҳонга киришини ялиниб-ёлбордим. Қирол рози бўлди-ю, лекин олийнасаб зотлардан ташкил топган комиссия қиролдан тўқмачининг ўғлини имтиҳон қилишдек ҳақоратдан ўзини халос этишни илтимос қилди. Мен улар барибир йигитни имтиҳон қилиш қўлларида келмаслигини билардим, негаки ўзлари ҳам ҳеч нарсани билишмас эди, шунинг учун уларнинг илтимосига қўшилдим ва қирол бу вазифани менинг проффессорларимга юклади. Оядиндан тайёрлатиб қўйган қора доскамни олиб киришларини буюрдим, шундан кейин томоша бошланди. Талабамнинг ҳарбий илмни таҳлил этишини, жанглар ва қамаллар, қўшинлар таъминоти ва жойдан жойга қўчирилиши, миналар ва минаятаргичлар, алоҳида қисмларнинг ва йирик қўшилмаларнинг тактикаси ва стратегияси, сигнал бериш хизмати, пйёда, суворийлар, артиллерия, қўшин, қамал ва дала тўплари, йирик ҳамда майда калибрли милтиқлар, турли тўппончалар, ҳақида гапириб беришини тинглаб ҳузур қиласан киши — манави каллаварамлар эса унинг биронта сўзига тушунишмасди. Талабамнинг бўр билан доскада математик муаммоларни ечиб ташлашини кўриш ёқимли эдики, бу иш ҳатто авлиёларни ҳам хижолатга солиб қўярди. Қуёш, ой тутилишлари, кометалар, қуёш туришлари, буржлар, чошгоҳ ва ярим тун вақтлари, тушлик маҳали ҳамма нарса ҳақида, душманни ҳолдан тойдириб, бизга хужум қилганига пушаймон қилдириш учун булутнинг устки ва остки қисмларида нималардан фойдаланиш ҳақида енгил ва равон гапирарди. Ниҳоят, гапи тугаб, ҳарбийларча честь бериб четга чиққанидан кейин мен фахр билан уни қучдим, қолганлар эса ҳайратдан гаранг бўлиб унга тикилиб туришар эди. Мен ишимиз битди ва кўпчилик овоз билан ўтдик деган хулосага келдим.

Билим — букюк нарсалар! Бу йигитча менинг Ҳарбий академиямга келганда шунчалик нодон эдики, ҳатто менинг: «Жанг пайтида остидаги от ҳалок бўлса, катта офицер нима қилиши керак?» деган саволимга, у гўллик билан: «Ўрнидан туриб, уст-бошини тозалаб олиши керак», дея жавоб берган эди. Навбатдаги ёш зодагонлар-

дан бирини чақиритди. Унга ўзим савол беришга жазм этдим.

— Жаноби олийлари, ўқишни биладиларми?— деб савол бердим. Унинг ғазаби қайнаб кетиб ўшқирди...

— Мени ибодатхона ходими деб ўйлаясизми? Томирларимда оқаётган қон бу нарсани...

— Саволга жавоб беринг!

У ўзини босиб жавоб берди.

— Йўқ.

— Ёзишни биласизми?

Унинг яна аччиғи чиқмоқчи бўлган эди, лекин мен:

— Илтимос, фақат саволларга жавоб берсангиз ва ортиқча гап-сўз қилмасангиз,— дедим.— Сиз бу ерга ўз қонингизни, насл-насабингизни мақташ учун келган эмассиз, бунга ижозат берилмайди. Ёзишни биласизми?

— Йўқ.

— Арифметика жадвалини биласизми?

— Нима ҳақда сўраётганингизни тушунолмаёпман?

— Тўққиз карра олти неча бўлади?

— Бу мендан махфий сақланадиган шундай сирки, умрим бино бўлиб, буни билиб олиш эҳтиёжи туғилган эмас, ва билишнинг зарурати бўлмагандан кейин бу нарсага мутлақо қизиқмаганман.

— Агар ҳар бир богичига икки пенедан бир бочка пиёзни В-га тўрт пеннили тўқли билан икки пеннилик итга алмаштиришга рози бўлса, «С» эса уни «Д» деб тишлаб олган итни харидор қўлига тегмасдан аввал ўлдириб қўйган бўлса «В» «А»га неча пенни қарздор бўлиб қолади? Ва итнинг ҳақини ким тўлайди — «С»ми ёки «Д»? Ва бу пул кимники бўлиши лозим? Яна шуки, шу пул «А»га тегса, у итнинг баҳоси бўлмиш бир пенни билан қаноатланиши керакми ёки ит унинг мулкига айланиб, келтириш мумкин бўлган даромад ҳақи учун қўшимча тоовон талаб этишга ҳақи борми?

— Чинакамига бу серҳикмат ва сермушкул илоҳий жумбоқки, башариятни идора этиб турган эгам ягона мақсади бандасини адаштириб, эс-ҳушини хиралаштириш учун бу каби саволларни ҳеч қачон ўртага ташламаган бўлур эди. Бинобарин, ит ва ғайриоддий мажусий номли одамлар ўзларининг ғаройиб ҳамда таассуфга лойиқ қийинчиликларидан менинг ёрдамимсиз мушкулларини ўзлари ҳал этишсин, зеро, уларга ёрдам беришга уриниб кўрсам, ишларини янада чигаллаштириб юборишим мумкин ва эҳтимол улар тушган умидсизлик менинг ҳам бошимга тушар.

— Тортилиш ва тсртиш қонунлари хакида нима биласиз?

— Модомики, шундай қонунлар мавжуд экан, демак, йил бошида мен бемор бўлиб, ҳеч нарсадан беҳабар ётган пайтимда аъло ҳазрат қирол уни эълон қилибдилар-да?

— Оптика илмидан хабарингиз борми?

— Мен вилоят губернаторлари, сарой аёнлари, графлик тўралари ва бошқа кўплаб лавозимлар ҳамда майда фахрли унвонларни биламан, лекин сиз ҳурмат билан тилга олаётганингиз Оптикани илгари ҳеч эшитмагман, эҳтимол янги лавозимдир.

— Ҳа, бу мамлакатда янги.

Минг афсуски, шундай мишиқи ўта такаббурлик билан офицерлик унвонини даъво қилса-я! Унинг қобилияти ёзув машинкасида ишлашни ўрганишдан бошқа нарсга ярамайди, шунда ҳам грамматика ва пунктуация соҳасида киритилган янгиликларга ноқобил лаёқати халал беради. Шундай бўлса ҳам, хийла мураккаб ишларига лаёқатсизлиги билан, нима сабабдан бу одам машинкада кўчириш ишига киришмагани ғалати туюлади. Лекин ҳозирча кўчирмачилик касби йўқ экан, бу — келажақда ҳам шундай қолаверади деган сўз эмас... Мен уни яна бир оз қийнадим-да, профессорлар қўлига топширдим. Улар унинг ҳарбий илмини билиш мақсадида атрофлича текшириб кўришди ва ўз-ўзидан маълум бўлдики, у ғовак мия экан. У ўз даврининг ҳарбий ҳунаридан баъзиларини биларди — одамхўрларни ахтариб, тўқайзорларни титиш, мусабақаларда ур-йиқитлар ва шу каби бемаъни нарсалар, лекин бошқа барча соҳаларда нодон ва уқувсиз эди. Сўнг биз бошқа олий насаб йигитни таклиф этдик. У ҳам нодонлик ва ношудликда биринчисидан қолишмас экан. Мен, иккаласининг ҳам масаласи ҳал бўлади, деган комил ишонч билан раисга топширдим. Комиссия эса уларни қайта имтиҳон этди.

— Марҳамат қилиб, исми шарифингизни айтсангиз?

— Пертиполь, барон Солод, сэр Пертиполнинг ўғли,

— Бувангизники-чи?

— У ҳам сэр Пертиполь, барон Солод.

— Бобокалонингиз?

— Ўша исм ва ўша унвон.

— Бобокалонингизнинг бобоси?

— Униси бўлмаган, марҳаматли сэр, бизнинг уругимиз унчалик кўҳна эмас.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Ҳар ҳолда тўрт авлод экансиз. Асосий талаб қониқарли.

— Бунинг нимаси талаб бўлди энди?— деб сўрадим мен.

— Талаб шуки, ҳар бир номзод ўзининг тагли-зотли тўрт авлод-аждодлар наслини айтиб бериши лозим.

— Бундан чиқди тагли-зотли тўрт авлоди бўлмаган одам армия лейтенанти бўлолмас экан-да?

— Мутлақо! Лейтенант ҳам, бошқа офицер ҳам бўла олмайди.

— Оҳо, наҳотки! Ажойиб-ку бу. Бундай талабдан нима фойда?

— Нима фойда? Олижаноб сэр ва Хўжайин, саволингиз ноўрин. Бу каби саволни ўртага ташлаш бизнинг муқаддас черковимизнинг оқиллигига шубҳа ташлаш билан тенгдир.

— Нима учун?

— Чунки авлиёларни эълон қилаётганда черков ҳам шундай қоидаларга амал қилади. Черков қонунига биноан авлиё унвонига аллақачонлар ўлиб кетган, унинг ўлимидан кейин тўрт авлод ўтганларгина сазовор бўладилар.

— Тушундим, тушундим... ҳа, ҳа, бу ерда ҳам ўша-ўша. Ажабо! Бирида одамнинг тўрт авлоди-аждоди нодонлик ва ноумидлик балчиғига ботиб мурдадек умр кўриб ўтган ва шунинг ўзи унга тирик одамлар устидан қўмондонлик қилиш, уларнинг бахти ва қайғуларини ўз ожиз қўллари остига олиш ҳуқуқини беради, бошқа бирида эса ўша одам ер остида тўрт авлод ўтгунча қурт-қумурсқаларга ем бўлиб ётса ҳам, олий қўшинлар устидан қўмондонлик қилаверади. Олий ҳазрат қирол, бу ғалати қонунни маъқуллайдиларми?

— Бунга жавобан қирол:

— Ростини айтсам, бунда ҳеч ғалати жойини кўрмаяпман,— деди.— Табиатнинг ажримига кўра, барча фахрли ва даромадли лавозимлар тоза қонли шахсларга тегишли. Армиядаги офицерлик ҳам худди шу каби уларнинг шахсий лавозимларидир ва бу қонунсиз ҳам ҳақли равишда уларга теккан бўлур эди. Қонун фақат бир чегара. У асл зоти яқиндагина пайдо бўлганларни четлатади, чунки офицерлик лавозимларини насабсиз одамлар эгалласа, ҳеч ким бу лавозимга ҳурмат билан қарамай қўяди ва одамлар ундан юз ўгиради, ҳазар қилиб бу лавозимни эгалламай қўйишади. Бундай бахтсизликка йўл қўйсам, лаънатларга қолишим мумкин,

Сиз — бошқа масала, сизнинг ҳукму ҳуқуқингиз сизга илтифот юзасидан берилган туғма эмас, лекин қирол бошқаларга ҳам шундай йўл тутса, уни ҳеч ким тушунмаган, уни ҳамма ақлдан озган деб, қоралаган бўлур эди.

— Мен енгилдим! Герольдия кенгашининг сэр раиси, давом этаверинг.

Раис давом этди:

— Сизнинг буюк авлодингизнинг асосчиси муқаддас британ зодагони даражасига кўтарилишда тахт ва ҳукмдоримиз учун қандай машҳур жасорат кўрсатган?—деб сўради офицерликка иккинчи даъвогардан.

— У пиво пиширадиган корхона қурган.

— Олампаноҳ, комиссия бу номзодни барча талабларга жавоб беради, деб ҳисоблайди ва офицер бўлишга лойиқ деб топади аммо қатъий қарор рақибининг сўроқ қилинишидан кейинга қолдирилади.

Унинг рақиб и олдинга чиқиб, тўртта олий зот аждоди бўлганини исботлаб берди. Энди қай бирининг ҳарбий малакаси юқори? Ҳақиқатан ҳам бу жумбоқни ечиш мушкул эди.

Рақиб четга чиқди ва раис сэр Пертипольга мурожаат этди:

— Зотингизнинг асосчиси бўлмишнинг рафиқалари қайси табақага мансуб эдилар?

— У бадавлат ер эгаларининг қизи бўлган-у, лекин зодагонлардан эмас эди. У гўзал, покиза, жозибали аёл бўлиб, умрини шундай нуқсонсиз яшаб ўтдики, ҳақли равишда мамлакатдаги энг машҳур аёллар қаторига қўйса арзийди.

— Етарли, нари турунг.

Раис иккинчи зодагонни чақириб, сўради:

— Зодагонлик обрўсига эга бўлиб, буюк зотингизга асос солган одамнинг рафиқаси бўлмиш катта бувингиз қайси табақа ёки унвонга тегишли эдилар.

— Улар қиролнинг ўйнаши бўлганлар ва шундай дабдабали мавқега четдан ҳеч кимнинг ёрдамисиз, ёлғиз шахсий фазилатлари эвазига эришганлар, туғилган жойлари бўлмиш зовурдан чиқиб катта бўлганлар.

— О, мана бу ҳақиқий зодагон оиласи экан. Томирингизда қиролларнинг қони оқмоқда. Олижаноб лорд, лейтенантлик унвони сизники. Бундан ҳазар қилмағайсиз, зеро бу сизнинг сарбаланд рутбангизга муносиб шону шуҳратлар йўлидаги дастлабки қадамдир.

Мен тубсиз ҳақорат жарига улоқтирилдим. Осонлик-

ча ҳайратомуз зафар қучаман, деб ўйлаган эдим, оқибати эса аксинча бўлиб чиқди.

Шарманда бўлган бечора шогирдимнинг кўзига қарашга уялар эдим. Мен уйга бориб, сабр қилиб кута тур, ҳали бу билан иш битганича йўқ, дедим.

Мен қирол билан яккама-якка суҳбат қилиш имконига мушарраф бўлдим ва унга янги таклиф билан мурожаат этдим. Мен, полкка фақат оқсуякларни тайинлаб тўғри иш қилдингиз, бундан донороқ тадбир бўлмайди, деб эътироф этдим. Шу полкка яна беш юз нафар оқсуякларни офицер қилиб тайинласа ёки қироликдаги барча зодагонларни ва қиролнинг қариндошларини офицерликка ўтказилса ёмон иш бўлмасди. Мабодо полкда солдатларга нисбатан офицерларнинг сони беш баробар ошиб кетса, ҳечқиси йўқ, қайтага ажойиб, ҳамманинг ҳаваси келадиган, олий ҳазратларининг шахсий полклари бўлади. Истаган жойида, қандай хоҳласа шундай жанг қилаверсин, уруш пайтида ўз ихтиёри билан ҳеч кимга бўйсунмаган, мустақил ҳолда келиб кетаверсин. Барча зодагонлар бу полкда зўр иштиёқ билан хизмат ўтайдилар ҳамда ҳаммалари мамнун ва бахтиёр бўладилар. Лекин доимий армиямизнинг қолган қисмларини ўртамиёна одамлардан тузамиз ва офицерликка насабсиз одамлардан, фақат ҳақиқий ҳарбий билимига қараб тайинлаймиз, шунда бу полк мустаҳкам интизомга риоя қилиб, ҳеч қандай аристократик эркинликка йўл қўймайди ва доимо машқ ҳолда ҳарбий машғулот билан банд бўлади. Қиролнинг шахсий полки эса зерикканда ёки қандайдир баҳайбат маҳлуқларни ов қилишга чиқиш ихтиёри туғилиб қолса ҳеч қандай хавотирсиз кетаверади, чунки ишимиз ишончли қўлларда қолишига умид қилса бўлади. Қирол менинг тадбиркорлигимга қойил қолди.

Унинг ҳайратга тушганини кўриб менда яна бир муҳим фикр туғилди. Назаримда, ҳозир жуда эски ва оғир бир муаммони ҳал қила оладигандек сездим. Гап шундаки, қирол оиласига мансуб Пендрагонлар уруғи зуваласи пишиқ ва серпуштлилиги билан ажралиб туради. Оилаларида чақалоқ туғилса,— бу воқеа тез-тез содир бўлиб турарди,— бутун миллат ҳаддан ташқари юзаки қувонар, лекин қалбида эса чуқур қайғуга ботар эди. Қувонч шубҳали бўлса ҳам қайғу мутлақо самимий эди, чунки қирол уруғида янги аъзонинг туғилиши қирол хазинасига янги солиқ тўлашга сабаб бўларди. Қирол уруғининг рўйхати узун эди: бу рўйхат муттасил ортиб бориши

давлат хазинасига оғир юк бўлиб тушар ва қирол ҳокимиятининг ўзига ҳалокат хавфини солар эди. Аммо Артур бунга ҳеч ишонгиси келмас ва ҳатто қироллик хазинасини янгилаш тўғрисидаги ҳар турли лойиҳаларни тинглагиси ҳам келмасди. Узоқ қариндошларига, баъзан баъзан бўлса ҳам, ўз ҳамёнидан ёрдам қилишга кўндира олсам эди, бу халқда жуда яхши таассурот қолдирган бўлур эди. Лекин қирол бу гапни эшитишни истамади. Қироллик хазинасига бўлган меҳр худога бўлган меҳрига ўхшаб кетар ва унга ўзининг муқаддас ўлжасидек қарарди. Кимда-ким бу муқаддас манбаига тажовузкорлик қилмоқчи бўлса, ғазаби қўзиб кетар эди. Мен ётиғи билан унга Англияда биронта ҳам ҳурматли оила йўқки, садақа учун қўл қўзиб ўзини ҳақоратлашга рози бўлсин, дея ишора қилганимда у доимо гапимни ўртасидан қўполлик билан чўрт кесар эди.

Мана энди ниҳоят, ниятимни амалга ошираман, деб ўйладим. Ўша ажойиб полкни орасига бирорта солдат аралаштирмасдан фақат офицерлардан тузишга қарор қилдим. Бу полкнинг ярмиси фақат зодагонлардан иборат бўлиб, улар генерал-майоргача бўлган унвон олишади: маошсиз хизмат қилишади ва барча чиқимларни ўз ёнларидан тўлашади, ҳамда иккинчи ярми нуқул шаҳзодалардан иборатлигини эшитишиб бахтиёр бўлишади. Шаҳзодалар эса генерал-лейтенантдан токи фельдмаршалгача унвон эгаси бўлиб маош олишади, давлат ҳисобига кийиниб, овқатланишади.

Бундан ташқари — энг муҳими ҳам шунда — шу полкда хизмат қилишга рози бўлган шаҳзодаларга ниҳоятда дабдабадор унвон (буни ўзим ўйлаб топмоқчиман) бериладик, бу фақат уларнинг шахсий унвонлари бўлиб қолади. Валиаҳд бўлмаган шаҳзодалар икки йўлдан бири, ёхуд полкка хизматга кириб сарбаланд мансаб эгаси бўлиб, қирол хазинасидан воз кечиш, ёхуд хазинага ҳамтовоқ бўлиб қолаверишу эвазига полк хизматиға ўтмай, мансабдан қуруқ қолиш йўли қолади. Лекин шуниси диққатга сазоворки, ота-оналарининг аризасига биноан, ҳатто ҳали туғилмаган, аммо туғилишга тайёр шаҳзодаларни ҳам полкка аъзо қилиб қўйиш мумкин ва улар ёруғ дунёга қадам қўймаслариданоқ мўмайгина маош ва юксак мансаб ола бошлайдилар.

Барча шаҳзодалар полкка аъзо бўлишига шубҳа қилмасдим, бинобарин, барча мавжуд хазинахўрликлар ҳам бекор қилинади, янги туғилган чақалоқларни эса олдиндан полкка ёзиб қўйишади, бунга ҳам шубҳам йўқ эди.

Икки ойдан кейин кулгини қистайдиган қирол хазинаси деб аталмиш бемаънигарчилик ғойиб бўлади-ю, ўтмишнинг кулгили осори атиқалари сафидан ўрин олади.

Х Х V I 6 0 6

БИРИНЧИ ГАЗЕТА

Авом халқ ҳаёти билан яқинроқ танишиш учун фуқароча содда кийимда саёҳатга жўнамоқчи эканимни қиролга айтганимда, у кўз кўриб, қулоқ эшитмаган режамга жуда қизиқиб қолди ва мен билан бирга саёҳатга чиқишга қарор қилди, бу йўлдан ўзини дунёда ҳеч нарса ушлаб қололмаслигини айтди. Ҳозироқ барча ишларини ташлаб йўлга чиқишга тайёр — менинг режам унга шу даражада маъқул тушган эди. Қирол дарҳол жўнамоқчи эди-ю, лекин бундай қилмаслик керак, дея уни ишонтирдим. Ширинча касаллигини даволаш вақтини ҳам белгилаб қўйган, ваҳоланки, бундай ишларда ёлгон гапириш яхши эмас, зотан гап сафарни фақат бир кечагагина кечиктириш устида кетмоқда эди. Бундан ташқари, назаримда, қироличани огоҳлантириб қўйилиши лозим бўлса керак. Бу гапни айтганимда қирол тундлашиб, таъби хира бўлди. Мен қиролича ҳақида гап очганимдан афсусландим, айниқса у ғамгинлик билан:

— Сен бу ерда қолаётган Ланселотни унутмоқдасан. Ҳолбуки, Ланселот шу ерда экан, қиролича қиролнинг кетиши билан ҳам, келиши билан ҳам иши бўлмай қолади,— деганида қаттиқ хижолат чекдим.

Албатта, мен шу заҳотиёқ гап мавзусини ўзгартирдим. Гиневранинг гўзаллигига тараф йўқ, аммо бу хоним ўзига етарлича енгилоеқ эди. Мен ўзимга тегишли бўлмаган нарсага ҳеч қачон аралашмаганман, лекин қироличанинг хулқи менга ёқмайди ва бу ҳақда баён қилишга тортиниб ўтирмайман. У бир неча бор мендан: «Сэр Хўжайин, сиз мабодо сэр Ланселотни кўрмадингизми?» деб сўраган. Мабодо унинг қиролни сўраган жойи бўлса ҳам бордир-у, лекин ўша дам мен узоқроқда бўлсам керак, эшитмаганман.

Ширинчадан даволаш учун тўла қониқарли шароит туғдирилди. Ҳамма нарса бадастир ва мутаассирона эди. Қирол тахтиравонда ўтирар, атрофини лозим бўлган барча либосларини кийиб олган руҳонийлар ўраб олган. Ҳаммадан кўркамроқ жойда савлат тўкиб фирибгар—табиблар тоифасидан бўлмиш дарвеш Маринэл ўтирар ва қиролга беморларни таништирар эди. Ерда то эшикка-

ча бўлган жойни эгаллаб беморлар ўтирар, баъзилари эса ётиб олган эдилар. Бу манзара худди атайлаб тайёрлаган сахнадаги томошага ўхшаб кетарди, аслида буни ҳеч ким жўрттага тайёрламаган саккиз юздан кўпроқ бемор йиғилганди. Даволаш иши суст борарди, бу нарса мени унчалик қизиқтирмас, чунки мен илгари ҳам шу каби удумларнинг гувоҳи бўлган эдим. Бу маросим аллақачон жонимга теккан бўлса ҳам, одоб юзасидан охиригача чидаб ўтиришга мажбур эдим. Даволаш шунга асосланадики, бу каби беморлар тўдасида кўпчилик ҳаёлида ўзини касал деб ўйлар, бошқалари сохта беморлар бўлиб, улар қиролнинг қўл уришидек чексиз шарафга сазовор бўлиш ёки қиролнинг қўл чўзганида узатган тангаларидан олиш иштиёқида эдилар. Бу олтин танга долларнинг учдан бир улушига тўғри келади. Агар сиз ушбу тангага ўша замонларда ўша мамлакатда нималар харид қилиш мумкинлигини билсангиз ва ширинча касали билан ҳали гўрга кирмаган барча беморларни ҳисобга олсангиз, бу каби ҳар йилги даволашлар хазинага сезиларли даражада зарар келтиришига ва хазина бу чиқимларни қоплаш учун солиқ тўловчиларни қандай шилишига тушуниб олардингиз. Шунинг учун мен хазинани ширинча касалидан ҳалос этишга азму қарор қилдим. Саргузашт ахтариб Камелотдан чиқиб кетмасимдан бир ҳафта бурун даволашга ажратилган пулларнинг еттидан олти қисмини хазинада қолдиртирдим, еттинчи қисмидан эса беш центлик никелли чақалар зарб қилдирдимда, ҳаммасини олтин зарб департаментининг катта Клеркининг қўлига топширдим, токи у олтин танга ўрнига беморларнинг қўлига ана шу никель чақаларини тутқазсин, деб. Никелимиз унчалик сероб бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда етиб қолар деган умиддаман. Одатда қалбаки танга зарб ётиш тарафдорӣ эмасман. Лекин ушбу вазиятда менимча юз-хотирга ўрин йўқ, чунки гап, ҳар қалай, тортиқ устида боряпти... Вино тақсим қилаётган бўлсанг, унга бир оз сув аралаштирсанг бўлади. Мен ҳар доим шундай қиламан. Мамлакатдаги муомалада бўлган эски олтин ва кумуш тангаларнинг талай қисмининг келиб чиқиши номаълум эди. Ҳамма тангалар нотўғри шаклда, бир ҳафталик тўлин ойдан думалоқроқ эмасди, улар қуйилмаган, зарб қилинган бўлиб, қўлдан-қўлга ўтавергани боис сийқаси чиқиб кетганидан, ёзувлари ўчиб кетган, қандайдир тирналганга ўхшаб, ўқиб бўлмай қолган эди. Шул сабаб бир тарафида қиролнинг, иккинчи тарафида Гиневранинг тасвирига ўхшаш сурат чизилган,

ҳамда бирор бир диний сўзлар ёзилгани аниқ, ялтироқ, янги никель тангалар даволаш хусусияти қимматбаҳо червонлардан кам эмас, билъакс ширинча беморларга кутроқ ёқади деб ўйлардим. Адашмабман, фикрим тўғри чиқди. Бу сафарги беморларга биринчи марта тажриба-мизни қўлладик, ишимиз ўнгидан келди. Бир талай маблаг иқтисод қилинди. Мана, рақамларга қаранг: 800 бемордан 700 таси қиролнинг қўли тегишига мушарраф бўлди. Аввалги баҳода бу нарса давлатга 240 долларга тушган бўларди, янги баҳода биз салкам 35 доллар сарфладик ҳолос, биргина тадбирдан 200 доллардан ортиқ иқтисод қилинди. Бу ўзгаришнинг аҳамиятини тушуниш учун бошқа рақамларга эътибор беринг. Миллий даромаднинг йиллик харажати мамлакатдаги ҳар бир кишини катта ёшдаги эркак ҳисобида олганимизда барча аҳолининг ўртача уч кунлик иш ҳақига тенг келади. 60.000.000 лик миллатнинг ҳар бир аъзоси ўртача кундалик иш ҳақи 2 доллардан деб олайлик: уч кунлик умумий иш ҳақи 360.000.000 долларга тенг бўлади — ана шу пул ҳукуматнинг бир йиллик харажатини қоплай олади. Менинг ватанимда бу пулларни давлат пошлинаси ҳисобига йиғиб оларди, ҳолбуки фуқаролар бу пулларни четдан мол олиб келаётган чет элликлар тўлайди, деб ўйлашарди ва бу фикр уларга тасалли берарди. Аслида эса бу пулни Америка халқининг ўзи тўларди, зотан, бу пул америкаликлар ўртасида шундай тенг тақсимланган эдики, юз миллион доллар эгаси ҳам, қора ишчининг гўдаги ҳам бир йилда бир хил — 6 доллардан тўлар эди. Назаримда, бундан ортиқ тенглик бўлмаса керак. Бу ерда эса Ирландия билан Шотландия Артурга хирож тўлайди ва Британия ороллари умум аҳолисининг сони 1.000.000 га яқинлашиб қолган эди. Ҳунарманд бир кунда овқати-га етадиган 3 центни топади. Бинобарин, ҳукуматнинг миллий сарф-харажатлари бир йилда 90.000 долларга ёки ҳар кунига 250 доллардан тенг келади. Шундай қилиб, ширинча даволанадиган кун олтинни никелга алмаштириб, мен ҳеч кимни ранжитмадим, бирортасининг ҳафсаласини пир қилиш у ёқда турсин, ҳатто манфаатдор шахсларни хурсанд қилдим ва давлат ҳазинаси учун ўша кунги барча давлат харажатларининг бешдан тўрт қисмини тежаб қолдимки, менинг давримдаги Америкада бу пул 800.000 долларни ташкил этган бўларди. Ушбу алмашишни бажо келтирар эканман, олисдаги манбадан баҳраменд бўлган доноликка — ёшлик даврим донолиги-га амал қилдим, зеро, ҳақиқий давлат арбоби келиб чи-

қиши қанчалик паст бўлмасин доноликка безътибор бўлмаслиги лозим. Ёшлигимда ёввойилар учун дин тарғиботчиларининг товоқчаларига ташлаш учун беришган тангаларни йиғиб қўйиб, ўрнига тугмачаларни ташлар эдим. Нодон ёввойилар учун танга ташладингми, ёки тугмачами барибир, менинг учун эса тангалар тугмачалардан афзалроқ эди. Шу йўсинда сих ҳам куймасди, кабоб ҳам — ҳеч ким зарар кўрмасди.

Маринэл беморларни биринчи бўлиб қабул қиларди. У ҳар бирини қўлидан ўтказар, башарти, бемор тафтишга бардош беролмаса ҳайдаб юборишарди, бардош берса, қирол ёнига олиб боришар эди. Кашиш: «Жафокаш ҳазратнинг узатилган қўлларидан шифо топсин», дер эди. Шу орада қирол дуо-фотиҳа садолари остида ярага қўл теккизарди: даволаш шу билан тугарди. Қирол тангани беморнинг бўйнига осиб қўярди ва унга рухсат берар эди. Хўш, сизнингча бемор шу билан шифо топиб кетадими? Шубҳасиз... Агар бемор қаттиқ ихлос қўйса унга ҳар қандай алдов ҳам шифо ато, этиши мумкин. Астолат ёнида қўнғироқхона бўларди, бир куни ўша жойда ғозларини боқиб юрган қиз бола олдиға биби Марьям келибди. Бунн қизчанинг ўзи гапириб берган. Қўнғироқхонага ана шу воқеани тасвирловчи сурат илиб қўйиншган. Сурат шундай эдики, беморлар унинг олдиға боришн хавфлидек туюларди, аммо, аксинча, ҳар йили минглаб шикастланган, хасталанган беморлар шу сурат ҳузурига ибодатга келишиб, соғайиб кетишади. Бу ҳақда менга сўзлаб беришганда ишонмадим албатта, лекин ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганнимдан кейин, ишонмай иложим йўқ эди. Шифо топаётганларни ўзим кўрдим, ҳақиқатан ҳам соғайиб кетишарди, бу ерда кўзбўямачилик йўқ эди. Мен бир неча йиллар давомида Камелот ёнида учраган қўлтиқтаёқли чўлоқлар шу сурат олдида ибодат қилиб бўлишиб, қўлтиқтаёқларини ташлаб чўлоқланмай кетишганини ўз кўзим билан кўрганман. Қўнғироқхона ёнида уйилиб ётган бир тўп қўлтиқтаёқ ҳам бунинг жонли гувоҳи бўла олади.

Баъзи жойларда табиблар бевосита беморнинг руҳиятига таъсир этиб, бир оғиз сўз айтмай даволасалар, бошқа мутахассислар беморларни бир хонага йиғиб олиб дуо ўқишар, дину имонларига мурожаат этишар ва шу аснода даволашар эди. Мабодо, пиринчани даволамайдиган қиролни учратиб қолсангиз, унинг тахтини мустаҳкам қилиб турган энг бебаҳо хурофот — ҳукмдорлигининг илоҳийлиги ўз кучини йўқотган, деяверинг. Ёшлик йил-

ларимда Англия ҳукмдорларм ширинчани қўл теккизиб даволамай қўйиб чакки қилишган, ҳолбуки, шундай қилсалар, элликдан қирқ бештасини даволашга муяссар бўлар эдилар.

Мана, уч соат бўлибдики, кашиш минғирлар, кўнғилчан қирол эса узугини яраларнинг кўзига теккизар, аммо беморлар тўдаси камаймас эди. Бу нарса кўнғилимга уриб кетди. Мен қирол тахтиравонининг нарироғидаги очиқ дераза олдида ўтирардим. Беш юзинчи бемор ўзининг жирканч ярасини кўрсатиб, қирол ҳузурига келар ва: «Жафокаш ҳазратнинг узатилган қўлларида шифо топсин деган хитоб беш юзинчи марта янграр эди, шу пайт қўққисдан дераза ортидан ёш боланинг кўнғироқдай жарангдор овози янгради-ю, шу заҳоти мени ўн уч аср илгари олиб кетди:

— Камелотнинг «Ҳафталик Осаннаси» ва «Адабий Вулқони!» Энг сўнгги нашр! Икки цент, холос! Азиз-авлиёлар Водийсида содир бўлган мўъжизанинг тўла ҳисоботи!

Қиролларнинг энг буюғи бу — газетачи-болакай эди. Бироқ кўп кишилиқ халойиқ орасида бу улуғвор пойқадамнинг аҳамиятини, бу қудратли сеҳргарнинг ўз таъсирини дунёга қанчалиқ ўтказишини фақат ўзимгина тушунар эдим, холос. Мен ташқарига танга ташлаб газетани олдим. Газетачи, — барча газета ташувчиларнинг Одам атоси менга қайтимини олиб келиш учун муюлишга ўтиб, ғойиб бўлди. Газетани қайта кўриш ниҳоятда ҳузурли эди, лекин шу нарсани эътироф этишим лозимки, биринчи саҳифасидаги сарлавҳаларга кўз югуртириб, ҳайратимдан донг қотиб қолдим. Мен иззат-эҳтиром, ҳурмат, хушомадгўйликнинг юқумли муҳиtida жуда кўп яшаганим учун қўйидагиларни ўқиганимда аъзойи-баданим жимирлаб кетди:

АЗИЗ-АВЛИЕЛАР ВОДИЙСИДАГИ БУЮК ВОҚЕАЛАР

Булоқ бекилиб қолди

Қари Мерлин бор-йўқ маҳоратини ишга солди-ю, аммо уддасидан чиқолмади!

Лекин Хўжайин бир зарб билан ғалабага эришди!

Жаҳаннам оловининг портлашлари, паға-паға тутун ҳамда момақалдиरोқ гулдуриси остида мўъжизакор булоқ суви отилиб чиқа бошлади!

Бутун товуқхона тўзиб кетди! Тасаввур этиб бўлмайдиган қувонч!

Ва ҳоказо, ва ҳоказо. Ҳаддан зиёт баландпарвоз сўзлар. Бир вақтлар шундай сарлавҳалар ёқарди, уларда ҳеч қандай беадабгарчилик аломатларини сезмасдим, ле-

кин энди кўзимга хунук кўринмоқда эди. Арканзасда чиқадиган машҳур журналимизга ўхшаб кетди, аммо бу ер Арканзас эмас-ку! Буям майли-я, охиридан иккинчи қатордаги киноя дарвешларга қарата отилган тош бўлиб, бу уларни биздан совутиши мумкин. Умуман, газетанинг руҳи ҳаддан ортиқ енгилтак ва бир қадар жир-такироқ эди. Афтидан, ўзим сезмаган ҳолда дунёқарашим ўзгариб кетганга ўхшайди. Майда-чуйда беадабгарчиликлар ҳам жигимга тегадиган бўлиб қолибди. Ёшлигимда эса бундай жумлалар жимжимадор юборалар каби менга хуш ёқарди. Газетада кўп учрайдиган қуйидаги мақола ҳам менга ёқмади.

МАҲАЛЛИЙ ТУТУН ВА КУЛ

Утган ҳафта сэр Бальморал Мервейснинг чўчқахонасидан жануброқдаги ботқоқлик орқасида сэр Ланселот кутилмаганда қария қирол Агриванс Ирландскийни учратиб қолди. Беванинг ахбори учун.

3-экспедиция келаси ойнинг бошларида сэр Саграмор Матлубни ахтариш учун жўнайди. Экспедицияга машҳур рицарь Алвои Яйлов раҳбарлик қилади. Унга иш кўзини биладиган, зеҳни ўткир ва хушмуомала сэр Персант Индийский ҳамда сэр Паламид Сарацин ҳамроҳлик қиладилар. Бундай йигитлар билан шунчаки томоша эмас, балки жиддий иш чиқишига ишонса бўлади.

«Осанна» ўқувчилари шаҳримиздаги «Буқа ва Камбала» карвонсаройида тўрт ҳафта яшаб, ўзининг одоблилиги ва ширинсуханлиги билан ҳаммани ўзига ром этган хушрўй ва халққа танилган сэр Чарол Галльскийнинг уйига жўнаб кетаётганидан хабар топиб, ранжидилар. Шаҳримизга яна кел, Чарли!

Мафтункор Водий ёқасида баҳайбат Сертугун Сўйил билан жангда ҳалок бўлган герцог Корнваллийскийнинг ўғли сэр Даманони дафн этиш маросимини тобутсозларнинг ифтихори, марҳум билан видолашув маросимини ўрнига қўйишда бажонидил хизматкорлик ва удабуронликда тенги йўқ Мебл бошқариб турди. Уни синаб кўр.

«Осанна»нинг редакторидан то ҳарф терувчисигача, барча ҳодимлари лорд сарой сенешали маҳрами Учинчи Ердэмчисига бир неча ликопча мазали музқаймоқ учун чин юракдан ташаккур билдирадилар, зеро, тотиб кўрганларнинг миннатдор кўзалари ёшланиб кетди. Бу яхшилигиниғизни унутмаймиз. Раҳбарлар мансабини ошириш учун номзод ахтаришаётганда «Осанна» ўз хизматини аямайди.

Жанубий Астолатдан келган демуазел Ирен Дьюлеп шаҳримизда, Жигар кўчасида, Молсотарлар Ошхонасининг очиқкўнгил хўжайини бўлмиш ўз амакисиникида меҳмон бўлиб турибди.

Мўйна ошловчи Бернер-кичкина уйига қайтиб келди ва отпусका вақтида шаҳар атрофидаги темирчилик устахоналарида ишлаб, ўз ҳунарини камолга етказди.

Унинг эълонларига қаралсин.

Ҳар ҳолда ибтидоси ёмон эмас, шундоқ бўлса ҳам кўнглим тўлмади. Менга кўпроқ «Сарой хроникаси» ёқди: унинг содда, одоб руҳи билан суғорилган оҳанги

юқоридаги беадабгарчиликлардан кейин руҳимни бир оз кўтарди. Лекин янаям дурустроқ бўлиши мумкин эди. Албатта минг ҳаракат қилсанг ҳам, сарой хроникасига ранг-баранг тус бериб бўлмаслигини яхши биламан. Зеро, бир хилда кечадиган сарой ҳаётини бўяб кўрсатиш йўлидаги барча ҳаракатлар зое кетади. Энг яхши ва ягона оқилона йўли — такрорий воқеаларни турли шакл билан беамоқ. Ҳар бир фактни яланғоч ҳолда келтиринг-да, сўнгра уни янги иборалар либосига кийинтиринг. Бу кўзни алдайди: факт янгидек туюлади, назарингизда саройда ҳаёт қайнаётгандек бўлиб туюлади. Қизиқиб кетасиз-да, бир челақ ёвгон ҳўрдани ичиб юборганингизни ҳам сезмагандек мақолани бошдан-оёқ иштаҳа билан ҳазм қилиб юборасиз. Кларенс фойдаланган услуби жуда ўринли, содда ва ўзига хос, лўнда ва нухта эди-ю, бироқ қуйидаги имкониятлардан фойдаланмаган:

САРОЙ ХРОНИКАСИ

Душанба	куни	қирол	хиёбонда	сайр	қилди
Сешанба	»	»	»	»	»
Чоршанба	»	»	»	»	»
Пайшанба	»	»	»	»	»
Жума	»	»	»	»	»
Шанба	»	»	»	»	»
Якшанба	»	»	»	»	»

Хуллас, газетадан хурсанд эдим. Саҳифаларида баъзи бир техник камчиликлар кўзга ташланиб турса ҳам, умуман арканзаслик корректорлар, айниқса, қирол Артур замонаси учун етарли даражада маъқул эди. Имлонинг ҳам, фикрнинг баён этилиши ҳам хийла нуқсонли бўлса-да, бунга эътибор бермадим. Ўзимда ҳам бу каби камчилик йўқ эмас, ҳолбуки этаги йиртиқ одам ёқаси йиртиқ устидан кулмайди.

Мен адабиётни шунчалик соғинган эканманки, газетани бир ўтиришда еб юборгудек эдим, лекин энди бошлашим билан роҳиблар мени ўраб олиб, саволга кўмиб ташлашди: «Бу ғаройиб нарса нима? Нимага ишлатилди? Дастрўмол эмасми? Епинчиқми? Кўйлакнинг бир бўлагими? Нимадан тайёрланган? Жуда юпқа, жудаям нозик ва шундай шилдирайдики. Пишиқ нарсами, ёмғир тегса айниб қолмайдими? Бу ёзувми ёки безакми?» Бу ёзув деб фараз қилишарди, чунки лотинча ва жиндек грекча ўқишни биладиганлар баъзи ҳарфларни таниган бўлсалар-да, лекин нима эканига ақллари етмасди. Мен уларга иложи борича жўнроқ тушунтиришга ҳаракат қилдим:

— Бу оммабоп газета. Газетанинг маъносини кепиңги сафар тушунтириб бераман. Бу мато эмас, қоғоз. Вақти келиб қоғоз нималигини ҳам тушунтираман. Ундаги сазрлар ҳақиқатдан ҳам ҳарфлар, уларни ўқиш керак. Ҳарфлар қўлда ёзилан эмас, босилган. Бири бирига икки томчи сувдек айнан ўхшаш шу каби варақлар минглаб нашр этилган.

Ҳаммалари бараварига ҳайратга тушиб хитоб қилинди:

— Минглаб! Жуда катта меҳнат талаб қилади-ку! Кўпчиликнинг бир йиллик иши-я!

— Йўқ, катта ва кичик учун ҳам бир кунлик иш.

Роҳиблар чўқиниб олишди-да, гўлдираб калима ўғиришди.

— Мўъжиза, ажиб мўъжиза! Сеҳрли қудратингдан!

Уларга тушунтириб ўтирмадим. Мен фақат қирилган бошларини чўзганларга эшитиладиган қилиб булоқнинг қайта ишга туширилиши ҳақидаги мўъжизаноманинг бир парчасини тингловчиларнинг ҳайрат ва хитоблари остида секин ўқиб бердим.

— О-о! Айни ҳақиқат! Таажжуб, таажжуб! Ажабо, воқеанинг айнан ўзи тасвирланган-а!

— Бу ғаройиб нарсани ушлаб, у ёқ-бу ёғини қараб чиқса бўладими? Эҳтиёт қиламиз.

Рози бўлдим. Улар газетани худди осмондан тушган муқаддас нарсасдек авайлаб, эҳтиром билан қўлга олишди, пайпаслаб силаб кўришди, беқиёс ҳарфларга маҳлиё бўлиб тикилишди. Бу эгик бошлар ва маҳлиё бўлган кўзларга қараб мен ҳузур қилар эдим! Зотан, газета меҳнатининг самараси ва сўзсиз, ҳайрат, хитоб ва қизиқишлар меҳнатимга тан беришдек маънони англатмайдими? Мен янги туғилган чақалоқни бошқа бир одам, — дугонасими ёки бегонами барибир, — ўзга бир аёллар қўлга олиб оламини унутиб юбориб, гўдакка шавқ-завқ ва ҳавас билан тикилганларида она ўзини қандай ҳис этишини энди англадим. Мен бу ҳиссиётнинг асл маъносига, ҳатто қирол, фотиҳ ёки шоирнинг ҳар қандай мағрурона шон-шухрати ҳам бу каби ҳузур, бу каби чексиз тўла бахт ҳиссини бағишлай олмаслигига энди тушуниб етдим.

Даволаш маросимининг охиригача менинг газетам қўлдан-қўлга кўчиб, улкан зални кезар ва мен бахтиёр нигоҳимни ундан узмай, жойимда қимирламай, роҳат қилиб ўтирардим. Дарҳақиқат, жаннат лаззатини тотдим, эҳтимолки бундай лаззатни бошқа тотиб ҳам кўрмасман.

ЯНКИ БИЛАН ҚИРОЛНИНГ МАХФИЙ САЙРИ

Ётиш олдидан мен қиролни ўз оромгоҳига кузатиб қўйдим ва сочини қайчилаб, оддий одамлар қандай кийиниб юришларни кўрсатдим. Оқсуяклар сочларини олд томонини қирқтиришарди-ю, орқа томони елкаларигача осилиб тушса ҳам, қирқмас эдилар, фуқаро эса сочини олд ва орқа томонини ҳам қирқтириб юарди, қуллар мутлақо олдирмас, сочлари бетартиб ўсиб кетаверар эди. Мен қиролнинг бошига тувак кийдирдим-да, ташқарида осилиб қолган кокилларини қирқиб ташладим. Соқол-мўйловини ҳам шу йўсинда қирқдим. Мен қиролнинг соч-соқолини иложи борица нотекис қиртишлашга ҳаракат қилдим ва ҳаракатларим зое кетмади. Қинғир-қийшиқ олинган соч-соқолли қиролнинг роса хунугини чиқариб юбордим. Бесўнақай ковуш ва жигарранг қўпол матодан тикилган бўйнидан то тўпиғигача осилиб тушадиган кўйлакни кийганида эса мамлакатнинг энг кўркам йигити ўртаминена, кўримсиз бир одамга айланди-қолди. Иккаламиз ҳам бир хилда соч-соқолимиз қирқилган, кийинган бўлиб, майда фермер ёки иш бошқарувчиси ёки қўйчивон, ё бўлмаса аравакаш, хоҳласангиз қишлоқ ҳунармандига ҳам ўхшаб кетардикки, зеро бунақа кийимни барча камбағаллар киярди, чунки бу кийим ҳам арзон, ҳам пишиқ эди. Жудаям қашшоқ одам учун бу кийимлар арзон демоқчи эмасман, аксинча, эркак одам учун бундан ҳам арзон кийимнинг ўзи бўлмайди. Мато, ўзингиз билгандек, хонаки эди.

Биз қуёш кўтарилишидан бир соат бурун ҳеч кимга сездирмай, аста жўнаб қолдик. Қуёш қиздиргунга қадаф саккиз-ўн чақирим йўл босиб қўйдик, ва аҳолиси сийракроқ бир жойга етиб бордик. Орқалаб олган қопим оғир экан. Қоп қирол деҳқонларнинг овқатига аста-секият кўниккунча тамадди қилиб туриши учун лозим бўладиган озиқ-овқат билан тўлдирилган эди.

Мен йўл четидан қулай бир жойни танладим-да, қиролни ўтқазиб, бир оз егулик нараса бердим. Сўнгра сув топиб келаман деб кетдим. Ростини айтганда, холи ўтириб дам олмоқчи эдим. Қирол ҳузурида доимо, ҳатто кенгаш мажлиси вақтида ҳам, тик туришга мажбур эдим. Аҳён-аҳёнда мажлис бир неча соатга чўзилиб кетиш ҳоллари бундан истисно. Мажлис чўзилиб кетган кезлари менга суянчиқсиз, тўнкарилган новадек, қулайлиги тиш оғригидек, курсига ўтириш рухсат этиларди. Мен бу одатни

бирданига бузмоқчи эмас, бунга қиролни секин аста ўргатмоқчи эдим. Энди эса барибир бегоналар ҳузурида иккаламиз ҳам ўтиришимиз мумкин. Бироқ иккаламиз холи қолган вақтимизда: эҳтиёжсиз ўзимни қирол билан тенг қўйишим, ҳар қолда, сиёсату одобга тўғри келмайди.

Мен уч юз қадам нарироқда чашмага дуч келиб, ўша жойда дам ола бошладим, бир пайт, орадан йигирма минутлар вақт ўтганидан сўнг бирдан гўнгир-гўнгир овоз эшитилиб қолди. «Хавотир бўлишнинг ҳожати йўқ, — деб ўйладим ичимда. — Деҳқонлар ишга кетишаётган бўлса керак. Деҳқондан бошқа ҳеч ким бунчалик эрта турмайди.» Лекин бир оздан кейин йўл муюлишидан башанг кийинган аслзодалар бўҳча ортилган хачирларда хизматкорлари билан чиқиб келишди. Мен сапчиб турдим-да, буталар орасидан ўқдек ғизиллаб кетдим. Бу одамлардан илгари қирол олдига етиб боришади, деган хавотирда эдим. Лекин вазият одамга куч ато этиши ҳам мумкин... тирда эдим. Лекин вазият одамга куч ато этиши ҳам мумкин... Мен бор кучимни йигиб, ўпкамни ҳавога тўлдирганча югуриб кетдим. Жуда вақтида етиб борган эканман.

— Афу этасиз олампаноҳ. Бироқ ҳозир такаллуфнинг, вақти эмас. Туринг! Турақолинг, қандайдир аслзодалар келишмоқда.

— Хўш, нима бўпти? Келишса келишаверсин.

— Лекин, ҳазратим, сизни кўрмасликлари лозим. Туринг! Улар ўтиб кетгунга қадар бош эгиб туринг. Ахир, сиз деҳқонсиз.

— Гапинг тўғри. Бу нарса хаёлимга ҳам келмапти. Мен Галлия билан бўлажак катта уруш режасини ўйлаб, хаёлим фаромуш бўлибди. У шошилмай аста ўрнидан турди. Бундай ҳолларда деҳқон бундай имиллаб ўтирмаган бўларди. — Сен устимга қўққисдан ёпирилиб келиб буюк хаёлларимни тўзгитиб юбординг...

— Эҳтиёт бўлинг, олампаноҳ! Диққат! Бошингизни эгинг! Пастроқ! Янаям!

Қирол астойдил ҳаракат қилди, лекин унчалик ўхшата олмади. Унинг бош эгиши Пизадаги қулаётган минорадан нари ўтмасди. Буни бошқача тасвирлаб бўлмайди. Унинг беўхшов бош эгиб туришини кўрган сипоҳилар бирин-кетин ҳайратомуз ҳўмрайдилар ва энг охирида келаётган башанг кийимли хизматкор қамчинни энди кўтарган ҳам эдики, мен ўртага тушиб зарбани ўзимга олдим. Ҳаммаларининг масхараомуз қаҳқаҳалари остида мен қиролни тинчита бошладим. У базўр ўзини босиб

олди, лекин кўринишдан отлиқларни бир ямлаб ютиб юборгундек важоҳатда эди.

— Бизнинг саргузаштларимиз бошланмасданоқ тугаб қолиши мумкин эди,— дедим.— Биз бу қуроли босқинчиларга бас келолмасдик. Модомики, ниятимизнинг амалга ошишини истар эканмиз: нафақат ташқи кўринишимиз, балки юриш-туришимиз ҳам деҳқонларга хос бўлиши лозим.

— Доно гап, эътироз билдирилмайман. Хўш, қани олға, сэр Хўжайин! Мен маслаҳатиятнинг инобатга оламан ва унга, иложим борича, амал қилишга ҳаракат қиламан.

У сўзининг устидан чиқди. Иложи борича ҳаракат қилди, бироқ кўпчиликда ундан кўра яхшироқ чиқарди. Мабодо сиз ўзини ўққа-чўққа ураётган, шўх, бепарво, тиниб-тинчимас болани ва хавотир билан унинг орқасидан соядек парвона бўлиб, гоҳ чўкиб кетиш, гоҳ бўйинини синдириб олиш хавфидан асраб-авайлаётган онани кўриб қолсангиз—мен билан қиролни кўргандек бўласиз.

Агарда бундан кейин бошимдан нелар кечишини олдиндан билганимда борми, унда... Кимдә-ким қиролни мужик қилиб кўрсатиб кун кўрмоқчи бўлса, кўраверсин, мен, яхшиси, йиртқишларни олиб юраман, қайтанга бе-хавотирроқ, деган бўлар эдим. Дастлабки уч кун қиролга хонадонларга киришига ҳам рухсат бермадим. Аввал бошда биз хилват, овлоқ йўллардан юриб, одамларнинг кўзи камроқ тушадиган карвонсаройларда тўхташга мажбур бўлдик. Рост, қирол жуда ҳаракат қилар эди-ю, бундан нима фойда? Ишимиз ўнгидан келмасди.

Қирол нуқул энг нобоп жойларда ҳар хил қилиқлар чиқариб, мени ташвишга солгани солган эди. Буни қарангки, иккинчи кун оқшомга яқин у кутилмаганда бариининг остидан ханжар чиқариб қолса бўладими.

— Ё худойим-ей, ҳазратим, бу нарсани қайдан олдингиз?!

— Кеча кечқурун карвонсаройда, бир қароқчидан олдим.

— Қайси шайтон сизни мажбур этди?

— Биз қанча-қанча хавфу хатардан ҳийла билан — сенинг ҳийланг туфайли қутулиб қолдик. Лекин ёнимизда қурол бўлса, ёмон бўлмасди, деб ўйладим. Оғир дамда ногаҳон сенинг ҳийланг иш бермай қолиши мумкин.

— Бироқ бизнинг табақадаги одамларга қурол олиб юриш ман этилган. Оддий деҳқондан ханжар топиб олган лорд ёки бошқа бир одам нима дейди?

Бахтимизга яқин атрофимизда ҳеч ким йўқ эди. Мен уни аранг ханжарни ташлаб юборишга кўндирдим. Лекин ўзини ҳалок этиши мумкин бўлган гулдор ўйинчоқни ташлатиб юборишга болани кўндириш бундан енгилроқ бўларди. Биз ёнма-ён индамай, ҳаёл суриб борардик. Ниҳоят қирол:

— Башарти хавфли нарсани ўйлаб қўйганимдан бохабар экансан, нима учун мени илгари огоҳлантириб қўймайсан? — деб қолди.

Бу савол мени ўйлантириб қўйди. Қандай жавоб беришимни ҳам билмасдим, ва ниҳоят табиий жавоб қилдим.

— Лекин, ҳазратим, нимани ўйлаганингизни мен қаёқдан билай?

Қирол тўхтади ва менга ҳайрат билан тикилиб, томоқ қирди.

— Мен сени Мерлиндан ҳам қудратлироқсан, деб ўйлагандим. Зеро, сеҳргарликда сен ундан ўтиб тушдинг, бироқ пайғамбарлик қилиш сеҳргарликдан афзалроқ. Мерлин—пайғамбар.

Хато қилганимни тушундим. Мушкул вазиятдан қутулиб чиқиш даркор. Яхшилаб ўйлаб олганимдан кейин аста режа туздим-да, дедим:

— Олампаноҳ, сиз менга тушунмабсиз. Ҳозир тушунтириб бераман. Икки хил пайғамбарлик мавжуд. Бир хили яқин келажакда бўладиган воқеаларни айтиб бера оладиган қобилиятга, бошқаси асрлар оша рўй беражак воқеаларни башорат қила оладиган қобилиятга эга. Сизнингча қай бири қудратлироқ?

— Албатта кейингиси.

— Тўғри. Мерлинда шундай қобилият борми?

— Қисман бор. У менинг таваллудимни ва қирол бўлишимни туғилмасимдан йигирма йил илгари башорат қилган.

— Бундан бу ёғини ҳам башорат қилдими?

— Ҳаракат ҳам қилиб кўрмади.

— Эҳтимол, бундан ортйғига кучи етмас. Ҳар бир пайғамбарнинг ўз чегараси бўлади. Баъзи буюк пайғамбарларнинг чегараси — юз йил.

— Ўйлайманки, бундайлари кам бўлса керак.

— Бундан буюкроқ чегараси тўрт юз ва олти юз йил бўлган иккита пайғамбарнинг ва бирининг қудрат чегараси етти юз йилга тенг бўлгани бор эди.

— Тавба, таажжуб!

— Лекин улар менинг олдимда ип эшолмайди!

— Наҳотки? Сен шундай улкан вақт уммони оша кўра оласанми, худди...

— Етти юз йилми? Ҳазратим, менинг пайғамбарона нигоҳим, мисоли бургут нигоҳидек ва мен ўн уч ярим асрдан кейин нима бўлишини аниқ биламан.

Қиролнинг бақадек анграйиб қолганини бир кўрсангиз эди! Кўзлари косасидан чиқаёзди. Биродарим Мерлин ер билан яксон қилинган эди. Бу ўлка одамларига ҳеч нарсани исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ — улар сўзларингизга шундоғ ҳам ишонаверадилар. Бирорта ҳам асоссиз даъвога шубҳаланиб ўтириш уларнинг хаёлларига келмайди.

— Иккала пайғамбарона қобилият ҳам менда бор, — дея гапимда давом этдим. — Мен узоқни ҳам яқинни ҳам каромат эта оламан, фақат бунинг учун руҳиятимни ўзгартиришим лозим. Лекин одатда кўпинча узоқ келажакни башорат этаман, чунки яқин келажакни айтиб ўтиришни ўзимга муносиб деб билмайман. Бу нарсалар кўпроқ, ҳамкасбларимизнинг таъсири билан айтганда, майда-чуйда Мерлинга ўхшаш қўли калта бечораларга хосдир. Баъзан майда башоратлар ҳам қилиб туришим рост, лекин жуда кам. Азиз-авлиёлар Водийсига борганингизда сизнинг келадиган кунингиз ва соатингизни олдиндан айтиб берганим устида қанча-қанча миш-мишлар бўлганидан хабарингиз бордир.

— Албатта.

— Агарда сизнинг Водийга етиб боришингиз икки-уч кундан кейин эмас, беш юз йилдан кейин содир бўлганида, бу воқеани каромат қилиш менга ундан ҳам қулай бўлган бўлур эди.

— Ажабо, жуда қизиқ!

— Ҳа, тажрибали мутахассис учун беш секунддан кўра беш юз йил илгари каромат қилиш осонроқ.

— Ҳолбуки идрок билан мулоҳаза қилиб кўрилса, айни акси чиқиши даркор. Узоқдан кўра яқинни башорат этиш беш юз марта осонроқдек туюлади, чунки яқин бизга шунчалик яқинки, оддий одам ҳам уни олдиндан кўра олади. Шуни эътироф этиш лозимки, пайғамбарона истеъдод гаройиб тарзда оғирни енгилга ва енгилни оғирга айлантириб эҳтимолликка зид бўлмоқда.

Қиролнинг зеҳни ўткир эди. Буни ҳатто деҳқоннинг қалпоғи ҳам яшира олмасди. Бу каллага ҳатто темир калпоқ кийгизиб қўйсангиз ҳам, сал миясини ишлатса қиролнинг калласи эканлиги билиниб қолади.

Бошимга яна бир ташвиш тушди. Қирол жон жаҳди билан, худди ўзи шунча яшамоқчидек ўн уч асрдан кейин бўладиган воқеаларни билгиси кела бошлади. Жонимни жабборга бериб, унинг иштиёқини қаноатлантиришга ҳаракат қила бошладим. Илгарилари ҳам ўйла-масдан иш қилиб қўяр эдим, лекин ҳали ҳеч қачон ўзимни пайғамбар атаб, бунчалик аҳмоқона иш қилма-ган эдим. Шундай бўлса ҳам, бунинг ўзига яраша яхши томонлари ҳам бор. Пайғамбарга ақл керак эмас. Унинг кундалик ҳаётида ақл асқотиши мумкин, лекин касбий ишида ақл лозим бўлмайди. Пайғамбарлик дунёда энг хотиржам ҳунар. Каромат қилиш иштиёқингиз жўш уриб кетган пайтлари бузилиб қолмаслик учун ақлингизни бирон-бир соя-салқин жойга йиғиштириб қўясиз-да, тилингизга зўр берасиз. Тил ақл иштирокисиз салт ишлайверади, натижада, пайғамбарона каромат вужудга келаверади.

Ҳар куни йўлакай сайёҳ рицарларни учратар эдик, уларни кўрган қиролнинг жанговарлик шижоати қўзир ва агар мен ҳар сафар қиролни четга олиб чиқмасам у, албатта, гафлат босиб ҳозирги ҳолатига номуносиб гап-лар билан уларга мурожаат этган бўларди. У тўхтаб уларга тикилиб қарар, нигоҳида мағрурона ўт чақнар, жангари отдек бурун паррақлари кенгайиб кетар, назаримда, рицарлар билан жанг қилиш иштиёқида куйиб-пишар эди. Учинчи кун, мен икки кун бурун қамчи еганимдан кейин, ўйлаб қўйганим — эҳтиёткорлик чораларини кўрмоқ учун чошгоҳга яқин тўхтадим. Кўрмоқчи бўлган чораларим ўзимга у қадар ёқмасди, улардан жон деб воз кечардим-у, лекин бир воқеа уни эсимга туширди. Бепарвогина одимлар эканман, пайғамбарона башорат этиб, жағим тинмас, миям эса дам оларди, шу пайт бирдан илдизга қоқилиб, йиқилиб тушдим. Қўрқиб кетганимдан сал бўлмаса ҳушимдан айрилардим, лекин аста ўрнимдан туриб, халтамнинг оғзини ечдим. Халтадаги қутичада жунга ўралган динамит бомба бор эди. Йўлда бу нарсa жуда керак бўлиб қолиши мумкин. Балки, вақти келиб, ана шу бомба билан ниҳоятда фойдали мўъжиза кўрсатаман, деган ниятда эдим. Лекин уни доимо елкамда кўтариб юриш зарурияти гашимга тегар, қиролга эса кўтартиргим келмасди. Бомбани халтамдан олиб чўнтагимга солиб қўйдим. Худди шу пайт иккита рицарга кўзим тушиб қолди. Қирол ҳайкалдек мағрур донг қотиб, уларга тикилиб қолди. У, албатта, ўз ролини унутган ва четга чиқинг, деб огоҳлантириб улгур-

масимданоқ беихтиёр ўзини четга отди. Шиеда кетаётган жулдурвоқи деҳқонни босиб олмаслик учун рицарлар ўзини четга олишади, деб хаёл қилган эди. Шундай вазиятда ўзи ҳеч четга чиқардим, қиролни кўрган деҳқоннинг ўзи йўлдан қочишга шошилган бўлмасмиди? Нафақат деҳқон, ҳатто олижаноб рицар ҳам шундай қилган бўларди. Рицарлар қиролга мутлақо эътибор қилишмади, аксинча қиролнинг ўзи эҳтиёткорлик чорасини кўришга мажбур бўлди, йўқса рицарлар уни босиб ўтишлари, кейин уни боз устига мазах қилишлари ҳам мумкин эди.

Қиролнинг газаби қайнаб кетди ва ҳукмдорларга хос қаҳр билан уларни бўралаб сўка бошлади. Бир оз нари кетишга улгурган рицарлар тўхташди ва эгарда ўтирган жойларидан ҳайрат билан орқага қарашиб, шундай жулдурвоқилар билан ади-бади айтиб ўтиришга арзирмикан, дегандек ўйланиб қолдилар. Сўнг отларининг жилловини орқага буриб, биз томон бостириб кела бошладилар. Ҳар дам ғанимат эди. Мен уларга пешвоз чиқиб шундай болахонадор қилиб сўқдимки, бу сўкишим олдида қиролники шунчаки ҳазилдек бўлиб қолди. Бу сўкишни мен ўн тўққизинчи аср қаъридан олиб чиқдим, бунақа сўкиниш ўша асрда яхши йўлга қўйилган эди. Шиддат билан келаётган рицарлар дафъатан ўзларини тўхтата олмадилар. Улар қиролнинг олдида етиб боришган эди, лекин шу пайт отларини тик турғизиб мен томон ташландилар. Мен улардан анча берида турган эдим, дарров йўл четидаги катта харсангтошга тармашиб чиқа бошладим. Рицарлар ўттиз қадамча наридан узун найзаларини ўқталиб, дулбулғали бошларини эгиб олдилар, шу боис отларнинг ёли устидаги фақат қўшпарларни кўриниб турарди. Рицарлар тўдаси менга ёпирилиб келмоқда эди! Орамизда ўн беш қадамча масофа қолганда мен қатъий ишонч билан бомбани ирғитдим. Бомба отларнинг шундоққина тўмшуғи остига тушди.

Дарҳақиқат, жуда ажойиб, завқли манзара намоён бўлди! Бу худди Мисси́сипи дарёсидаги кеманинг портлашига ўхшаб кетди. Портлашдан кейин ҳам ярим соатча устимизга рицарлар, темир ва отларнинг майда-майда кўз илғамас бўлаклари ёмғирдек ёгилиб турди. Рицарлар от чоптириб келаётган жойда катта чуқур пайдо бўлган ва билишимча, бу чуқур деҳқонлар учун англашарсиз бир жумбоқ бўлади, албатта Чуқурнинг келиб чикиши ҳақидаги жумбоқни назарда тутмоқдаман, уни тўлдириш эса қийин эмас. Чунки бу иш маҳаллий бир

жаноб деҳқонларининг зиммасига тушади ва уларга сариқ чақа ҳам тўлашмайди.

Қиролга ҳаммасини ўзим тушунтириб бердим. Унга бу чуқурлик динамит бомбанинг иши дедим. Бу изоҳнинг қирол учун мутлақо зарари йўқ, чунки у барибир ҳеч нарсани тушунмади. Унинг тушунчасида энг ажойиб мўъжизадек, Мерднинг қарата отилган янги тошдек бўлиб акс этди. Мен қиролга яхшиси бу ҳодисани жуда камдан-кам ва фақат атмосферанинг қулай вазиятда содир бўладиган мўъжизаси деб тушунтиришни маъқул кўрдим. Йўқса у ҳар қулай пайтдан фойдаланиб ушбу мўъжизани қайтаргин, деб мени ҳоли-жонимга қўймасди, ҳолбуки, бошқа бомбам қолмагани сабабли бу мўъжизани қайтариш хоҳиши ҳам буткул йўқ эди.

XXVIII б о б

ҚИРОЛНИ ЎРГАТИШ

Тўртинчи куни тонг отарда эрталабки салқинда бир соат юрганимиздан кейин мен, қиролни ўргатиб олиш керак, деган қарорга келдим! Ортиқ бундай давом этиши мумкин эмас, қиролни қўлга олиб, астойдил қаттиқ интизомга ўргатмасам, акс ҳолда бирорта ҳам хонадонга кириб бўлмайди, ҳатто мушуклар ҳам уни ниқобланган сохта деҳқонлигини сезишлари мумкин. Мен дам олишни таклиф этдим-да:

— Олампаноҳ, кийимларингиз жойида, зотан улар ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди,— дедим.— Аммо кийимингиз билан ўзингизни тутишингиз орасида кўзга ташланадиган номутаносиблик бор. Қоматингизни ҳарбийларча тик тутиб, шоҳона гердайишингиз тўғри келмайди. Ҳаддан ортиқ кеккайиб, ҳаддан зиёд такаббурона қарайсиз. Шоҳона ташвишлар қадингизни дол этиб, бош эгишга ўргатмаган, оёқ остига қарашга мажбур этмаган, бошни ҳам қилиб, қадамни қатъиятсизлик билан босишга мажбур этадиган ваҳима қалбингизга шубҳа солмайди. Насабабсиз, чувринди одам умрбод оғир машаққатлар юки остида доимо икки букилиб юради. Сиз ҳам шунга ўрганишингиз даркор. Сиз ҳам одамни ҳор қилиб, уни ўз хўжасининг кўзини қувонтирадиган содиқ, ожиз қулга айлантирадиган қашшоқлик, бахтсизлик, хўрланиш ва ҳақоратнинг сохта тамғасини чинакамга бўйнингизга илиб олишингиз даркор, акс ҳолда ёш бола ҳам сизнинг сохта деҳқон эканингизни пайқаб қо-

лади-ю, барча режаларингиз биринчи кулбага кирганимиздаёқ барбод бўлади. Ўтинаман, мана бундоқ юришга ҳаракат қилинг.

Қирол диққат билан мени кузатиб турди-да, ўзи ҳам тақлид қилишга уринди.

— Чакки эмас, чакки эмас. Энгагингизни пастроқ тутинг, марҳамат қилиб... ҳа, ана шундай, яхши. Нигоҳингиз ниҳоятда такаббуруна. Йўқ, тўхтанг, сизнинг одимларингизда ҳаддан ортиқ хотиржамлик ва қатъият сезилиб турибди. Беўхшов қадам босинг. Марҳамат қилиб, менга бир қаранг: мана бундай қадам босиш лозим... Сизда мана бундай... хуллас шунга ўхшаш... Хўш, яхши десак бўлади. Лекин барибир нимадир етишмай турибди, нималигини ўзим ҳам яхши англай олмаяпман. Марҳамат, ўттиз қадам босиб кўрингчи, мен сизни четдан кузатаман. Бошингизни ҳам, елкаларингиз, энгагингизни ҳам яхши тутмоқдасиз, қадамларингиз ҳам меъёрида, қадди-қоматингиз, нигоҳингиз — бари жойида. Аммо ҳаммаси уйғунлашганда негадир кўнгилдагидек чиқмаяпти, натижаси номутаносиб бўляпти. Яна бир оз юринг, марҳамат... Ҳа, ҳа, энди тушундим... Сизда чинакамига хафақонлик сезилмаяпти, ҳамма бало ана шунда. Сохта ҳаваскорчиликка ўхшаб қоляпти. Барча деталлари ипидан-игнасиғача пухта ишлаб чиқилган, тўла ишонч ҳосил қилиш мумкиндек туюлмоқда-ю, лекин...

— Нима қилиш керак?

— Ижозатингиз билан бир оз ўйлаб олсам... Миямга ҳеч вақо келмаяпти. Ростини айтсам, бунда фақат тажрибагина ёрдам бериши мумкин. Жуда қулай жой экан. Илдизлар билан тошлар қадам ташлашни бузишга ёрдам беради. Ҳеч ким бизга халақит бермайди, тева-рак-атрофимиз бийдек дала, ҳу нарёқда биргина кулба бор холос, у ҳам бўлса узоқда, бу ердан кўринмайди. Йўлдан четга чиқсангиз, олампаноҳ, зеро бугунги кунни тарбияга бағишлаймиз.

Қиролни бир оз ўргатдим-да:

— Энди, олампаноҳ, анави кулбага яқинлашяпмиз ва бизни бутун хонадон кутяпти, дея тасаввур этинг. Қани, айтинг-чи, оила бошлиғига нима деб мурожаат этасиз?

Қирол бамисоли ҳайкалдек, беихтиёр қадини ростлади ва совуқ оҳангда:

— Мужик, менга кресло келтир,— деди.— Ҳамда бирон егулик нарс олиб чиқ.

- О, жаноби олийлари, бундай эмас.
- Нимаси ёқмади?
- Бу одамлар бир-бирларини мужик дейишмайди.
- Наҳотки?
- Уларни фақат юқори табақадаги одамлар шундай деб чақиришади.
- Ундай бўлса яна бир марта қайтариб кўраман. Унга «крепостной» деб мурожаат этаман.
- Йўқ, йўқ. У, эҳтимол, қарам эмасдир.
- Ҳа, яхши, бўлмаса «яхши одам» дейман.
- Бу бошқа гап, жаноби олийлари, лекин дўстим ёки биродарим десангиз дурустроқ бўлар эди.
- Биродарим! Шу ифлосни-я?
- Ахир биз, ўзимизни ўшанга ўхшаш ифлос одам қилиб кўрсатмоқдамиз-ку!
- Гапинг рост. Мен унга: «Биродар, менга кресло келтир ва борингни олиб чиқ, қорним оч», дейман. Хўш, қалай?
- Унчаликмас. Сиз иккимиз учун эмас, ёлғиз ўз ғамингизни емоқдасиз, бир ўзингиз учун овқат, бир ўзингизга кресло сўрамоқдасиз.
- Қирол менга ҳайрон бўлиб қаради, фаҳм-фаросати етишмас, ақли секин ишларди. У янги фикрни ўзлаштириб олар эди-ю, лекин дарров англаб ололмас, аста-секин этиб борар эди.
- Сенга ҳам кресло лозимми? Наҳот сен ҳам ўтирсанг?
- Мабодо мен ўтирмасам, уй эгаси биз ўзимизни ёлғондакам тенг қилиб кўрсатаётганимизни сезиб қолиши мумкин.
- Гапларинг адолатли! Ҳақиқат — қай, тарзда қаршимизда ногаҳон намоён бўлмасин, ғаройиб нарса-да. У иккимиз учун ҳам кресло билан овқат келтириши, биримизга қандай илтифот қилса, иккинчимизга ҳам шундай илтифотда обдаста билан сочиқ келтириши лозим.
- Барибир бартараф этишимиз даркор бўлган яна битта қусур бор. У бизга ҳеч нарса олиб келишга мажбур эмас. Биз кулбага кирамиз, кулба ичкараси ифлос, эҳтимол нафратимизни қўзитадиган нарсалар кўпдир, лекин ичкари кириб, барча оила аъзолари билан бир қаторда столга ўтирамиз ва нима тортишса, қай тарзда тортишса барабар тамадди қилиб ўзимизни барча билан баробар тутамиз, ҳатто уй эгасининг обдаста билан сочиғи бўлмаса ҳам, уй соҳиби қулми, эркинми бари бир. Марҳамат этиб, яна бир марта юриб кўрсангиз, амирим.

Шундай.. яхши... яхши, ҳар нечук жудаям яхши эмас. Елкаларингиз ҳеч эгилмаяпти, улар қимматли темир совутдан кам юкни ҳеч қачон кўтармаган.

— Қопингни менга бер. Қиммати йўқ юк қанақа бўлишини билмоқчиман. Елкани унинг оғирлиги эмас, қимматсизлиги букади. Совут оғир, лекин бебаҳо бўлгани учун уни устига кийиб юрган одам тик қолаверади... Йўқ, йўқ, тортишма, эътироз ҳам билдириб ўтирма. Қопни менга бер. Елкамга ортиб юбор.

Мана, энди, елкасига қоп орқалаб олган қирол мутлақо қиролга ўхшамас эди. Фақат елкаларигина сабот билан ўжарлигини қўймас, эгилмас, эгилса ҳам, нотабий эгиларди. Тарбияни давом эттириш жараёнида мен қиролни тўғри йўлга солар, хатосини тузатар эдим.

— Тасаввур этингки, бошимиз қарзга ботган, бе-рахм судхўрлар сизни қийин-қистовга олмоқда, сиз эса ишсиз, айтайлик, темирчи бўлгансиз-у, ишдан ҳайдалгансиз, хотинингиз касалванд, болаларингиз очликдан зор-зор йиғламоқда...

Ва ҳоказо ва ҳоказо. Мен ҳар хил бахтсизлик ва таҳқирлардан озор чекаётган одамларни ифодалашга мажбур этаман. Лекин, ё тангрим, не қилайки сўзларим унга лоақал шамолдек таъсир этмас, агар гап ўрнига қулоғига ҳуштак чалсам, кўпроқ таъсир этган бўлармиди... Сўз билан ифода этилган нарсаларни ўз бошингиздан кечирмаган бўлсангиз, бу сўзлар сизга ҳеч нарсани англатмайди. Ўзини билармон қилиб кўрсатадиган донолар борки, улар «ишчилар синфи» ҳақида манманлик билан сўзамоллик қилишни яхши кўришади ва ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан бирмунча қийин ва шу сабабли яхшироқ ҳақ тўланади, деб ўзларини юпатадилар. Улар ростдан ҳам шундай ўйлашади, чунки фақат ақлий меҳнат қилиб, жисмоний меҳнат машаққатини кўрмаганлар. Лекин мен, ҳам ақлий ҳам жисмоний меҳнат қилганман. Зотан бутун дунё пулини беришса ҳам, ўттиз кун муттасил белкуракда ишлашга рози бўлмасдим, ҳолбуки, ҳар қандай, ҳатто жуда оғир бўлса ҳам, ақлий меҳнат қилишга жон деб рози бўламан, боз устига деярли текин ишлайман ва шунга ҳам хурсанд бўламан.

Ақлий меҳнат нотўғри «меҳнат» дейилган: бу ҳузур, лаззатдир, зеро шунинг ўзи юксак мукофот бўлади. Энг паст иш ҳақи оладиган меъмор, инженер, депутат, актёр ваъзхон меҳнат қилар экан, жаннатдагидек ҳузур қилади. Атрофида илоҳий мусиқа наволари янграб турган жатта оркестр ўртасида ўтирган камончалик созанда ҳа-

қида нима дейиш мумкин? Таъбир жоиз бўлса — албатта меҳнат қилади, лекин ростини айтганда унинг ишини бундай деб баҳолаш меҳнат тушунчаси устидан маза қилиш билан тенгдир. Меҳнат қонунияти ниҳоятда адолатсиз, лекин на иложки у шундай яратилган ва уни ўзгартириб бўлмайди. Меҳнаткаш ўз меҳнатидан қанча кўп завқланса, меҳнати учун шунчалик кўп ҳақ тўлашади. Худди шундай муттаҳамона қонуниятга ирсий зодагонлик билан бирга қирол ҳокимияти ҳам бўйсундирилган.

XXIX б о б

Ч Е Ч А К

Биз ўша кулбага яқинлашганимизда кун уфққа оққан эди. Кулбада ҳаёт аломатлари кўринмасди. Даладаги дон-дун йиғиб олинганлигидан дала кафтдек тақир бўлиб қолганди. Чолдеворлар, омборхоналар — ҳаммаси харобазорга айланиб, қашшоқликдан дарак бериб турарди. Сукунат мазористон сукунатига ўхшар эди. Кулба бир қаватли бўлиб, унинг похол ёпилган, вақт ўтиши билан қорайиб кетган томи қийшайиб, сочилиб ётарди.

Эшик қия очиқ эди. Биз овоз чиқармай, оёқ учида, нафасимизни ичимизга ютиб, қандайдир ноаниқ ғашликни сезгандек эшикка яқинлашдик. Қирол эшик қоқди. Бир оз кутиб турдик. Жавоб бўлмади. У яна қоқди. Жавоб йўқ. Мен эҳтиёткорлик билан эшикни очиб, ичкарига мўраладим. Қоронғиликда нимадир гимирларди. Ёрда ётган аёл киши бошини кўтарди-да, уйқусираган одамдек менга тикилиб қолди. Сўнг унинг аянчли:

— Шафқат қилинг! — дея ёлворган овози эшитилди. — Ҳамма нарсани олиб кетишди, ҳеч нарса қолмади.

— Мен ҳеч нарса олмоқчи эмасман. Э-э, бечора аёл...

— Кашиш эмасмисан?

— Йўқ.

— Лорд қўрғонидан келдингми?

— Йўқ, ўткинчиман.

— Ундай бўлса гуноҳсизларни қашшоқлик ва ўлим билан жазолайдиган худо қаҳқи, бу ердан қочиб қол! Бу ер худо ва черков қарғишига учраган бир макон.

— Ижозат берсангиз, ичкари кириб сенга ёрдам берай. Хаста кўринасан, аҳволинг оғир экан.

Кўзларим гир-пирага кўникиб, яхши кўра бошладим. Аёл ич-ичига ботиб кетган кўзлари билан менга

тикилиб турарди. У ниҳоятда қоқсуяк бўлиб, ориқлаб кетган эди.

— Айтапман-ку, бу жой черковнинг қарғишига учраган деб. Бирор киши сени бу ерда кўриб қолиб, чақмаслиги учун бу ердан жўнаб қол.

— Менинг ташвишимни чекмай қўя қол. Черков қарғишидан қўрқмайман. Ижозат эт, сенга кўмаклашай.

— Бу сўзларинг учун, раҳмдил одамлар, агар шундайлари бўлса, сени дуо қилсинлар! Менга фақат жиндек сув бўлса бас. Йўқ, керакмас, илтимосимни унуту дарров қоч, чунки черковдан қўрқмаган одам бизни ҳалок этаётган касалликдан қўрқиши лозим... Ўз ҳолимизга қўй, жасур ва раҳмдил ўткинчи, биз сени, агар қарғишга учраган одамларнинг дуоси ўтса, чин қалбимиздан дуо қиламиз.

Бироқ аёлнинг гапи тугар-тугамас, мен ёғоч идишни олдимۇ сой томон югуриб кетдим. Соё ўн қадам нарида эди. Қайтиб келганимда қирол кулбанинг ичига кириб, хонага ёруғлик ва тоза ҳаво кирсин деб деразаларни очмоқда эди. Кулбанинг ҳавоси оғир, нафас қайтарар даражада оғир эди. Мен идишни аёлнинг лабига тутдим. У қушларникидек «қоқсуяк» қўллари билан идишни ушлаб олди. Худди шу пайт дераза очилиб, аёлнинг юзига ёруғлик тушди.

Чечак!

Мен югуриб, қиролнинг олдига бордим-да, қулогига шивирлаб:

— Олампаноҳ, қочинг бу ердан, қочинг! Бу аёл бурунги йил Камелот атрофини қуритган ўша касалликка чалинган,— дедим.

Қирол жойидан қимирламади.

— Онт ичиб айтаманки, шу ерда қолиб, ёрдам қилишга ҳаракат қиламан!

Мен яна шивирладим...

— Подшоҳим, бундай қилманг, бу ердан кетишингиз керак.

— Сен эзгуликка интилмоқдасан, сўзларинг ҳам доно. Бироқ қирол қўрқувдан қалтираса уят бўлади, рицарь ёрдамга муҳтож одамга ёрдам беришдан бош тортса номус. Хотиржам бўлавер, бу ердан кетмайман. Бу ердан сен кетишинг керак. Черков қарғиши менга тааллуқли эмас, лекин сенга бу ерда туриш тақиқланади, агар черковнинг тақиқини бузсанг у сени оғир жазога маҳкум этажак!

Қирол бу даҳшатли кулбада қолиб, ўз ҳаётини хавф остига қўймоқда эди, лекин у билан тортишиб ўтириш беҳуда эди. Модомики, у ўзининг рицарлик шаънига тегилди деб ҳисоблар экан, илож қанча, қирол кулбада қолади, тўсқинлик қилиш бефойда. Буни мен ўз тажрибамдан биламан. Зўрлаб ўтирмадим. Аёл бизга қараб:

— Раҳмдил одам, марҳаматингни айма, ана шу пиллапояга чиқиб қара-чи, нима гап, сўнгра менга айт. Нимани кўрсанг ҳам истиҳола қилмай айтавер, зеро она қалбини вайрон қилишдан қўрқмасдан айтаверади-ган пайтлар ҳам бўлади, чунки унинг қалби аллақачон вайрон этилган бўлади.

— Сен шу ерда қол,— деди қирол,— бу аёлни овқатлантир. Мен тепага чиқиб қарайман.

У қопни тахта устига қўйди.

Мен ўгирилганимда қирол пиллапоя олдида эди.

У бир оз ҳаяллаб турди ва нимқоронғиликда гўё бизни сезмай ётган эркакка назар ташлади.

— Бу сенинг эрингми?— деб сўради қирол.

— Ҳа.

— Ухлаяптими?

— Худога минг қатла шукурким, ухлаганига камида уч соат бўлган. Ғойибдан келган бу уйқу учун қалбим миннатдорчилик ҳисси билан тўлиб тошган.

— Биз эҳтиёт бўламиз. Уни уйғотиб юбормаймиз,— дедим.

— Йўқ, сиз уни уйғотолмайсиз, у ўлган.

— Ўлган?

— О-о, қандай бахт бу! Энди ҳеч ким уни хафа ҳам, ҳақорат ҳам қилмайди. У энди жаннатда ва бахтиёр, мабодо дўзахда бўлса ҳам мамнун, чунки у ерда на аббатни ва на епископни учратади. Биз бирга катта бўлдик. Турмуш қурганимизга йигирма беш йил бўлди ва шу давр ичида бир-биримиздан ҳеч ажралмадик. Буни қаранг-а, шунча узоқ вақт бир-биримизни севиб, шунча узоқ бирга машаққат чекдик! Бугун у алаҳлади ва назарида, биз қайтадан ўғил ва қиз болага айланиб, бахтиёр далаларда, бахтиёр дақиқаларда ўйнаб юрган эмишмиз. Гўдакдек беозор алаҳлайвериб, секин-аста биз беҳабар бўлган далаларга ўтиб кетибди ва лекин ўлимга маҳкум назаримиздан йўқолмади. Ҳижрон бўлмади. Зотан, тасаввурида мен у билан бирга эмишман-у, қўллари билан манави «қушсуяк» эмас, балки нозик, майин билагимни ушлаб олган эмиш. Ўлимни сезмай — ўлиш,

айрилиқни сезмай — айрилиш, бундан ҳам беозор қазо бўладими? Зорланмай кечирган машаққатли, оғир ҳаёти эвазига бу мукофотдир.

Пиллапоя турган қоронғи бурчакда шитир-шитир овоз эшитилди. Қирол тушиб келмоқда эди. У бир қўли билан бағрига бир нарсани босиб олиб, иккинчи қўли билан пиллапояни ушлаб тушарди. У ёруғликка чиққанида, қўлларида, ёши чамаси ўн бешларга етиб-етмаган ориқ, ҳолсиз, нимжон қизчани кўрдим. Қизча ҳушсиз бўлиб; у ҳам чечак касалидан нобуд бўлмоқда эди. Қирол буюк қаҳрамонлик кўрсатди, бундан ортиғи бўлмайди. Бу бемуҳофаза қиролнинг нафақат мукофотга умидвор бўлиб эмас, ҳаттоки олтин ва зар кийган оломоннинг ҳайрати, олқишига ҳам сазовор бўлмаслигини била туриб ўлим билан юзма-юз олишувга чиқиши демакдир. Ҳолбуки, бутун вужуди яккама-якка бехосият жанг қилишга отланган темир совутли рицарларникидек хотиржам ва мардонавор эди. Айни шу дақиқа, назаримда, ундан буюкроқ, ундан юксакроқ инсон йўқ эди. Саройдаги аждодларининг бесўнақай ҳайкаллариغا яна битта ҳайкал қўшилади — буни мен ўз зиммамга оламан. Ва лекин бу биронта паҳлавон ёки аждарни ўлдираётган совутли қиролнинг тасвири эмас, балки бу — деҳқон аёлига сўнги марта ўз жигарбандини кўрсатиш учун ўлимни қўлида кўтариб келаётган деҳқон кийимидаги қирол тасвири бўлади.

Қирол қизчани онасининг ёнига қўйди. Аёл қизни ширин сўзлар айтиб, эркалай бошлади, бунга жавобан қизнинг кўзларида билинар-билинемас меҳр чироғи ёндию шу он сўнди. Она бош эгиб фарзандини ўпар, эркалар, биронта сўз айтишини сўраб илтижо қиларди-ю, аммо қизнинг лаблари унсиз қимирлар эди. Мен халтадан вино солинган идишни олдим, лекин аёл эътироз билдириб, деди:

— Йўқ, қизим жафо чекмаяпти, шундай бўлгани маъқул. Вино уни ҳаётга қайтариши мумкин, лекин сендек олижаноб одам унга бунчалик шафқатсизлик қилолмайсан. Ўзинг ўйлаб кўр, унга яшашнинг нима ҳожати бор? Акалари тутқинликда, отаси вафот этган, онаси ўлмоқда, ҳатто йўл устида ўлим тўшағида ётиб қолган бўлса ҳам — ҳеч ким уни турғизиб, бошпана беришга журъат этолмайди, ҳолбуки, у черков қарғишига дучор бўлган! Қизим адойи тамом бўлди! Мен ҳатто тепадаги опаси тирикми деб ҳам сўрамаяпман, эй саховатли қалб эгаси, агар у тирик бўлганида, юқорига чи-

қиб, бечорани якка ўзини ташлаб тушмаслигини сезиб турибман.

— У мангу уйқуда ором олмоқда,— деди оҳиста қирол аёлнинг гапни бўлиб.

— Ўзгача бўлишини орзу ҳам қилолмайман. Бугун бениҳоят бахтиёр бўладиган куним экан! Оҳ, жонгинам Эннис, тез орада опанга етиб оласан, тутган йўлни тўғри бу одамлар эса — дўстларимиз, раҳмдил одамлар сенга халал бермайдилар.

Аёл қизига энгашиб, унинг сочларини силар, шивирлаб, ширин сўзлар айтиб, юз-кўзларидан ўпарди, лекин қизчанинг кўзлари қотиб қолганди. Мен қиролнинг кўзларига ёш қалқиб, юзларига оқиб тушганини кўрдим. Бу ҳол аёлнинг ҳам назаридан четда қолмади ва у:

— Мен бунинг маъносига тушунаман: сен бечоранинг уйингда хотининг бор, энг сўнгги пўчмоқни болаларингга бериб, оч-наҳор ётиб қоласан, қашшоқлик нималигини биласан, ўзингдан улугроқ одамларнинг ранжу аламини тортгансан, черков ва қиролнинг зуғумидан хабардорсан,— деди.

Кутилмаганда нишонга тўғри теккан бу сўзлардан қирол бир сесканиб кетди-ю, лекин ўзини босиб олди. У ўз ролига киргану, аммо бошида яхши ижро этолмаган бўлса ҳам, шу дамда, бу ролни аъло даражада бажарди. Мен шоша-пиша гапни бошқа ёққа бурдим-да, аёлга вино ва овқат таклиф этдим, лекин у рад этди. Тепадан яна бир фарзандининг жонсиз жасадини олиб тушиб ёнига ётқиздим. Аёл бунисига бардош беролмади ва яна юракни эзадиган мудҳиш манзара такрорланди. Мен секин аёлни чалғитиш мақсадида ўз тақдирини айтиб беришини сўрадим.

— Ўзингиз ҳам буни яхши биласиз, не оғир кунлар бошингиздан кечирмагансиз, зеро, бизнинг мамлакатимизда зодагонлардан бошқа ким азоб-уқубат чекмай яшай олади, дейсиз. Бу сийқаси чиққан, зерикарли тарих. Биз роса курашдик, муваффақиятли курашдик, бу — демак, ўлмасдан яшай олдик. Пешонамизга бундан ортиқ нимаям ёзиларди? Шу бу йилгача барча балло-қазоларни даф этиб келдик, лекин бу йил ҳамма баллолар бир йўла бошимизга ёгилдию бизни енгди. Бир неча йил бурун қўрғондаги лорд бизнинг еримизга мева дарахтлар ўтказган эди, шундай қилиб, энг унумли еримизни эгаллади. На уят ва на гуноҳни билади у!..

— Бу унинг ҳаққи,— дея унинг сўзини бўлди қирол.

— Ҳеч ким инкор этмаяпти: қонуннинг мазмуни шу,

ки, лордга қарашли нарса уники, менга қарашли нарса ҳам лордники. Биз ундан ана шу фермани ижарага олган эдик, ваҳоланки, ерни у ўзиники деб ҳисоблар ва истаган нарсасини қилаверарди. Яқинда унинг учта дарахти кесилиб қолибди. Хавотирланган ўғилларимиз бу жиноят ҳақида лордга хабар бергани боришди-ю, ўша ерда қолишди — қайтиб келишмади. Жаноби олийлари ерости зиндонга токи бўйниларига олишмагунча чирий-версинлар, деб ташлаб қўйибдилар. Ўғилларим эса айблари бўлмагандан кейин нимага иқроор бўлишади, бинобарин, бу ҳукм — ўлгуларича ўша ерда ётишлари керак, деган маънони билдиради. Бунинг оқибатини сиз биласиз. Мана энди бизнинг ҳолимиз не кечди денг: биз эру хотин, икки қизимиз билан, бизлардан ташқари яна уч эркак чопиб-экиб кетган ердаги ҳосилни йиғиб олишга мажбур бўлдик, боз устига туну кун каптарларни ва ҳар хил ҳайвонларни, худо кўрсатмасин, беҳосдан ўлдириб ёки хафа қилиб қўймасдан, даладан ҳайдаб туришимиз лозим эди. Лорднинг дони бизнинг донимиз билан бир вақтда етилди. Унинг қўнғироғи бизни бепул хизматга чорлаганда лорд мени икки қизим билан қамалган уч боламни ҳисобга олмай, фақат икки кишига ҳисоблади, етмаган биттаси учун эса ҳар куни устама жарима тўлаб турдик. Бу орада эса ўзимизнинг ҳосилимиз, йиғиб-териб оладиган одам йўқлигидан nobуд бўлар даражага етди. Кашиш ҳам, жаноби олийлари ҳам бизга яна жарима солишди, чунки ҳосилимизнинг уларга тегадиган улуши ҳам nobуд бўлмоқда эди. Бора-бора жарималар бор-йўқ ҳосилимизни еб кетди. Бор-йўқ донимизни йиғиб-териб бердик, бизга на ўз ҳақимизни ва на егулик бырон нарса бермай, барча донимизни олиб кетишди, оқибат-натижада биз очликдан тириша бошладик. Менин энг даҳшатлиси — мен очликдан эмас, ўғилларимни соғинганимдан, эрим ва қизчаларимнинг увадаси чиқиб кетган жулдурларини кўриб куйиб кетганимдан умидсизликка тушдим — эс-ҳушимдан айрилиб, черков ва унинг бадкирдорлигига норозилик билдирганимдан кейин юз берди. Бу воқеага ўн кун бўлди. Кейин мен ана шу касалликка чалиниб қолдим. Худонинг хоҳиш-иродасига бўйин этмаганим учун мени қўйиб қўймоқчи бўлиб келган кашиш ҳузурида черковни қарғай бошладим. У бориб мени чақди. Мен ўз сўзларимдан тонганим йўқ ва менинг бошимга, ҳамда менга азиз бўлганларнинг ҳаммаси бошига Римнинг қарғиши ёғилди. Ушандан бери ҳамма биздан хазар қилиб, даҳшатга тушиб нари қочадиган

бўлди. Улик-тиригимиздан хабар олгани ҳеч ким бу кулбага қадам ҳам босмади. Эрим ва қизларим касал бўлишди. Мен ўзимни мажбур қилиб ўрнимдан турдим-да, уларга қарай бошладим — ахир, мен ҳам рафиқа, ҳам онаман. Улар овқат сўрашмасди, ҳолбуки, ейдиган ҳеч вақомиз ҳам йўқ эди ўзи. Лекин сув бор, шунинг учун уларни фақат сув билан боқдим. Сувни қанчалар ҳарислик билан ичишар ва шунга ҳам шукрона қилишар эди! Бироқ кеча сув ҳам тамом бўлди. Мадорим қуриб битди. Кеча мен сўнгги марта эримни ва кенжа қизимни кўрдим. Бир ўзим шу ерда неча соатдан бери, неча асрдан бери ётибман, ётаману қулоқ соламан, қулогимга таниш овоз чалинарилкин, мен учун...

Аёл дарҳол катта қизига қарадию сўнг: «Оҳ, жиғарбандим!» дея фарёд чекиб юборди ва мадорсиз қўллари билан совуб бораётган мурдани бағрига тортди. Қулогига ажалнинг даҳшатли садоси чалинди.

Х Х Х б о б

ҚУРҒОН ФОЖИАСИ

Ярим тунда ҳаммаси тугади, энди биз тўрт мурда тепасида ўтирар эдик. Устиларини қўлимизга илинган латта-путталар билан ёпиб қўйдик ва эшикни бекитиб чиқиб кетдик. Ўз кулбалари ўзлари учун қабр бўлади, чунки черковдан юз ўгирганларни христиан дини расмида очиқ ерга дафн этиш мумкин эмас. Улар бамисоли мохов эдилару ит ва ваҳший ҳайвонлар қавмида ўлим топган эдилар. Зотан, икки дунёси обод бўлишига умид боғлаб юрган бирорта кимса ҳам мурдалар билан, қандай бўлмасин, алоқадор бўлиб ўз охиратини куйдиришга асло рози бўлмайди.

Биз ҳали нари кетиб улгурмасдан қулогимга қумда келаётган қадам товушлари чалинди. Юрагим ғупуллаб кетди. Бу уйдан чиқиб келаётганимизни кўрмасликларимиз лозим. Мен қиролни баридан ушлаб тортдим ва биз кулбанинг орқасига яшириндик.

— Шу ер бежавотирроқ, — дедим. — Лекин қўлга тушишимизга бир баҳя қолди. Тун сал ёруғроқ бўлганида ўткинчи бизни кўриб қолиши мумкин эди, чунки бизга яқин жойдан ўтиб кетди.

— Эҳтимол, у одам эмас, балки бирорта ҳайвондир?

— Эҳтимол. Бироқ одамми ёки ҳайвонми, ҳар ҳолда, у кетгунга қадар шу ерда турганимиз маъқул.

— Жим! Бу ёққа келяпти!

Қиролнинг гапи тўғри чиқди. Қадам товушлари бизга яқинлашиб кулба томон келар эди. Афтидан ҳайвонга ўхшайди, биз қўрқмасак ҳам бўлади. Мен энди кетмоқчи бўлган эдим-у, лекин шу пайт қирол елкамдан ушлади. Ўртага сукунат чўкди, сўнг кимдир эшикни оҳиста қоқди. Сесканиб кетдим. Эшик яна тақиллади ва кимдир паст товушда:

— Ойи! Ота!—биз келдик деди.— Биз эркинликка чиқдик, сизга хабар олиб келдик. Эшитсангиз рангизгиз оқаради-ю, лекин юрагингиз шодликка тўлади. Бир дақиқа вақтни ҳам бой бермасдан қочиш керак! Сўнг... нега жавоб беришмайди? Ойи! Ота!

Мен қиролни эшикдан нари судраб кетар эканман:

— Юринг! Энди биз йўлга чиқиб олишимиз лозим,— дер эдим.

Қирол кетгиси келмай, пайсалга соларди, лекин шу пайт эшик ғачирлаб очилди. Бечоралар жигарбандларининг мурдалари ҳузурига киришган эди.

— Юринг, олампаноҳ! Ҳозир чироқни ёқишади-ю, кейин уларнинг гапи қулоғимизга урилиб, юрагингизни эзиб юборади.

У ортиқ иккиланиб ўтирмади. Йўлга чиқишимиз биланоқ мен югуриб кетдим, унвонини унутган қирол ҳам орқамдан югуриб кела бошлади. Кулбада шу дақиқаларда нима бўлаётганини ўйлашдан қўрқар эдим. Нохуш ҳаёлларни қочираман, деб шу он эсимга келган нарса ҳақида гапира бошладим.

— Ўша одамлар ўлган касалга мен ҳам чалинган эдим, шунинг учун хавотирга тушмасам ҳам бўлади, лекин сиз касал бўлмаган бўлсангиз...

Қирол гапимни бўлиб, юрагига тинчлик бермаётган, виждони азоб чекаётган нарса ҳақида гапирди.

— Анови йигитчаларнинг айтишига қараганда, эркинликка чиқишибди. Хўш, қандай қилиб? Лорднинг ўзи чиқариб юбориши мумкин эмаску?!

— Албатта-да! Улар қочиб чиқишганига шубҳа ҳам қилиб ўтирманг!

— Худди шу нарса мени ташвишга соляпти. Сен ҳам менинг шубҳамни тасдиқлаяпсан.

— Буни менимча ташвиш деб бўлмайди. Мен, улар қочиб чиққан, деб гумонсираяпман, агар чиндан ҳам шундай бўлса, ҳечам хафа эмасман.

— Мен ҳам хафа эмасман-у, лекин...

— Хўш, нима лекин? Нима сизни ташвишга солмоқда.

— Модомики, улар қочишган экан, бурчимиз уларни ушлаб лордга топширишни тақозо этади, зеро, лорддек оқсуяк одам қора халқдан фириб еб ўтириши яхши эмас.

Яна бошланди! У масаланинг фақат бир томонинигина кўриш қобилиятига эга эди. Унинг тарбияси шундай, томирларида эса ота-боболарининг нодонларча, шафқатсизлик билан заҳарланган ва наслдан-наслга ўтган сари оғу қўшилиб заҳри кучайган қон оқади. Ҳеч қандай айби исботланмаган йигитларни қамаб қўйиб, ота-оналарини очликдан ўлдириб юборишса майли. Негаки, улар фақат меҳнаткаш ва ўз лордларининг изму ихтиёрида ҳамда қанчалар даҳшатли бўлмасин, унинг инжиқликларига итоаткор ва итоатгўй бўлишлари зарур. Аммо ноҳақ солинган кишанларни парчалаб ташлагудек бўлсалар — бу ўзининг муқаддас суягига содиқ бўлган ҳеч қандай номусли зот тоқат қила олмайдиган ўтакегган сурбетлик ҳисобланади.

Ярим соат қиролни бу фикрлардан чалғитмоқчи бўлиб беҳуда овора бўлдим. Кутилмаганда бир воқеа уни алаҳситиб юборди. Ўртамиёна тепалик устига чиққанимизда узоқдан қизил шафақ диққатимизни тортди.

— Ёнгин,— дедим мен.

Мен, умуман, ёнгинларга қизиқаман, чунки суғурта ишини йўлга қўя бошлашим ҳамона ёнгин ўчирувчи команда ташкил этиш мақсадида отларни ўргатиб, машиналар ихтиро қила бошлаган эдим. Менинг ёнгин ва бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш режамга қарши руҳонийлар бош кўтаришди. Уларнинг назарида, бу — худонинг иродасига муртадларча қарши чиқиш эмиш. Мен эса худонинг иродасига қарши чиқмоғчи эмасман, билъакс, бу ҳодисаларнинг оғир оқибатларини юмшатмоқчиман, холос, деб исботламоқчи бўлдим. Улар эса худонинг ўзи юборган оғир жазони юмшатиш ҳам муртадлик ҳисобланади, деб даъво қилар эдилар. Улар менга халақит берардилар-у, лекин айтилган замонда бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш режаси амалга оша бошлаган эди. Одатда рицарлар аҳмоқ ва жоҳил бўладилар, зотан, бидъат тарқатувчи руҳонийлар бу рицарларни арзимаган баҳоналар билан ўзларига оғдириб олишлари мумкин, лекин, ҳатто рицарлар ҳам баъзида масаланинг қулай томонини тушуна билиш қобилиятига эга

эканлар ва шунинг натижасида кейинги пайтлари жанг намоишларидан кейин йиғиштирилиб олинган мурдаларнинг дубулгаларидан, албатта, менинг бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш жамиятимнинг васиқа хатлари топиладиган бўлди. Биз тун қоронғусида сукунат қаърида туриб, йироқдаги қип-қизил шуълага кўз тикар ва узоқдан гоҳ пасайиб, гоҳ авжига чиқаётган ғалаговур маъносини ҳар биримиз ўзимизча англашга уринар эдик. Ғалаговур баъзан шундай яқиндан эшитилардики, энди сабабини англаб оламиз, деганимизда бирдан секинлашиб, сирини ўзи билан пинҳон этиб, олисларга узоқлашарди. Биз тепаликдан тушдик ва икки томонни баланд дарахтлар ўраб олган илонизи сўқмоқ бўйлаб қоп-қоронғи зимистон қаърида шовқин эшитилаётган томон эниб кетдик. Шу аснода ярим чақиримча қиялик томон юрдик. Ғалаговур эса тобора аниқроқ эшитила бошлади. Уқтин-ўқтин авжига чиқаётган шамол ва кучсиз чақмоқ шуъласи ҳамда момақалдироқнинг аҳён-аҳёнда бўғиқ гумбурлаши ҳавонинг авзойи бузилаётганидан дарак берарди. Мен олдинда борар эдим, кутилмаганда қандайдир юмшоқ ва оғир нарсаса урилиб кетдим, у оҳиста чайқалди. Шу дам чақмоқ чақди-ю, бурнимдан бир қарич нарида дарахт шохига осилган одамнинг тиришган башарасига кўзим тушди. У жўрттага афтини буриштираётганга ўхшар эди. Ниҳоятда жирканч манзара. Қулоқни қоматга келтириб момақалдироқ гулдуради, осмоннинг кети тешилди. Буюк тошқин давридаги каби сел қуя бошлади. Лекин шунга қарамай, танида ҳаёт нишонаси борми йўқлигини билмоқ учун дарахт шохига осилган одамнинг бўйнидаги арқонини қирқиб ташлаш бурчимиз эмасми ахир?! Кетма-кет кўзни қамаштирадиган чақмоқ чақар, гоҳ чопғоқдагидек ёруғлик ўрнини зум ўтмай зимистон қоронғилик эгаллар эди. Осилган одам ёруғда гоҳ кўринар, гоҳ қоронғиликда ғойиб бўларди. Мен қиролга, арқонни кесиб ташлаш керак, дедим. Бироқ у эътироз билдириб:

— Агар у ўзини ўзи осган бўлса, демак мол-мулкнинг лордга қолишини ихтиёр этибди, осилиб ётаверсин!— деди.— Мабодо уни осилган бўлса, бинобарин шунга лойиқ экан, осилиб ётаверади.

— Бироқ...

— Ҳеч қандай «бироқ-мироқи» йўқ, уни ўз ихтиёрига қўй. Бундан бошқа ҳам сабаб бор. Чақмоқ чаққанда олдинга кўз ташлаб кўр.

Биздан чамаси эллик қадам нарида яна икки киши осилиб турарди.

— Бундай ҳавода ўликларга илтифот кўрсатишнинг фойдаси йўқ. Улар энди сенга миннатдорчилик билдира олмайдилар. Юр. Бу ерда бекорга вақт ўтказмайлик. — Оқилона айтилган гаплар эди булар.

Ва биз йўлимизда давом этдик. Бир чақирим оралиқда чақмоқ шуъласида яна олти кишининг осилганини учратдик. Ниҳоятда кўнгилсиз саёҳат. Илгари эшитилаётган ғала-ғовур ўкирикка, одамларнинг бўкиришига айланди. Қоронгиликда ёнимиздан қочаётган бир одам югуриб ўтиб кетди. Бир тўда эркак уни таъқиб ётар эди. Улар кўздан ғойиб бўлишди. Шу каби манзара бир неча бор такрорланди. Қўққисдан сўқмоқ бўйлаб бурилдигу ёнғин билан юзма-юз келиб қолдик. Катта мулкдорнинг қўрғони ёниб битмоқда эди. Ҳаммаёқда қочиб бораётган ва таъқиб этаётган одамлар югуриб юришарди.

Мен, бу ер ўткинчи учун бежавотир жой эмас, дея қиролни огоҳлантириб қўйдим. Яхписи, панароқда туриб кутиб туриш маъқул. Биз нари кетдик ва ўрмон этагига яшириндик. Шу ердан оломон таъқибига учраган эркагу аёллар кўриниб турарди. Бу даҳшатли манзара саҳаргача давом этди. Сўнгра ёнғин ўча бошлади, момақалди роқ оғиб кетди, югурувчиларнинг ҳайқириқлари тинди, яна қоронгилик ва сукунат чўкди.

Биз эҳтиёткорлик билан олға юра бошладик. Ниҳоятда ҳориб, уйқусизликдан қийналган бўлсак ҳам, ёнғин бўлган жойдан хийла узоқлашгунча юрдик. Биз бир кўмирчидан уйига таклиф этишини сўрадик-да, ўзимизни тақдирнинг ҳукмига топширдик. Кўмирчининг хотини ўрнидан турган, лекин ўзи эса ерга тўшалган похол устида ухлаб ётарди. Хотин жуда ташвишга тушди лекин мен йўловчи эканимизни, йўлдан адашиб, туни билан ўрмонда дайдиб юрганимизни тушунтирдим. Шундан кейингина унинг чехраси бир оз очилди ва:

— Аббласур қўрғонида юз берган даҳшатни эшитдингизми? — деб сўради.

— Ҳа, эшитишга эшитди-у, лекин шу дамда бизни фақат уйқу қизиқтиради, — дедим мен.

— Уйингизни бизга сотинг-да, бу ердан кетинг, негаки биздан касал юқтирасиз. Биз кечагина Доғли Ажалдан ўлган одамлар олдида бўлган эдик, — деди қирол.

Бу қиролнинг олижаноблиги бўлса ҳам, ортиқча мулозамат эди. Деярли барча фуқароларнинг юзлари ғал-вирдек чўтир эди. Мен эру хотин чўтир эканини аллабурун сезгандим. Аёл бизни бегидир самимийлик билан қарши олди. Қиролнинг таклифи уни ҳайратга солди. Бир кеча тунаб кетиш учун уйни сотиб олишга қодир бўлган деҳқон кийимидаги одамни учратиш ҳазилакам нарсас эмас. Шунинг ўзигина унинг меҳмондўстлигини ошириб юборди ва иложи борича, бизни қулайроқ жойлаштириш тараддудини қила бошлади.

Биз куни билан ухладик ва шундай очиқиб уйғонибмизки, деҳқон таоми, гарчанд, кам ва хилма-хил бўлмаса ҳам қиролга жуда ширин туюлиб кетди. Пиёз, туз ва қора нон — шугина эди холос нонуштамиз. Уй соҳибаси бизга кечаги воқеаларни сўзлай бошлади.

Кечки пайт соат ўн-ўн бирларда, ҳамма ухлаган маҳал қўрғон ёна бошлади. Қўшнилари ёрдамга чиқишиб, лорднинг барча оила аъзоларини қутқариб қолишадими, бироқ лорднинг ўзи ғойиб бўлади. Бу ҳаммани ташвишга солиб қўяди. Иккита қарол бебаҳо лордни ахтариб ўт ичида ўзларининг азиз жонларини қурбон қиладилар. Сўнгра унинг жасади топилади. Жасади қўрғондан уч юз қадам нарида оёқ-қўли боғланган, орғига латта тиқилган ва бир қанча жойига пичоқ санчилган ҳолда ётган экан.

Бу кимнинг иши? Шубҳа камтаргина ҳаёт кечираётган қўшни оила устига тушади. Барон бир неча кун бурун бу оилага зуғум қилган, сўнг бу оиланинг бошқа яқин қариндошларидан ҳам ўчини олган экан. Шубҳа етарли даражада асосли эди. Шу сабабли лорднинг тувини еган қароллари бу оилани таъқиб эта бошлашган ва барча қавмдошлар ҳам бунга қўшилганлар. Мазкур уй соҳибасининг эри ҳам таъқибда иштирок этиб тонготарда қайтиб келган экан. Ҳозир воқеа нима билан тугатганини билиб келиш учун жўнайди. У жўнади ва суҳбатимиз тугамасданоқ қайтиб келди. Унинг айтганлари дахшатли эди. Ўн саккиз одам осилган ёки ўлдирилган. Икки соқчи ҳамда ўн уч маҳбус ёнғинда ҳалок бўлибди.

— Зиндонда нечта маҳбус бор эди ўзи?

— Ўн учта.

— Ҳаммаси ҳалок бўлибдими?

— Ҳа, бари.

— Лекин одамлар Лорднинг оиласини қутқаришга улгуришибди. Нима учун бирорта ҳам маҳбусни қутқариб қола олишмабди?

Уй соҳиби ҳайрон бўлиб деди:

— Шундай дақиқада зиндон кимнинг эсига келади дейсиз? Маҳбуслар қочиб кетишлари мумкин эди.

— Гапингдан маълум бўлдики, зиндонни ҳеч ким очмаган экан-да?

— Ҳатто яқинига ҳам боришмаган. Қулфлар мустаҳкам бўлиб, қочмоқчи бўлганларни ушлаш учун иккита соқчи ҳам етарли эди. Лекин ҳеч кимни ушлашга тўғри келмади, демак ҳеч ким қочмаган.

— Йўқ, учтаси қочган,— деди қирол,— агар сен шу ҳақда хабар бериб, адолат судини уларнинг изига солиб юборсанг, яхши иш қилган бўласан, зотан, худди ўшалар баронни ўлдириб, уйини ёқиб юборишган.

Қиролдан кутиладиган оқибат айнан шундай бўлишини билар эдим. Дастлаб бу хабарни эшитган кўмирчи билан хотини талвасага тушиб, ҳозироқ югуриб бориб қўшниларга айтишмоқчи бўлиб хезландилар ҳам, лекин беҳосдан нигоҳларида нимадир йилт этдию бизлардан сўраб суриштира бошладилар. Уларнинг саволларига жавоб берар эканман, юзларига диққат билан назар солиб турдим, ва шуни мамнуният билан сездимки, уч қочоқнинг кимлигидан хабар топган мезбонларимиз хўжа кўрсинга бундан қўшниларини ҳам хабардор қилиб қўйишга ошиқар эдилар. Қирол бу ўзгаришни сезмагани жонимга ора кирди.

Мен ўтган тундаги воқеанинг бошқа тафсилотлари ҳақида оғиз очганимдан кейингина уй эгалари енгил тин олдилар.

Бу воқеанинг энг қайғули томони шунда эдики, мазлумлар умум ситамгарни ҳимоя қилиш ниятида ошиғич равишда ўз биродарларига ҳамла қилишга тайёр эдилар. Манави эру хотин ҳам, афтидан, ўз синьорларига мансуб одам билан хўжалари бўлмиш лорд ўртасидаги нийода ким ҳақу ким ноҳақ эканини суриштирмай хўжайинлари томонида жанг қилиш табиийроқ ва манфаатлироқ деб ҳисобласалар керак. Кўмирчи ўз қўшниларини остиришда жонбозлик кўрсатди, гарчи, бу одамлар гарданида мудҳиш шубҳадан бўлак фақат ҳеч қандай гуноҳ йўқлигини билса ҳам! На эр ва на хотин бу қилмишларининг заррача даҳшатли томонини англамас эдилар.

Эшитганларим республикани орзу қилиб юрган одам учун оғир эди. Мен ўн уч асрдан кейин бўлган воқеани эсладим. Ушанда қулдорларнинг нафрати, жабру зулми остида эзилган ва теварак-атрофларида қул-

дорлик ҳукм сураётгани учунгина муҳтожликда кун кечираётган бизнинг Жанубимиздаги «оқ танли қашшоқлар» қулликни сақлаб қолиш ва унинг умрини чўвиш йўлидаги сиёсий ҳаракатда иродасизлик қилиб қулдорларни қўллаб-қувватлаган эдилар ва оқибатда ҳатто қўлларига қурол олиб ўзларини хўрлаётган ҳаёт тарзи ҳалок бўлмасин, деб ўз қонларини тўккан эдилар. Ана шу қайгули тарихий воқеанинг ёлғиз қаноатли томони шунда эдики «оқ танли қашшоқлар» ич-ичларидан қулдорлардан нафратланар ва номуслари поймол қилинаётганини ҳис этардилар. Бу ҳиссиёт очиқ-ойдин кўринмас ва лекин қулай вазият туғилганда авжига чиқиши мумкин эдики, шунинг ўзи катта гап, чунки бу нарса инсон ҳатто ташқи кўринишидан сезилмаса ҳам, қалбан инсон бўлиб қолажагини исботлайди.

Маълум бўлишича, бизнинг кўмирчимиз узоқ келажакдаги жаноб «оқ танли, қашшоқлар»га эмакдош бўлиб чиқди. Қиролнинг тоқати тоқ бўла бошлади ва у:

— Башарти шу зайл куни билан сафсатавозлик қилсангиз адолатга зиён етади,— деди.— Жиноятчилар ота уйларида жим ўтиришади деб ўйлаяпсиз шекилли? Улар кутиб ўтишмайди, учиб кетишади. Сиз уларнинг изидан сипоҳиларни тезроқ тушириш чорасини кўришингиз лозим.

Аёлнинг ранги билинар-билинмас бўзарди, эри эса меровсираб, лалайиб турарди.

— Юр, биродар,— дедим мен,— сенга жиноятчилар қочишлари мумкин бўлган томонни кўрсатиб қўяман. Агар улар ўлпон тўлашдан бош тортиш ёки шу каби арзимаган жиноятда айбланганларида мең уларни ҳимоя қилишга унаб кўрган бўлардим, лекин аслзодани ўлдиришдек ва унинг уйига ўт қўйишдек жиноят — бўлак масала.

Кейинги сўзларим қиролни хотиржам қилиш учун айтилган эди. Кўмирчи йўл-йўлакай ўзини ўнглаб олдида, дадилроқ одимлаб кетди, лекин сезиларли ғайратшажоат сезилмади.

Ҳеч нарса билмагандек беҳос савол бердим:

— Уша қочоқлар қариндошларингми?

У шу даражада оқариб кетдики, ҳатто афт-башарасини қошлаб олган кўмир кукуни остида ҳам оқаргани яққол кўзга ташланарди. У қалтираб тўхтади.

— Ё тангрим, қаёқдан била қолдинг?

— Мен билмайман. Иттифоқо фараз қиялпман.

— Бечора болалар, адои-тамом бўлишди! Қандай ажойиб болалар эди-я!

— Ростдан ҳам уларни тутиб бермоқчимисан?

У менинг саволимга қандай жавоб-муомала қилишни билмай иккиланибгина:

— Ҳа-ҳа,— деди.

— Бундан чиқди, ярамас экансан!

Худди уни авлиё деганларидек қўлиб кетди.

— Биродар, хайрли сўзларингни қайтар! Ҳақиқатан ҳам ўз бурчингни адо этсанг, буни ҳеч кимга ошкор қилмайман, демоқчимисан?

— Бурчим дейсанми? Сенинг ёлғиз бир бурчинг бор — буям бўлса индамаслик ва уларнинг узоқроққа кетишига имкон бериш. Бечоралар адолатли иш қилишди.

У мамнун эди, гарчанд, хавотирга тушган бўлса ҳам, мамнун эди. У атрофга аланг-жаланг қаради-да, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, овозини пасайтириб му-рожаат этди:

— Қайси ўлкадан келгансан, биродар, шундай хатарли гапларни айтишга қўрқмайсанми?

— Модомики мен ўз табақамдаги одамга дилимни ёрган эканман, бунинг хатарли ери йўқ. Мендан эшитганингни ҳеч кимга айтмайсан-ку, тўғрими?

— Менми? Ундан кўра ёввойи отлар мени бурда-бурда қилгани яхши эмасми?

— Шундай экан, бўлмаса менинг фикримни эшит. Ўз сўзларимни қайтаришдан қўрқмайман. Кеча айбсизларни осиб беҳад қаттоллик қилибсиз. Кекса барон қилмишига яраша жазосини топди. Ихтиёр менда бўлганда баронга ўхшаганларнинг барчасини қисмати шундай бўлсин дейман.

Қўрқув ва тобелик аломати йўлдошимнинг чеҳрасидан ғойиб бўлди. Унга жон кирди. Кўзларида жасорат учқуни порлади.

— Бордию сен жосус бўлиб, сўзларинг тузоқ бўлса ҳам уларда шунчалик қувонч борки, бу сўзларни қайта-қайта эшитмоқ учун дорга осилишга ҳам розиман. Бу каби гаплар — очнинг зиёфати. Энди менга қулоқ сол, борди-ю, хуфъя гап ташувчи бўлсанг ҳам мени айтиб бера қол. Мен ўз қўшниларимни осилишга кўмаклашганимнинг боиси ўз хўжамга жонбозлик кўрсатмасам ҳалок бўлар эдим, қолганлар ҳам шу сабабли ёрдам қилишди. Хўжайин ўлганидан ҳамма хурсанд, аммо ўзларини муҳофаза этмоқ учун ҳамма ясама қайғуга тушган, сохта кўз ёшитқумоқдалар. Ҳаммасини айтдим! Ҳали ҳеч қачон сўз-

лар оғзимда бу қадар ширин маза қолдирмаган, зеро, шунинг ўзигина менинг мукофотим. Мана энди мени қаерга оборсанг обора қол, ҳатто кундага ҳам тайёрман.

Ана кўрдингизми. Одам ҳамиша одамлигича қолади. Минг йиллик жабр-зулм ва азоб-уқубатлар уни одамийликдан маҳрум этолмайди. Кимда-ким буни хато деса, ўзи янглишади. Нимасини айтасиз, ҳар бир халқ, ҳатто руслардек жафокаш, ҳамда немислардек тортинчоқ ва қатъиятсиз халқда ҳам республика яратиш учун етарли даражада куч яширинган. Уни ғафлат уйқусидан уйғотсангиз ҳар қандай тахт ва ҳар қандай зоти олийни ҳам янчиб ташлайди. Ҳали кўп воқеалар гувоҳи бўламиз, умид ва ишончимизни йўқотмаслигимиз даркор. Аввал Артур ҳаётлигида монархияни юмшатамиз. Сўнгра тахт вайрон бўлиб, аслзодалик бекор қилинади; аслзодалар фойдали меҳнат билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Кейин умумсайлов ҳуқуқи жорий этилиб, ҳокимият абадий эркагу аёллардан ташкил топган халқ қўлига топширилади. Дарҳақиқат, ўз орзумдан воз кечмоқ учун ҳозирча менда етарли даражада асос йўқ.

Х Х Х I б о б

МАРКО

Биз кўмирчи Марко билан баҳузур гаплашиб, сайр қилиб юрардик. Аббласур қишлоқчасига бориб одил судни қотиллар изига солиб, уйга қайтиш учун кетадиган вақт ўтгунча сайр қилишимиз лозим эди. Сайр этарканмиз, Артур саройида пайдо бўлганимдан бери мен учун ҳали ўз янгилигини йўқотмаган эрмагимни тасодифий бир-бирлари билан салом-алик қилаётган ўткинчиларни кузатишда давом эттирдим. Шеригим лўппи юзларидан тер оқаётган, сочи қирилган роҳибга эҳтиром ила бош эгар, аслзодага қулларча хушомадгўйлик қилар, майда фермер, эркин ҳунармандлар билан самимий кўришар, бир-икки оғиз ортиқча сўз қотар, лекин бирорта қарол иззат билан бош эгиб ёнидан ўтиб қолса, унга назар ҳам ташламасди — кўмирчи ана шу даражада димоғдорлик қиларди. Ростини айтсам, шу каби иккиюзламачиликка чек қўйиш учун бутун инсон зотини осиб юборгинг келади.

Иттифоқо ғалати воқеа устидан чиқиб қолдик. Ўрмон ичидан биз тарафга қўрқувга тушган бир тўда ярим ялан-

гоч ўғил ва қиз болалар қий-чувлашиб отилиб чиқиб келишди. Уларнинг энг каттаси чамаси ўн икки ёки ўн тўрт ёшларда эди. Улар ёрдам сўраб беадад даражада илтижо қилар эдилар, биз эса қандай воқеа содир бўлганини билолмасдик. Биз ўрмонга югуриб кетдик, болалар бизга йўл кўрсатиб олдинда чопишарди. Зум ўтмай ҳаммаси равшан бўлди-қолди. Улар қайин пўстлогидан тўқилган арқонда ўртоқларидан бирини осиб қўйишибди. Бола қутуламан деб типирчилаган сари сиртмоқ сиқилиб, бўғилиб ўлишига бир баҳя қолибди. Биз уни сиртмоқдан бўшатиб ҳушига келтирдик. Инсон табиатининг яна бир хусусияти — болалар ҳамма нарсда катталарга тақлид қиладилар...

Сайримиз зерикарли бўлмади. Бир неча соатни бекорга сарфламаган эканман. Кўплари билан танишиб олдим ва келгинди сифатида мен ўзимни қизиқтирган ҳамма нарсани сўрашим мумкин эди. Мени давлат арбоби сифатида даставвал иш ҳақи қизиқтирарди. Иш ҳақи тўғрисида шунча қисқа вақт ичида қанча маълумотга эга бўлиш мумкин бўлса, шунча билиб олдим. Тажрибасиз ва мулоҳаза қилишни ёқтирмайдиган одам у ёки бу халқнинг фаравонлиги ёки эҳтиёжини ўртача иш ҳақи миқдори билан ўлчашга мойил: бордию иш ҳақи юқори бўлса халқ фаровон, башарти паст бўлса, халқ қашшоқ. Ҳолбуки бундай эмас. Энг муҳими олаётган пул миқдори эмас, балки шу пулга нималар сотиб олиниши мумкинлигидадир. Айни шу зайлда иш ҳақингиз юқори ёки пастлиги белгиланади. Ўн тўққизинчи аср ўртасида Гражданлар уруши давридаги иш ҳақи қануз менинг ёдимда. Дурадгор Шимолда кунига олтин ҳисобида уч доллар олса, Жанубда у Конфедерация қоғозларида ҳар халтаси бир доллар баҳосида эллик доллар оларди. Шимолда жомакорнинг нархи уч доллар — бир иш куни ҳақи бўлса, Жанубда баҳоси етмиш беш доллар — икки иш куни баҳосида эди. Бошқа барча ашёларнинг нархи ҳам шундай нисбатда эди. Винобарин, иш ҳақи Шимолда Жанубдагига нисбатан икки баробар юқори, чунки у пулнинг қиймат — яъни харид қобилияти икки баробар юқори бўлган.

Қишқоқда кўпчилик билан танишдим. Бу ерда бизнинг тангаларимиз ишлатилишини кўриб жуда қувондим. Кўплаб милдрейслар, миллар, центлар, никел ва ва кумуш тангалар қунардмандларда ҳам, деҳқонларда ҳам етарли эди. Олтин ҳам бор-ку, лекин бунда санлағандек заргарнинг қўлида экан.

Марко баққол билан чорак қадоқ туз учун савдолашиб турган пайтида мен заргарлар ҳузурига кирдим ва йигирма долларлик олтин тангани майдалаб беришни илтимос қилдим. Майдалашдан аввал тангани тишлаб кўрди, пештахтада жаранглатди, кислотага солиб кўрди ва бу тангани қаердан олганимни, ким ва қаерлик эканимни, қаердан қаёққа кетаётганимни, манзилимга қачон етиб олишни мўлжаллаётганимни ва шунга ўхшаш юзга яқин савол ёғдирди. Саволларга жавоб бердим ҳамда ўз ихтёрим билан яна бир қанча маълумотлар айтдим. Уларга Қоровул исмли итим борлигини, биринчи хотиним художўй, буваси эса спиртли ичимликларни таъқиқлаш тарафдори бўлганини ҳамда ҳар қўлида иккитадан бошмалдоғи ва устки лабининг ич томонида сўтали бўлган одамни таниганим ва унинг қиёмат-қойимда уйғониш орзусида ўлиб кетгани ҳақида бундан бошқа ҳам кўплаб нарсаларни сўзлаб бердим. Ниҳоят пулдорнинг синчковлик ҳирси қониққандек бўлди ва ҳатто бир қадар шашти ҳам сўнди. Албатта, у мендек бадавлат одамга ҳурмат назари билан қараши лозимлигини билар ва шунинг учун менга гина қилишга журъат этмасди, лекин, табиийки, аламини ўз тобеларидан олди. Тўғри, йигирма сўлкавойимни майдалашга майдаладилар-ку, лекин назаримда, ўн тўққизинчи асрнинг аллақайси фақир қишлоғидаги дўкон икки минг долларлик қогоз пулни майдалагандек хийла азият чекилди. Дўкондор бундай қогоз пулни майдалаб берар эди-ку, аммо мендек майда фермер ёнида шунча пулни олиб юриши унга таажжубланарли туюларди, худди шунингдек, ёнидаги манави заргар ҳам таажжубланди. У мени эшиккача кузатиб қўйди ва орқамдан узоқ вақт ҳарислик билан кузатиб қолди.

Бизнинг ақчаларимиз ҳамма ерда, нафақат муомалада бўлибгина қолмай, уларнинг номларига шундай кўникишибдики, ҳатто аввалгиси унут бўлиб кетибди. Қўлоққа фақат бу мол шунча доллар ёки цент, милл ёки милрейс туради деганлари чалинар эди. Эшитиб кўнглинг яйрайди. Биз муқаррар равишда олға одимляпмиз.

Мен бир қатор ҳунармандлар билан танишдим, лекин буларнинг орасида мени Даули исмли темирчи айниқса қизиқтириб қолди. Бу жуда хушчақчақ анча сергап одам эди. Икки ёрдамчи ва уч шогирд тутса ҳам иши кўплигидан қўли қўлига тегмасди. Турган гапки, кун сайин бойлиги ортиб борар ва лекин ҳамманинг ҳурматига сазовор эди. Марко бундай одам билан дўст тутин-

ганидан ғурурланарди. Марко мени бу ерга энг кўп кў-мирини сотиб оладиган катта устахонани менга кўрса-тиш мақсадида олиб келди, лекин аслида қандай буюк одам билан ош-қатиқ эканини кўз-кўз қилмоқчи эди. Биз Даули билан дарҳол тил топишдик. Менинг «Кольт» қу-рол заводимда шундай азамат йигитлар кам эмас. Уни якшанба куни Марконинг уйига тушлик овқатга таклиф этдим. Марконинг боши осмонга етди, давлатманд уста розилик берганида эса қувончи ичига сигмай бундай мурувватдан ҳайратланишни ҳам унутиб юборди.

Марко шодлигидан қувонарди, лекин қувончи узоққа бормади. У ўзича мулоҳаза қилиб, маъюс тортиб қолди. Мен унга тош ётқизувчи Диккан билан ғилдираксоз Смугни ҳам таклиф этмоқчи эканимни айтганимда Мар-конинг ёноқларидаги оташ оҳакка айландию руҳи ту-шиб кетди. Лекин унинг ғашлигининг сабаби ортиқча сарф-харажат эканини билардим. У ўзини хонавайрон бўлдим, йиққан-терганларим тамом бўлади, деб тасаввур этарди. Шу боис бошқаларни таклиф этарга шайланиб туриб, дедим:

— Ижозатинг билан дўстаримни таклиф этсам, сарфу харажат менинг бўйнимга.

Юзларига қон югурди ва кўзлари чақнаб деди:

— Лекин барча харажатни эмас, ҳаммасини эмас. Бир ўзинг қийналиб қоласан.

Мен унинг сўзини бўлиб:

— Менга қара, қадрдон дўстим. Мен бор-йўғи ферма бошқарувчиси бўлсам ҳам ўлар ерда эмасман. Бу йил омадим жуда юришди, — дедим. — Орттирган бойлигимни эшитсанг, ҳайратга тушасан. Ишонавер, сарф-харажатни зиғирча ўйламай бунақа зиёфатнинг ўнтасини кўтара оламан! — деб бармоғимни қарсиллатиб қўйдим. Гапир-ганим сайин Марконинг назарида ҳурматим кўтарилиб бораётганини сезар ва сўнгги жумлани айтиб бўлганим-да обрўйим минора янглиғ кўтарилган эди. — Ижозатинг билан ўз билганимни қилсам. Бу зиёфатга сариқ чақаям сарф этмайсан, тамом-вассалом.

— Танги ва олижаноб экансан.

— Асло! Сен тангилик қилиб мен ва Жонсга эши-гингни очдинг. Буни менга Жонснинг ўзи айтди. Сенга эса айтмайди, албатта, чунки у камгап одам ва кўпчилик ўртасида уялади, лекин унинг қалби тоза, олижаноб, ас-ло яхшиликни унутмайди. Сен ва хотининг бизга жуда меҳмондўстлик қилдингиз.

— Эҳ, биродар, бу арзимаган меҳмондўстлик!

— Арзиганда қандоқ. Агар одам бисотидаги энг аъло нарсасини инъом этган экан, ҳамиша бунинг ҳикмати улуг бўлади. Ҳатто шаҳзода ҳам бундан ортигини беролмайди, чунки у ҳам кўпи билан энг аъло нарсасини бериши мумкин, лекин ҳаммасини эмас. Энди дўкон айланиб харид этамиз, харажатларим сени ташвишга солмай қўя қолсин. Менга тенг келадиган исрофгарни ҳали дунё кўрмаган. Баъзан бир ҳафтада шунча сарф қиламанки... Йўқ, яхшиси, гапирмаганим маъқул, барибир ишонмайсан.

Шу алфоз қишлоқда савдолашиб, гап орасида дўкондорлар билан кечаги воқеалар ҳақида суҳбатлашиб бозор кездик. Зотан ҳар минутда уйлари тортиб олинган, отаоналари ўлдирилган ёки осилган, кўзларида қўрқув аралаш ёш қалқиган етим болалар учраб беихтиёр ўша воқеани эслатарди. Марко ва хотинининг уст-бошлари бўз ва жундан тикилган бўлиб, қирқ ямоқ харитани эслатарди. Беш-олти йил бадалида бу матоларнинг дастлабки нусхасидан кафтдек келадиган бўлаги ҳам қолмаганди. Меҳмонлар олдида номусга қолмаслик учун уларга янги либос сотиб олиб бермоқчи эдим-ку, лекин бу нозик масалага қандай ёндошиш йўлини билолмасдим. Қирол ўз миннатдорчилигини амалда исботлай олади деб, ўйлаб топган баҳонамга асос тополмай гаранг эдим. Ахийри:

— Марко сен менга яна ижозат берсангу... Жонсга меҳрибонлигинг туфайли... ахир уни ранжитмоқчи эмассан, шундайми...— дедим.— У сенга ўз миннатдорчилигини изҳор этмоқчи-ю, лекин уятчанлигидан ўзининг қўлидан келмаяпти. У менинг ҳисобимдан сен ва Филлис хонимга бирон нарса сотиб олиб беришимни илтимос қилди, лекин бу совғаларни у туҳфа этаётганлигини сизлар билмасликларингиз лозим... У жуда нозиктабиат одам, шундан ўзини ноқулай сезади, агар... Мен буни сизлардан сир сақлайман, деб ваъда берганман, барака топкур, буни унга айтиб қўйма тагин. Унинг фикрича энг яхши совға сизларга янги уст-бош олиб бериш...

— О, жуда ошириб юбордингиз! Керак эмас азизим, керак эмас. Ахир, шунча чиқим-а!..

— Чиқим бўлса ундан нари! Жиндек унингни ўчириб тур, ҳеч кимга гал бермай сўзлаганинг сўзлаган. Эзмалигини яхшилаб даволашинг керак. Марко, бу одобдан эмас, тилингни тийиб туришга ўрганмасанг, бу вайсақилигинг бошийга бало бўлади. Мана, бу ёққа кириб анови матон савдолашиб кўрамиз.. Едингда бўлсин, ҳам

масидан бохабар эканингни Жонс билмаслиги керак. Унинг қанчалик мағрур ва нозиктаъб одам эканини ҳатто тасаввур ҳам этолмайсан. У фермер, бадавлат фермер, мен эса иш бошқарувчисиман. Лекин шундай хаёлпарастки! Баъзан хаёлга берилиб кетиб, оғзидан шундай гаплар чиқадики, ўзини осмон устунини деб фараз қиладди. Унга юз йил қулоқ солсанг ҳам фермер демайсан, айниқса қишлоқ хўжалиги ҳақида гапирган кезлари. Наздида, оламда қишлоқ хўжалигини ундан яхши биладиган одам йўқ. Лекин гап шу ерда қолсин-у, унинг қишлоқ хўжалиги тўғрисидаги илми мамлакатни идора қилишдаги тасаввуридан ортиқ эмас. Шундай бўлса ҳам, у гапираётганда умринг бино бўлиб бу даражада доно гапларни эшитмагансан-у, биронта сўзини эшитмай қолишдан қўрққандек сергак қулоқ солиб туришинг лозим. Ана шунда Жонсга ёқасан.— Марко бундай бир қайнови ичида гапларни эшитиб, қаҳ-қаҳ отиб кулди, мана энди у кутилмаган тасодифларга мосланди. Мен эса тажрибамдан шу нарсани биламанки, бошқа одам қиёфасига кирган қирол билан сафарга чиққанингда, дафъатан, ўзининг кимлигини унутиб ҳам қўяди, бинобарин, иложи борица, тадбиркор бўлиш лозим, деган бир андиша таҳликага соларди.

Ниҳоят, қишлоқнинг энг яхши дўконига етиб бордик. Бу дўконда оз-оздан бўлса ҳам, истаган нарса — болгаю газмолдан тортиб то балиғу қалбаки тақинчоққача топиладди. Мен ўзимни керакли ҳамма нарсани шу ердан харид этаман-у, бошқа ҳеч қаерга бормайман, деб қарор қилдим. Даставвал мен Маркога тош терувчи билан гилдираксозни таклиф этишни буюриб, ундан холи бўлдим ва шу билан ўзимга бир оз эркинлик яратдим. Дўкондор мени ҳурмат қилсин деб бепарволик билан пештахтага пул ташладим, сўнгра керакли буюмлар рўйхатини тузиб, саводи бор-йўқлигини билмоқ мақсадида дўкондорга узатдим. У рўйхатга кўз югуртириб чиқди-да, мамнуният билан ҳаммаси айтганингиздек бўлади деб айтди. Дарҳақиқат, аслида, айниқса бу каби майда дўкондор учун, шундай эди. Мен фақат озиқ-овқат харид этибгина қолмай, бошқа кўп буюмлар ҳам сотиб олдим. Ҳаммасини аравага ортиб Марконинг ўғли Марконинг уйига шанба кунини кечки пайт элтиб беришни, якшанба кунини тушлик пайтда ҳисоб қоғозини юборишни буюрдим. У мутлақо хотиржам бўлаверинг, чунки аниқлик ва пухталиқ фирмам учун қонун бўлиб қолган, деди. Бундан ташқари Марко учун текинга бир жуфт ҳамён-тўппонча юбо-

ришга сўз берди. Ҳозир ҳамма шунақа ёнчиқ ишлатади. Бундай доно ихтиродан ниҳоятда мамнун эди.

— Ёнчиқни—ҳамёни ярим тўлдириг-да, ҳисобга қўшиб қўйинг,— дедим.

У жон деб рози бўлди. Ёнчиқни ўзим билан ола кетдим. Бу ёнчиқ—пистолет менинг ихтироим ва қиролликдаги барча дўкондорларда бўлиши шарт эканини, даромади хазинага эмас, дўкондор қўйнига тушгани сабабли давлат нарҳида яъни арзимаган пулга сотилиши лозимлиги ҳақида ўзим расмий буйруқ берганимни айтилмасдим. Бу мол билан уларни текинга таъминлаб турар эдик.

Биз кечқурун қайтдик. Қирол келганимизни сезмади. У вақтли уйқуга ғарқ бўлиб, қироллигининг бутун лашкарлари билан Галлияга буюк юриш бошлайжаги ҳақида тушлар кўриб ётар эди. Шу боис куннинг иккинчи ярми ўтиб кетганини сезмай қолди.

Х Х Х Г I б о б

ДАУЛИ УЯЛИБ ҚОЛДИ

Шанба кунботарида мен буюрган юк етиб келганда Марко билан хотини ҳушидан кетаёзди. Улар Жонс иккаламизни хонавайрон бўлди, деб чиппа-чин ишонган ва бу расворгарчиликнинг айбдори сифатида ўзларига тинмай лаънат ўқирдилар. Мўмайгина пулга тушганим, шу билан бирга зиёфат масаллигидан ташқари мезбонларимизга келажакда зарур бўлмиш талайгина нарса харид қилган эдим — масалан, бир қоп бугдой — оқ нон ҳам бу тоифа халқнинг дастурхонида дарвешнинг дастурхонидаги музқаймоқдек тансиқ, катта нонушта столи: икки қадоқ туз — мезбонларимиз учун туз ҳам бир неъмат, булардан ташқари идиш-товоқлар, курсилар, кийим-кечак, ўртамиёна бочкада пиво ва ҳоказо. Мен Марко ва унинг хотинидан бу дабдаба ҳақида ҳеч кимга айтмасликни илтимос қилдимки, мақсадим меҳмонларни ҳайратга солиб бир лақиллатмоқчи эдим. Янги либосларни кўриб бу соддадил эр-хотин жуда болалардек қувониб кетишди. Улар тезроқ кийиниш иштиёқида тонггача ухлай олмадилар, кун чиқишига ҳали бир соат қолганда эса ясаниб олдилар. Қувончлари ичларига сигмаганлиги эса авжига чиққанида бўлинган уйқумнинг эвазига берилган мукофот бўлди. Қирол ўликдек тош қотиб ухларди.

Марко хотини билан бу туҳфа учун қиролга миннатдорчилик изҳор этолмасдилар, чунки мен таъқиқлаб қўйган эдим, лекин ўз миннатдорчиликларини турли йўл билан билдиришга ҳаракат қилардилар, аммо ҳаммаси беҳуда эди, чунки қирол ҳеч нарсани пайқамасди.

Июнь ойининг фавқулодда ёруғ ва илиқ куни, ташқари жаннатдай безанганидан одамнинг уйга киргиси келмасди. Меҳмонлар чошгоҳда йиғилди. Ҳаммамиз катта дарахт соясига тўпландик ва ҳадемай эски қадрдонлардек чақчақлаша бошладик. Гарчанд, аввалига оддийгина Жонс деб чақиришларига кўниколмай қийналган қирол ҳам бир оз ҳовуридан тушиб, эриб қетди. Мен унга фермер эканини унутмаслиги лозимлигини таъкидладим, лекин айни замонда икир-чикирларга берилмай, фермер эканлигини тасдиқлаш билан кифояланиш зарурлигини уқдирдим. Негаки олдиндан эҳтиёт чорасини кўрмасанг, бу одам ҳамма ишни расво қилиб қўйишдан ҳам тоймайди, чунки унинг тили бурро, ақли фаол бўлса ҳам, атроф-муҳит тўғрисида жуда хира тасаввурга эга эди.

Даули товуслардек ясаниб олган. Уни осонгина гапга солиб қўйиб, ўз тарихини сўзлаб беришга кўндирдим. Дарахт соясида ўтириб, унинг сафсатасини эшитиш мароқли эди. У ўз бахтини ўзи топган. Бунақа одамлар эса ҳикоя қилишга уста бўладилар. Улар ҳурматга лойиқ, зотан буни ўзлари ҳам сабот билан талаб этадилар. У пулсиз, дўсту биродарсиз етимча бўлиб ҳаётга кириб келганини сўзлаб берди. У баъзи хўжайинларнинг қўлларидан ҳам хароб кун кечирган, кунига ўн саккиз соатлаб меҳнат қилган, қора нонга қорни тўймаган, лекин тиришқоқлиги охир-оқибатида олижаноб темирчининг диққатини тортган, унга тўққиз йил тайёр овқату текин кийим-бош ваъда этиб, шогирдликка таклиф этган. Бу саховатдан Даулининг юраги қинидан чиқаёзган. Темирчи унга ҳунар — ёки Даулининг таъбирича «ҳунар сирларини» ўргатаман деган. Бу унинг биринчи поғонага кўтарилишида дастлабки ажойиб ютуқ эди. Оддий одам толеига шундай ғайриоддий бахт кулиб боққанидан ҳали-ҳали ҳайратланади. Шогирдлик қилиб юрган йиллари бадалида бир марта ҳам янги уст-бош киймаган, бироқ шогирдлиги ниҳоясига етган куни устози унга жундан тикилган янги уст-бош ҳадя этган. Бу кийимда у ўзини бениҳоя бадавлат ва хушбичим ҳис этган.

— Уша кун ҳамон ёдимда! — Ҳаяжон билан ҳитоб қилди ғилдираксоз.

— Менинг ҳам!— деди баралла тош терувчи.— Ушанда кийим ўзингники эканига ишонмаган эдим. Чин сўзим, ишонмаган эдим!

— Ҳеч ким ишонмаган!— хитоб қилди Даули кўзлари чақнаб.— Қўни-қўшпиларга бу ўғирланмаган кийим, дея исботлайвериб, хунобим ошган эди. Ажойиб кун эди, ажойиб! Бунақа куялар унутилмайди.

Нимасини айтасиз, хўжайини ажойиб инсон бўлган, ишлари шундай юришиб кетган эдики, ҳатто гўшт ва ҳақиқий буғдой унидан тайёрланган оқ нонга йилда икки марта тўйиб овқатланишган, қисқаси лорддек ҳаёт кечиринган. Вақти келиб темирчининг корхонаси Даулига мерос бўлиб қолди, унинг қизига ҳам уйланиб олди.

— Мана энди, буни қаранг, ҳаммаси ўзгариб кетди,— деди у мутаассир оҳангда.— Бир ойда икки марта менгиги сўйилган мол гўшти ейман!— У ўз сўзларининг маъносини тушуниб етишлари учун бир оз жим турди.— Ойига саккиз марта тузланган гўшт ейман.

— Ҳақиқатан ҳам!— дея тасдиқлади ғилдираксоз, нафасини ичига ютиб.

— Ўз кўзим билан кўрганман.— Эҳтиром ила тасдиқлади тош терувчи ҳам.

— Йил бўйи, ҳар якшанба дастурхонимда оқ нон аримайди,— дея тантанавор оҳангда қўшиб қўйди темирчи.— Дўстларим, виждонан айтинглари-чи, рост эмасми?

— Калламни гаровга қўлман, рост!— дея хитоб этди тош терувчи.

— Мен ҳам тасдиқлайман,— деди ғилдираксоз.

— Жиҳозларим-чи, қандай жиҳозим бор, ўзингиз айтинг!— Даули ҳаммага тўла сўз эркинлиги бермоқчидек қулочини ёйди.— Нима десангиз деяверинг. Мени бу ерда йўқ деб тасаввур этинг.

— Гарчи, оиланг уч кишидан иборат бўлса ҳам, жуда чиройли бешта курсинг бор,— деди ғилдираксоз чуқур эҳтиром билан.

— Еб-ичишинг учун олтита ёғоч жом ва олтита ёғоч ҳамда иккита қалайи товоқларинг бор,— деди тантанавор оҳангда тош терувчи.— Ҳар бир ёлғон сўзим учун Арши аълода худонинг олдида жавоб беришимни била туриб чин қалбимдан гапирмоқдаман.

— Мана энди қандай одам эканимни биласан, биродарим Жонс,— деди темирчи такаббурона олижаноблик ва дўстона оҳангда.— Турган гапки, бундай одам жуда иззатталаб бўлади ва кимлигини билмай туриб, нотаниш одамлар билан чақчақлашиб ўтирмайди, деб ўйлаб тур-

гандирсан, лекин хотиринг жам бўлаверсин, бу дунёда каттами-кичикми — барчага баробарман, дўст тутинишим мумкин, фақат яхши одам бўлса бас. Сўзларимни тасдиғи сифатида мана, сенга қўлим, биз сен билан тенгмиз, теппа-тенгмиз деб ўзим айтмоқдаман, — деди-ю, ўзи яхши билгани ҳолда мурувват қилган фариштадек ҳаммага қараб мағрур илжайиб қўйди.

Қирол аччигини аранг яширгани ҳолда узатилган қўлни ушладию сирғанчиқ балиқни ушлагандек шу ондаёқ қўйиб юборди. Бу нарса ниҳоятда яхши ва лекин улугворлик қаршисида кўзи қамашган одамнинг табиий равишда хижолат чекиши, деб янглиш таассурот туғдирди.

Уй соҳибаси стол олиб чиқиб дарахт панасига қўйди. Бу чамаси меҳмонларни ҳайратга солди, чунки стол янги ва соз ишланган эди. Филлис хоним ўзини бепарво кўрсатарди, лекин кўзлари мағрурона порлаб, бамайлихотир стол устига оппоқ дастурхон олиб чиқиб ёзганда одамларнинг ҳайрати яна ортди. Аммо Марко ўзини жаннатда ўтиргандек ҳис этарди, бу ҳам сезилди. Филлис иккита ажойиб курси олиб чиқди, о! Бу ҳаммани ҳаяжонга солди, меҳмонлар донг қотиб қолишди. Хоним ҳеч нарсани билмаган кишидек, яна иккита курси кўтариб чиқди. Яна ҳайрат, мулозиматли шивир-шивир бошланди. Сўнгра яна икки курси олиб чиқилди. Ифтихор ҳиссига тўлиб-тошган Филлис ҳавода учиб юргандек эди. Меҳмонлар ҳайратларидан қотиб қолган эдилар.

Ниҳоят, тош терувчи:

— Бундай ҳашамат олдида беихтиёр иззатинг ортади, — деди.

Филлис хоним уйга кирмоқчи бўлиб шайланган эди, лекин кутилмаганда темирни иссиғида бос қабилида иштутутиш лозимлигини ҳис этган Марко, гарчи хийла уддасидан чиқмаса ҳам хотиржам ва сиполик қилишга уриниб, хотинига:

— Етар дейман, қолганларини олиб чиқмай қўя қол, — деб қўйди.

Қолганлар! Демак, бу ҳали ҳаммаси эмас экан-да. Фавқулодда таъсирли чиқди. Ҳатто мен ҳам бундай қилолмасдим.

Шундан кейин бирин-кетин олиб чиқилган кутилмаган буюмлар ҳамманинг таажжуб ўчоғига ўт қалади, лекин унинг яширин алангаси ҳайратомуз нигоҳлар-у, э-э воҳ, дея кўкка кўтарилган қўлларда акс этди. Бека яп-янги идиш-товоқлар келтирди: янги темир чашкалару ва овқат солинадиган бошқа ашёлар, пиво, балиқ, жўжа,

ғоз, тухум, қовурилған мол ва қўй гўшти, қовурилған чўчқача ҳамда бир даста оқ бугдой нони. Ўтирганларнинг ҳеч бири умрида бундай лаззатли таом кўрмагандек эдилар. Меҳмонлар ҳайратларидан эсанкираб ўтирганларида мен беҳосдан қўлимни силкитдим ҳузуримда ер остидан чиққандек, дўкондорнинг ўғли пайдо бўлди ва пулга келганини айтди.

— Яхши,— дедим бепарвогина.— Ҳаммаси қанча бўлади? Ҳисоблаб чиқ...

Бола баралла ҳисоб-китоб қила бошлади, ҳайратга тушган меҳмон жим бўлиб ўтирар, мамнуният тўлқини қалбимга роҳат бахш этар, Марко гоҳ даҳшат, гоҳ қувончга ботарди:

2 қадоқ туз	200
1 ёғоч бочкада пиво	800
3 халта бугдой	2700
2 қадоқ балиқ	100
3 товук	400
1 ғоз	400
39 тухум	150
1 бўлак қовурилған мол гўшти	450
1 бўлак қовурилған қўй гўшти	400
1 ветчина	800
1 чўчқа боласи	500
2 овқат учун сервис	6000
2 жуфт эркак кийими, ич кўйлаги билан	2800
1 юбка, 1 жунли кофта ва аёллар ич кўйлаги	1600
8 ёғоч товоқча	800
Ошхона ашёлари	10000
1 стол	3000
8 курси	400
2 тўлдирилған ҳамён-тўппонча	3000

Боланинг овози тинди. Ўртага машъум сукунат чўкди. Ҳеч ким қимир этишга журъат этолмас, қаттиқроқ нафас олишга ҳам ботинолмас эди.

— Бор-йўғи шуми?— дедим ўта бепарволик билан.

— Ҳа, соҳибқирон сэр, лекин баъзи майда-чуйдаларни «ашёлар» ҳисобига киритган эдим. Лозим топсангиз, алоҳида...

— Ҳожати йўқ,— дедим лоқайд.— Жами қанча бўлишини айтсанг бас.

Дўкондорнинг боласи довдираб йиқилмаслик учун дарахтга суяниб қолди ва:

— Ўттиз тўққиз минг бир юз эллик мильрейс!— деди. Гилдираксоз курсидан қулаб тушди, бошқалар столни ушлаб йиқилмаслик чорасини кўрдилар ва:

— Худойим-ей, инқилиб ўз паноҳингда асра!— дея баравар хитоб қилишди.

Йигит шоша-пиша гапира бошлади:

— Дадам айтдиларки, сиздан ҳамма пулни бир йўла талаб қилиш инсофсизлик бўлади, илтимослари шуки...

Гўё шамол эстандек, унинг сўзларига парво қилмадим, бутунлай лоқайдлик билан чўнтагимдан тўрт доллар чиқариб стол устига ташладим. Ҳамма пулга анграйиб бақа бўлиб қолганини бир кўрсангиз эди!

Йигит ажабтовур маҳлиё бўлиб қолди. У бир долларни гаровга қолдириб, гизиллаб бориб шаҳардан қайтими-ни олиб келишга ижозат сўрай бошлади...

— Тўққиз цент қайтим учунми? Бе! Қайтими ўзинга,— дедим унинг гапини бўлиб.

Бу гапим ҳайратомуз шивир-шивирга сабабчи бўлди.

— Ошиб-тошиб ётибди! Пулни хазондек сочмоқда-я! Темирчи танг аҳволга тушган эди.

Йигит пулни олди-ю, бу чексиз бахтдан сармаст ҳолда югуриб чиқиб кетди. Мен Марко ва унинг хотинига мурожаат этдим:

— Ҳой, яхшилар, мана бу сизларга совға,— дедиму оддий бир нарсдек ҳамёнларни узатдим, ваҳоланки, ҳар бир ҳамёнга ўн беш центдан пул солинган эди. Бечора қашшоқлар хушомадгўйлик билан миннатдорчилик изҳор этишларига қарамай, меҳмонларга юз ўгирдим-да, гўё вақтни сўраётгандек бамайлихотир дедим:

— Хўш, йўқ демасангиз тамадди қилиб оламиз. Бошладик.

Дарҳақиқат, жудаям зўр чиқди. Ҳали ҳеч қачон одамларда бунчалик таассурот қолдирмаган, қўлимда бор маблагдан бундан ортиқ манфаат кўрмаган эдим. Темирчи ер ёрилмади-ю ерга кириб кетмади! Ҳеч қачон ўзимни унинг ўрнига қўйишга раво кўрмайман! Бечора оиласи уч киши бўлса ҳам, йилига икки марта яхна гўштга тўяман, бир ойда икки марта янги балиқ, ҳар якшанба тузланган гўшт ейман, деб мақтанган эди. Буларнинг бари унга бир йилда 69 цент 2 миля 6 мильрейсга тушади. Не кўз билан кўрсинки, кутилмаганда бир одам пайдо бўлиб, столига тўрт долларни иргитмоқда, боз устига бундай майда пуллари ҳисоб-китоб қилишга эринчоқлик билан қарайди. Бечора Даули сигир босиб олган пуфакдек сўлиб, пучқайиб, латтага айланиб қолди.

ОЛТИНЧИ АСР СИЁСИЙ ИҚТИСОДИ

Лекин мен дарҳол муносабатимни ўзгартирдим у зиё-
фатнинг учдан бир қисми ўтмасданоқ у яна эски хуш-
чақчақлигига қайтди. Табақа ва мартабалар ўлкасида
бундай одамни бахтиёр этиш қийин эмас. Гап шундаки,
табақа ва мартаба ҳукм сурган мамлакатда одам тўла-
қонли инсон бўлолмайди, у доим салкам одам ҳисобла-
нади. Сиз унга мартабангиз, мансабингиз, давлатингиз
жиҳатидан устун эканингизни исботлашингиз биланоқ
қаршингизда бош эгиб тураверади. Бундан кейин уни
хатто ранжита ололмайсиз. Йўқ, мен бундай демоқчи
эманман. Албатта ранжитишингиз мумкин, лекин хийла
мушкул масала, агар бўш вақтингиз оз бўлса, овора
бўлмаганингиз маъқул. Темирчининг ҳурмат-этиборига
сазовор бўлиб олдим, чунки у мени бениҳоя бойлик эга-
си деб ҳисобларди, боз устига мен касодга учраган би-
рорта зодагон оиласига мансуб эканимни мақтаниб қол-
сам борми темирчигина эмас, балки ҳар қандай авом,
гарчи, у ақл-заковати, фазилати ва хулқ-атвори жиҳати-
дан соҳиби даврон бўлса ҳам менга сажда қилишдан
ўзини тутиб туролмасди. Шундай бўлган ва токи Англия
давлати бор экан, шундай бўлиб қолаверади. Пайғамба-
рона истеъдодим билан келажакка назар ташлар экан-
ман, Англия ўзининг бир пулга қиммат Георглари, қи-
рол ва зодагон қонига мансуб бошқа кўргазма ҳайкал-
чаларига ёдгорликлар ўрнатиб, худодан кейин бу олам-
нинг биринчи бунёдкорлари Гутенберг, Уатт, Аркрайт,
Уитни, Морзе, Стефенсон, Белл кабиларни беиззат-бе-
қадр тупроққа дафн этилаётганини кўриб турибман.

Бу орада нафсини яхшилаб тўйдирган қирол суҳбат
жанггу жадал, ғолиб-мағлублар ҳақида бўлмагани сабаб-
ли зерикиб ухлагани кириб кетди. Марко дастурхонни
йиғиштирди-да, олдимизга пиволи бочкани қўйиб, биз-
дан қолган неъматлардан баҳраманд бўлмоқ учун холи-
роқ бир жойга кетди. Биз ўз доирамиздаги одамларнинг
қалбига яқин бўлган мавзу — меҳнат, пул топиш йўллари
ҳақида суҳбатимизни давом эттирдик. Қирол Багдемагус
ҳокимлик қилаётган бу кичкина вассал қиролликда
бир қарашда мен ҳокимлик қилаётган ўлкага нисба-
тан ишлари дурустга ўхшарди. Бу ўлкада протекцио-
низм системаси тараққий қилган, вақоланки, биз аста-
секин эркин савдо тартибига ўтиб, бу борада ярим йўлни

босиб ўтдик. Суҳбат фақат Даули ва мен ўртамизда борар, бошқалар эса ҳавас билан тинглар эдилар. Суҳбатга берилиб кетган ва бунда ўзининг устунлигини сеза бошлаган Даули кетма-кет савол ёғдирар ва шу йўл билан мени мот қилмоқчи бўларди, бу саволларга жавоб топишда хийла қийналдим, албатта.

— Биродар, ўлкангда иш бошқарувчи, эшик оғаси, отбоқар, чўқабоқарларнинг маоши қанча?

— Кунига йигирма беш мильрейс, яъни чорак цент. Темирчининг юзи мамнуниятдан ёришиб кетди:

— Бизларда эса икки баробар зиёда! Ҳунармандларчи — дурадгор, тош терувчи, бўёқчи, темирчи қанча олади?

— Ўртача эллик мильрейс: кунига ярим центдан.

— Ҳа-ҳа! Бизларда улар юз мильрейс олишади! Бизда яхши ҳунарманд кунига бир цент топиши мумкин! Тикувчиларни гапирмаса ҳам бўлади. Омади келган пайтларда кунига юз ва ҳатто юз эллик мильрейс топишади! Менинг ўзим ўтган ҳафта юз ўн беш юзасидан пайпули тўладим. Яшасин протекционизм, йўқолсин эркин савдо!

Унинг юзлари қуёшдек порлаб кетди. Лекин мен бўш келмадим. Фақат қозиқ қоқадиган болғамни олдим ун беш минут давомида темирчини уриб ерга киргиза бошладим, шундай киргиздимки, тепакали ҳам кўринмай қолди.

— Бир фунт тузга қанча тўлайсиз?— деб бошладим саволимни.

— Юз мильрейс.

— Биз қирқ мильрейс тўлаймиз. Гўшт истеъмол қиладиган кунларингиз қўй ёки мол гўштига қанча тўлайсиз?

Киноям нишон нуқтасига беҳато тегди: темирчи қизариб кетди.

— Озгина бўлса ҳам нарх ўзгариб туради, тахминан бир қадоғи етмиш беш мильрейс.

— Биз ўттиз уч мильрейс тўлаймиз. Тухумга қанча тўлайсиз?

— Ўн иккитасига эллик мильрейс.

— Биз йигирма мильрейс тўлаймиз. Пивога қанча тўлайсиз?

— Бир пинтаси¹ саккиз ярим мильрейс бўлади.

¹ Пинта — тахминан 0,56 литрга тенг келадиган суюқлик ҳажми.

— Биз тўрт мильрейс тўлаймиз. I центга 25 шиша. Бугдой қанча туради?

— Ҳалтаси тўққиз юз мильрейс.

— Биз тўрт юз тўлаймиз. Сизда эркакларнинг жун чакмони қанча туради?

— Ўн уч цент.

— Бизда эса олти цент. Ишчи ёки ҳунарманд аёлининг кўйлаги-чи?

— Биз саккиз центу тўрт милл тўлаймиз.

— Ана; фарқни кўрдингми: сиз бир кўйлакка саккиз центу тўрт милл тўлайсиз, биз эса бор-йўғи тўрт цент.

Энди зарба берадиган вақт етди деган қарорга келдим ва:

— Мана энди бунга қара, қадрдон дўстим!— дедим.— Бир минут бурун мақтаган юқори маошинг ҳеч нарсасага арзимади,— дея мен бамайлихотир ҳаммага кўз югуртириб чиқдим, зеро, ўзим ҳам сезмаган ҳолда рақибимни қўл-оёғини боғлаб қўйганимга ишонч ҳосил қилган эдим.— Сизларнинг мақталган юқори маошларингиз ҳоли нима кечганини, уларнинг бари ҳавойи эканини ўзинг кўриб турибсан.

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — у ҳайрон бўлишдан нари ўтмади! У ҳеч нарсасага тушунмаган, ҳатто тузоққа тушганини ҳам сезмас эди. Аччиғим чиққанидан, уни уриб ўлдиришга тайёр эдим. Менга хира босган нигоҳ билан бефаҳмларча тикилиб эътироз билдирди:

— Ҳеч нарсани кўрмадим. Ахир, маошимиз сизларникига нисбатан икки баравар ортиқлигини исботладим-ку! Қандай қилиб уларни ҳавойи дейсан, худонинг иродаси билан биринчи бор эшитаётган бу сўзни тўғри талаффуз этаётган бўлсам, мабодо?

Ростини айтсам, ҳангу манг бўлиб қолдим. Қисман кутилмаганда, унинг калтабинлигидан бўлса, қисман қолганлар ҳам очиқ-ойдин унинг фикрига қўшилганидан. Шу ҳам фикр бўлди-ю! Менинг нуқтаи назарим ниҳоятда содда ва ниҳоятда равшан эди. Бундан ҳам соддароғи бўладими, ахир?! Шундай бўлса ҳам бир иложини қилмоғим лозим.

— Наҳот тушунмаётган бўлсанг, Даули? Сизларда фақат номигагина маошингиз катта, аслида ундай эмас.

— Гапларига қулоқ солинг-а! Биздаги маош икки баробар катта, бунинг ўзинг тан олмоқдасан.

— Ҳа, ҳа, инкор қилаётганим йўқ. Лекин бу сираям устунлигини билдирмайди, тангаларнинг миқдори ўз-

ўзидан ҳеч нарсани англамайди. Энг муҳими — ўша олган маошингизга қанча нарса харид қила билишингизда. Гарчанд, сизларда яхши ҳунарманд йилига уч ярим доллар пул топгани билан, бизларда эса тахминан бир доллару етмиш беш цент...

— Аха! Яна тан олмоқдасан! Яна тан олди!

— Жин урсин, мен ҳеч қачон инкор этганим ҳам йўқ! Бошқа нарса ҳақида гапирмоқчиман. Бида ярим долларга, сиздаги бир долларга нисбатан кўпроқ харид қилиш мумкин, бинобарин, соғлом идрок билан ўйлаб қаралса, биздаги маош сизларникига қараганда устун бўлиб чиқади.

Даули довдираб қолди ва мушкул аҳволга тушиб:

— Ростдан ҳам ҳеч нарсага ақлим етмаяпти. Сен ҳозиргина бизнинг маошимиз катталигини тан олдинг ва ҳали оғзингни ёпмай туриб, сўзларингни қайтиб олмоқдасан,— деди.

— Жин урсин, наҳотки шундай оддий нарсани миангга қуйиб бўлмаса?! Ке, мисолларда тушунтириб берай бўлмаса. Биз аёлларнинг жун кўйлаги учун тўрт цент тўлаймиз, сиз эса худди шунинг учун саккиз центу тўрт милл, яъни икки бараваридан тўрт милл кўп тўлайсиз. Фермада ишлайдиган оқсоч хотиннинг маоши қанча?

— Бир кунда икки милл.

— Яхши. Бизда эса у икки баробар кам олади, биз унга кунига ўндан бир цент тўлаймиз, бироқ...

— Яна тан олдинг...

— Сабр қил! Бу сафар жудаям содда қилиб тушунтираман. Жун кўйлак сотиб олиш учун кунига икки милл оладиган оқсочингиз қирқ икки кун меҳнат қилиши лозим — роппа-роса етти ҳафта, биздаги оқсоч жун кўйлакни қирқ кунда, икки куни кам етти ҳафтада сотиб олади. Сиздаги оқсоч жун кўйлак сотиб олса икки ҳафталик бутун маошини сарфлайди, бизда эса жун кўйлак сотиб олса — яна икки кунлик маоши ортиб қолади, бунга эса яна бирон нарса харид қилса бўлади. Хўш, энди тушундингми?

Назаримда, у салгина иккиланганга ўхшади — бор-йўқ эришганим шу бўлди, холос, қолганлар ҳам ўзгарди. Ўйлаб олсинлар деб бир оз жим турдим. Ниҳоят, Даули гапира бошлади ва маълум бўлдики у кўникиб кетган янглиш фикридан қутула олмаяпти. У қатъиятсизлик билан деди:

— Бироқ ҳар ҳолда... бир кунда оладиган икки милл бир миллдан ортиқ эканини инкор этолмайсан.

Бефаросатлар! Лекин бўш келолмасдим. Шояд бошқа йўл билан исбот қилолсам.

— Шундай ҳолни фараз қилайлик. Шогирдларингиздан бирига қуйидаги молларни харид қилдирайлик:

бир қадок туз
бир дюжина тухум
бир дюжина пинт пиво
бир халта бугдой
 бигга бўз кўйлак
беш қадок мол гўшти
беш қадок қўй гўшти

Барига ўттиз икки цент тўлайди. Шунча пул топиш учун ўттиз икки кун ишлашга мажбур. Бизга келсинда, ярим маош олиб ишласин, юқоридаги нарсаларни ўн тўрт ярим центга харид қилиши мумкин, яъни йигирма беш иш кунига тўғри келади ҳамда ярим ҳафталик маошини тежаб қолади. Ҳисоблаб кўр-чи, бир йилда қанча бўлар экан? У ҳар икки ойда деярли бир ҳафталик маошини тежаши мумкин, сизларда эса у ҳеч нарса тежаб қололмайди. Бир йилда бизда у беш-олти ҳафталик маошини тежайди, сизда эса ҳеч вақо. Энди имоним комилки, «катта маош» билан «кичик маош» — олган пулингга қанча нарса харид қила олишингни билмагунингча ҳеч нарсани англатмайдиган қуруқ сўзлар, холос!

Бу қақшатғич зарба бўлди.

Лекин, афсуски, ҳеч нарсани қақшатмади! Оқибатда, таслим бўлишга мажбур бўлдим! Бу одамлар «катта маошларни» қадрлайди: афтидан, шу катта маошнинг харид қилиш-қилмаслик қобилияти уларни қизиқтирмайди, шекилли. Улар протекционизм тарафида ибодат қилар, негаки, манфаатдор доиралар протекционизм катта маошлар туғдиради, деб уларни чалғитар эдилар. Мен уларга чорак аср давомида маошлари бор-йўғи ўтти фоизга ошгани ҳолда, нарх-наво эса юз фоиз оши кетганини исботлаб бердим. Бизда эса ундан қисқароқ вақт ичида маошлар қирқ фоиз кўтарилиб, нарх наво тушди. Бироқ исботларим уларни асло ишонтирмади. Уларнинг галати дунёқарашлари ислоҳотга бўйин бермасди.

Шундай қилиб, мен мағлуб бўлдим. Адолатсиз бўлса ҳам, ҳар қалай, мағлубият. Эсиа-а! У адолатнинг энг йирик даъват арбоби, иқтидорли, дунёда энг маълумотли

одам, неча юз йиллар давомида тож кийдирилмаган энг даҳо бош бўлса-ю, нодон бир қишлоқи темирчидан энгчи-либ ўтирса! Ҳамманинг менга раҳми келаётганини сезиб, тутоқиб кетдим, ҳатто мўйловим ҳам тутай бошлади. Ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг-да, мен қис-этаётган номусни тасаввур этиб айтинг. Наҳотки рақиб-га таъқиқ этилган усулни қўллар эдингиз? Албатта, қўл-дайсиз, инсон табиати ўзи шунақа. Ва шундай қилдим ҳам. Ўзимни оқламоқчи эмасман, фақат шу нарсани айтмоқчиманки, ниҳоят даражада ғазабим қўзиб кетди, ҳар кимса ҳам менинг ўрнимда бўлса, шундай қилган бўлур эди.

Зарба беришга аҳд қилдимми, сийлаб ўтирмайман — унақа тоифадан эмасман, зарба берсам чинакамига зарба бераман. Ҳар нечук таваккал қилмайман, билъакс, четга чиқиб пусиб тураман, зотан, рақибим ҳужум этишимни ҳаёлига келтириб ўтирмайди, сўнг бир лаҳзада ўзи ҳам билмаган ҳолда икки кураги ерга тегиб ётганини кўради. Биродарим Даулини ана шундай аҳволга солдим. Мен шунчаки вақт ўтказмоқчи бўлиб, эринчоқ-лик билан сўз бошладимки, ҳатто ер юзидати энг буюк донишманд ҳам нимага шама қилаётганимни сезмай қолган бўларди.

— Дўстларим, қонун ва удумларимизда ниҳоятда қизиқ нарсалар бор-да, инсоннинг дунёқарашида ҳам ғалати нарсалар кам эмас. Битилган қонунлар мавжудки, оқибат-натижада улар бекор қилинади, шундай битилган қонунлар борки, улар мангу барҳаёт. Мана, масалан, маош ҳақидаги қонунни олинг, унда маош аср сайин оша боради, деб зикр этилган-у, лекин узлуксиз эмас. Буни қарангки, шу қонунга тўғри амал қилинмоқда. Биз ҳар жойда меҳнат ҳақи қанча эканини биламиз ва бу йилги ўртача иш ҳақини чиқарамиз. Биз юз йил бурун қанча тўланган, икки юз йил бурун қанча тўланганидан хабардормиз, ундан уёғига назар ташлай олмаймиз, лекин меҳнат ҳақининг аста-секин ошиши қонунини англаб етиш учун шунинг ўзи кифоя. Ҳатто қўлимиздаги ҳужжатларни алмаштириб ўтирмасданоқ уч юз, тўрт юз, ҳатто беш юз йил бурун меҳнат ҳақи қанча бўлганлигини тахминан аниқлаб олишимиз мумкин. Хўп, хулоса шуми? Йўқ. Биз ўтмишга назар ташлаб ўтирмаймиз, шу қонун илми билан келажакка разм солиб кўрамиз. Дўстларим, яна неча юз йиллардан сўнг маош қанча бўлишини сизларга айтиб беришим мумкин.

— Нималар деяпсан, саховатли инсон!

— Яқин етти юз йил орасида маошлар олти баробар ошади ва фермадаги батрак кунига уч цент, ҳунарманд эса — олти центдан олади.

— Қани эди, ҳозир ўлсаму ўша келажакда уйғонсам!— дея сўзимни бўлди ғилдираксоз Смуг кўзлари очкўзларча чақнаб.

— Боз устига, овқати хўжайин ҳисобига бўлади. Айтмоқчи, маълумки, хўжайиннинг ювиндиси ош бўлмайди. Яна ярим асрдан кейин эса диққат қилинг-а, ҳунарманд кунига йигирма цент топади — бу аниқ қонун, уйдирма эмас!

Ҳамма бараварига хўрсинди. Тош терувчи Диккон нигоҳини ва қўлларини кўкка кўтариб ғудранди:

— Бир кунда уч ҳафталик иш ҳақи-я!

— Азбаройи худо, пири бадавлат одамлар!— Ҳаяжонидан нафаси бўғилса ҳам қайта-қайта такрорларди Марко.

— Иш ҳақи дарахт сингари оз-оздан ўсиб боради ва яна уч юз қирқ йилдан кейин ҳеч бўлмаганда шундай мамлакат бўладики, унда ҳунарманднинг маоши кунига икки юз центга етади.

Ҳаммалари ҳангу манг бўлдилар! Икки дақиқача нафасларини ичларига ютиб ўтиришди. Ниҳоят кўмирчи деди:

— Ўша кунларга етармидик!?

— Ахир, бу графнинг даромади-ку!— деди Смуг.

— Граф, дейсан-а?— деди Даули.— Герцог десанг ҳам янглишмайсан. Бутун Багдемагус қиролигида бунчалик даромад қиладиган биронта ҳам граф йўқ. Граф даромади эмиш! Йўқ, бу фариштанинг даромади!

— Ҳа, иш ҳақи ана шу тарзда ортади. Ўша узоқ келажак замонларда одам бир ҳафталик иш ҳақиға сизларнинг эллик ҳафталик иш ҳақингиз эвазига харид қила олмайдиган даражада мол-дунё топади!.. Бундан ташқари озмунча ажойиб гаройиботлар бўлмайди дейсизми! Дўстим, Даули, сизларда ҳунарманд батрак ёки хизматкорнинг йиллик маошини баҳорда ким белгилайди?

— Баъзан ғудлар, баъзан эса шаҳар женгаши, лекин аксарият, магистрат белгилайди. Ҳар қалай, иш ҳақини асосан магистрат белгилайди, деса бўлади.

— Маош миқдорини аниқлашда камбағал ишчилар билан маслаҳатлашиб ҳам ўтирмаса керак?

— Хомхаёл бу! Бунда фақат пул тўлайдиган одам, хўжайин манфаатдорлигига ақлинг етмаяптими?

— Мен ўйлайманки, бунда фақат пул оладиган томонгина эмас, балки, ҳатто унинг хотини, бечора болачақалари манфаатдор бўлса керак,

Хўжайинлар — донгдор, пулдор, егани олдида емагани ортидаги одамлар. Меҳнат қилмайдиган камчилик ҳамма учун заҳмат чекаётган кўпчиликнинг иш ҳақини белгилайди. Чунки бой-бадавлат одамлар бирлашиб олиб, авом халқни ўз майлларича ҳақ олишга мажбур этадиган шундай бир машҳур уюшма тузиб олишган деса бўлади. Ўн асрдан кейин эса ёзилмаган қонун қуйидагича талаб қўяди — меҳнаткашларнинг ўзлари уюшадилар ва бой-боёнлар машҳур уюшмалар ҳукмидан безовта бўлиб тишларини ғижирлатадилар! Ҳақиқат шундаки, ўн тўққизинчи асргача магистрат меҳнат ҳақини ўзи хотиржам белгилаб бораверади, лекин сўнгра меҳнаткаш халқ икки минг йил давомида бу масаланинг бир тарафлама ҳал қилингани етар, дея ғалаён кўтаради ва ўз маошини ўзи белгилай бошлайди. Ҳа, халқ бошидан кечириб келган барча таҳқир ва хўрликлар аламини ҳали шундай оладики!..

— Бундан чиқди сенингча...

— Халқ ўз иш ҳақини белгилашда ўзи иштирок этади демоқчисан-да? Албатта! У пайтга келиб халқ ҳам қудратли ва доно бўлади.

— Ажаб замон бўлар экан-да,— дея пўнғиллади бой-вачча темирчи.

— Яна битта тафсилот. Ўша даврларда хўжайин ишчини бир ҳафта, бир ой, ҳатто бир кунга ҳам байлашиб олиши мумкин, борди-ю, қулайлик тугилса!

— Наҳотки?

— Бўладиган гап. Буниси ҳали ҳолва, магистрат агар ишчи хоҳласа-хоҳламаса бир хўжайиннинг қўлида сурункасига бир йил ишлатиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

— Наҳотки ўша замонларда на қонун ва на соғлом ақл бўлмаса?

— Қонун ҳам, соғлом ақл ҳам бўлади, Даули. Ўша замонларда одам магистрат ёки бирон бир хўжайинга эмас, ўзига ўзи хон бўлади. Башарти одам ўз иш ҳақидан қониқмаса, бир шаҳарни ташлаб иккинчисига кетиши ҳам мумкин, бунинг учун уни ҳеч ким таъқиб қилмайди, қилолмайди.

— Бунақа асрга лаънатлар бўлсин!— дея бақирди Даули жазаваси қўзиб.— Итнинг куни келаркан! На иззат, на ҳукуматга ҳурмат!

— Ишма, биродар, сен сазойигарчиликни ҳимоя қилма. Мен сазойи қилишни бекор қилиш керак, деб ҳисоблайман.

— Ғалати фикр. Нима учун?

— Хўш, сабабини сенга айтай. Бир одам йирик жиноят қилган бўлса, уни сазойи қилса бўладими?

— Йўқ.

— Хўш, арзимаган гуноҳи учун арзимаган жазога тортилган одам пировардида ўлдирилиши адолатданми?

Ҳеч ким жавоб бермади. Бу меҳинг биринчи галабам эди. Темирчи биринчи марта илҳомсиз аҳволда қолиб жавоб бера олмади. Ҳамма буни сазойи сазиди. Дуруст таассурот.

— Индамай қолдинг, биродар? Ҳозиргина сазойи қилишни кўкларга кўтариб, сазойисиз келажак асрларга раҳм қилмоқчи эдинг. Сазойи қилиш бекор қилиниши керак, деб ҳисоблайман. Бирорта бечорани арзимаган гуноҳи учун сазойи қилишганда нима бўлади? Халойиқ уни калака қилади, шундай эмасми?

— Ҳа.

— Халойиқ унга кесак отади, бечора битта кесакдан қутуламан деб иккинчисига тутилганда кулги бўлади.

— Рост.

— Хўш, бечорага мушукнинг ўлигини отишмайдими?

— Отишади.

— Ана энди фараз қилайлик, оломон орасида бечорадинг битта яримта шахсий душмани, ундан хафа бўлиб, аламини ичига ютиб юрган одами бор. Уни мутакаббирлиги ёки бойлиги учун, ёинки бошқа сабабга кўра қўшнилари ёқтирмайди, дейлик, месак ёки мушукнинг ўлиги ўрнига беҳосдан тош ёки гишт отмайди, дейсизми?

— Турган гапки, аяб ўтирмайди.

— Одатда бундай одамни умрбод мажруҳ қилиб қўйишади, шундайми? Жағини мажақлашади, тишини уриб синдирадилар ёки оёғини шундай уриб майиб қиладиларки, оқибатда у ирий бошлайди ва кестириб ташлашга мажбур бўлади... Ёки бўлмаса бир кўзини, қўйиб қўйсангиз, икки кўзини ҳам уриб чиқарадилар.

— Худо шоҳид, ҳақ гапиряпсиз.

— Мабодо жудаям ёмон кўришса, ўлдириб қўйишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас.

— Бўлиши мумкин. Ҳеч ким буни инкор этмайди.

— Мен аминманки, ҳеч қайси бирингиз мутакаббирлик, мақтанчоқлик, бойлик ёки бошқа сабабларга кўра,

Ўзингизга қишлоқ бадбахтларидан дushman орттирмагасиз. Афтидан, мабодо сазойи бўлсангиз, бундай хатардан холимиз деб ўйлайсиз?

Даулининг кўзлари пирпираб кетди. Мағлуб бўлганини шундоқ кўриб турибман. Лекин тилида буни билдирмади. Билъақе қолганлар очик-ойдин ва астойдил бундай шармандагарчиликлар жонларига текканини, бундай даҳшатга чидагандан кўра, осилиб ўлган яхшироқ, дея таъкидладилар.

— Суҳбатимиз мавзуини ўзгартирсак дейман. Зеро, сазойи қилишларни бекор этиш лозимлигини исботлаб бердим. Бизнинг кўпчилик қонунларимиз адолатсиз. Масалан, мен сазойи қилишга лойиқ бирорта айб иш қилиб қўйган бўлсам-у, сен бориб етказмасанг, биронтаси бориб етказадими, кейин сенинг ўзингни сазойи қилишади.

— Ажаб бўлади,— деди Даули.— Чунки бориб айтишинг шарт. Қонун шундай талаб қилади.

Қолганлар ҳам уни маъқуллашди.

— Бўпти, барингиз менга қарши экансиз, шундай бўла қолсин. Лекин барибир қонуннинг баъзи томонлари адолатсизлиги шубҳасиздир. Фараз қилайлик, магистрлик ҳунарманднинг бир кунлик иш ҳақини бир цент деб тайинласин. Қонун эса, башарти, хўжайин бир кун бўлса ҳам, қатто иш зарурати билан ишчисининг маошини оширса, ўзи сазойи бўлиши лозимлигини тақозо этади, ҳамда шу нарсадан хабари бўла туриб, бориб хабар қилмаган одамга жарима солиниб, сазойи этилиши керак. Мана, шу томони назаримда адолатдан эмас. Даули ва ҳаммамиз учун жуда хатарлидир, зеро, ўзинг кунни кечга етти кун бадалида бир центу ўн беш миллдан тўладим, деб иқрор бўлган эдинг...

Чинакамига зарба бўлди! Издиҳом бир йўла мағлуб этилди. Мен ўзига бино қўйиб илжайиб ўтирган Даули томон билинтирмай оёқ учида шундай пусиб бордимки, у токи қақшатғич зарба еб йиқилматунча ҳеч нарсани сезмай қолди.

Фавқулодда ажойиб ютуқ! Ҳали ҳеч бу каби қисқа вақт орасида шундай улкан ютуққа эришмагандим.

Бироқ бир дақиқадан кейин қуюшқондан ташқари иш қилиб юборганимни сезиб қолдим. Мен бу издиҳомни ўлдириш ниятида эмас, балки танг қолдириш ниятида гапирётган эдим. Ҳолбуки, булар ўлим бўсағасига бориб қолишибди. Бу одамлар сазойилик шарпаси билан юзма-юз келиб, энди ўзларини тамомила ҳали-замон танишган бегона одамнинг ихтиёрида ҳис этар ва бу та-

нишлари уларни сотгудек бўлса, ўша мудҳиш жазога тортилишлари мумкинлигини сезиб, ваҳимага тушганларидан чалажон бўлиб ўтирар эдилар. Улар ранг-қутсиз, тилдан қолган, аянчли бир аҳволда қалтирашар эдилар. Жуда хижолатпазлик бўлди ўзиям. Табиийки, улар менад тилимни тийишимни сўрайдилар ва биз қўл беришамиз, ичишиб-кулишиб, гапга нуқта қўямиз, деб ўйлагандим. Аммо-лекин мен уларга бегона одам, улар эса умр бўйи бешафқат зулм остида яшаб, одамларнинг ожизлигидан фойдаланиб, фурсатни қўлдан бермай сотқинлик қилган одамларни кўравериб, ҳеч кимга ишонмасликка кўникиб кетган эдилар. Улар ўз туғишганларидан бошқа ҳеч кимдан на адолат ва на яхшилиқ кутардилар. Мендан раҳмдиллик, адолатли ва олижаноб бўлишни сўрасинларми? Шубҳа йўқки, буни жудаям истардилар-у, лекин журъат эта олмас эдилар.

XXXIV б о б

ЯНКИ БИЛАН ҚИРОЛ ҚУЛЛИККА СОТИЛДИ

Энди нима қиламан? Фақат шошилмаслик лозим. Шундай бир чора топиш лозимки, ўйлаб олишимга ўзимга вақт, манави бечораларни ўзларига келишига имкон яратиб бериш керак. Қаршимдан ҳар лаҳзада ўзининг ҳамёнини ишга солмоқчи бўлган ҳолда тош қотиб қолган Марко ўтирар ва беихтиёр мен берган ўйинчоқни эзгилар эди. Мен Марконинг қўлидан ҳамён-тўппончани олиб, сирини айтишни таклиф қилдим. Сир! Шундай арзимаган нарсада қанақа махфиёт бўлиши мумкин? Лекин ўша аср ва ўша ўлкада ҳатто шундай икир-чикирда ҳам сир бўлар эди.

Ғалати халқ, механизмлар билан муомалани билмайди, бинобарин, уларда механизмнинг ўзи бўлмаган. Ҳамён-тўппонча қалин шишадан ясалган ўртача қўшалоқ қувурдан ташкил топган бўлиб, ичида босилганда отиладиган пружинаси бор эди. Отилиши мутлақо безарар бўлиб, кафтингизга майда питралар отилиб тушади. Катта-кичиклиги ҳар хил бўлган питралар ўрнига тангалар жойлаштирилганди. Майдароқ дон ҳажмидагисига миллирейслар, каттароғига миллилар солинади. Пистолет-ҳамён вазифасини бажарар ва жуда қулай эди. Қулайлиги шундаки, унинг ёрдамида қоронғида ҳам адашиб кетишдан қўрқмасдан ҳисоб-китоб қилаверасиз, лунжингизда

ёки нимчангизнинг ён чўнтакчида ҳам сақлашингиз мумкин. Мен бунақа ҳамён-тўппончаларнинг хилма-хилини ишлаб чиқартирганман, энг каттасига доллар сигади. Тангани питрага айлангирини ҳукумат учун айниқса қулай. Темир ҳеч ҳам гап эмас, лекин сохта питра ясалишидан хавфсирамаса ҳам бўлади, чунки қироллик бўйича питра қуядиган яккаю ягона мутахассис ўзим эдим. Ҳадемай «пул отишамиз» ибораси ишлатиладиган бўлиб, бу ибора ўн тўққизинчи асргача етиб келди, ҳолбуки, ҳеч ким унинг қаердан пайдо бўлганини билмади.

Бу орада суҳбатимизга қирол келиб қўшилди. Уйқу аҳволи руҳиятини мусаффо этиб, ўзини аъло ҳис этмоқда эди у. Энди менинг жаҳлимни чиқариш осон бўлиб қолди, мен асабийлаша бошладим, чунки ҳаётимизни хавф остида қолгандек ҳис қила бошладим. Қиролнинг кўзларига шубҳа билан тикилар эканман, унинг завқи жўшиб, қандайдир ўринсиз гап қилмоқчилигини сезиб қолдим. Лаънати, наҳотки бошқа бирон жўялироқ вақт тополмаган бўлса!

Янглишмабман. У бир зумда қўпол айёрлик билан қишлоқ хўжалиги мавзўсида гапира бошлади. Аъзойи баданимни совуқ тер босди. Унинг қулоғига: «Ҳой, даҳшатли хатар остида қолдик! Бу одамларнинг ишончини қайта қозониш учун ҳар бир дақиқа ғанимат, бебаҳо вақтингни ўтказма», дея шивирлагим келди. Лекин шивирлашнинг иложи йўқ. Негаки, меҳмонлар тил бириктириб олишяпти, деб ўйлашлари мумкин. Мулоим илжайганча, қиролнинг динамит мина устида ўтириб, лаънати пиёз ҳақидаги таърифини эшитишдан бошқа илож қолмади. Дастлаб хавф-хатарни ҳис этганим учун миям алғов-далғов бўлиб кетганидан унинг сўзлари маъносини уқолмай қолдим, бироқ миямда ҳарбий ҳаракатлар режаси саранжом бўла бошлаганда қиролнинг оғиз тўпларидан гумбурлаган овози узоқдан эшитилаётгандек туюлди:

— ...менимча бу яхши усул эмас, гарчанд, иш кўзини биладиганлар фикр-мулоҳазалари ҳар хил бўлса ҳам, баъзилари даъво қилишадики, пиёз, башарти уни дарахтдан хом қолда узиб олинса, соғлиқ учун зарарли мева...

Тингловчиларга жон кирди шекилли, бир-бирига таажжуб ва ташвишли назар ташлаб қўя бошлашди.

— ...айни замонда бошқалар бунинг аҳамияти йўқ

дейишади, гапларида жон бор, зеро, олхўри ва бошқа бошоқли ўсимликларни тупроқдан хомлигича чопиб оли-
нади...

Тингловчилар эсанкираб қолишди, ҳа эсанкирашди ва даҳшатга туша бошлашди.

—...шундай бўлса ҳам, уларни бемалол еса бўлади, айтиқса карамнинг мўътадил шарбатини қўшиб табиий нордонлиги юмшатиlsa...

Меҳмонларимизнинг кўзлари косасидан чиқаёзди ва биттаси:

— Нималар деяпти! Худо бу фермерни ақлдан озди-
рибди!— дея гўлдираб қўйди.

Фалокат бўлишини кўнглим сезар ва мих устида ўтиргандек ҳис этардим ўзимни.

— ...Хўш, агар барчага маълум бўлган ҳақиқатни олиб қарасак, ҳайвонот дунёсининг навниҳоллари деган-
дек ёш моллар жудаям ширин бўлади ва яна шуки, та-
ка пишиб етилганда унинг пўстаги жуда иссиқ бўлиб,
гўшти айниб қолади, чунончи, бу ҳайвоннинг қабиҳ феъ-
ли билан бадбахт хатти-ҳаракатида шундай камчилик
мавжудки...

Ҳамма жон-жаҳди билан: «Биттаси сотқин, иккин-
чиси жинни! Уларга ўлим! Ўлим!» дея бақирганларича
ўринларидан сакраб туриб кетишди. Ҳаммаси бизга таш-
ланди. Қиролнинг кўзлари қувончли порлади! У қишлоқ
хўжалигида ҳеч вақо тушунмаса ҳам муштлашишни уд-
дасидан чиқади. У узоқ вақт зерикиб юриб, жангга таш-
на бўлиб қолганди. Қирол темирчининг жағига бир зарб
тушириб-чалқанчасига йиқитди. «Муқаддас Георгий.
Британияга мадад бер!» дея гилдираксозни ҳам қулатди.
Тош терувчи жуссадор одам эди, лекин мен уни унча
куч сарф этмай йиқитдим. Учови шу заҳоти ўринлари-
дан сапчиб туришди-да, яна бизга ҳамла қилишди, биз
яна уччовини йиқитдик, улар яна туришди. Улар брита-
нияликларга хос қайсарлик ва матонат билан йиқилиб,
токи биз учаласини чалпак қилиб ташламагунимизча
қайта-қайта турардилар. Холдан тойиб гандиранлашар,
кўзлари ғазаб ўтидан кўр бўлиб, душманни дўстдан аж-
ратолмай, бир-бирларини муштлар эдилар. Улар бир-бир-
ларини калтаклар, биз эса ерда думалашганча сочлари-
ни юлиб, кўппакдек тишлашларини бир четга чиқиб
томоша қилиб турдик. Биз хотиржам кузатар эдик, чун-
ки бошқа бировни ёрдамга чақириб келишга буларнинг
ҳоли йўқ, жанг бўлаётган жой йўлдан шунча нарида
эдики, тасодифий ўткинчи бизни кўра олмасди.

Диққатим шу манзарада экан, тасодифан, ғрамизда Марко йўқлигини сезиб қолдим. Атрофга назар ташладим: ҳеч қаерда кўринмасди. О, ишимиз пачава! Мен қиролнинг енгидан тортдим, биз сездирмай секингина жўнаб қолдик ва кулбага кирдик. Ичкарида на Марко ва на Филлис! Улар шубҳасиз ёрдамга одамларни чорлагани кетишган. Қиролга, жуфтакни ростлаб қолишимиз лозим, сабабини кейин тушунтираман, дедим. Биз очиқ майдондан югуриб ўтиб ўзимизни ўрмон ичига урдик. Шундан кейингина мен орқамга ўтирилдим ва Марко билан унинг хотини бошчилигидаги қутурган деҳқонлар тўдасига кўзим тушди. Улар дахшатли равишда бақир-шарди, лекин биз қўрқмасак ҳам бўлади ўрмон қалин эди, биз аллақачон дарахт устига чиқиб олган эдик, энди истаган жойларидан ахтаришаверсин. Бироқ бир зумдан кейин итлар акиллай бошлади! Вазият кескин ўзгарди! Ташвишимиз мушкуллашди — энди анҳорми, дарёми топишимиз зарур.

Кучимиз борица югурдик, товушлар узоқлашди ва ниҳоят элас-элас эшитиладиган бўлди. Сойга югуриб бориб, сувга ташладик ўзимизни. Сув оқими бўйлаб уч юз қадамча югуриб бордик. Йўлимизни сой устида тарвақайлаган эманнинг йўгон шохи тўсди. Биз шохга осилиб чиқиб олдик ва шох бўйлаб, дарахт тепасига тармаша бошладик. Таъқиб товушлари янада яқинлашди, демак, — оломон изимизга тушибди. Товушлар бирмунча вақт жуда тез яқинлашди, сўнг яқинлашмай қўйди. Шубҳа йўқки, итлар сойга тушган жойимизни топишган, энди изимизни ахтариб, сой ёқалаб югурмоқда.

Биз дарахтнинг қалин барглари орасида ўрнашиб олганимиздан кейин қирол анча хотиржамланди, мен эса ундан ҳам хотиржамроқ бўлдим. Назаримда, шох орқали бошқа дарахтга ҳам ўтиб олса бўлади, уннаб кўришга жазм этдим. Дарҳақиқат, уринишимиз ёмон бўлмади, аммо қирол сирғалиб йиқилишига сал қолди. Биз барглар билан зич яширинган шох устига ўрнашиб ўтириб олдик, буёғига таъқиб товушларга қулоқ солишдан бўлак чора қолмади.

Бирдан таъқиб шиддат билан сойнинг иккала соҳили бўйлаб яқинлашиб кела бошлади. Борган сари кучаяётган ўкириш, бақир-шарди, акиллаш, тапир-тупур товушлар селдек ўтиб кетди.

— Сув устидаги шохдан фаҳмлаб қолишадими деб хавотирда эдим, — дедим мен. — Сезишмаганидан жуда хурсандман. Кетдик, олампаноҳ, вақтни бекор ўтказмай-

лик. Биз уларни чалғитдик. Ҳадемай қоронғи тушади. Агар биз яна сой кечиб, бирор яйловда иккита от насияга олсак, бир неча соатдан кейин хатардан қутуламиз.

Дарахтдан туша бошладик ва пастки шохга етганимизда тўсатдан таъқиб товуши яна яқинлашаётгани қулоғимизга чалиниб қолди. Нафасимизни ичимизга ютиб, қулоқ сола бошладик.

— Бизни тополмай, энди ночор уйларига қайтишмоқда,— дедим.— Яна қайтиб юқорига чиқамиз-да, ўтиб кетишларини кузатамиз.

Тепага тармашиб чиқдик. Қирол диққат билан қулоқ солиб туриб:

— Улар ҳамон қидиришяпти,— деди.— Яхшиси шу ерда қола қолганимиз маъқул.

У ҳақ эди. У ов сирларидан менга нисбатан яхшироқ воқиф. Таъқиб шовқини тобора яқинлаб келаверди.

— Биз шу яқин орада эканимизни фаҳмлаб қолишди,— деди қирол.— Чунки, пиёдамиз, сойдан унчалик узоққа кетиб қололмаймиз.

— Давлатпаноҳ, таассуфки сиз ҳақсиз, мен эса зора ўтиб кетишса, деган умидда эдим.

Шовқин тобора яқинлашиб келди ва салдан кейин одамлар ёнимиздан сойнинг иккала соҳили бўйлаб ўта бошладилар. Сойнинг нариги соҳилидан кимнингдир:

— Улар ақлли одамлар, шунинг учун манави шохдан дарахтга чиқиб олган бўлишлари мумкин,— деган овози эшитилди.— Ўша ёққа одам юборсак, ёмон бўлмасди.

— Жин урсин, дарҳақиқат шундай қиламиз!

Мен ўз тадбиркорлигимдан хурсанд бўлдим. Бу ёндош дарахтга ўтиб яхши қилган эканмиз. Лекин баъзан бундай тадбиркорлик нима сабабдан ёмон оқибатларга олиб келишини биласизми?.. Ҳаммасига одамнинг бефаҳмлиги сабаб бўлади... Дунёнинг энг машҳур биринчи қиличбози иккинчи қиличбоздан қўрқмаса бўлади — лекин у умрида қўлида қилич ушламаган жоҳилдан қўрқиш керак. Жоҳил эса ҳеч кутилмаган, қўлланилиши мумкин бўлмаган усулни қўллайдики, оқибатда тажрибали қиличбоз енгилиши мумкин. Ниҳоят шунчалик қобилият соҳиби бўла туриб мен манави калтабин, овсарнинг кўрсатилган дарахтга чиқмай, бошқа дарахтга чиқади, деб фараз қила олармидим? Ваҳоланки, у шундай қилди. Буни қарангки, янглишиб танлаган дарахти ўша чиқиши лозим бўлган дарахт бўлиб чиқдию, у тармаша бошлади.

Вазият жиддий тус олди. Биз қимирламай буёғи нима

бўлишини кутиб ўтирдик. Деҳқон машаққат билан тобора юқори кўтариларди. Қирол хиёл ўрнидан турди-да, нобакорнинг калласи оёқ етадиган жойга кўтарилгунча мўлжаллаб турди-да, зарб билан тепди, деҳқон ерга учиб тушди. Пастдаё аянчли фарёд эшитилди, халойиқ дарахт атрофига тўпланди. Бизни ўраб олишди, энди биз қуршовда қолдик. Яна бир одам чиқиб кела бошлади, бизга кўприк вазифасини бажарган шох ошкор бўлди ва қандайдир ҳангоматалаб шохдан биз томон ўтиш ниятида эманга чиқа бошлади. Қирол менга Гораций каби «кўприк»ни ҳимоя қилишни буюрди. Душман гоҳ у, гоҳ бу томонда пайдо бўлар, бироқ бошларига олдинма-кейин тушган зарбадан пастга қулар эдилар. Қирол жўшиб кетди, қувончи эса бениҳоя эди. Унинг таъкидлашича, тунни жуда яхши ўтказамиз, чунки шу алфозда бутун аҳли музофотдан дарахтимизни ҳам мудофаа қила оламиз.

Ҳужумкорларнинг ўзлариям бунга ақли етди-ю, ҳужумни тўхтатишиб, бошқа режаларни муҳокама қила бошлашди. Қуруллар йўқ, лекин тош истаганча топилади, тош асқотиши мумкин. Марҳамат, бизда эътироз йўқ. Битта-яримта тош бизга етиб келиши мумкин, бу ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Биз шох-шабба ва барглари билан шундай паналанган эдикки, пастдаги одамга кўринмас эдик. Агар улар тош отишга ярим соат сарфласалар, бизга қоронғилик ёрдамга келади. Хурсанд бўлганимиздан ҳатто кулишимиз-хаҳолашимиз ҳам мумкин.

Лекин биз кулмадик, яхшиямки кулмаган эканмиз, чунки бу хурсандчилигимиз узоқ чўзилмас экан. Тошбўрон бошланганига чорак соат ўтмасданоқ димоғимизга ғалати ҳид урилди. Бир-икки чуқур нафас олиш билан тутун ҳиди анқиётганини билиб олиш қийинмас. Бу баҳсда биз ютқаздик! Буни инкор этмаймиз. Талайгина тутунга тўйиб олиш таклиф қилинибдими, қабул этиш лозим. Қамалчилар атрофга қуруқ шохларни тўплаб уюм қилишибди ва қуюқ тутун дарахтни қоплаб юқорига ўрлаётганини кўришди-ю, атроф ҳушчақчақ қийқириққа тўлиб кетди. Нафасим бўғилиб қиролга мурожаат этдим:

— Давлатпаноҳ, бошланг, фуқароларингиз доим орқангиздан боришади.

Қирол ҳам:

— Орқамдан пастга олға!— деди.— Сен дарахтнинг бир томонига, мен иккинчи томонига тармашамиз. Ва жангга кирамиз. Хоҳлаган ва билганимизча жанг қилайлик, токи атроф жонсиз жасадларга тўлиб кетсин.

У сўкина-сўкина йуталганча пастта туша бошлади, мен унинг орқасидан... унинг оёғи тегар-тегмас, менинг оёғим ҳам ерга тегди. Биз аввал мўлжалланган жойни эгаллаб, зарбга зарб қайтара бошладик. Рақиблар шиддат билан қуюндек ҳужум қилишар эди. Қўққисдан бир нечта отлиқ тўда ўртасига суқулиб кирди-да, кимнингдир овози янгради:

— Тўхтатинг, акс ҳолда ҳаммангиз ўлдириласиз!— Қанчалик ёқимли эди бу сўзлар! Гапираётган одам шубҳасиз аслзодаларнинг барча хусусиятларига эга эди: дабдабали, қимматбаҳо кийимлари, қатъиятли, даргазаб нигоҳи таралабедод ҳаёт кечирishiдан далолат бериб турарди. Оломон таҳқирланган ит тўдасидек орқага чекинди. Зодагон бизга чимирилиб назар ташлаб қўйди-да, сўнг деҳқонларга қарата қўпола овозда:

— Бу одамларни нима қилмоқчи эдингиз?— деб сўради.

— Уларнинг эси оққан, олижаноб сэр, улар номаълум жойдан келишиб...

— Номаълум жойдан? Жўрттага уларни билмасликка олмоқдасиз?

— Юз карра, олижаноб сэр, биз тўғри гапирмоқдамиз. Улар келгинди, бу атрофда ҳеч ким уларни танимайди, улар энг ваҳший ва қонхўр жинниларки, бунақаси ҳеч...

— Жим! Нима деяётганингни ўзинг ҳам билмайсан. Улар ҳеч ҳам жинни эмас. Кимсизлар! Қаердан? Тушунтириб беринг.

— Биз беозор сайёҳмиз, сэр,— дедим мен.— Ўз ишларимиз юзасидан саёҳат қилиб юрибмиз. Узоқ ўлкадан келдик, бу ерда ҳеч ким бизни билмайди. Биз ҳеч ёмонлик қилганимиз йўқ, лекин сен мардонавор ўртага тушиб, бизни ўз ҳимоянгга олмасанг, бу одамлар бизни ўлдириб қўйган бўларди. Сен ҳақсан, сэр, биз жинни эмасмиз, ваҳший ҳам, қонхўр ҳам эмасмиз.

Зодагон ўз малайларига юз ўғйриб, хотиржам деди:

— Манови итларни ўз инларига ҳайданг.

Оломон бир зумда тарқаб кетди. Уларнинг орқасидан отлиқлар йўлдан бутазорга чап бериш эсига келмаганларни хипчин билан савалаб, от туёқлари остида эзиб қувиб кетди. Қий-чув овозлар узоққа бориб тинди, сўнг чавандозлар қайтиб кела бошлашди. Бу орада зодагон бизни сўроқлашда давом этди, аммо аниқ жавоб ололмади. Биз қилган яхшилиги учун унга миннатдорчилик билдирар, лекин ажнабий эканимизни, бу атрофларда

дўстларимиз йўқлигини тинмай таъкидлар эди. Мулозимлари йиғилиб бўлганида зодагон улардан бирига:

— Отларни келтир,— деди.— Манави нотаниш одамларни мингаштир.

— Хўп бўлади, жаноб лорд.

Визни карвон охиридаги хизматкорлар орасига қўйишди. Карвон тез илгарилаб борар ва кўп ўтмай бошимизга шунча бахтсизликлар ёғилган жойдан ўн-ўн бир чақирим нарида, катта йўл устидаги карвонсаройда тунашга тўхтадик. Милорд нонушта буюрди-да, ҳаялламай ўзига ажратилган хонага кириб кетди, шундан кейин уни бошқа кўрмадик. Тонгotarда биз нонуштадан сўнг сарфаразга шай бўлиб турдик.

Милорднинг хизматкори назокат билан эркин қадам ташлаб, ҳузуримга келди-да:

— Сиз йўлингизнинг биз билан бир эканимиз ҳақида гапирган эдингиз, шул сабабдан менинг графим Грип ана шу отларни сизларга топшириб ва бу ердан тахминан йигирма беш чақирим келадиган Камбенет деб аталмиш шаҳарчага кузатиб қўйишни буюрган, у ерда сизлар хавфдан холи бўласиз.

Фақат миннатдорчилик изҳор этиб, таклифни қабул қилишдаёқ бошқа иложимиз қолмади. Биз олти отлиқ бўлиб чарчатиб қўймайдиган тезликда отларни йўрттириб кетдик. Йўл-йўлакай ҳамроҳларимиз билан бўлган суҳбатдан милорд Грипнинг ўз ўлкасида жуда эътиборли туралардан ва унинг ер-мулки Камбенетдан бир кунлик нарида эканини билиб олдик. Биз шаҳарнинг бозор майдониغا кириб борганимизда қуёш анча тик кўтарилиб қолган эди. Милордга яна бир марта миннатдорчилик билдириб қўйишларини буюрдик-да, отдан тушиб майдон ўртасида тўпланган ҳангомагалаб халойиқдан сабабини билмоқ учун оломон олдига бордик. Маълум бўлдики булар биз бир неча кун аввал учратган қўллар карвонининг қолдиқлари экан!.. Бундан чиқдики, улар шунча вақт тупроқли йўллардан занжирларини судраб юрган эканлар-да. Ўша бахтиқора эр кўпчилик сингари булар орасида йўқ эди, лекин бир неча янги одамлар пайдо бўлибди. Қирол бу манзарага лоқайд бўлгани учун тезроқ кетиш пайида, мен эса ниҳоятда ҳаяжонланиб ич-ичимдан қайғурар эдим. Мен ана шу аянчали одам қолдиқларидан нигоҳимни узиб ололмасдим. Улар тўда-тўда бўлиб унсиз, нола-фигонсиз бошларини қуйи солиб ерда ўтиришар ва бу хўрлик юракни бениҳоя эзиб юборарди. Ўттиз қадам нарида эса бу манзаранинг

акси сифатидаги бошқа тўда олдида баландпарвоз бир ваъжон «бизнинг британча буюк эркинликларимиз» мавзуида нутқ ирод этмоқда эди.

Қоним қайнаб кетди. Мен ҳақ-ҳуқуқсиз эркин бир «авом» эканлигимни унутиб юбордим: фақат инсон эканлигимни биламан. Нима бўлса бўлсин, деб ўша минбарга чиқишга жазм қилдим-у, аммо... Ширик!— қирол икковимизнинг қўлларимизни кишанлаб қўйишди! Бу ишни бизнинг ҳамроҳларимиз, граф малайлари бажаришди, милорд Гриппнинг ўзи ёнгинамизда туриб бизни кузатар эди. Қирол дарғазаб бўлиб бақирди:

— Бу қандай беадабгарчилик?

Милорд ўзининг бош малайига юз ўгириб совуққонлик билан:

— Бу қулларни бозорга олиб чиқиб, сотиб юбор!— деб буюрди. Қуллар! Бу сўз биз учун энди фавқулодда бир даҳшат билан янгради! Қирол кишанланган қўллари кўтарди-да, бор кучи билан милорднинг калласига урмоқчи бўлди, лекин милорд зарбга чап бериб қолишга улгурди. Бу палиднинг ўн-ўн икки нафар хизматкорлари бирдан бизга ташландилар. Бир зумдан сўнг қўлларимиз орқага буралган, ночор аҳволда турардик. Бироқ биз эркин одамлармиз, дея овозимиз борица бақириб-чақириб эрксевар нотик ва ўнинг эркпарвар тингловчилари диққатини ўзимизга жалб этдик. Улар бизни қуршаб олишди. Нотик бизга мурожаат этди:

— Агар эркин одам бўлсангиз ташвиш чекмай қўя қолинг. Британиянинг худо ато этган эркинлиги сиз учун қалқон ва муҳофаза бўлади. (Қарсақлар.) Ҳозир ўзингиз бунинг шоҳиди бўласиз. Далил-исботларингизни кўрсатинг.

— Қандай далил?

— Эркин одам эканингиз ҳақида.

О, лоп этиб эсимга тушди! Ўзимни босиб олдим-у, ҳеч нарса демадим. Аммо қирол довулдек ўкириб юборди:

— Ақлинг жойидами! Манави ўғри ва разил бизнинг эркин эмаслигимизни исботлаб берсин.

У ўз қонунларини биларди, лекин кўпчилик қатори қонуннинг мазмунидан хабардор эди-ю, лекин ҳаракатдаги қонунни билмасди. Қонуннинг асл мазмунини билмоқчи бўлсанг, уни ўз бошингда синаб кўрмоғинг даркор.

Ҳамма ҳафсаласи пир бўлиб бош чайқади, кўпчилик эса безътибор четга бурилди. Нотик сўзга кирди, бу сарф тантанавор эмас, жиддий оҳангда гапирди:

— Агар ўз мамлакатингизнинг қонунларини билмас экансиз, буни билиб қўйишнинг вақти етди. Биз учун сизлар бегонасиз, буни инкор этиб ўтирмаймиз. Балки, сизлар эркин одамлардирсиз, биз буни ҳам инкор қилмаймиз, лекин балки қулдирсиз. Қонун равшан: у қулдордан сизнинг қул эканингиз ҳақида далил-исбот талаб қилинмайди, у эса қул эмаслигингиз тўғрисида сиздан далил-исбот талаб этади.

— Муҳтарам сэр,— дедим мен,— муҳлат берсанг, биз Астолатга ёки Авлиёлар Водийсига чопар...

— Ўзингни бос, яхши одам, сен ҳаддан зиёд талаб қўймоқдасан, лекин талабларинг қондирилишига умид боғламасанг ҳам бўлади. Бу жуда ҳам кўп вақтни талаб қилади ва жанобимизга ортиқча ташвиш орттирган бўлур эди...

— Жанобимизга? Тентак!— Ўшқирди қирол.— Монинг жанобим йўқ, мен ўзим жан...

— Овозингни ўчир, худо хайрингни берсин!

Мен қиролни ўз вақтида тўхтатиб қолдим. Шундоқ ҳам бошимизга тушган балою кулфатларнинг саноғи йўқ. Бу одамлар боз устига бизни телба деб ишонишларидан нима фойда.

Тафсилотларни баён этишнинг ҳожати йўқ. Граф бизни бозорга қўйиб сотди. Худди ана шунақа лаънати қонун менинг ўн уч асрдан кўпроқ кейинги келажак давримда Жанубда ҳам мавжуд бўлган. Шу қонун касрига қолиб, ўз эркинликларини исботлай олмай умрбод қулликка сотиб юборилган шўрликларни ўз кўзим билан кўрганман. Ушанда ҳам бу нарса мени қаттиқ ташвишга солган, лекин бозорда шармандаларча сотилишни ўз бошимдан кечирдим-у, бирдан қонуннинг нақадар қабиҳлигига ишонч ҳосил қилдим. Аммо иложимиз қанча, пешонамизда бор экан.

Ҳа, бозорда бизни чўчқани пуллагандек сотишди. Катта шаҳарда, гавжум бозорда нархимиз ҳам юқори бўларди, лекин тупканинг бир четида бизни шунчалик арзон-гаровга харид қилиб олишдики, эслашга ҳам уяласан киши. Англия қироли етти доллар, унинг биринчи министри эса тўққиз долларга сотилди, ваҳоланки, қиролга ўн икки, менга эса камида ўн беш доллар тўланса ҳам арзирди. Лекин азалдан ўзи шунақа: бозор ёмон бўлса қанчалик яхши мол кўрсатманг, барибир кўп фойда орттиролмайсиз. Агар графнинг ақли бўлганида борми...

Айтмоқчи, у ўз ишини ёмон бошқарса, менга нима

бош қотириб. Мен сизга бу одамнинг қиёфасини чивиб бердим, холос, қуриб кетмайдими, менга деса!

Қулжаллоб иккимизни сотиб олди-ю, умумий занжирга кишанлаб қўйди, шунинг учун биз карвоннинг энг охирига илиндик. Чошгоҳда биз шаҳардан чиқиб кета бошладик, лекин менга шуниси ажабланарли ва ғалати туюлдики, Англия қироли ва унинг биринчи министри оёқ-қўллари кишанланган ҳолда қуллар карвонида одимлаб кетаркан, лоақал бекорчи томошабинларнинг диққатини ҳам тортмайди, карвон гўзал ва олиҳиммат аёллар ўтирган дераза олдидан ўтиб бораркан, уларда ҳеч қандай ачиниш, ҳатто қизиқиш ҳам уйғонмайди-я! Пировард-натижа шу бўлдики, қиролда ҳеч қандай илоҳийлик йўқ экан, токи унинг қироллигини билиб олмагунимизча оддий дарвешдан фарқ қилмайди. Агар сизга бу одамни қирол деб кўрсатсалар, унга қараб туриб, ё алҳазар, дея ёқангизни ушлайсиз. Ҳа, ҳаммамиз аҳмоқмиз. Туғма аҳмоқлармиз.

XXXV б о б

ҚАЙҒУЛИ САРГУЗАШТ

Дунё фақшу ёлғон-яшиқларга тўла. Қирол, табиийки, ғамгин ҳаёлга ғарқ бўлди. Сиз албатта, қирол ўзининг ниҳоят даражада пастлашиб, юксак мавқеини йўқотгани — қудратли ҳукмдорликдан хорликка, машхурликдан номсизликка, буюкликдан ночорликка юз ўтиргани ҳақида ўй сураётгандир, деб ўйларсиз. Йўқ, оғтичаманки, уни бу нарса унчалик қийноққа солмас, аксинча жуда арзон сотилгани ҳақидаги фикр унинг ич-эгини емоқда эди. Қирол ўз қимматининг нархи атиғи етти доллар баҳоланишини ҳеч ўйламаган эди! Қандай ҳаёллар уни қийнаётганини эшитганимда таажжубга тушиб, қулоқларимга ишонгим келмади, назаримда, ғайритабиийдек туюлди. Лекин ақл-ҳушим жойига келиб, нарса-ҳодисаларга тўғри қарайдиган бўлганимдан кейин янглишганимни тушундим, бу айни табиий ҳол, чиндан ҳам, қирол — сунъий тушунча, шу сабабдан қирол туйғуси бурама қўғирчоқдек сунъий бўлиб, асл тушунчани билдирмайди. Бироқ у ҳам одам, бинобарин, инсоний туйғулари ҳам ҳақиқий бўлиб, айни замонда нархини ўз-ўзини баҳолаганидан пастроқ баҳоласалар оддий, ўр-

тача одамга ноқулай бўлади, ҳолбуки, қирол ўртача одамдан юқори эмас экан.

Минг лаънат! Қирол, ҳақиқий бозорда менинг баҳоим энг камида йигирма беш доллардан кам бўлмас эди, дея исботлайвериб, жонимга тегиб кетди. Аслида бу ғирт бемаънигарчилик, бўлмағур гап ва безбетларча манманликдир. Ўзим ҳам шунча турмайман! Бироқ бу масала нозик бўлгани сабабли, дипломатия нуқтаи назаридан эътироз билдирмасликка қарор қилдим. Виждонни бир четга йиғиштириб қўйиб, йигирма беш доллардан кам эмассан, деб қатъий ишонч билдирдим. Аммо ўзим комил ишонч билан ушбун и таъкидлайманки, дунё яралгандан бери шу кунга қадар нархи етти доллардан ортиқ биронта ҳам қирол бўлмаган. Дарҳақиқат, у жонимга тегди. Нима ҳақда гапирмасин обҳаво, ҳосил, сиёсат, иту мушуклар тўғрисидами, ахлоқ ёки ҳудожўйлик ҳақида гапирмасин муқаррар равишда яна ўша машъум етти долларга олиб келиб тақайди, мен эса фақат хўрсиниб қўяман. Бирор гавжумроқ жойда тўхтаб қолсак, у менга: шу ерда менга асл баҳоимни беришарди, дегандек маънодор қараб қўяди. Дастлаб уни етти долларга баҳолашганда, ростини айтсам, ҳатто бадхоҳларча севинган эдим. Энди эса у ўзининг ношукрона нолишлари билан жонимга тегавериб, безор қилиб юбордики, ҳозир баҳосини юз доллар қилганларида бахтиёр бўлардим. Лекин бу ҳақда орзу қилмаса ҳам бўлади, зотан, ҳар кун бизни ҳар турли харидор кўздан кечирар экан, аксарияти қирол тўғрисида:

— Бу ландовурнинг нархи бор-йўғи икки ярим доллар-ку, мақтанчоқлиги ўттиз доллардан ошиб тушади. Афсуски мақтанчоқлик бизда пулга сотилмайди!— деган фикрда бўлишарди. Бу каби фикр-мулоҳазаларнинг оқибати яхшиликка олиб бормади. Бизнинг эгамиз тажрибали одам бўлгани сабабли қиролдаги бу камчиликни батараф қилиш лозимлигини фаҳмлаб қолди, акс ҳолда, унга харидор топилмасди. Сўнгра бу муқаддас шахснинг мақтанчоқлигини сиқиб чиқара бошлади. Мен у одамга фойдали маслаҳат берар эдим-у, лекин ўзимни тийдим, қулжаллобга фойдали маслаҳат бераман, деб ишнинг чатогини чиқариш мумкин. Қиролни қайта тарбиялаш мақсадида ўзим ҳам қанча-қанча куч сарфлаганман... Афсуски унинг қиролларга ҳос бичимини қулликка мослашнинг деярли иложи йўқ эди. Тафсилотларини гапириб ўтирмаймиз — ўзингиз тасаввур этиб олаверасиз. Фақат шуни айтишим лозимки, қамчин,

калтак ва мушт ҳафтанинг сўнгига бориб ўз кучини кўрсатди, қиролнинг қиёфаси қайғули тус олди, унга қараб йиғласа арзигудек эди. Руҳияти-чи? О, руҳияти қилт ҳам этмади! Ҳатто овсар қулжаллоб ҳам баъзан қул ҳам ўла-ўлгунча одам бўлиб қолишига, унинг суякларини тилка-пора қилиш мумкин-у, руҳини синдириш асло мумкин эмаслигини таъ олишга мажбур бўлди. Хуллас, қулжаллоб барча саъи ҳаракатлари зое кетганини, қирол устунлик қилганига ишонч ҳосил қилиб, уни ўз ҳолига қўйди: Гап шундаки, қирол оддий қиролдан юксакроқ — у одам эди, зотан, ҳақиқий одамнинг инсоний хислатларини сиқиб чиқариб бўлмайди.

Тахминан бир ойча оғир кун кечирдик. Сарсон-саргардонликда бошимизга не балолар ёғилмади...

Ниҳоят, бутун Англияда қулдорчилик масалалари билан ким кўп қизиқади десангиз — ҳазрати олийлари қирол бўлиб қолди. Бирмунча вақт илгари бу масалага қанчалик эътиборсиз, бешафқат бўлса, ҳозир шунчалик ташвишланадиган бўлиб қолди. Умрим бино бўлиб, қулчиликнинг бундай ашаддий душманини учратмагандим. Бир неча йил бурун кескин жавоб олиб, бошқа бу масалага қайтишга журъат этолмаган саволимни беришга жазм этдим: қулчиликни бекор қилиш ҳақида қандай фикрдасиз?

Жавоб аввалгисидек қатъий эди-ю, бироқ қулоғимга мусиқадек чалинди. Лекин қирол хийла беўхшов сўкинди, ҳақоратли сўз жумланинг тегишли жойида, яъни охирида ишлатилмай ўртасида ишлатилди. Шундай бўлса ҳам мен бошқача жавоб кутмаган эдим.

Энди мен ҳам озодлик ҳақида режа туза бошладим. Илгари бу ҳақда ўйламасдим — ўйламасдим эмас — йўқ, хоҳишим бор эдию, лекин беҳуда уринмаслик керак деб ҳисоблардим, ҳатто қиролни ҳам раъйдан қайтарган эдим. Энди эса, мутлақо бошқа вазият! Ҳар нима қилиб бўлса ҳам озодликка эришиш даркор. Ҳаракат режасини тузиб чиқдим-да, ўзим ҳам бундан завқланиб кетдим. Лекин бунинг учун ҳозирча бардош билан кутиб, қулай пайтни пойлаш керак эди. Албатта ишончсизроқ бўлса ҳам, тезкор режа тузиш мумкин эди-ю, лекин бундан гўзал ва ҳаяжонлироғини ўйлаб топиб бўлмасди. Винобарин, мен ўз режамдан, гарчанд, озод этилишимиз бир неча ойларга чўзилиб кетса ҳам, қайтмасликка қарор қилдим.

Қизиқ ҳодисалар ҳам бўлиб турарди. Кунлардан бир куни кўзлаган манзилимизга бир чақирим қолганда қор

бўронида қолиб кетдик. Қор шунчалик қалин ёғмоқда эдики, бир лаҳзада бамисоли тумандек атрофимизни қоплаб оларди. Ҳеч нимани кўриб бўлмасди, оқибатда тезда йўлдан адашдик. Зарар кўришга кўзи етган қулжаллоб бизни аёвсиз саваларди, лекин бу фақат вазият-ни ёғирлаштирар, хилчин бизни борган сайин йўлдан, шу билан бирга эҳтимол ёрдамдан нари ҳайдар эди. Оқибат-натижада қорга ботиб қолиб тўхташга мажбур бўлдик. Қор бўрони ярим тунгача авжиға чиқди, сўнг аста тина бошлади. Бу орада иккита заифроқ эркак билан уч аёл ўлди. Қолганлар тобора нимжонланиб қимирларди. Хўжайинимизнинг фиғони фалакка чиқарди. У қамчинга зўр бериб, бизни турғизишга мажбур этар, қонини қиздириш учун ўзини ўзи чимдилар, савалар эди.

Бирдан дод-вой эшитилди ва иккита қизчасини етаклаган аёл олдимизга фарёд чекиб келиб қолди. У ёрдам сўраб тиз чўкди. Орқасидан машъала кўтариб, қувиб келаётган оломён, бу жодугар молларга қирғин келтирди, бу ишда унга мушук қиёфасига кирган иблис ёрдам бермоқда, деб бақириб-чақиришар эди. Бечора аёл қонга беланган, тошбўрон қилинганлигидан деярли одабийлик қиёфасини йўқотганди. Энди уни ёндириб юбормоқчи эканлар.

Хўжайинимиз нима қилди дерсиз? Биз бахтиқаро аёлни қуршаб, ўртага олганимизда у нима қилиш кераклигини дарров фаҳмлади: агар шу ернинг ўзида ёндириб юборсангиз, аёлни сизларга топшираман, деди. Буни қарангки, улар рози бўлишди, аёлни устунга боғлаб атрофига ўтин қалашди-да, ёқиб юборишди. Аёл эса қизчаларини бағрига босганча ёрдам сўраб фарёд чекарди. Бизнинг тошбағир, фақат ўз манфаатини ўйлайдиган хўжайинимиз эса баҳти қаро бегуноҳ аёлнинг умрига зомин бўлган гулхан атрофида исиниб, бозор нархимизни қайта тиклаб олишимизни буюрди. Хўжайинимиз ана шунақа одам эди! Мен буни ҳисобга олиб қўйдим.

Қор бўрони хўжайин учун ўнта қулга тушди. Шундан кейин кўрган талафотининг аламини биздан олиб яна ҳам аёвсизроқ муносабатда бўлиб қолди.

Ҳодиса кетидан ҳодиса! Бир куни биз бир намойишга дуч келдик. Яна қанақа намойиш денг! Гўё қиролликнинг барча палидлари йиғилгандек, боз устига бу чувриндилар гирт маст эдилар. Олдинда устига тобут қўйилган арава, аравада эса чақалоқни эмизаётган чамаси ўн саккиз ёшлардаги хушрўйгина аёл ўтирарди. Аёл болани тез-тез бағрига босар, кўзларидан оқиб туша-

ётган ёшни чақалоқнинг юзчасидан артиб оларди. Ғудан эса бахтиёр илжайар, дўмбоқ қўлчалари билан онасининг кўкрагига маҳкам тармашар, бахтсиз аёл эса уни силаб-сыйпар ва эркалар эди.

Эркаклару аёллар, ўғил ва қиз болалар диконглаб ўйинга тушиб, шовқин-сурон билан шаккоклик қилишар, сўкинишар, уятсиз қўшиқ айтишар эди. Бу ҳақиқий иблисона жирканч байрам манзараси эди. Биз Лондон бўсағасига етиб қолгандик. Хўжайинимиз бизга наҳдор олдида яхшигина жой топиб қўйибди. Руҳоний ўша ерда кутиб турган экан, у ҳар кил сўзлар билан тасалли бериб, аёлни тахта-супага чиқишга кўмаклашиб юборди, сўнг ҳоким ёрдамчисига курси топиб келишни буюрди. Кейин ўзи аёл ёнига чиқиб, бир-икки лаҳза пойида тўпланган зич оломоннинг ўзига қадалган кўзларига қараб турди-да, бахтсиз аёл тарихини ҳикоя қила бошлади. Унинг овозида таассуф оҳанги сезилардики, бундай оҳанг бу каби ёввойи, жоҳил мамлакатда камдан-кам янграйди, у айтган ҳикоянинг барча тафсилотларини эслайман-у, фақат сўзлари ёдимда йўқ, шунинг учун ўз сўзларим билан айтиб бераман.

«Қонун адолатли бўлмоғи даркор. Баъзан у адашади. Бироқ, нима ҳам қила олардик. Биз қонуннинг ноҳақ жазосига дучор бўлганларнинг дуоибадини қилиш, итоат этиш, қайғуриш ҳамда бундайларнинг сони кам бўлсин дея орзу қилишимиз мумкин, холос. Қонун шу ёш бечорани ўлимга ҳукм қилган экан — у ҳақ. Лекин бошқа бир қонун бу жувонни жинойт қилишга ё мажбур этган, ёки ғўдаги билан бирга очликдан ўлишга маҳкум этган, зеро, шундай қонун аёлнинг жинойти ва унинг шармандаларча ҳалокати учун худо олдида жавоб беради!

Куни кечагина бу ёш мавжудот, ўн саккиз ёшли ғўдак Англиядаги энг бахтиёр келин ҳам она эди. Унинг лабларида бетиним қўшиқ янгради — бахтиёр ва бегуноҳ қалбнинг қўшиғи эди бу! Унинг ёш эри ҳам шундай бахтиёр бўлган. У бир бурда нон топиш ниятида эрта тонгдан то ярим кечагача ҳалол меҳнат қилар эди, оила фаровонлигига ўз ҳиссасини қўшар эди. Лекин маккор қонун бир лаҳзада шу муқаддас оилани барбод этди. Ёш эрни ушлаб тамға босиб, денгизга бадарға қилишди. Хотин эса бундан беҳабар эди. У эрини ҳамма ёқдан ахтарди, энг бағритош қалбларни ҳам ларзага солиб илтижо қилдики, бу илтижо унинг мушкул аҳволидан дарам бериб турарди. Ҳафталар ўтиб борар, хотин эрини ахта-

рар, кутар, умид қилар эди, лекин қайғуси ортиб ақли хиралашди. Аста-секин тўпланган кичик жамғармаси ҳам тугади. Ниҳоят, ижара ҳақиға тўлайдиган ҳеч вақоси қолмаганидан кейин уни кўчага ҳайдашди. У кучи етгунча хайр-садақа тилаб юрди. Бора-бора очликдан сути қочди, шундан кейин у мурғак гўдагини асраб қолиш ниятида сотмоқ учун чорак центлик бир парча бўз ўғирлади.

Бироқ бўз эгаси уни тутиб олди. Жувонни қамоқхонага ташлаб, судга берди. Бўз эгаси онт ичиб ўғрилиқни тасдиқлади. Аёлга ҳимоячи тайинланди, ҳукмни юмшатиш учун унинг қайғули тарихи баён этилди. Аёл ҳам сўз олиб, қайғу-аламдан ақлу ҳушидан озиб бўз ўғирлагани очлик устун келиб, кўзига қорнидан бошқа ҳеч нарса кўринмагани туфайли қилаётган ишининг яхши ёки ёмонлигининг фарқиға бормагани ҳақида сўзлаб берди. Даставвал жувоннинг ёшлиғи ва ёлғизлиғи, яккаю ёлғиз суянчигидан маҳрум этган фақат қонун уни жиноятга мажбур этганлигидан ҳамма таъсирланиб, раҳм-шафқат қилишга мойил бўлдилар. Шунда айбловчи эътироз билдириб, бу далиллар, гарчи, тўғри ва шафқат қилишга арзигудек бўлса ҳам, кейинги вақтларда майда ўғирликлар шунчалик кўпайиб кетдики, ногўғри кўрсатилган хайрихоҳлик хусусий мулкка хавф туғдириши мумкин ва шу вайдан аёлни жазолашни талаб этди. Тавба, наҳот Британия қонуни учун барбод бўлган оила ўчоғи, етим қолган болалар, вайрон бўлган қалбларнинг ҳеч қандай қиммати бўлмаса, наҳотки уларни ҳимоя қилиш зарурати бўлмаса?

Судья қора қалпоқчасини кийиб, машъум ҳукмни эълон қилганида ўғирланган бўз эгаси ўрнидан турди, вужуди қалтираб, лаблари титраб, ранги қув ўчиб, хитоб қилди:

— О, бечора болагинам, бечора болагинам! Қилмишим болагинамга ўлим таҳдидини солаётганини билмаган эдим! — дедию кесилган дарахтдек қулади.

Уни ўрнидан турғизишганида ақлдан озган эди. Бўз эгаси қуёш ботмай, ўз жонига қасд қилди. Ҳақиқий қалб соҳиби, ҳақиқий инсон, яхши одам! Унинг ўлимини шу содир бўлаётган воқеаларга қўшингда, бунга ким тааллуқли бўлса ўшалар — Британиянинг ҳукмдорлари ҳамда шафқатсиз қонунлар жавоб берсин.

Вақт келди, бўтам. Кел, бошинг узра дуоибад қилай — сен учун, таҳқирланган ва айбсиз, бечора қалбинг учун эмас, балки сенинг ҳалокатинг ва ўлиминг

айбдорлари дуоибадини қилай, уларга керак бу нарсаси».

Ибодатдан сўнг жувоннинг бўйнига сиртмоқ солинди, лекин бунинг учун хийла овора бўлишди, чунки аёл боласини ҳадеб кўксига, юзларига босар, эҳтирос билан ўпар, кўз ёшларини тўкар ва тинимсиз гоҳ фарёд чекар, гоҳ бақирар эди, бола эса мен билан ўйнашмоқда деб ўйлаб, завқланиб кулар, оёқларини ўйнатарди. Ҳатто жаллод бунга дош беролмай, тескари ўгирилиб олди. Ҳамма нарсаси тахт бўлганидан кейин руҳоний меҳрибонлик, лекин талабчанлик билан болани онанинг қўлидан олди-да, шошиб тахта-супадан туша бошлади. Она қўлларини чўзганча, даҳшатли фарёд билан фарзандига интилди. Лекин уни маҳкам ушлаб турардилар. Аёл ночор аҳволда тиз чўкиб, қўлларини чўзганча илтижо қила бошлади:

— Яна бир ўпай! Эй, тангрим, яна бир марта, бу ўлаётган банданг илтижоси, яна бир марта!

Унга болани узатишди. Она сал бўлса гўдагини бўғиб қўяёзди. Болани яна тортиб олишганда, у дод солди:

— Оҳ жигарбандим, суюкли фарзандим, энди у нобуд бўлади! Унинг на бошпанаси, на дўстлари, на отаси ва на онаси бор!

— Унинг ҳамма нарсаси бор,— деди олижаноб руҳоний.— Токи тирик эканман, ҳаммасининг ўрнини босаман.

Ушбу дақиқада аёлнинг қиёфасига бир назар ташлай олсангиз эди! Миннатдорчиликми?.. Бу чехрани ифода этиб бўлмайди. Сўз бамисоли ловуллаган аланга. Унинг нигоҳида эса жонли аланга ялт этди. Она уни ўзи билан бирга барча руҳлар макони бўлмиш арши аъло хазиначисига олиб кетди.

XXXVI боб

ЗУЛМАТДАГИ УЧРАШУВ

Лондон қул зоти учун ғалати шаҳар эди. Аниқроғи шаҳар эмас, похол ва ахлатга тўла бепоён қишлоқ десаям бўлади. Қинғир-қийшиқ, тор, ифлос кўчалари уяда кийинган, патлари ҳилпираб турадиган шойи либослар, кўркам совут кийган одамлар билан гавжум. Лондонда қиролнинг саройи бор эди. У узоқдан саройга кўзи гушдию билинар-билинемас сўкиниб қўйди. Олтинчи асрга хос болаларча қилиқ эди бу. Биз таниш рицарь ва

амалдорни кўрдик, лекин улар биздек ҳаммаёғи моматалоқ, увада ва ифлос одамларни танимас, башарти чақирган тақдиримизда ҳам, жавоб бериш учун тўхтамас эдилар, чунки кишанга солинган қуллар билан гаплашишга ҳақлари йўқ.

Ун қадамча нарида, афтидан мени ахтариб юрган бўлса керак — Сэнди ўтиб кетди. Лекин майдонда бизнинг эски кулбамиз қаршисида бўлган воқеа мени тавом қилди — у ерда қалбаки пул зарб қиладиган бир одамни тириклайин ёгда қовуришмоқда эди. Шу пайт бирдан газетачи кўриниб қолди. Уни чақиришга журъат этолмадим! Фақат бир нарсагина кўнглимга таскин берди: чамамда Кларенс тирик ва ҳаракат қилмоқда. Мен тез орада яна бирга бўлишимизга қатъий ишондим ва бу умид мени ниҳоятда руҳлантириб юборди.

Менга яна шу нарса далда бўлдики, бир сафар уйлар ўрғасида тортилган симни кўриб қолдим. Бу шубҳасиз телеграф ёки телефон. Симнинг бир учини қўлимга жудаям олгим келиб кетди. Бу нарса қочиш режасини амалга оширишим учун зарур эди. Режам қуйидагича: қоронғи кечалардан бирида ўзимни ва қиролни озод этиб, хўжайинимизнинг оёқ-қўлини боғлайман, оғзига латта тиқиб, унинг кийимларини алмашиб кийиб оламан-да, таниб бўлмайдиган даражада роса калтаклайман, сўнгра қулларнинг заңжирига қўшиб боғлаб қўяман ва барча тутқунларига эга бўламан-да, Камелотга олиб кетаман, сўнг...

Ҳар нечук режамга тушундингиз. Кўриб турибсизки, сарой аҳли учун ана шундай ҳайратомуз совға тайёрламоқчиман. Буларнинг барчасини амалга оширса бўлади, фақат бир бўлак сим топсам бўлгани. Унда заңжирларимизни боғлаб турадиган қулфни очган бўлардим. Лекин ниҳоятда омадим юришмади — ўша бир бўлак сим анқонинг уруғи эди. Бирдан қўлай фурсат келиб қолди. Икки марта натижасиз менга харидор бўлган жаноб яна олдимга келди. Мени сотиб олмаслигига кўзим етарди, чунки савдонинг бошиданоқ хўжайиним менга шундай катта нарх қўйиб, сўзида туриб олдики, харидор дарғазаб бўлиб, масхара қилса ҳам фойдаси бўлмади. Қулжаллоб мен учун йигирма икки доллардан бир цент ҳам камига рози бўлмади. Қиролнинг паҳлавонлардек гавдасига қойил қолишар эди-ю, лекин қиролга хос гердайиши сабабли уни ҳеч ким сотиб олмасди: бунақа қул ҳеч кимга керак эмас. Нархим ниҳоятда юқори бўлганидан қирол билан ажралмаслигимга ишончидан ко-

мил эди. Йўқ, ҳалиги жаноб менга эга бўлади, деб умид бўлмадим, мени у бошқа масалада қизиқтириб қолди: ҳузуримга тез-тез келиб турар экан, ундаги бир нарса — мовут плаши олдини танғиб юрадиган узун пўлат тўғноғичнинг эгаси бўлишга қарор қилдим. Бунақа тўғноғичдан унда учтаси бор экан. Икки марта қўлимдан сирғалиб чиқиб кетди, у менга жудаям яқин келмасди. Ниҳоят, омадим юришди. Мен энг пастки тўғноғични ечиб олдим. Жуда хурсанд бўлиб кетдим, лекин қувончим узоққа чўзилмади. Одатдагидек бир битимга келиш олмагандан кейин хўжайинимиз бирдан шундай деб қолдики, бу ҳозирги замон инглиз тилида қуйидагича маънони билдиради.

— Сизга ўз мақсадимни айтмоқчиман. Мана шу иккита тирик товон қуллар жонимга тегди. Биттаси учун йигирма икки доллар беринг, иккинчисини эса сизга қўшимча қилиб бераман.

Азбаройи ғазабланганидан қиролнинг нафаси бўғилиб қолди. У бўғилиб йўтала бошлади, бу орада хўжайин билан жанобнинг суҳбати давом этарди.

— Агар ўйлаб кўришга бир оз фурсат бўлса...

— Эртага худди шу пайт жавобини берасиз.

— Маъқул, эрта шу пайт сизга жавобини айтаман,— дея жаноб жўраб кетди, унинг орқасидан хўжайин ҳам жўнади.

Мен фурсатдан фойдаланиб қиролни тинчитмоқчи бўлдим.

— Ҳазрати олийлари, текинга бериласиз-у, лекин улар ўйлаганчалик эмас. Шу бугун тунда иккимиз ҳам озод бўламиз.

— Ўх! Озод бўламиз!

— Ўғирлаб олганим мана бу нарса ёрдами билан тунда занжирларни очиб ташлайман. Тўққиз яримда хўжайин тун олдидан бизни кўздан кечиргани келганида уни ушлаб оламиз-да, оғзига латта тиқиб роса дўппослаймиз ва эрта тонгда бу шаҳардан қуллар карвонининг эгаси бўлиб, чиқиб кетамиз.

Бор-йўқ айтганим шу бўлди, лекин қирол ўзида йўқ хурсанд ва мамнун эди. Кечқурун биз қул биродарларимизнинг ухлашини сабрсизлик билан кутдик. Бу бечораларга суяниб бўлмайди, яхшиси сирни ҳеч кимга ошкор этмаслик керак. Улар албатта одатларича узоқ эвраниб ўтирмадилар-у, лекин назаримда имиллашларининг чеки йўқдек туюлиб кетди. Назаримда ҳеч қачон одатдаги хуррак овозини эшитмайдигандек эдим. Вақт

Ўтиб борар, мен эса мўлжалимдаги ишни уддалаёлмасман дея қўрқиб асабийлашардим. Лекин барвақт уринишим фақат ишни чўзиб қўйиши мумкин: занжирга қўл уришим билан жаранг-журунгидан битта-яримтаси уйғониб тўлғона бошлар ва бошқаларни ҳам уйғотиб юборар эдим.

Ниҳоят, занжирни ечишга муваффақ бўлдим ва яна эркин одамга айландим. Мен чуқур ва енгил нафас олдим, сўнг қиролнинг занжирига қўл узатдим. Афсуски кечикибман: бир қўлида шам, иккинчисида оғир сўйил кўтариб хўжайинимиз келиб қолди. Мен бекишан эканлигимни иложи борича яширишга уриниб, ухлаганларнинг пинжига суқилдим, шу билан бирга унинг ҳар бир хатти-ҳаракатига кўз-қулоқ бўлиб, яқинлашиши билан устига ташланишга тайёр турар эдим.

Лекин у келмади. У тўхтади-ю, қулларнинг қоп-қора, улкан уюмига паришонхотир, афтидан хаёл суриб, тикилиб қолди. Сўнг шамни пуфлаб ўчирди-да, мен бир қарорга келиб улгурмасимдан хаёлчан ташқарига чиқиб, ашикни беркитди.

— Бўл тез! — деди қирол. — Уни қайтар!

Турган гапки, шундай қилиш лозим эди ва мен бир зумда сапчиб турдим у срқасидан югурдим. Лекин, пешонам курсин, ўша даврларда кўча фонуслари бўлмас, тун эса зим-зиё эди. Шундай бўлса-да, бир неча қадам нарида қора шарпани сездим. Унга ҳамла қилдим, шундан кейин машмаша бошланди! Биз олишар, бир-биримизни дўппослар эдик. Бир зумда халойиқ тўпланди. Томошабинлар олишувимизни ниҳоятда шавқ-завқ билан кузатар, хайрихоҳлик ва вақтичоғлик билан бизга далда берар эдилар. Бирдан орқамизда бошқа олишув авж олиб кетдию кўпчилик томошабин ўша томонга оғиб кетди. Чор атрофни фонусларнинг милтираган чиррақлари босиб кела бошлади — ҳар томондан соқчилар келмоқда эди. Орқамга таёқ билан тушириб қолишди, нима бўлганини дарров фаҳмладим: мен ҳибсга олингандим. Рақибим ҳам. Соқчилар бизни авахтага олиб кетишди. Бахтсизликни қаранг! Оқилона тузган режам барбод бўлди. Хўжайиним билан олишганимни аниқлашгандан кейин нима бўлишини, иккаламизни майда безорилар камерасига бирга ўтқазиб қўйишганда аҳволим нима кечишини тасаввур қилиб кўрдим...

Бехосдан соқчи фнусининг олачалпоқ нурида унинг юзини кўрдим. Ё алҳазар! Бу — менинг хўжайиним эмас эди.

МУДҲИШ ВАЗИЯТ

Ухлаб бўлармиди? Ичкиликбоз, жанжалкаш ва бақироқ бекорчилар билан лиқ тўлган бу сершовқин ўғрихонада уйқу келадими? Яна шунинг учун уйқум келмас эдики, ўша мен мудҳиш хатоликка йўл қўйган тутқунларнинг чалдеворида юз берган воқеани батафсил билгим келиб қийналардим.

Тун чексиздек туюлган бўлса-да, ҳар ҳолда тонг отди. Судда мен мукаммал сўроқ бердим. Мен ўзимни кеча қош қорайганда дарёнинг нариги соҳилидаги Тобард қишлоғига келиб қўнган ва қандайдир ғалати касаллик туфайли тунаб қолишга мажбур бўлган машҳур граф Гриппнинг қулиман дедим. Мени зудлик билан энг яхши табибни олиб бориш учун шаҳарга жўнатишган. Турган гапки, бор кучим билан югуриб келмоқда эдим. Тун қоронғи бўлгани сабабли манави аҳмоққа урилиб кетдим, у бўлса мени ёқамдан бўғди, мен азбаройи машҳур хўжамнинг ҳаёти ҳаққи-ҳурмати юзасидан қўйиб юборинг, деб ҳарчанд ялинганимга қарамасдан мени дўппослай бошлади.

Нодонвачча эса сўзимни бўлиб, ёлғон гапирмоқда, ҳе йўқ-бе йўқ ўзи менга ташланди, деб уқтира бошлади.

— Учир овозингни, фирибгар! — деди судья. — Уни олиб чиқинг ва кейинги сафар аслзода жанобнинг хизматкори билан қандай муомала қилишни билиб қўйсин учун яхшилаб калтакланг.

Шундан кейин судья мендан узр сўради ва жаноб олийларига бу хунук воқеада суднинг айби йўқлигини етказишимга ишонч билдирди. Мен тушунтириб қўяман, деб ваъда бердим ва эшик томон одимладим. Худди шу пайт судья мендан нима учун бор гапни ҳибсга олишга ётганда айтмадинг, деб сўраб қолди. Мен ўша дамда тушунмай қолдим, чунки манави одам уриб, эсимни чиқариб юборди, дедим-да, тагин бир нарсаларни ғўлдираганча ташқарига чиқиб кетдим.

Мен эрталабки нонуштани кутиб ўтирмадим. Оёғимни қўлимга олиб, зумда тутқунлар чалдеворида етиб олдим. Бўм-бўш, ҳамма ғойиб бўлибди. Дарвоқе ёлғиз хўжайиннинг ўзи бор экан. У шу ернинг ўзида таниб бўлмайдиган даражада — хунуги чиққунча ўлгунча калтак ебди.

Атрофда шиддатли олигув бўлганидан дарак бериб турарди. Эшик олдида турган аравада нари-бери ясалган тобут ётар, тобуткаш эса полициячилар ёрдамида ўликни тобутга қўйиш учун оломонни ёриб ўтмоқда эи.

Мендек жулдурвоқи билан илтифотини дариг тутмай суҳбатлаша оладиган соддагина бир одамни топиб, бу ерда қандай воқеа содир бўлганини сўрадим.

— Кечаси ўн олтита қул ўз хўжайинларига қарши бош кўтаришибди, мана, оқибатини кўриб турибсан.

— Наҳотки. Нимадан бошланибди?

— Бу ерда қуллардан бошқа гувоҳ бўлмаган. Уларнинг гапига қараганда энг қимматбаҳо қул кишандан чиқиб сирли равишда ғойиб бўлибди — бунда сеҳргарлик содир бўлган, чунки унинг калити бўлмаган, қулфлар эса бутун қолибди. Қулини қўлдан берганини билган хўжайин алаmidан дарғазаб бўлиб, қолган қулларини оғир сўйил билан калтаклай бошлабди, улар эса ўзларини ҳимоя қилиб, хўжайинни уриб, шундай моматадоқ қилиб юборишибдики, натижада тезда жон таслим қилибди.

— Даҳшат. Судда қулларнинг аҳволи оғир бўлади энди, албатта.

— Суд бўлди.

— Дарров-а?

— Бир ҳафтага чўзиб юрармиди? Оддий воқеа бу. Бунақа ишни кўриб чиқиш учун беш минут ҳам кифоя.

— Тушунмадим, шундай қисқа вақт ичида ким айбдорлигини қандай қилиб аниқлаб бўлади?

— Ким айбдор?

— Ахир судьялар тузук-қуруқ текшириб ҳам ўтирмадилар. Бир пода устидан бир йўла ҳукм чиқазишди. Қонунни билмайсанми? Ҳў, римликлар давридан мерос бўлиб қолган — битта қул хўжайинининг ўлдириб қўйса, қолган ҳамма қуллар қатл этилиши керак.

— Рост, унутибман. Қачон қатл этишади?

— Йигирма тўрт соатдан сўнг. Аммо-лекин баъзи бирларининг гапига кўра, яна бир-икки кун кутиб туришар эмиш: зора, қочоқ топилиб қолса ажаб эмас.

— Қочоқ? — Юрагим орқамга тортиб кетди. — Топишармикин?

— Ойдек равшан нарсакун — қоронғи тушгунча топишади. Ҳаммаёқни қидиришмоқда. Шаҳар дарвозаси олдида соқчилар ҳамда қочоқ танийган қулларни қўйишган, ҳеч кимни текширмай ўтказишмайди.

— Уша қулларни қаерга қамаб қўйишганини кўрса бўладими?

— Тапқаридан кўрса бўлади. Ичкарини эса, ўзинг кўринг келмапти.

Мен қамоқхона адресини олдимۇ жўнаб қолдим. Пастнам бир кўчадаги биринчи дуч келган эскифурушдан денгизчиларнинг қўпол кийимини олдим, тишим оғриб қолди баҳонаси билан юзимни рўмол билан ўрадим. Рўмол моматалоқ бўлган жойларимни яширди. Шу йўсин қиёфам мутлақо ўзгарди. Энди ўзимга ўхшамас эдим. Сўнг симни топдим-да, чиққан жойига бордим. Сим қассоб дўконининг устидаги кичкина кулбачадан чиққан экан, афтидан телеграф ишлари ҳали унчалик йўлга қўйилмаган кўринади. Ёшгина ходим столга бош қўйиб мудрарди. Мен эшикни қулфладим ва каттакон калитни қўйнимга яширдим. Йигитча хавотирланиб ёрдамга чақирмоқчи бўлди. Лекин мен:

— Жонингни сақласанг-чи! Оғзингни оча кўрсанг, мурдаман деявер. Ишингни бажар! Илдамроқ! Камелотни чақир! — дедим.

— Ишонмайман! Сендақа одам, қандай қилиб тушуниши мумкинки...

— Камелотни чақир. Жаҳлим ёмон. Камелотни чақир ёки нари тур, ўсим ҳам чақира оламан.

— Нима? Сен-а?

— Оғзингни юм. Саройни чақир.

У саройга қўнғироқ қилди.

— Аппаратга Кларенсни чақир.

— Кларенс? Фамилияси қанақа?

— Фамилияси билан ишинг бўлмасин. Айтдим-ку, Кларенсни чақир, жавоб беришади.

У итоат қилди. Беш миңут... Машаққатли ва асабий интизорлик билан яна ўн минут ўтди. Чексиз дақиқалар! Сўнгра таниш одамнинг овози эшитилди.

— Энди, нари тур! У ердагилар мени таниб қолишлари мумкин эди, шунинг учун сенга чақиртирдим, бу ёғини ўзим қотираман.

У менга жойини бўшатиб, қулоғини динг қилиб турди, лекин беҳуда эди; мен шифрдан фойдаландим. Кларенс билан ҳол-аҳвол сўрашиб ўтиришга вақт кетказмай, тўғридан-тўғри масалага ўтдим:

— Қирол шу ерда, унинг ҳаёти хавф остида. Бизни ушлаб бир қулдорга сотиб юборишди. Кимлигимизни исботлай олмаяпмиз. Менинг аҳволим шундайки, ҳатто уриниб ҳам кўролмайман. Шу ердаги саройга телеграф орқали хабар бер, менга ишонишсин.

Кларенс дарҳол жавоб берди.

— Лондон саройидагилар телеграф борлигини билишмайди. У ёққа яқиндагина сим тортганмиз. Таваккал қилмаганимиз маъқул. Фалокат босиб, тагин сизларни осиб қўйишмасин. Бошқа йўлини ўйлаб кўр.

Осиб қўйишмасин эмиш. Кларенс ҳақиқатга қанчалик яқин эканини ҳатто ўзи ҳам сезмас эди. Ҳеч нарса ўйлаб-тополмасдим. Бирдан эсимга келиб қолдию дарҳол телеграф қилдим:

— Ланселот бошчилигида беш юзга сараланган рицарларни юбор. Зудлик билан. Улар шаҳарга жануби-ғарб дарвозадан кириб келишсин ва ўнг қўлига оқ боғич боғлаган одамни топишсин.

Жавоб қисқа бўлди:

— Ярим соатдан кейин йўлга чиқишади.

— Жуда соз, Кларенс, энди мана бу ердаги йигитчага, мен сенинг дўстинг ва довжур одамлигимни айт, камтарроқ бўлсин, келганимни валдираб юрмасин.

Аппарат йигитча билан муомала қила бошлади, мен эса шошиб чиқиб кетдим. Ҳисоблай бошладим. Ярим соатдан кейин эрталабки соат тўққиз бўлади. Оғир яроғ-аслаҳали отлиқ рицарлар тез ҳаракат қилолмайди. Қорёки лойгарчилик бўлмаса соатига етти чақиримдан ортиқ йўл босиша олмайди. Камида икки марта отларни алмаштириш лозим, бинобарин, кечки соат олтилар ёки ундан хиёл кечроқ етиб келишади, кун ҳали ёруғ бўлади ва ўнг қўлимга боғлаб олган оқ боғични кўришади. Сўнг қўмондонликни ўз қўлимга оламан. Биз қамоқхонани қуршаб оламиз ва қиролни озод этамиз. Буларнинг бари ғоят таъсирли ва гўзал бўлади, ҳолбуки, рицарларнинг пешинга етиб келишини кўпроқ орзу қилардим. Шундай бўлганда янада ғайритабиий манзара бўлур эди.

Мен доимо керакли тошнинг оғирлиги йўқ қабилида иш кўраман, шунинг учун аввалги танишларимдан биронтасининг уйига киришга аҳд қилдим. Бу эҳтимол рицарларсиз ҳам бизни фалокатдан асраши мумкин бўлар. Аммо эҳтиёткор бўлиш даркор, зеро, бу иш хийла хатарли. Муносиброқ кийим танлаш лозим, танлаганда ҳам шошилмаслик керак. Битта дўкондан қашшоқнинг кийимини, бошқасидан ўрта ҳол одамнинг кийимини сотиб оламан. Шу тариқа токи шойи, бахмалгача кийиб, илгариги даражамга етиб олмагунимча дўконма-дўкон ўтиб бораман. Шундай қарорга келдим.

Бироқ режам бир ҳумда барбод бўлди! Биринчи муюлишдаёқ соқчи ҳамроҳлигида шаҳар кезиб юрган ўзи-

мизнинг қуллардан бирига дуч келиб қолдим. Аксига олиб, йўталиб юборибман. У менга ярқ этиб қаради, рангим докадек оқариб кетди. Хаёлимда, «қул бу йўтални эшитганини эслагандир», деб ўйладим. Мен югуриб дўконга кириб олдим-да, пештахта олдида туриб молларни кўздан кечира бошладим, айнаи замонда минут сайин елкам оша эшикка қараб қўяман. Қул билан соқчи гаплашиб келиб, эшик олдида тўхташди. Мен орқа эшикдан қочмоқчи бўлдим, фақат дўконнинг орқа эшиги бўлса бас. Дўкондор аёлдан ҳовлига чиқиб, айтишларича шу атрофда яшириниб юрган қулни ахтариб келсам бўладими, деб сўрадим ва ўзимни кийимини ўзгартириб олган соқчи, деб таништирдим, эшик олдида шеригим хўжайинини ўлдирган қуллардан бири билан турибди, дедим. Ташқарига чиқиб айт, дедим аёлга, бекорга кутиб ўтирмасин, кўчанинг у бошига бориб кутиб турсин ва мен орқадан қувиб чиқарган қочоқни ушлайди, деб уқтирдим.

Дўкондор аёл ҳаммаёққа донғи таралган қотиллардан бирини кўришга ошиқарди, шул сабабдан менинг топиширигимни бажариш учун дарҳол кўчага отилди. Мен эса дўконнинг орқа эшигидан ташқарига чиқдим у эшикни орқамдан беркитиб калитини чўнтагимга солдим-да, илжайиб кетавердим.

Сал ўтмай, яна бир хатога йўл қўйдиму ишнинг пачавасини чиқардим. Яна битта хато эмас, иккита-я! Полициячидан қочиб қутуладиган йўлнинг жуда кўп бўлишига қарамасдан, энг ғайритабiiйсини танлаганимга ўлайми. Ғайритабiiйликка интилиш — менинг касалим. Менинг оддий тахминим бўйича содда одам бўлмиш полициячи энг табиий йўл тутиши лозим, лекин шундай бўладики, хусусан сиз кутмаганингизда одам энг табиий йўлга амал қилмайди. Энг табиийси шундан иборат эдики, полициячи мени изма-из таъқиб қилиб, оралиғимизда тўсиқ бўлиб турган қулфланган эман эшикни бузиб очгунга қадар мен хийла узоқлашиб яна бир сидра кийим алмаштирганимдан сўнг шундай са-лобатли жанобга айланаманки, Британиянинг бирорта изқувари ҳам менинг ҳалол ва бегуноҳ одам эканлигимга шубҳа қилмайди. Бироқ табиий йўл тутиш ўрнига полициячи менинг айтиб юборган ҳар бир сўзимга ишониб, буйруғимни адо этибди. Худди пастқам кўчадан ўз ақлимга қойил қолиб чиқиб келаётганимда у муюлишдан лоп этиб қўл кишани билан мени қарши олди. Қанийди бу боши берк кўчалигини билсам... лекин бу важ

эмас, бўлар иш бўлган, фақат кириш ва чиқимларини ҳисоблаш қолган эди.

Албатта мен норозилик билдирдим, қулни чалғитиш учун саёҳатдан кейин ҳозиргина кемадан тушдим, деб қасам ҳам ичиб кўрдим. Бироқ фойдаси бўлмади, у мени таниди. Шундан кейин мен қулга нега мени сотдинг, деб таъна қила бошладим. У хижолат бўлиш ўринга ҳайратга тушди. Кўзларини бақрайтириб турди-да:

— Наҳотки, мени дордан қутулиб қолишингга имкон беради деб ўйласанг? Сенинг касрингга қолиб ҳаммамизни осишсаям-а? Йўқол-эй!— деди.

Улар «йўқол-эй» сўзини биз «мени кулдирмасангчи», деган ҳолларда айтишарди. Ғалати иборалари бор-да!

У ўзича ҳақ бўлгани учун баҳслашиб ўтирмадим. Баҳсинг фойдаси бўлмаса баҳслашиб ўтиришни хуш кўрмайман.

— Сени осишмайди,— дедим ниҳоят.— Ҳеч биримизни осишмайди.

Иккаласи хахолаб кулиб юборишди ва қул:

— Илгари сени телба ҳисоблашмас эди. Бас, шундай экан, обрўйингга путур етказмасликка ҳаракат қил, боз устига сабр қилишингга озгина қолди.

— Обрўйим ўзим билан. Эртага тонг отгунчаёқ ҳаммамиз қамоқхонадан чиқамиз ва озод бўламиз.

Доно полициячи бармоғи билан қулоғини қашлаб, томоғини қириб деди:

— Дарҳақиқат, қамоқхонадан чиқасиз ва озод бўласиз, лекин ёруғ дунёда эмас, дўзахнинг кенг даргоҳида бўласиз.

Мен ғазабимни аранг босиб олдим ва бамайлихотир гапира бошладим:

— Демак, сен ҳақиқатан ҳам бизни бир-икки кундан кейин осишларига ишонасанми?

— Бир неча минут бурун шундай деб ўйлагандим, чунки қарор шундай эълон қилинган эди.

— Энди эса бошқа ўйдасан, шундай эмасми?

— Ҳозир бошқа гап. Илгари ўйлаган бўлсам, ҳозир эса биламан.

Мен масҳараомуз сҳангда:

— О, қокуннинг ақли баркамол хизматкори, бизлардан марҳаматингни дариг тутмай айт-чи, нимани биласан?

— Билганим шуки, ҳаммангизни бугун кундуз соат

учда осинади. Оҳо, қалтираб кетдинг! Менга суяниб
ол!

Рости билан бирон нарсага суянмасам бўлмайдиган
аҳволга тушиб қолдим. Рицарларим улгуролмайди. Улар
камида уч соатга кечикадилар. Дунёда ҳеч нарса Анг-
лия қиролини қутқариб қололмайди! Гарчи, мен қирол-
дан зарурроқ бўлсам ҳам мени бу ёруғ дунёда халос-
корим йўқ энди. Ўзимга эмас халққа — цивилизацияни
қабул қилай деб турган яккаю ягона халқ учун мен
кўпроқ зарурман. Мазам қоча бошлади. Айтадиган га-
пим қолмагандан кейин жим туравердим. Полициячи
нима демоқчи эканини сездим: башарти йўқолган қул
топилган экан, қатл кечиктирилмайди, аксинча, бугу-
ноқ ижро этилади. Мана, йўқолган қул ҳам топилди.

XX XVIII 606

СЭР ЛАНСЕЛОТ ВА РИЦАРЛАР ЕРДАМГА КЕЛИШДИ

Кундуз соат тўртларга яқин. Воқеа Лондон деворлари.
ёнида содир бўлмоқда. Қуёш нурларига тўйинган, сал-
қин, оромбахш, ажойиб кун. Бунақа кунда одамнинг
ўлгиси эмас, яшагиси келади. Атрофни чеки йўқ, улкан
оломон қуршаб олган, лекин биз ўн беш киши, осинага
маҳкум этилганларнинг бу оломон ўртасида бирорта
ҳам дўстимиз йўқ. Нима десангиз денг-у, лекин шуни ўй-
лаганимда дардим ошиб кетарди. Бу одамларнинг ҳам-
маси бизга душман, баланд тахта-супада ўтирган биз
бечоралар уларнинг мазах ва заҳарханда кулишлари
учун эрмакмиз. Биз уларга кўнгил очувчи томоша. Оқ-
суяклар учун ложага ўхшаш ўриндиқлар барпо бўлиб,
улар ўз хонимлари билан тўпланишган эди. Уларнинг
кўпчилигини танидик.

Кутилмаганда қирол халойиқ учун овунчоқ бўлиб
қолди. Кишанларимизни ечиб олишганда у ўзининг гай-
риоддий латта-путталари, таниб бўлмайдиган даражада
моматалоқ юзларини намойиш этиб, сакраб ўрнидан
турди-да, ўзини Британиянинг қироли Артур деб эълон
қилди. Бадавнимдан ҳатто бир туким тўкилса ҳам хоинли-
гинг учун ҳаммангни шафқатсиз жазога тортаман, деб
дўқ-пўписа қилди. Жавобига гулдурос қаҳқаҳа эшитган
қирол ҳангу манг бўлиб қолди! Иззат-нафси ҳақорат-
ланган қиролнинг овози дарров ўчди, халойиқ эса ундан

давом этишни талаб этар, хуштак чалиб, қийқириб масхара қилар эди.

— Майли гапирсин! Қирол! Қирол! Мўминларинг иштиёқ билан сен жулдурвоқи олийларининг доно нутқингни кутишмоқда.

Бироқ кўпчиликнинг орзуси амалга ошмади. Қирол масхара ва ҳақоратлар ёмғири остида қимир этмай мағрур ўтирар эди. Шу алфозда у ўзига яраша улугвор эди. Мен ғаришонхотирлик билан бошимдаги оқ рўмолни ечиб, ўнг қўлимга боғлаб қўйдим. Бунни кўрган халойиқ диққатини энди менга қаратди.

— Манави денгизчи унинг министри бўлса керак!

Мен токи ўзларининг жонига теккунча мазах қилишлариға эътибор бермай турдим, сўнг дедим:

— Ҳа, мен унинг министриман, мен — Хўжайин. Бу ҳақда сиз Камелотдан эшитасиз, у ерда...

Мен даҳшатли қаҳқаҳа остида сўзимни давом эттира олмадим. Бироқ бирдан ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди. Расмий кийимларда, ўз ёрдамчилари ҳамроҳлигида Лондоннинг ҳокимлари пайдо бўлдилар. Бу — ҳозир қатла бошланади, деган маънони билдирарди. Сукунатда бизнинг жиноятимиз нимадан иборат эканлиги эълон қилинди, ўлим ҳукми ўқиб эшиттирилди, шундан кейин ҳамма бош кийимини ечди ва кашиш дуо ўқиди.

Сўнг қуллардан бирининг кўзини боғладилар, жаллод бўйнига арқон ташлади. Биз билан халойиқ ўртасида полиция қўриқлаб турган кимсасиз бир йўл ўтганди — қанийди шу йўлда менинг беш юзта отличларим пайдо бўлиб қолса! Лекин бу амалга ошмайдиган орзу. Нигоҳим йўл ёқалаб узоқларга тикилган — ҳеч зог кўринмайди.

Бир дақиқадан сўнг қул арқонда осилганча типирчилай бошлади, қўл-оёқлари боғланмагани сабабли типирчилар эди у.

Жаллод яна арқон ташлади, энди иккинчи қул арқонда чайқала бошлади. Мудҳиш манзара. Тескари ўгирилиб олдим. Қайта ўгирилиб қараганимда ёнимда қирол йўқ эди: унинг кўзларини боғламоқда эдилар. Шол бўлиб қолгандек оёғимни ҳам, қўлларимни ҳам қимирлата олмас, томоғимга бир нарса тикилиб қолгандек, гилим айланмасди. Унинг кўзларини боғлаб, сиртмоқ эстига олиб бордилар. Мен ҳануз ўзимга келолмай, донг ҳотиб турардим. Лекин бўйнига сиртмоқ ташланганини кўришим биланоқ ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетди-ю, мен унга ёрдамга ташландим. Ва шу дам йўлга бир ни-

гоҳ ташладим. Ё тангрим! Йўлдан беш юз нафар қуролланган рицарлар велосипедларда учиб келмоқда эдилар!

Ҳеч қачон бу қадар улуғвор манзарага кўзим тушмаган. Тавба, бошларидаги жиғалари ҳилпираб, гилдиракларнинг пўлат симлари офтоб шуъласида ялтирар эди.

Мен Ланселотга қўл силтадим — у мени оқ боғичимдан таниди. Қиролнинг бўйнидан сиртмоқни, кўзидан боғични улоқтирдим-да, жон-жаҳдим билан:

— Тиз чўкларинг, ифлослар, қиролни олқишланг! — дея бақира бошладим. — Қимда-ким бош тортса, бу-гун кечқурун жаҳаннамда меҳмон бўлади.

Ҳар доим бирор бир таъсирчан кор-қол тайёрлаётганимда баландпарвоз гап қилар эдим. Ланселот ва унинг йигитлари тахта-супага чиқиб ҳоким ва уларнинг малайларини пастга улоқтира бошлаганда, ҳар қалай, кўкрагим тоғдай кўтарилди. Ҳангу манг бўлиб қолган халойиқ бирданига тиз чўкиб ҳозиргина ўзлари мазах қилаётган қиролдан раҳм-шафқат сўраётганини кўриш қанчалик ёқимли эди. У эса ҳатто увода кийимда бўлса ҳам, улуғвор тик турар ва мен беихтиёр қиролнинг қомати ҳар ҳолда зап кетворган-да, деб ўйлаб қўйдим.

Шодлигимнинг чеки йўқ. Барча вазиятни ҳисобга олган ҳолда, ҳали ҳеч қачон бунчалик таъсирли натижага эришмаган эдим.

Шу пайт тўсатдан қаршимда Кларенс пайдо бўлди! Кларенс! У менга кўзини қисиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек:

— Ёмон совға бўлмади, а? Сенга ёқишини билардим, — деди. — Йигитларни велосипед ҳайдашга анчадан бери ўргатиб юрардим, фақат, уларнинг маҳоратини кўрсатиш учун қулай вазият кутиб турган эдим.

Х Х Х I X б о б

ЯНКИНИНГ РИЦАРЛАР БИЛАН МУҲОРАБАСИ

Мен яна ўз уйимда, Камелотдаман. Икки кундан кейин нонушта қилиб ўтириб тарелкам ёнида янги босмадан чиққан, ҳали қуримаган газетага кўзим тушди. Ўзимга тааллуқли бирор бир нарса бормикан, деб ўқишни эълонлардан бошладим. Лйтганимдек бўлиб чиқди.

ҚИРОЛНИНГ ФАРМОНИГА КЎРА

Умум эътибори учун маълум қилинадиким, улуғ лорд, маълум ва машҳур рицарь сэр Саграмор Матлуб илтифот қиладиларким, қиролнинг министри Хўжайин деб деб номланган, Хонк Морган билан эски ранжларини қондирмоқ учун яккама-якка олишувга чиқишга рози бўлдилар бу олишув Камелот ёнида, келаси ойнинг ўн олтинчи кунин соат тўққиздан кейин бўлади. Жалг ҳаддан зиёд ранжу алам ўтказилгани туфайли аёвсиз ва бемурса кечади.

Кларенс бу билдиришга қўйидагича редакцион изох берибди:

Ёлонлар устунини кўздан кечирган ўқувчига маълум бўлганидек, биз яқин кунларда буюк жанг гувоҳи бўламиз. Иштирокчиларнинг номигина томоша зерикарли бўлмаслигига кафил бўла олади. Касса 13-кун пешинда очилади, кириш ҳақи 3 цент, курсидаги жой 5 цент. Соф фойда касалхона фондига тушади. Мўътабар олий зот ва эътиборли амалдорлар ҳозир бўладилар. Улар ва шу жумладан, матбуот ҳамда дин вакилларида ташқари ҳеч ким бепул киритилмайди. Олибсотарлардан билет харид этишни тавсия этмаймиз — бундай билетлар кириш учун эътиборга олинмайди. Ҳаммамиз Хўжайинни биламиз ҳамда ҳурмат қиламиз, ҳаммамиз сэр Саграморни биламиз ва ҳурмат қиламиз, шундай экан, бориб икковини ҳам хурсанд этайлик. Шунинг эса сақлангки, фойдаси эзгу мақсадлар учун ишлатилади ва яна шуниси борки, миллати, келиб чиқиши, жамиятда тутган ўрнидан қатъий назар, барча жафокашларга баб-баравар ёрдам қўлини чўзадиган муассаса фойдасига ўтади, дунёда якка-ягона хайрли бу муассасанинг на сибсий, на диний таянчи йўқ, бироқ: «Бу ерда анҳор оқади, барча чўллаганлар келиб ичаверсин! Қани, бўла қолинг!» Афсус қилмайсиз — вақтни аёло даражада ўтказасиз. Уша жойнинг ўзида сомса ва майдалаш учун тешлар сотилади: шунингдек, бир бочка сувга уч томчи лимон шарбати солинган махсус лимонад сотиладди.

Бу муҳораба қатнашувчиларига истаган қуролни танлашни рухсат берадиган қонун тадбиқ этиладиган биринчи мусобақадир. Ана шунга эътибор қилинг.

То белгиланган кунга қадар бутун Британияда ҳамманинг оғзида фақат шу олишув ҳақида дув-дув гап юрди. Қолган барча мавзулару ҳаваслар назардан четда қолди. Жанг ўз-ўзидан жудаям муҳим воқеа бўлгани учун ҳам эмас, сэр Саграмор муқаддас Граальни ахтаргани учун ҳам эмас — қолбуки, уни топа олмади — йўқ, жанг одатдаги оддий воқеа ҳисобланарди. Бўлажак олишувга фавқулодда қизиқиш уйғонишнинг ғайриоддий асоси бор эди. Бу муҳораба ўзаро икки оддий одамнинг ҳам, паҳлавонларнинг ҳам жанги эмас, балки ақл-идрок, ғайринсоний маҳорат жанги бўлиб, бу ушбу асрнинг иккита буюк афсунгарларининг устунлигини аниқлаб берадиган жанг эди. Энг машҳур рицарлар ўртасидаги беомон олишувларни бўлажак томоша билан бир қаторга

қўйиб бўлмаслигини ҳамма тушунар эди. Худолар ўртасидаги бу яширин кучлар ҳамда даҳшатли жанг олдида у каби олишувлар бор-йўғи болалар ўйинига ўхшайди. Дарҳақиқат, бу жанг, хусусан Мерлин билан менинг ўртамдаги, жоду кучи билан менинг кучим ўртасидаги жанг бўлишига барчанинг ақли етарди. Мерлин сэр Саграморнинг қуроли ва қалқонига ғайритабиий ҳужум ҳамда ҳимоя кучини адо этиш учун туну кун тер тўкаётганидан, Мерлиннинг буюртмасига биноан малоикалар шундай самовий чойшаб тўқиб берганларки, унга ўраниб олган рақибим ҳаммага кўринса ҳам ёлғиз менга кўринмаслигидан ҳамма бохабар эди. Ана шундай қуроллар билан таъминланган ҳамда шундай ҳимоя остидаги сэр Саграморни мингта рицарь ҳам эплай олмайди, шу пайтгача маълум бўлган ҳеч қандай жоду унга бас келолмайди. Бу бор ҳақиқат. Ушбу ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди, шубҳаланиш учун ҳеч қандай асос ҳам йўқ. Бир нарсани аниқлаб олиш қолди: Сэр Саграморнинг чойшабини менга кўрсатадиган ва унинг сеҳрланган аслаҳаларини менинг қуролим олдида заифлаштирадиган Мерлин бехабар ўзга жодугар мавжудмикан? Бу муаммо фақат олишувдагина ҳал бўлиши мумкин. Бутун олам олишувни бетоқат кутмоқда.

Шундай қилиб жамоанинг фикрича, бу ўйинга кўп нарса тикилган ва шундай деб ўйлаган жамоа ҳақ эди. Лекин ҳар қолда ўйинга жамоа ўйлагандан ҳам кўпроқ нарса тикилган. Гап сайёр рицарлиқнинг ҳаёт-мамоти устида бормоқда. Мен дарҳақиқат, чемпион эдим, лекин сийқаси чиққан жоду чемпиони эмас, балки аччиқ, ўктам, соғлом ақл ва идрок чемпиони эдим. Мен жангга сайёр рицарлиқни йўкотаман ёки ўзим унинг қурбони бўламан, деган қатъий мақсад билан кирмоқда эдим.

Томошабинлар учун жойниҳоятда кенг бўлишига қарамай ўн олтинчи куни соат тўққиздаёқ биронта бўш жой қолмаганди. Улкан минбарлар байроқлар, ҳашиятли пардалар билан безатилган, қирол вассаллари, уларнинг амалдорлари ҳамда Британия зодагонлари билан лиқ тўлган, биринчи қаторда қирол билан малика савлат тўкиб ўтиришар, атрофларидаги бахмал ва шойи денгизи ранг-баранг товланмоқдаки, бу қадар сержилс жилвани Миссисипининг бошидаги шафақ яллиғи ҳамда шимол ёғдуси билан қиёс қилса бўлади. Байроқлар қадалган, ҳар бирининг олдида, қўлларида ярқироқ қалқон ушлаган соқчилари билан бутун бошли лашкароҳ-

дек ранг-баранг чодирлар ҳам ажойиб манзара кашф этган. Бу ерга ўзини қадрлайдиган рицарлар табақаси йиғилган. Менинг рицарликка муносабатим ҳеч ким учун сир эмас ва рицарликнинг ҳимоячилари қулай фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи эдилар. Мабодо мен сэр Саграморни енгсам, бошқа рицарлар токи жанг қилишдан бош тортмагунимча навбатма-навбат мени жангга чақириш ҳуқуқига эга эдилар.

Мен томонда бор-йўғи иккита чодир:— бири мен учун, иккинчиси — менинг хизматкорларим учун қўйилган. Белгиланган соатда қирол ишораси билан жарчилар жанг қилувчиларнинг исми-шарифи ҳамда низо сабабларини эълон қилдилар. Ўртага сукунат чўкди, сўнгра муҳораба бошланганлигидан дарак берувчи бурғи овози янгради. Халойиқ нафасини ичига ютиб, ютоқиб тикилиб турарди.

Ўз чодиридан баҳайбат, улуғвор ва темир минорадек оғиркарвон буюк сэр Саграмор от миниб чиқиб келди: баҳайбат қўлларида ушлаб олган ниҳоятда узун найзасини тик ушлаганча қимир этмас: улкан отининг тумшўғи ва тўши пўлат билан қопланган, танаси эса серҳашам, ортига осилиб тушган жул билан ёпилган. О, нақадар улуғворлик! Уни мафтункор ҳайқириқлар билан қарши олишди.

Сўнгра мен чиқдим. Мени эса ҳеч ким олқишламади. Дастлаб орага маънодор ва ҳайратомуз жимлик чўкди, сўнг бирдан одам уммони узра қаҳқаҳа садоси янграб кетди, аммо огоҳлантирувчи бурғи овози билан бир зумда тинди. Устимда бадан рангидаги оддий ва қулай спортчиларникидек кўйлак ва ҳаворанг шойидан тикилган ҳашамли калта иштон бўлиб, бошланг эдим. Отим чоғроқ бўлса ҳам, чопқир, абжир, пайлари бўртиб-бўртиб чиққан, този итдек тезкор эди. Ипакдек майин туклари, эгар ва юганидан бошқа ортиқча юки йўқ бу от жуда кўркам эди.

Ранг-баранг матога буркантирилган от устидаги темир минора оғир ўйин кўрсатиб, аста-секин менга яқинлашди, мен эса унга пешвоз чиқа бошладим. Биз тўхтадик, минора менга бош эгди, мен ҳам бош эгиб жавоб қайтардим, сўнг иккаламиз қирол ва маликага бош эгиш учун улар савлат тўкиб ўтирган кўшк томон ёнмаён бордик.

— Сэр Хўжайин, наҳотки шундай яланғоч жанг қилмоқчи бўлсангиз?— хитоб қилди малика.— Бе найза, бе шамшир, бе...

Бироқ қирол унинг сўзини шартта бўлди-да, муло
йимлик билан бу унинг иши эмаслигини тушунтирди.
Яна бурғи чалинди: биз икки томонга ажралдик ва жанг
майдонининг икки чеккасида шай бўлиб турдик. Шу пайт
қари Мерлин ўртага чиқиб, сэр Саграморнинг устига
ўргимчак ини янглиғ юпқа чойшаб ташлади ва сэр Саг
рамор Ҳамлет отасининг арвоҳига ўхшаб қолди. Қирол
ишора қилди, бурги чалинди ва сэр Саграмор улкан най
засини қия ушлаганча, орқасида чойшабини ҳилпиратиб
тўғри менга қараб елиб кела бошлади. Мен ҳуштак чал
дим ва шу ондаёқ ўқдек унга пешвоз отилдиму айни за
монда ўзимни уни кўрмаётган, фақат овозидан сезаёт
ганга солиб, сергакланиб борардим. Қўллаб-қўлтиқловчи
хитоблар рақибимга далда берарди. Худди шу дамда
кимнингдир менга дўстона овози янгради:

— Қилтириқ Жим, бардам бўл!

Гаров боғлашаманки, бу Кларенс эди. Ҳа, у шундай
қичқиради. Найзанинг шафқатсиз тиғи кўкрагимга
етишига бир ярим-икки қулоч қолганида мен отимни
четга бурдим ва баҳайбат рицарь найзасини бўшлиққа
санчиганча ёнимдан ўтиб кетди. Мени гулдурос қар
саклар билан олқишладилар. Биз тарафма-тараф бўлиб,
яна бир-биримизга қарши шиддат билан ташландик. Ри
царь яна нишонга теккизолмади, менга яна олқишлар
янгради. Учинчи марта ҳам шу аҳвол. Мени шундай ол
қишладиларки, сэр Саграморнинг тоқати тоқ бўлиб, так
тикасини ўзгартирди ва орқамдан қува бошлади. Бу би
лан ҳеч нарсага эриша олмади: биз гўё қувлашмачоқ
ўйнаётгандек эдик, бунинг устига барча устунлик мен
томонда. Мен ҳар сафар унга чап бериб қолар ва бир
марта ҳатто унинг орқасига ўтиб ҳам олдим-да, елка
сига қоқиб қўйдим. Бора-бора у мени эмас, мен уни қува
бошладим, у ўгирилмоқчи бўлиб қанча уринмасин ор
қамга ўтишга муваффақ бўлолмади. Унинг ҳар бир хат
ти-ҳаракати шу билан якунланар эдики, у олдимда, мен
унинг орқасида бўлиб қолаверардик. Рицарь бу машғу
лотдан воз кечишга мажбур бўлди ва жанг майдонидаги
ўз бурчагига бориб турди. Ҳазабини яшира олмай менга
ҳақоратомуз сўз отди. Шундан кейин тоқатим тоқ бўл
ди. Мен эгар мугузидаги чилвирни бўшатдим ва сирт
моқни ўнг қўлимга олдим. Рақибим мен томон ўқдек
учиб келаётганини кўрсангиз эди! Кўзларига қон қуйил
ганидан бу сафар ҳазил қилмоқчи эмасди. Мен отда хо
тиржам ўтирар, лекин чилвирнинг сиртмоғи бошим узра
унга пешвоз отилдим. Орамиздаги масофа ўн қадам қол

ганида менинг илонсимон чилвир қуролим ҳавода визиллаб кетди, яхши ўргатилган отим эса таққа тўхтади. Бир лаҳзада маҳкам сиртмоқ сэр Саграморнинг бўйнини чирмаб олди-ю, уни эгардан судраб туширди! Жаннату жаҳаннамни ўртага қўйиб онт ичаманки бу мислсиз шов-шувга сабаб бўлди!

Бу дунёда янгиликнинг юксак обрў қозониши шакшубҳа туғдирмайди. На ковбойларни, на уларнинг ғалати ўйинларини билмаган бу одамлар ҳаяжонланиб ўринларидан туриб кетдилар. Ҳар томондан: «Бис! Бис!» деган қичқириқлар янгради.

Бу сўзнинг уларга маълум эканлиги мени ҳайратга солди-ю, лекин филологиянинг нозик томонларини ўйлаб ўтириш учун вақтим йўқ эди. Рицарлар арининг уясидек ғувиллаб қолган эдилар, мен ҳали кўп ҳунар кўрсатишимни дилимдан ўтказиб, бетоқат орзиқар эдим. Сэр Саграморни сиртмоқдан бўшатиб, чодирга олиб бориб қўймаслариданоқ мен майдон ўртасига чиқиб, чилвиримни айлантириб туравердим. Яна жанг бўлишини билардим, фақат рицарлар сэр Саграморнинг ворисини сайласалар бўлгани. Хоҳловчилар шунчалик кўп эдики, бу масалани ҳал этиш осон, жуда осон кечди. Дарҳақиқат, ворис бирпасда сайланди — сэр Эрви де Ревель.

У аланга олган уйдек менга ёпирилиб кела бошлади. Мен чап бериб қолдим у бўйнида сиртмоқ билан яшиндек ёнимдан ғизиллаб ўтди, бир лаҳзадан кейин «ширт!» этди-ю, от эгари бўм-бўш бўлиб қолди.

Яна менга «бис!»лар ёгилди. Бешинчи рицарни отдан қулатганимда зирҳлик рақибларим мен билан ўйнашиб бўлмаслигига ақллари етиб, кенгашга йиғилдилар. Улар ҳар қандай одобни бир четга йигиштириб қўйиб, менга қарши энг машҳур ва қудратли рицарларни юборишга аҳд қилишди. Уларнинг кичик дунёчасини ҳайратга солиб сэр Ламорак де Гилисни, сўнг сэр Галахадни эгардан қулатдим. Кўриб турибсизки, фақат биргина йўллари қолди — энг катта козир билан енгмоқчи бўлиб, сараларнинг сараси, қудратлиларнинг қудратлиси — сэр Ланселот Буюкнинг ўзини менга қарши қўйишга қарор қилишди!

Сизнингча фахрлансам арзийдими? Албатта! Ахир, бу ерда Британия қироли — Артур, Гиневра, майда вилоят қирол ва қироличалари тўп-тўп бўлиб ўтиришибди, шоҳона чодирлар тарафда кўп мамлакатларнинг донғи кетган рицарлари, шу жумладан, Доира Стол рицарлари, ҳамда христиан дунёсининг энг улуғлари йиғил-

ган! Мана, рицарлар салтанатининг қуёши найзасини ўқталиб, мен томон бостириб келмоқда, қирқ минг нигоҳ унга меҳр билан қараб турибди. Мен эса ҳаяжонланмай, унинг яқинлашувини кутмоқдаман. Хотирамда Хартфорднинг шарқий чеккасидаги телефончи қизчанинг азиз сиймоси ярқ этиб ўтди. Истагим — шу дам мени бир кўрса эди ўша қиз. Енгилмас рицарь устимга довулдек бостириб келмоқда. Томошабинларнинг ҳаммаси ўринларидан туриб кетган. Машъум сиртмоқ ҳавода йилт этди-ю, улар кўзларини очиб-юмгунча мен ердан чалқанча ётган сэр Ланселотни шатакка олгандек орқамда судраб, гулдурос қарсақлар ҳамда ҳилпираган рўмолчаларга жавобан узоқдан бўса йўлладим.

«Ўзил-кесил ғалаба,— дердим ўз-ўзимга шуҳратдан сархушланган кўйи арқонни йиғиштириб, уни эгар мугузига илар эканман.— Бошқа ҳеч ким менга қарши чиқишга журъат етолмайди. Сайёр рицарлик барбод бўлди!» Бирдан бурғи овози яна кимдир жанг қилмоқни ихтиёр этганидан дарак бериб қолди-ю, мен, фақат мен таажжубландим! Тушуниб бўлмайдиган ҳол. Лекин шу пайт мен олдимдан пусиб нари кетаётган Мерлинни кўрдиму шу заҳотиёқ чилвиримнинг гойиб бўлганини сезиб қолдим! Қари масхарабоз, чилвирни ўғирлаб, кийими остига яширгани шубҳасиз.

Бурғи иккинчи марта янгради. Ўгирилиб қарасам менга от бостириб сэр Саграмор келмоқда — унинг чангини қоқиб пардасини яна устига ташлаб қўйишибди. Мен унинг ҳузурига от чоптириб бордим-да, гўё ўзини кўрмаётгандек, от тўёгининг дупуридан билган каби қилиб кўрсатдим ўзимни.

— Қулоғинг жуда сезгир экан,— деди у,— лекин у сени манавундан қутқариб қололмайди.— У ўзининг улкан шамширининг сопини ушлаб қўйди.— Бунинг нима эканини кўрмаяпсан, чунки у сеҳрли чойшаб остида яширинган, бу бесўнақай найза эмас, балки шамшир, зеро, ундан қочиб қутула олмайсан.

Унинг сипари кўтарилган, илжайишида ўлим табасум қиларди. Дарҳақиқат, шамширдан қочиб қутула олмайсан. Энди иккаламиздан биримиз ўлишимиз аниқ. Агар у шамширини менга етказа олса мени марҳум ҳисоблайверса бўлади. Биз ёнма-ён бориб, қирол билан маликани олқишладик. Қирол безоста бўлиб қолди.

— Ғалати қурулинг қани?— деб сўради мендан.

— Ўғирлаб кетишди, шохим!

— Бошқаси йўқми?

— Йўқ, шоҳим, фақат биттагина олган эдим.

Шу пайт гапга Мерлин аралашди:

— У фақат биттагина олган, чунки бошқасини ололмасди ҳам. Бошқаси тегида йўқ. Буниси яккаю ягона бўлиб, у ҳам Денгиз шайтонига мансубдир. Бу ёлгончи ва жоҳил одам. Агар жоҳил бўлмаганида бу қуролни фақат саккиз марта ишлатиш мумкинлигини, кейин эса у денгиз тубида ғойиб бўлиши кераклигини билган бўларди.

— Бундан чиқди, у қуролсиз денг,— деди қирол.— Сэр Саграмор, сен, унга шамшир олишига рухсат берарсан, албатта.

— Мен ўзимникини бериб тураман,— деди сапчиб ўрнидан турган сэр Ланселот.— У барҳаёт рицарлар ичида энг шавкатлиси ва у менинг шамширимни олади.

У шамширини қинидан суғуриб олмоқчи бўлиб турганида сэр Саграмор эътироз билдирди:

— Бу тўғри эмас. У ўзи танлаган қурол билан жанг қилмоғи даркор. У ўзи қурол танлаш ҳуқуқига эга эди ва бу ҳуқуқдан фойдаланди. Башарти янглишган экан, хатоси ўз бошини есин.

— Рицарь!— ҳайқирди қирол.— Кўзинг қамашиб қолибди! Интиқом иштиёқи ақлингни хиралаштириб қўйибди. Наҳот, қуролсиз одамни ўлдирсанг?

— Агар шундай қилса, жавобини менга беради,— деди сэр Ланселот.

— Истаган одамга жавоб бераман!— деб қичқирди сэр Саграмор тажанг бўлиб.

Мерлин ичқоралик билан мағрур, разилона илжайиб, яна гапга аралашди.

— Яхши айтилди, тўғри гап! Гап-сўз қилиш етар, милорд қирол, жангга ишора берсинлар.

Қирол ён беришга мажбур бўлди. Бурғи жар солди ва тарафма-тараф тарқалдик. Биз юз қадамча масофада бир-биримизга тик қараб, донг қотганча отлиқ ҳайкалдек қимир этмай турардик. Сукунатда асрга тенг бир минут ўтди. Ҳамманинг кўзи бизда, қимир этмасди. Қирол сусткашлик қилар: ишора қилишга юраги бетламаётганга ўхшарди. Лекин ниҳоят қўлини силтади ва дарров бурғи чалинди. Сэр Саграморнинг узун шамшири ҳавода ялтироқ ярим ёй ҳосил қилди-ю, ажойиб рицарь, менга от суриб кела бошлади. Мен қимирламадим. У тобора яқинлашмоқда. Мен қимирламадим. Томошабинлар ҳаяжонланганларидан менга қараб:

— Югур, қоч! Жонингни сақла! Ұласан ҳозир!— дея бақирар эдилар.

Мен токи девор паҳлавон яқинлашиб келмагунга қадар бир қадам ҳам жилмадим. Кейин ғилофдан тўппончамни олдим: гулдираб чақмоқ чақилди-ю, тўппонча ғилофда ғойиб бўлди, нима бўлганини ҳеч ким англай олмайди.

Чавандозсиз от ёнимдан ғизиллаб ўтиб кетди, ерда эса, тошдек жонсиз сэр Саграмор ётарди.

Унинг олдига югуриб борган одамлар ўлганини кўришиб, ҳангу манг бўлиб қолдилар, энг қизиғи ўлимнинг сабаби номаълум эди, чунки унинг баданида биронта ҳам жароҳат кўрмадилар. Тўғри, совутнинг кўкрак қисмида кичкинагина тешикча пайдо бўлган эди-ю, лекин бундай арзимаган нарсаса ҳеч ким аҳамият бермасди, чунки ўқ теккандаги жароҳатдан қон кам оқади, ваҳоланки, оққан қон ҳам кийим остида, совут тагида оқар эди. Жасадни қирол олдига судраб олиб боришди ва барча амалдорлар уни кўздан кечириб чиқди. Табиийки, ҳамма ҳайратдан эсанкираб қолди. Мени мўъжиза сирини айтиб беришга таклиф этишди. Лекин мен жойимдан ҳайкалдек туравердим ва шу кўйи:

— Агар бу қиролнинг буйруғи бўлса бораман, лекин менинг олампаҳоим қирол шуни биладики, токи мен билан жанг қилишни истагувчилар бор экан муҳораба қонунини талаб этган жойда туравераман.

Кутиб турдим. Хоҳловчилар йўқ эди. Шундан кейин:

— Агар шу ерда ҳозир бўлганлардан бирортаси ҳалол жанг бўлганига ва ғалаба ҳаққонийлигига шубҳа қилар экан, чиқишларини кутмай ўзим жангга чақираман,— дедим.

— Мардонавор ҳамда сенга муносиб даъват,— деди қирол.— Биринчи бўлиб ким билан жанг қилмоқчисан, номини айта қол.

— Шахсан ҳеч ким билан, мен ҳаммани жангга чақираман! Шу жойимда туриб Англиядаги барча рицарликни жангга чақираман — битта-битталаб эмас, балки ялписига.

— Нима?— Йигирма чоғли рицарь бараварига хитоб қилди.

— Даъватини эшитдингизми? Қабул этинг — йўқса ҳаммангизни ялписига юраксиз номард, деб атайман.

Қуруқ лоф эканини ўзингиз сезиб турибсиз. Бундай вақтларда иложи борица, дадилроқ бўлиб, осилсанг ба-

ланд дорга осил қабилида гардкам иш тутиш лозим, аминманки, элликдан қирқ тўққизтасида омад сизга ёр бўлади, ҳеч ким ошиғизни уришга ботина олмайди, ютуқ сизда кетади. Бироқ бу сафар номерим ўтмади! Бир зумда беш юзта рицарь эгарларига сакраб миниб олдилару, мен ўзимга келгунча қатор-қатор саф тортиб, аслаҳаларини шарақлатганча устимга бостириб кела бошладилар. Мен иккала тўппончамни қўлимга олдим-да, кўз қирим билан масофани чамалаб, ўз имкониятимни сарҳисоб қила бошладим.

Пақ!— битта эгар бўшади. Пақ!— иккинчиси ҳам. Пақ! Пақ— яна иккита рицарь ерга қулади. Ҳаётим қил устида турганини сезиб турардим. Агар ўн биринчи ўқ ҳам енгилмаслигимга уларни ишонтирмаса ўн иккинчи рақибим мени яксон қилиши аниқ. Лекин тўққизинчи сипоҳий ерга қулаганидан сўнг душманларим қаторида иккиланиш аломатини сезиб, ўзимни бахтиёр ҳис қила бошладим, чунки бирпасдан кейин ораларида ваҳима бошланади. Агар ана шу дақиқани қўлдан бериб юборсам, ишим пачава бўлар эди. Аммо бир дақиқани қўлдан бермадим. Иккала тўппончани кўтариб мўлжалга олдим. Рақибларим тўхташди, сўнг отларини орқага буриб, тумтарақай қочишди.

Жангда мен ютдим. Сайёр рицарлик муассаса сифатида маҳв этилди. Цивилизациянинг тантанаси юриши бошланди. Кайфиятимни сўрайсизми? Эҳе, тасаввур ҳам этолмайсиз. Ҳар сафар афсунгарлик сеҳри илм сеҳри билан тўқнашганда афсунгарлик мағлубиятга учрар эди.

XL 606

УЧ ИИЛДАН КЕЙИН

Сайёр рицарликнинг белини синдирганимдан кейин ортиқ яширин ишлашнинг ҳожати қолмади деган қарорга келдим. Эртасига мен жамиятни ҳайратга солиб махфий тутган ўзимнинг мактабларимни, конларимни, кенг миқёсдаги фабрика ва устахоналаримни намоёиш этдим. Бошқача айтганда ўн тўққизинчи асрни олтинчи асрга намоёишкорона кўз-кўз қила бошладим.

Қулай фурсатдан мавридида фойдаланмоқ даркор. Рицарликнинг вақтинча кули кўкка совурилди, лекин ўзига келмасдан уни узил-кесил пайини қирқиш ло-

вим, бошқа илож йўқ. Ўзингизга маълумки, жанг майдонида ўзимни тутишим қуруқ пўписа эди, бинобарин имкон туғдириб берсам, бунинг сирини фош этишлари мумкин. Шундай қилиб, эс-ҳушларини йиғиб олишларига имкон бермаслигим керак. Имкон бермадим ҳам.

Мен ўз даъватимни қайтадан бошладим, мисга ўйиб ёздим-да, чоп эгиб, ҳар тарафга, халққа ўқиб бера оладиган, руҳонийси бор барча вилоятларга тарқатдим. Баёнотимни газетада эълонлар устунда сурункасига чоп эттирар эдим.

Баёнотим қуйидагидан иборат: белгиланган кунингизда мен эллик нафар ёрдамчиларим билан бутун дунё рицарлари билан жангга чиқаман ва ҳаммасини яксон қилиб юбораман.

Бу энди қуруқ пўписа эмас эди. Айтганимни астойдил адо этмоқчиман. Ваъдамнинг устидан чиқа оламан. Даъватимнинг маъноси шунчалик равшан эдики, уни ҳар ким тушуниб олади. Ҳатто энг бефаросат рицар ҳам таслим бўлишдан бошқа чора йўқлигини тушунади. Назаримда рицарлик таслим бўлди шекилли. Яқин уч йил орасида улар эсда қоларли даражада мени бевозта этишмади.

Уч йил ўтгани ёдингизда бўлсин. Энди бир қаранг-а, Англия шундай бахтиёр, тараққий этаётган, ажойиб ўзгаришлар бўлаётган мамлакатга айланди. Ҳамма ерда мактаб ва кўплаб колледжлар, бир нечта дурустгина газета ташкил этилди. Ҳатто ёзувчилар ҳам пайдо бўла бошлади. Уларнинг орасида биринчи ўринни менга ўн уч асрдан бери маълум бўлгани, сийқаси чиқиб кетган латифалар, мажмуасини чоп эттирибди. Ҳеч бўлмаса ўша ваъзхон ҳақидаги қабиҳ латифасини олиб ташлаганда ҳеч нарса демас эдим, аммо бу латифага тоқат қилолмадим. Китобни битта қўймай бурда-бурда қилиб ташладим ва муаллифини остирдим.

Қуллик барҳам топди. Қонун олдида барча одамлар тенг: табақадан қатъий назар солиқ ҳаммадан олинади. Телеграф, телефон, фонограф, ёзув машинкаси, тикув машинаси, буғ, электр чироқ аста-секин расм бўла бошлади. Темза дарёсида пароходлар суза бошлади, бир неча ҳарбий пароходимизни сувга туширдик, буғли кемаларда савдо тармоғи ҳам ривожлана бошлади. Ҳатто Американи очмоқ учун экспедиция юбориш тараддуди-га тушиб қолдим.

Биз бир неча темир йўл тармоғини қура бошладик, зотан, Камелот — Лондон тармоғи битирилиб ишга туш-

ган эди. Ишларни шундай йўлга қўйдимки, йўл ҳаракати хизматидаги барча лавозимлар юқори ва ниҳоятда шарафли деб ҳисобланишига эришдим. Менинг режам шундан иборат эдики, юқорида қайд этилган лавозимларга, рицарларни ҳамда зодагонларни жалб этиб, уларни меҳнатга ўргатиш, шу тариқа шўхлик ва жаҳолатдан асраш. Режам жуда яхши натижа берди. Ҳар бир лавозим учун кандидатлар ўртасида кураш кетар эди. Соат 4, 33 да кетадиган экспресс поездининг кондуктори герцог, унвони графдан паст бўлган кондукторнинг ўзи йўқ эди. Ҳаммалари яхши йигитлар эди-ю, лекин мавжуд иккита камчиликларига аҳамият бермадим, биринчидан, устиларидаги совут-қалқонларини очгиси келмас, иккиламчи йўлқирани чўнтакларига урар — яъни компаниянинг маблағини ўғирлар эдилар.

Мамлакатда фойдали меҳнат билан машғул бўлмаган бирорта ҳам рицар қолмади. Улар ҳозир ҳам бутун ўлка бўйлаб сайр қилишар, лекин энди фойдали билимларни тарқатувчи вазифасини адо этишарди. Ўзларининг шижоатлари ҳамда одатий саёҳатпарастликларини туфайли цивилизациянинг энг яхши тарғиботчиларига айланиб қолдилар. Улар илгаригидек совут-қалқонда, шамшир ва найза, ойболта билан от миниб юришар, тикув машинасини ёки музика қутисини ё бўлмаса сим тўсиқни синаб кўришга, ёки ҳушёрлар жамиятининг журнаliga обуна бўлишга кўндира олмаган қайсарларни бир ёқлик қилиб, йўлларида давом этар эдилар.

Ниҳоятда бахтиёр эдим. Иш мен аллақачон ўйлаб қўйган махфий режаларимнинг аста-секин амалга оширилиши томон борарди. Бундай режаларим иккита бўлиб, иккаласи ҳам аввалгиларидан муҳимроқ эди. Бири шундан иборат эдики, католик черковини ағдариб ташлаб, унинг харобаларида протестантизмни — давлат религияси сифатида эмас, балки хоҳловчилар учун тузиш бўлса, иккинчиси Артур ўлиmidан сўнг кучга кирадиган, барча эркагу аёллар учун, жуда бўлмаса ақлли ва аҳмоқ барча эркагу, йигирма бир ёшни уриб қўйган, ўғилларига нисбатан фаҳм-фаросатлироқ бўлмиш ўрта яшар оналар учун умумий сайлов декретини жорий қилиш эди. Артур ҳали яна ўттиз йил умр кўриши мумкин, ҳозир унинг ёши мен билан тенг, — яъни қирқда, — зеро, менинг тахминимча, бу вақт орасида аҳолининг энг фаол қисмини дунё тарихида биринчи марта амалга ошириладиган воқеага, — қатъий ва тўла, лекин қон-

сиз революцияга бемалол тайёрлайман. Оқибатда республика бунёд бўлади. Уят бўлса ҳам шунини эътироф этишим керакки, юрагимда республиканинг биринчи президенти бўлишидек номуносиб истак уйғонди. Илож қанча, инсоний ҳиссиёт менга ҳам бегона эмас, буни ўзим ҳам сезиб турибман.

Кларенс ҳам революцияни орзу қиларди. Бироқ бирмунча бошқача характерда. У имтиёвга эга бўлган табақалар бўлмасин-у, лекин сайланадиган давлат раҳбарлиги ўрнига меросхўр қирол оиласи бўлиши тарафдори эди. Кларенс подшоҳ оиласини улуғлашдек қувончга кўникиб қолган халқни бу ҳузурдан маҳрум қилиб бўлмайди, акс ҳолда, у заифлашиб, қайғу-ҳасратидан нобуд бўлади, деб ҳисоблар эди. Мен эса қироллар хавфли бўлади, дея уқтирдим. У: «Ундай бўлса, мушукларни тахтга кўтаринг», дейди. Унинг фикрича, мушуклардан иборат қироллик сулоласи жуда кўнгилдагидек бўлармиш. Улардан кўриладиган фойда бошқа ҳар қандай сулоладан кам бўлмайди, билиш қобилиятлари ҳам бир хил, уларда ўша-ўша фазилатлару ўша иллатлар, қўшни давлатда подшолик қилаётган мушуклар билан урушишга иштиёқлари ҳам ўзгармайди, ўша-ўша кулгили мақтанчоқлик қолаверади-ю, лекин улар унчалик қимматга тушмайди. Чунончи «худонинг марҳамати билан Миёвшоҳ VII, Миёвшоҳ XI, Миёвшоҳ XIV» ҳар қандай пўстин ёпинган тождор мушукдан аъло бўлолмайди.

— Одатда,— деди Кларенс ўзининг соф замонавий инглиз тилида,— мушуклар қиролларга нисбатан хийла ахлоқлироқ бўладилар ва доимо ўз подшоларига тақлид қилишга мойил халқнинг маънавий ҳаётига жуда яхши таъсир кўрсатадилар. Зероки, эгаси ким бўлишидан қатъий назар, қирол номини иззат-эҳтиром қилишга ўрганиб қолган халқ кўркам, беэъён мушукларни ҳам иззат қилади, боз устига мушукқирол ҳеч кимни осмаётганини, ҳеч кимнинг танасини бошидан жудо қилмаётганини, ҳеч кимни зиндонга ташламаётганини, ҳеч қандай шафқатсизлик ва адолатсизлик қилинмаётганини халқ тезда фаҳмлаб олади. Унда бундай қиролни оддий қироллардан ҳам кўпроқ иззат-эҳтиром қилиб, унга кўпроқ меҳр қўя бошлайдилар. Бутун дунё бизнинг инсонпарвар ва назокатли идора этиш системасига ҳавас билан қарайдиган бўлади, бирин-кетин ҳамма жойлардаги қассоб қироллар гойиб бўла бошлайди, бўшаб қолган тахтларга бизнинг қироллик хонадони-

миздаги мушукларни тайинлашади, бизда бутун дунё тахтларини таъминлайдиган мушук фабрикаси бўлади, қирқ йилдан кейин бутун Европани мушуклар бошқаради ва уларни биз таъминлаб турамиз. Поёни йўқ жаҳон подшоҳлик даври бошланади... Миёв... ёв... ёв! Фрр! Миёв!

Кларенс тўсатдан миёвлаб юбормаганида жиддий гапирмоқда деб ўйлаб ҳатто унинг фикрига қўшилмоқчи бўлиб турган эдим. Қўрқиб кетганимдан иштонимни ҳўллаб қўйишимга сал қолди. Лекин Кларенс жиддий бўла билмасди. Ҳатто бунинг асл маъносига ҳам тушунмас эди. У конституцион монархиянинг етарли даражада оқилона такомиллаштириш формасини кашф этди, бироқ унинг қадрига етмоқлик учун ўзи ниҳоятда енгилтабиат эди. Мен уни койиб ташламоқчи эдим-у, лекин шу пайт қўрқувдан эс-ҳушини йўқотаёзган Сэнди ҳовлиқиб кириб келди: ўпкаси тўлиб йиғлаганидан гапира олмасди. Мен уни бағримга босдим, бошларини силар эканман, ялиниб ёлвордим:

— Азизим, нима бўлди, гапир! Хўш, нима бўлди?

У бошини кўкрагимга қўйди-да, эшитилар-эшитилмае шивирлади:

— Алло-Центральная!

— Тез бўл! — қичқирдим Кларенсга. — Телефонда гомеопатия¹ қиролини чақир!

Бир зумдан кейин мен гўдак ётган беланчак олдида тиз чўкиб ўтирардим, Сэнди эса хизматкорларни бутун сарой бўйлаб зир югуртира бошлади. Нима бўлганига дарров тушундим — бўғма! Мен беморга энгашиб шивирладим:

— Кўзингни оч, болажоним! Алло-Центральная!

Қизча оҳиста мулойим кўзчаларини очди ва зўрга шивирлади:

— Дада.

Бир оз таскин топдим. Демак, ҳали жонидан умид қилса бўлади. Олтингугурт эритмасига одам юбордим. Сэнди ёки қизчам хасталанган чоғлари врач кутиб бекорга вақт ўтказмайман. Уларни парвариш қилиш йўлларини биламан, бунинг учун тажрибам етарли. Қизимиз вақтининг кўп қисмини менинг қўлимда ўтказарди мен ҳатто онаси ночор қолган кезлари ҳам уни

¹ Гомеопатия — соғ одамга кўпроқ миқдорда берилганда, шу касални пайдо қиладиган дорини оз-оздан бериб, беморни даволаш усули.

тинчитиш, киприкларидаги кўз ёшларини қуритиш йўларини билардим.

Бу орада сэр Ланселот тантанавор совут кийиб марказий залдан савдо палатаси томон ўтиб борарди: у савдо палатасининг раиси — бу лавозимни сэр Галахаддан сотиб олганди, зеро, савдо палатаси Доира Стол рицарларидан иборат бўлиб, энди Доира Столи ишга доир мажлисларга хизмат қиларди. Ана шу стол атрофидаги жойнинг нархи... Мен сизга айтсам, ўлақолсангиз ишонмайсиз, шунинг учун айтиб ўтиришдан наф йўқ. Сэр Ланселот биржафуруш бўлиб, янги темир йўл акцияларининг бир қисмига эга эди, айти шу бугун акция нархини тушириш учун ўйин қилмоқчи бўлиб турганди. Хўш, шундай бўлса нима бўпти? Ланселот ўша-ўша эски Ланселотлигича қолган. Очиқ эшик олдидан ўтиб кетаётиб, суюклиси хаста бўлиб қолганини кўрди-ю, дарров ҳамма инларини унутди-қўйди. У ёқда ким ошдию ким тушдига ўйнайверсин — унга барибир, у жажжи Алло-Центральная билан қолади, ҳатто бор-йўғи совурилиб кетса ҳам рози эди. У қолди. Дубулғасини бир четга улоқтирди ва бир лаҳзадан сўнг спирт чироқда сув қайната бошлади. Бу орада Сэнди беланчак устига одеялдан чодир ясади — боланинг томоғини буглантириш учун ҳамма нарса тахт бўлди.

Сэр Ланселот буг чиқариб турди, иккаламиз кастрюлькага сўндирилмаган оҳак, карболка ва сут кислота-тасидан қўшдик ва шифобахш буг чодир остига — беланчак ичига кира бошди. Иккаламиз беланчакни икки тарафида соқчилардек турардик. Хотиржам бўлган Сэнди биздан шундай миннатдор эдики, ҳатто тол пўстидан қирилиб тайёрланган иккита махоркани қалин ўраб берди-да, беланчакка тутун кирмайди, чекаётган одамни ёқтираман, чунки мамлакат аёллари ичида биринчи бўлиб чекувчини мен кўрганман дея бизга чекишга ижозат берди. Мардонавор рицарлик қурол-аслаҳа осиб олган сэр Ланселотнинг қизалоқ беланчаги олдида ўтириши ҳақиқатан ҳам кўнгилни ийдирадиган бир ҳол эди, албатта. У ҳушқомат эркак ва олижаноб одам бўлиб, хотини ҳамда болаларини бахтиёр қилган бўлур эди. Лекин Гиневра... аммо дарди ноилож бўлгандан кейин қайғуриб ўтиришининг ҳожати бормикан.

Биз Ланселот билан навбатма-навбат уч кечаю уч кундуз хавфу хатар ўтгунча беморга қараб турдик. Ниҳоят, у арзандамизни қўлига олди-да, ўпди, дубулғасининг жиғаси қизчанинг олтин боши узра эгилди. Сўнг

болани Сэндига узатди-да, марказий залда икки томонда саф тортиб, унга мафтункор назар ташлаб турган жангчи ва хизматкорлар орасидан улугвор қадам ташлаб чиқиб кетди. Ҳолбуки, уни сўнгги марта кўраётганим мутлақо ҳаёлимга ҳам келмаганди! Тангрим, бу ёруғ дунёда яшаш нақадар мушкул!

Докторлар, агар қизингизнинг соғлиқ ва куч-қувватини тиклаш ниятида бўлсангиз уни бу ердан олиб кетиш керак, дейишди. Унга денгиз ҳавоси зарур. Биз ҳарбий кема ёллаб, икки юз эллик нафар мулозимлар билан денгиз сафарига жўнаб кетдик. Икки ҳафтадан кейин француз соҳилида тўхтадик, докторлар ўша ерда тўхташ лозимлигини маслаҳат беришди. Ўша вилоят ҳукмдори ўз меҳмондўстлигини таклиф этди ва биз бажонудил қабул қилдик. Ҳукмдорнинг яшаш шароити айтарлиқ қулай эмас, лекин биз кемадан баъзи нарсаларни олиб келганимиздан кейин унинг эски, беўхшов саройида жуда яхши жойлашиб олдик.

Ойнинг охирида мен кемани озиқ-овқат ва янги хабарлар олиб келиш учун уйга жўнатдим. Уч-тўрт кундан кейин қайтиб келиши керак эди. Мен бошқа янгиликлар қатори ўз тажрибаларимдан бирининг натижаси ҳақида маълумот кутмоқда эдим. Режаим шундан иборат эдики, рицарларнинг муҳорабасини атрофдагилар учун беэиён ва айни замонда ошиб кетган куч-қувватларини сарфлашда мусобақанинг олижаноб руҳини сақлаб қолган ҳолда бошқа бир нарсага алмаштириш эди. Мен рицарлардан бир тўп ўйинчилар тузиб, хилватроқ жойда машқ қилдира бошладим ва ниҳоят уларнинг жамоа олдида ошкора чиқадиغان кунлари яқинлашмоқда эди.

Менинг тажрибам бейсбол¹ ўйини деб номланади. Бу ўйинни дарҳол расмга киритиб, танқид кучи етмайдиган даражада юқори поғонага кўтариш мақсадида дастлабки командаларга қобилиятига қараб эмас, балки насл-насабига қараб, танладим. Ўйинда қатнашадиган ҳар бир рицарь катта мулк эгаси эди. Артур атрофида бу каби зотлар истаганингизча топилади. Биронта шаҳзодага тегиб кетмасин деган хавотирда майдонга битта ҳам тош отилмайди. Бу жаноблар устларидаги

¹ Бейсбол — тўп ва тўқмоқ билан ўйналадиган команда ўйини, XIX аср бошларида АҚШ, Канада, Куба, Австралия ва бошқа жойларда тарқалган.

совут-қалқонларини ечишади, деб хомтама бўлмаслик лозим, улар ҳатто шу анжомларида чўмилишар эдилар. Бир командани иккинчисидан фарқ қилиш учун анжомларига айрим тафовутлар киритишга рози бўлганлари учун ҳам раҳмат. Чунончи бир команда совутлари фуфайка тусида бўлса — иккинчи команда менинг янги ишлаб чиққан бессемер пўлатимдан совут кияди. Майдонда бажарадиган машқлари бениҳоя ғайритабиий эди. Улар ҳеч қачон тўпдан қочишмас, тўп эса пўлатга тегса юз эллик қадам нарига учиб кетарди. Бирорта ўйинчи югуриб келиб ерга отиб, тўп кетидан қорнида судралиб қолса, портга кириб келаётган бронли ҳарбий кемага ўхшаб кетарди. Дастлаб мен судьяликка номи чиқмаган шахслардан тайинлаган бўлсам, кейин бундан воз кечишга мажбур бўлдим. Бу командаларни рози қилиш ҳар қандай командани кўндиришдан ҳам мушкул эди. Судьянинг биринчи ажримийёқ энг сўнггисига айланарди. Уни иккига бўлиб чопиб ташлашар ва дўстлари жасадини замбилда олиб чиқишарди. Бирорта ҳам судья ўйиннинг охиригача жон сақлай олмаслиги маълум бўлганидан кейин бу лавозимнинг обрўси тушиб кетди. Ва мен судьяларни шундай одамлардан тайинладимки, токи уларнинг унвонларию давлат миқёсидаги мавқелари ўзларини ҳимоя қиладиган бўлсин.

Командалар состави қуйидагича:

БЕССЕМЕРЛАР

ФУФАИКАЛИКЛАР

Қирол Артур
Қирол Лот Лотианский
Шимолий Галлия қироли
Қирол Марсил
Қачик Британия қироли
Қирол Лабор
Қирол Пеллам Листенжизский
Қирол Багдемагус
Қирол Толлем ля Фэнт

Император Люций
Қирол Логрис
Қирол Марголт Ирландский
Қирол Морганор
Қирол Марк Корнваллийский
Қирол Мелиодас Лионский
Қирол Нонтр Гарлотский
Қирол Кўллик
Сурия султони

Судья — Кларенс

Халқ олдидаги биринчи мусобақада менинг ҳисобим бўйича эллик минг томошабин бўлиши лозим эди: бундай томоша гувоҳи бўлмоқ учун дунёнинг нариги бурчагидан келса арзийди. Барча ишларимиз енгил кўчмоқда: ажойиб илиқ баҳор куни, табиат янги либосга бурканган.

ҒАЗОВОТ

Бироқ кутилмаганда эътиборим бўлажак мусобақадан чалғиб қолди, бирдан қизимизнинг аҳволи оғирлашиб, биз унинг олдидан нари кетолмай қолдик, шу боис Сэнди иккимиз унинг боши узра туну кун парвона эдик. Оҳ, Сэнди, қандай ажойиб қалб эгаси, раҳмдил, самимий ва содда аёл! У бенуқсон хотин ва она. Менинг унга уйланишимнинг сабаби шуки, рицарлик қондасига биноан бошқа бирорта паҳлавон жанг майдонида мендан ютиб олмагунича у менинг шахсий мулким ҳисобланади. У мени деб бутун Британияни кезиб чиқди. Мени Лондондаги ажал майдонида топди-ю, дарҳол пинжимга кирди. Янги англиялик бўлганим учун тушунчамда бизнинг айрилмаслигимиз эртами, кечми Сэндига иснод ёғдириши мумкин эди. Бунга унинг ақли етмасди, лекин мен ҳар хил миш-мишларга чек қўймоқ учун шошилишч у билан никоҳдан ўтиб қўйдим.

Хазина топганимни ўшандаёқ билгандим, зотан, Сэнди ноёб хазина эди. Бир йилдан кейин унга нисбатан муҳаббатим беқиёс ортиб кетди. У менинг энг яқин одамим ҳамда дилкаш ўртоғим бўлиб қолди. Бир жинсдаги одамлар ўртасидаги дўстликнинг афзалликлари ҳақида гапиришади, лекин бундай дўстлик бир хилдаги орзу-истаклар, бир хил ғоялар билан яшаётган эр-хотин дўстлиги олдида бир пулга қиммат. Биринчи дўстлик — замин дўстлиги, иккинчиси — самовий дўстлик.

Дастлаб узоқ вақтгача тушимда ўн уч аср оша кўчиб юрар, қаноат ҳосил қилмаган руҳим жавоб ололмай ғойиб бўлган оламга беҳуда илтижо қилар эди. Сэнди кўп маротаба кечалари тушимда гўлдираганларимни эшитар ва ўзига хос олийжаноблиги билан қачонлардир қалбга азиз бўлган аёлнинг номини такрорлаяпти, деб, биринчи фарзандимизнинг исмини ўша ном билан атабди. Бир куни у табассум билан кўзларимга қараб туриб, ҳаққоний мукофот умидида менга шундай ҳадя тортиқ этганида кўнглим эриб кетганидан кўзларимдан ёш чиқиб, сал бўлмаса ерга думалаб тушай дедим.

— Сенга азиз бўлган ўша аёлнинг исми сақланиб қолгани ва иккимиз учун ҳам муқаддас бўлиб, қулоқларимизда мусиқа овозидек жаранглайди, шунинг учун мени ўпиб қўй, — деди Сэнди.

Тушунмадим, лекин буни эътироф этиш шафқатсизлик бўлур эди. Сэндининг ёқимли ўйинини бузгим келмас, шу боис сир бой бермадим-да:

— Ҳа, жонгинам, нақадар марҳамат кўрсатдинг! Лекин истардимки, сенинг лабларинг — улар ахир меники, шундай эмасми? — ўша исми биринчи бўлиб та-лаффуз этса. Ана ўшандагина қулогимга муқаддасдек бўлиб эшитилади, — дедим.

Боши осмонга етган Сэнди оҳиста:

— Алло-Центральная! — деди.

Мен кулиб юбормадим — худога минг қатла шукрим, кулиб юбормадим, лекин беқиёс қийноқлар эвазига ўзимни тутдимки, бир неча ҳафта давомида суякларим зирқираб юрди. Шундай қилиб, у ҳеч қачон ўз хатосини тушунмайди. Бир куни телефонда сўзлашаётганимда ўша сўзларни эшитиб қолган Сэнди ҳайрон бўлиб, жаҳли чиқди, телефончи қизларга буйруқ беряпман деб тушунтирдим: жудо бўлган дўстимнинг ва унинг ҳажжи адашининг ёқимли номи бундан буён телефон орқали мўътабар саломлашув ўрнини босади. Лекин бу ҳақиқат бўлмаса ҳам, жуда зарур эди.

Биз оламдан ажралган, дунёбеҳабар ўтириб, икки ҳафта беланчак олдида навбатчилик қилдик. Ниҳоят, мурувват бизга кулиб боқди: қизалоғимизни хасталикдан халос этдик. Хурсанд бўлганимизни сўрайсизми? Хурсандлик ҳам гапми?! Биз ҳиссиётимизни ифода этишга қодир сўзнинг ўзи мавжуд эмас. Агар сиз фарзандингиз билан йўқлик Саҳросида ҳамроҳ бўлиб, сўнгра ҳаётга қайтиб, чарогон табассумининг шоҳиди бўлсангизгина, бунинг маъносига тушунасиз.

Биз яна ҳаётга қайтдик! Ва бир-биримизнинг кўзларимизга тикилиб туриб, бирдан бир хил ўйлаётганимиздан ҳайратга тушдик, икки ҳафтадан ошиб кетибди-ю, ҳалигача кемадан дарак йўқ.

Мен мулозимларни йиғдим. Хизматкорларим нигоҳидан улар аллақачоноқ бесаранжом эканликларини сездим. Бир неча кишини олиб беш чақирим от чоптирдим ва узоқ денгиз уфқлари кўринадиган тоғ чўққисига чиқдим. Оппоқ қанотлари билан куни кечагина ана шу денгизни гавжум қилиб ва безаб турган савдо флоти қаерда? Бирорта — ҳам кема йўқ! Елкан ҳам, кема шарпаси ҳам кўринмайди — у чеккасидан бу чеккасига қайноқ ва сершовқин ҳаёт ўрнига қабристон жимлиги ҳукм сурмоқда.

Ҳеч кимга бир оғиз сўз демай, дарҳол орқамга қайт-

дим. Аммо Сэндига ҳаммасини айтиб бердим. Бу даҳшатли ўзгаришнинг сабабини ҳеч ўйлаб тополмадик. Душман бостириб кирдимиз? Зилзилами? Вабоми? Бутун бир миллат маҳв бўлдимиз? Аммо фаразлар фойдасиз эди. Мен боришим зарур, ҳозироқ. Мен мезбон қиролдан қарзга унинг «флотини» олдим — яккаю ягона буғли катердек кичкинагина кемача эди бу ва йўлга отландим.

Ҳижрон ниҳоятда оғир нарса! Қизим билан хайрлашиб, уни ўпар эканман, хасталикдан биринчи бор сўзга кирди-ю, қувончимиздан эсимиз оғаёзди. Боланинг бидир-бидири, чучук тили — ахир қандай мусиқа бунга тенг кела олади! Агар шу мусиқа ўрнини, тўғри талаффуз эгаллашини, энди ҳеч қачон етим қолган қулогингда қизчангнинг овози жарангламаслигини билсанг, қанчалик қайғурасан киши. Ва аксинча, шундай ширини хотира билан кетиш нақадар ҳузур бахш этади!

Эртаси тонгда Англия соҳилига етиб олдим. Дувр бандаргоҳида кемалар турган эди-ю, лекин елканлари туширилган, ҳаётдан нишона ҳам йўқ. Якшанба кунини бўлишига қарамай, Кентербери кўчаларида ҳеч ким кўринмасди. Энг ҳайратлиси шунда эдики, ҳеч бир ерда руҳоний зоти учрамас, бирорта ҳам қўнғироқ бонг урмас эди. Ҳамма ерда ўлимнинг совуқ шарпаси ҳукм сурмоқда эди. Ҳеч нарсага ақлим етмади. Ниҳоят, шаҳарнинг у бошидан дафн маросими кўринди, тобутни марҳумнинг қариндошларию дўстлари кузатиб келишар, кашиш эса кўринмасди. Дафн қўнғироқ бонгисиз, муқаддас дуо оятларисиз, шамсиз ўтарди. Ёнгиналарида ибодатхона бўлса ҳам кирмадилар, йиғлаб, ёнидан ўтиб кетишди. Мен қўнғироқхонага назар ташладим ва унинг қорага ўралгани, тили тортиб боғлаб қўйилганини кўрдим. Бирдан ҳамма нарсани фаҳмладим! Англияни қандай фалокат босганини энди тушундим. Бостириб киришдими? Бостириб кириш бу фалокат олдида сариқ чақага ҳам арзимади. Унинг номи — Ғазовот!

Ҳеч кимдан ҳеч нимани суриштириб ўтирмадим, шундоғ ҳам ҳаммаси равшан: черков зарба берган. Энди фақат қиёфамни ўзгартириб, сездирмай ўтиб кетиш лозим. Хизматкорим кийимини менга берди. Ўрмонда кийиниб олдим-да, у ёғига бир ўзим жўнадим: шунда хавфсизроқ бўлади.

Қайғули саёҳат! Ҳамма ерда оғир сукунат. Ҳатто Лондонда ҳам ҳеч қандай ҳаракат йўқ. Одамлар гаплашмайди, кулмайди, бир жойга тўпланмайди — улар

бошларини ҳам қилганча, ҳасрат ва юракларида ваҳима билан якка-якка бўлиб тентирашади. Тауэр¹да муҳим воқеалар бўлиб ўтган.

Камелотга албатта поездда етиб олмоқчи бўлдим. Поезд! Вокзал гордек бўм-бўш экан. Пиёда кетдим. Мен гўё кимсасиз ва ғамгин саҳрода юргандек икки кун йўл босдим. Камелотга ярим кечаси кириб бордим. Қачонлардир қуёш нурларидек электр чироқлари чарақлаб турган шаҳар зулмат қўйнига чўккан ва ҳатто уни ўраб олган зулматдан ҳам қоронғироқ тун қўйнида қуюқ қора бир тошдек ётарди. Бу зулматда бир ифодани илғаб олдим — черков мени мағлуб этгану ўзим ёққан цивилизация чироқларини ўчириб ташлаган. Қоронғу кўчалар бўм-бўш. Қалбимда оғир тош билан йўлда давом этдим. Тепалик устидан улкан сарой қоп-қора бўлиб турар, деразаларида милт этган чироқ кўринмасди. Осма кўприк туширилган, улкан дарвозалар ланг очик: ҳеч ким мени чақирмади, муаззам ҳовлиларда ваҳимали оёқ товушларимдан бошқа тиқ этган овоз эшитилмасди.

Х L I I б о б

У Р У Ш

Кларенс оромгоҳида бир ўзи хазин ўйларга ботиб ўтирар эди. Электр чироқ ўрнига олдида ёғоч лампа милтиллар, дарпардалари туширилган хона нимқоронғи эди. У санчиб ўрнидан турди-да, менга ташланди.

— Сени тирик кўриш бахтига муяссар бўлганимдан миллион мильрейс тўлашга розиман!

Кларенс, гарчи бошқача кийиниб олган бўлсам ҳам мени дарров таниди. Табиийки, бу нарса мени хавотирга солди.

— Сўзла, нима бўлди? — дедим. — Қандай воқеа юз берди?

— Агар қиролича Гиневра сабаб бўлмаганида, бошимизга бунча бало ёғилмасди, лекин оқибат-натижада барибир фалокатдан қутулиб қололмасдик! Бу офат муқаррар эдию бахтимизга қарши уни қиролича бошлаб берди.

¹ Тауэр — инглизча — минора, Лондондаги сарой — қалъа, ҳозир — музей.

— Сэр Ланселот ҳам?

— Худди шундай.

— Тафсилотларини сўзлаб бер.

— Сенга яхши маълумки, кейинги йилларда қиролича билан сэр Ланселот ўрталаридаги муносабатга бутун қиrollикда олайиб қарамаган фақат бир одам...

— Ҳа, қиroll Артур.

— Ва ҳеч нарсадан шубҳаланмаган биргина қалб...

— Ҳа, қиroll қалби эди: бу қалб дўстининг сотқинлик қилишига мутлақ шубҳаланмасди.

— Қиroll бундан беҳабар бўлиб умрининг охиригача яшаган бўлур эди, агар сенинг янгилигинг сабаб бўлмаса, бу — биржа. Сен кетганингда Лондон, Кентербери ва Дувр ўртасидаги темир йўл деярли битганди, темир йўл акциялари ҳам биржа ўйини учун пишиб етилган эди. Таваккал қилса арзирди, буни ҳамма билар эди. Акцияларни жон деб сотиб олишди. Хўш, сэр Ланселот нима қилди дегин?..

— Нима қилганини биламан: у деярли барча акцияларини хотиржам сотди, қолбуки, бунинг натижасида акция нархи тушиб кетганидан кейин у сотганига нисбатан икки баробар акцияни арзон-гаровга сотиб олдию ҳаммани хонавайрон этди.

— Тўғри. Акция эгалари нархи ўндан ошмайдиган акцияларни унга мийиғида кулиб туриб ўн беш-ўн олтидан сотдилар. Лекин кулгилари узоққа бормади. Бир неча кундан кейин улар ҳар бир акция учун Енгилмасга икки юз саксон учдан тўлашга жон деб рози бўлишган эди!

— Тавба!

— Уларни шип-шийдам қилиб шилиб олди! Тентаклар шунга лойиқ эдилар, бутун халқ бунинг учун хурсанд бўлди. Бироқ хонавайрон бўлганлар орасида қиrollнинг жиянлари сэр Агравэн билан сэр Мордред бор экан. Биринчи парда тугади. Иккинчи парда, биринчи сахна: Карлайл саройи, Артур ўз мулозимлари билан бир неча кунлик ов сайрига келган. Иштирок этувчилар: Қиroll жиянлари Мордред билан Агравэн Гиневра ва сэр Ланселот муносабатларига Артурнинг кўзини очиб қўйишни таклиф этишади. Сэр Гоуэн, сэр Гарет ва сэр Гахерис бундай қабиҳ ишга қўл урмаймиз, дея эътироз билдиришади. Қаттиқ тортишув бошланади. Шу вақт қиroll кириб келади. Мордред билан Агравэн қиrollга даҳшатли ҳикояларини тўкиб солишади. Сукунат. Қиrollнинг буйруғига биноан сэр Ланселотга тузоқ қў-

Йишади ва сэр Ланселот шу тузоққа тушади. Бу сотқинлар Мордред, Агравэн ҳамда ўн икки майдароқ рицарлар учун жуда қимматга тушди, чунки сэр Ланселот Мордреддан бошқа ҳаммасини ўлдирди. Лекин бу воқеа Ланселот билан қирол ўрталаридаги муносабатни яхшилай олмасди, яхшилай олмади ҳам.

— Ё, танграм! Бунинг оқибати фақат битта бўлиши мумкин — уруш! Бутун қироллик рицарлари икки партияга — қирол-партияси ҳамда сэр Ланселот партиясига бўлинишибди-да.

— Айни шундай бўлди ҳам. Қирол маликани ўтга ташлаб гуноҳидан фориғ қилмоқчи бўлди. Ланселот ўз рицарлари билан уни қутқарди ва қутқариш жабҳасида кўплаб сенинг ҳамда менинг эски дўстларимизни, энг яхшиларини маҳв этди: ҳалок бўлганлар орасида сэр Белиас ле Орглю, сэр Сегваридес, сэр Грифлет ле Фис де Дье, сэр Брандайлс, сэр Эгловэл...

— Оҳ, юрагимни тилка-пора қиляпсан!

— Шошилма, ҳали гапим тугамади... сэр Тор, сэр Готер, сэр Жиллимер...

— Бейсбол командасининг энг яхши ўйинчиси! Ўнг қўли билан яхши уради.

— Сэр Рейнолднинг учта укаси, сэр Дамус, сэр Приам, сэр Кэй — Дайди...

— Уям ажойиб ўйинчи, бир неча бор тўпни тишлари билан ушлаб қолган. Етар, ортиқ чидолмайман.

— Сэр Драйент, сэр Ламбегус, сэр Хермейнд, сэр Пертолор, сэр Перимонес ва... яна ким деб ўйлайсан?

— Тезроқ! Мени қийнама!

— Сэр Гахерис билан сэр Гарет — иккаласи!

— Ақл бовар қилмайди! Иккови ҳам Ланселотни жуда ҳурмат қилишарди.

— Бу тасодифан бўлди. Улар шунчаки томошабин эдилар. Маликанинг қатлини кўргани қуролсиз келгандилар. Сэр Ланселот газабидан кўзи қонга тўлиб ўнгу сўлига қарамай чопаверди ва сэр Гахерис билан сэр Гаретни ҳам чопиб ташлади, ҳатто уларнинг ким эканини кўрмади. Мана, қирғинбаротни акс эттирган маҳобатли фотосурат. Кўряпсанми, сэр Ланселот малика олдида қилич кўтариб турибди, ёнида эса сэр Гарет ўлмоқда. Ҳатто тутун орасидан ҳам маликанинг азоб чекаётгани юздан билиниб турибди. Ҳайратомуз сурат!

— Ҳайратомуз! Уни йўқотмаслик керак. Бу тарихий ҳужжат, баҳоси йўқ! Давом эт.

— Сўнг ҳақиқий уруш бошланди. Ланселот ўзининг Бахт Истеҳкомига чекинди ва атрофига ўз тарафидаги рицарларни тўплади. Қирол катта лашкар билан истеҳкомга юриш бошлади ва улар бир неча кун жанг қилишди, қалъа атрофи жасадлар ва темир-терсақлар билан тўлиб кетди. Кейин черков Артурни Ланселот ҳамда малика билан яраштириб қўйди — бундан сэр Гоуэн истисно. Сэр Гоуэн ҳалок бўлган биродарлари сэр Гарет билан сэр Гахерисга аза тутиб, ярашишга ҳеч рози бўлмади. У Ланселотни унга қарши уруш қилажаги, тайёр бўлиб туриши ҳақида огоҳлантириб қўйди. Ланселот ўз тарафдорлари билан Гийень герцоглигига кемада сузиб кетди. Гоуэн эса лашкари билан унинг орқасидан жўнади ҳамда Артурни ҳам ўша ёққа боришга кўндирди. Артур қиролликни бошқаришни сен қайтгунигга қадар сэр Мордредга топширди...

— Оҳ! Қиролнинг бу иши ва донолиги менга маълум.

— Ҳа. Сэр Мордред дарҳол қирол бўлгиси келиб қолди. Аввал у Гиневрага уйланмоқчи бўлди, бироқ малика қочди ва Лондон Тауэрига яширинди. Мордред Тауэрга ҳужум бошлади: архиепископ Кентерберийский унга ғазавот эълон қилди. Қирол қайтди: Мордред қирол билан Дуврда ҳам, Кентербериди ҳам, Бархэм водийсида ҳам жанг қилди. Сўнг сулҳ ҳақида музокаралар бошланди. Шарти: Мордред Артур ўлгунга қадар Корнваллис билан Кентни олади, сўнг бутун қироллик унга ўтади.

— Зўр-у! Республика ҳақидаги орзуим орзулигича қолар экан-да.

— Ҳа. Иккала лашкар Солсбери остоналарида турган эди. Гоуэн—Гоуэннинг боши ўзи ҳалок бўлган Дувр саройида сақланмоқда — Артурнинг тушида унинг ҳузурига келибди, ўзи бўлмаса ҳам руҳи келган ва унга нима бўлса ҳам бир ой давомида жанг қилмасликни маслаҳат берибди. Лекин тасодиф ҳал қилувчи тўқнашувни тезлаштириб юборди. Артур Мордред билан бўлаётган музокаралар вақтида башарти битта бўлса ҳам рицарь қилич яланғочлагудек бўлса, бурғи чалинсин ва рақибга қарши ҳужумга ўтилсин, деб буюрган эди. Чунки у Мордредга ишонмай қўйган эди. Мордред ўз лашкарига ҳудди шундай буйруқ берди. Кутилмаганда битта рицарнинг товонини илон чақиб олади, буйруқни унутган рицарь қилич билан илонни чоғиб ташлайди. Ярим минутдан сўнг икки муҳолиф тараф бир-бирига ташланади.

Улар кун бўйи жанг қилишади. Ниҳоят қирол... Хабаринг борми, жунаб кетганингдан кейин газетамизга баъзи янгиликлар киритдик...

— Наҳотки? Нима экан?

— Фронт хабарлари.

— Жуда соз.

— Дарҳақиқат, уруш давом этгунга қадар газетамиз яхши тарқалди, газавот бизга тааллуқли эмасди. Менинг ҳарбий мухбирларим иккала лашкарда ҳам бор эди. Йигитларимдан бирининг жанг ниҳоясини тасвирлаганини ўқиб бераман!

...Алҳол қирол атрофга кўз ташлаб кўрдики, барча мардонавор рицарлари ҳалок бўлган: фақат сэр Лукан де Бутлер билан унинг укаси сэр Бедивердан ташқари, лекин улар ҳам яраланган эдилар. Ё танграм!— деди қирол.— Менинг барча мардонавор рицарларимга нима бўлди? Таассуфки, шундай қайғули кунгача яшаб келдим! Ҳаётим заволи яқин. Худойим бошимизга шунча бало орттирган «ўша сотқин сэр Мордреднинг қаердалигини менга маълум қилса эди!» Шунда қирол Артур ўлик жасадлар уюми устида қиличига суяниб турган сэр Мордредга кўзи тушиб қолди. «Найзангни менга бер,— деди Артур Луканага,— бизнинг барча офатларимиз сабабчиси бўлмиш сотқинни ахтариб топдим». «Олампаñoх, унга раҳм қил,— деди сэр Лука — чунки у бахтсиз. Кўрган тушингни эсла, олампаñoх, тунда сэр Гоуэн руҳининг гапини эслатгин, қодир ағамнинг ўзи сени огоҳ этди. Худо хайрингни берсин, олампаñoх, уни ўз ҳолига қўй. Зеро, худога минг шукурларким, сен ғалаба қилдинг. Биз уч киши тирик қолдик, сэр Мордреднинг эса ҳеч кими йўқ. Агар унга тегмасанг ушбу бадбахт кун ўтиб кетади». «Яшайманми, ўламанми менга барибир,— деди Артур.— У ҳозир якка ва мендан қочиб қутулолмайди, зотан, бундан ҳам қулайроқ кун бўлмайди ҳам». «Худо сени ўз паноҳида асрасин», деди сэр Бедивер. Қирол унинг найзасини икки қўллаб олди-да, сэр Мордред томон югуриб кета туриб («Сотқин, ўлим соатинг етиб келди», дея бақирди. Сэр Мордред сэр Артурнинг овозини эшитиб қиличи билан унга пешвоз чиқди. Шунда қирол Артур сэр Мордреднинг қалқонидан пастроғига найзани суқди ва найзанинг учи унинг орқа томонидан тешиб ўтди. Улар даражада яраланганини сезган сэр Мордред найзанинг дастасигача суқулиб борди ва қиличини икки қўли билан ушлаб туриб, Артурнинг бошига шундай зарб билан урдик, қиролнинг дубулғаси билан бош суягини мажақлаб юборди! Сэр Мордреднинг жонсиз жасади ерга қулади. Мардонавор Артур ҳам ҳушсиз йиқилди, уни хийла вақт ўзига келтира олмадилар...

— Кларенс, ҳарбий мақоланинг ажойиб намунаси бу! Қирол тузалдимиз? Ўзига келдимиз?

— Афсуски, у ўлди.

Мен довдираб қолдим, дойм назаримда, бу оламни ўлдириб бўлмаса керак, деб ўйлардим.

— Маликага нима бўлди?

- У Олмсберида роҳиба.
- Шунча ўзгаришлар-а! Тагин қисқа вақт ичида-я. Ақл бовар қилмайди. Энди нима қиламиз?
- Мен айтаман, нима қилиш лозимлигини.
- Хўш?
- Хаётимизни гаровга қўйиб бўлса ҳам, кучимиз борица бўш келмаймиз!
- Бу билан нима демоқчисан?
- Энди ҳокимият черков қўлида. Сен Мордред билан биргаликда ўлимга маҳрум этилгансан: токи тирик экансан шундай бўлиб қолаверади. Жамоалар йиғила бошлади. Черков тирик қолган барча рицарларни чақиряпти. Сен қайтиб келганингни билишган замоноқ бошимизга етарли даражада ташвиш тушади.
- Сафсата! Бизнинг қиргин келтирадиган қурола-римиз, яхши ўргатилган қўшинимиз...
- Қўйсанг-чи! Бизнинг суянадиган олтмишдан сал кўпроқ одамимиз бор, холос.
- Нима?! Мактабларимиз, колледжларимиз, устакхоналаримиз-чи, бизнинг...
- Рицарлар келишганда сен айтган барча ташкилотлар душман тарафига ўтиб кетдилар. Наҳотки, хаёлингга ўша одамларни бидъатдан холи қилганман, деб ўйласанг?
- Ростини айтсам, шундай, деб ўйлагандим.
- Энди фойдаси йўқ. Улар газовот эълон қилингунча сенинг измингда эдилар. Юраклари дош беролмади. Тушунишинг керак. Душман лашкарлари бу ерга етиб келганида ҳаммалари сенга хиёнат қилишади.
- Хунук хабарлар. Биз тамом бўлдик. Улар биз ўргатган барча чора-тадбирларни ўзимизга қарши ташлайдилар.
- Йўқ, бунинг уддасидан чиқишолмайди.
- Нима учун?
- Чунки мен садоқатли одамларим билан барча эҳтиёт чораларини кўриб қўйдим. Бу ҳақда сенга кейинроқ айтиб бераман. Сен айёрсан, бироқ черков сендан ҳам айёроқ. Ўз хизматидаги докторлар ёрдамида сени узоқ сафарга юборган черков бўлади.
- Кларенс!
- Мен ҳақиқатни гапираяпман. Ҳар ҳолда билсам керак. Кемангиздаги ҳар бир офицер ва ҳар бир матрос черковга сотилган экан.
- Бе, қўйсанг-чи!

— Баҳслашма! Буни мен осонлик билан билиб олганим йўқ, лекин маълумотим аниқ. Сен капитанга озиқ-овқат олиб борганидан кейин, Кадиксдан жўнаб кетаман деб...

— Кадиксдан? Ҳеч қачон Кадиксда бўлмаганман!

— Кадиксдан кетаман ва оиламнинг соғлигини тиклаш учун узоқ денгиз сафарига жўнайман, деб айтиб қўйишни буюрганмидинг?

— Йўқ, албатта. Ахир, ёзиб юборган бўлардим.

— Тўғри! Мен хавотирга тушиб, шубҳаланиб қолдим. Капитан жўнаб кетганида унга жосус қўшиб юбордим. Ушандан бери на кемадан ва на жосусдан хабар бор. Сендан хабар келгунча икки ҳафта сабр қилиб туриб, сўнгра Кадиксга кема юборишга аҳд қилган эдим, лекин юборишга тўғри келмади.

— Нима учун?

— Флотимиз бирдан сирли равишда ғойиб бўлди! Шундай сирли равишда қўққисдан темир йўл, телеграф ва телефонлар ишламай қолди: хизматчилар ҳар тарафга қочди, симёғочлар йиқитилди, черков электр чироғини таъқиқлаб қўйди! Бирор чора топиб, зудлик билан ҳаракат қилиш керак эди. Сенинг ҳаётингдан беҳавотир эдим — қиролликда Мерлиндан бошқа ҳеч ким орқасида ўн минг нафар лашкари бўлмай туриб, сендек сеҳргарга қўл теккизишга ҳам журъат этолмайди. Винобарин, сенинг етиб келишинг тараддудини кўришим лозим эди. Ўзим учун ҳам қўрққаним йўқ, чунки сен учун азиз бўлган кишига тегишга ботинолмасликларини биламан. Шундай қилиб, қуйидагича иш тутдим. Ҳар хил устахоналардан ҳар қандай вазиятларда ҳам ишонса бўладиган одамларни, тўғрироғи, болаларни танлаб олдим-да, уларга топшириқ бердим. Улар эллик икки нафар: ораларида ўн тўрт ёшдан камми ҳам, ўн еттидан каттаси ҳам йўқ.

— Нима учун фақат болаларни танладинг.

— Чунки бошқалари бидъат-хурофотлар муҳитида туғилган. Бидъат уларнинг қон-қонига, суяк-суягига сингиб кетган. Биз уларни маърифат масканига топширдик, дея мағрурланиб юрар эдик, ўзлари ҳам шундай ҳисоблашган: ғазовот момақалдироқ зарбасидек уйғотди! Улар ўзларини тушундилар, мен ҳам уларни тушундим. Болаларнинг иши бошқа. Етти ёки ўн йил давомида бизда тарбия кўрганлар черков олдида қўрқув нималигини билишмайди ва айни худди шундайлар орасидан мен эллик икки нафар азаматни танлаб олдим. Сўнг эс-

ки Мерлин ғорининг анави кичиги эмас, каттасини яширин бориб кўриб келдим...

— Ҳалиги ўзимизнинг биринчи электр машинасини ташлаб қўйган ва мен мўъжиза қиламан, деб мўлжаллаб қўйган ғорними?

— Худди ўша. Модомики, ўшанда мўъжизанинг ҳо-жати бўлмаган экан, биз бу машинадан бошқа мақсадларда фойдаланишимиз мумкин. Мабодо қамалда қол-сак эҳтиётдан ғорга озиқ-овқат олиб бориб қўйдим.

— Ажойиб гоё, бунақаси бўлмайди!

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Ўша ғорни қў-риқлашни болаларимдан тўрттасига топширдим — ал-батта ичкаридан, кўринадиган жойда эмас. Уларга ҳеч кимга тегмаслик буюрилган, лекин кимда-ким ғорга ки-ришга ботиниб кўрсин-чи! Кейин сенинг ётоқхонангдан барча фабрикаю заводларимиз, омборларимизу устахо-наларимиз остига мина қўйилган, минораларга яширин уланган симни узиб ташлаб, симнинг ўша учини ғорга олиб бориб уладим, энди сену мендан бошқа ҳеч ким бу симларни қаерга тортилганини билмайди. Барча сим ер остидан ўтган албатта, уни биз бир неча соат ичида бит-каздик. Энди қалъамиздан чиқмай туриб истаган пайти-мизда бутун цивилизациямизни портлатиб юборишимиз мумкин.

— Бу тўғри ва яккаю ягона йўл — ҳарбий зарурият биздан нималарни талаб этмаслиги мумкин. О, қанча ўзгаришлар бўлибди! Вақти келиб қамалдаги саройда чидаш берамиз, деб ўйлагандик бироқ у... Дарвоқе да-вом эт.

— Сўнгра биз сим тўсиқ барпо этдик.

— Сим тўсиқ?

— Ҳа. Икки-уч йил бурун ўзинг бу ҳақда менга айт-ган эдинг.

— Э-ҳа, эсимда, ўшанда черков биз билан куч си-нашмоқчи бўлган, кейин бошқа қулайроқ вазиятга қолдирган эди. Тўсиқни қандай қилиб ташкил этдинг.

— Катта динамодан тортилган ўн иккита мустаҳкам изоляциясиз очиқ симни олдим, динамоннинг иккита қутби бор — мусбат ва манфий...

— Тўғри.

— Симларни ғордан чиқариб ялашликда диаметри юз қулоч келадиган тўсиқ ҳосил қилдим: бу тўсиқ ўн иккита алоҳида-алоҳида, бир-биридан юз қадам масофа-да жойлашган тўсиқлардан иборат бўлиб, барча сим-ларнинг учи яна ғорда жамланган.

— Тўғри. Давом этавер.

— Тўсиқлар бир-биридан уч қулоч нарида, чуқурлиги беш қулоч ерга кўмилган оғир дуб ёғочлар билан мустаҳкамлаб қўйилган.

— Қулай ва пухта.

— Ҳа. Симлар ғор ташқарисида ерга уланмаган. Улар динамонинг мусбат қутбидан бошланади-да, ер билан манфий қутб орқали бирлашади: симлар ғорга қайтади ва ҳар бири алоҳида ерга туташган.

— Йўқ, бу бўлмайди!

— Нима учун?

— Ортиқча энергия сарфланади. Бутун системани ерга биргина манфий қутб орқали туташтириш лозим. Симларнинг учи ғорга олиб кирилиб ерга туташтирмасдан алоҳида ўрнатилиши даркор. Қанча энергия иқтисод бўлишини бир кўргин. Суворийлар бизнинг сим тўсиқ томон ҳужум қилиб келишмоқда: сен энергия ҳам, пул ҳам сарфламайсан, чунки отлар симга теккунча сендан биргина сим ерга туташган, бироқ отлар симга тегиши биланоқ ер орқали манфий қутб билан уланадию отлар жонсизланиб йиқилади. Энергия ўша зарур дақиқада сарфланади, холос. Чақмоғинг ўзинг билан ва ўқланган милтиқ сингари отилишга тайёр-у, лекин токи қўйиб юбормагунингча сендан бир цент ҳам сўрамайди. Фақат биргина сим ерга туташтирилиши лозим...

— Албатта-да! Шу нарсани ҳисобга олмаганимга ҳайронман. Бу нафақат арзон, ҳатто таъсирчанроқ бўлади, нечаки, мабодо сим узилиб ёки чалкашиб кетса ҳам зарари бўлмайди.

— Айниқса, ғоримизда ишдан чиққан симларни ўчириб қўядиган автоматлаштирилган ўчиргич бўлса. Давом эт. Артиллерия борми?

— Артиллерия ҳам бор. Ички доира марказидаги баландлиги икки ярим қулоч келадиган улкан супада мен катта запаси билан ўттиз тўпли батарея ўрнатганман.

— Жуда соз. Батарея теварак-атрофга кўз-қулоқ бўлиб туради ва черков рицарлари кўриниши билан уларни музыка билан кутиб олар экан. Ғор устидаги қоя-чи?

— Қоя ҳам сим билан тўсилиб, тўплар қўйилган. Хотилинг жам бўлсин. Бизни тошбўрон қилишолмайди.

— Шиша цилиндрли динамит миналар қўйилдими?

— Унинг ҳам ғамини еб қўйганман. Ўша ерда ажойиб боғча барпо этдим. Сим тўсиқ атрофида уч юз қадам кенгликда шундай боғ бор. Ерда ётган миналарнинг устига тупроқ сепиб қўйилган. Бу боғ ташқи кўриниши-

дан жозибали, аммо бирортаси қадам боссин, кўрасан томошани.

— Миналарни синаб кўрганмисан?

— Синаб кўрмоқчийдим-у, бироқ...

— Нима деганинг «бироқ»? Синовдан ўтказмаслик катта хато...

— Биламан. Ҳаммаси жойида, тажриба учун бир нечтасини йўлга қўйган эдим — уларни синаб кўришди.

— Бу бошқа гап. Ким синаб кўрди?

— Черков ҳайъати аъзоларида синаб кўрилди.

— Дуруст илтифот кўрсатишибди.

— Бўлмасам-чи! Улар биздан итоатгўйлик талаб қилиб келишган экан. Сенга айтсам, уларда миналарни синаб кўриш истаги йўқ эди: тасодиф мажбур этди.

— Ҳайъат синов натижалари ҳақида ахборот бердими?

— Секинроқ гапирасанми! Ахборот бир чақирим ма-софага эшитилди.

— Бир овоздан ахборот бўлибди-да.

— Ҳамма бир овоздан жабул этди. Мен бўлажак ҳайъатларни огоҳлантирувчи белгиларни йўл устига чиқариб қўйдим, лекин ортиқ бизни безовта қилиш-мади.

— Кларенс, ишни қойилмақом қилибсан.

— Бошқа иложим ҳам йўқ эди, вақт етарли, шошиладиган жойим йўқ.

Биз жим ўтириб, хаёлга чўмдик. Сўнг:

— Хўш, ҳаммаси тайёр, — дедим. — Барча тadbир-чоралар кўрилган. Энди нима қилиш лозимлигини би-ламан.

— Мен ҳам. Ўтириб кутиш керак.

— Йўқ, сэр! Ҳаялламай зарба бериш даркор!

— Шундай деб ўйлайсанми?

— Худди шундай! Мен ҳимоя эмас, билъакс, ҳужум тарафдориман. Ҳар ҳолда, кучлар деярли тенг пайтда. Албатта зарба берамиз! Ўйинимиз қондаси шуни тақо-зо этапти.

— Сен ҳақ эканлигингга аминман. Спектакль қачон бошланади?

— Ҳозироқ. Биз республика эълон қиламиз.

— Буни оқибатни тезлаштириш деса бўлади!

— Ҳа, ҳа! Суръатни айтмайсанми, суръатни! Эртага тонгдаёқ, агар черков сукут аломати ризо қабилида иш кўрмаса, бутун Англия арининг уясига айланади — чер-ков эса жим туrolмайди. Ёз, мен айтиб тураман:

Барчага маълум бўлсин! Қирол валиаҳд қолдирмай қазо қилгани сабабли токи янги ҳукумат тузилгунга қадар менга топширилган ҳокимият жиловини қўлдан бермасликни виждоний бурчим буюрмоқда. Ҳокими мутлақнинг куни битди. Бинобарин, барча сиёсий ҳокимият ўзининг бош манбаи бўлмиш халққа қайтариб берилади. Монархия билан биргаликда унга хос ташкилотларнинг ҳам куни битди: энди зодагон ҳам, имтиёзли синьорлар ҳам, давлат черкови ҳам йўқ: шу кундан эътиборан барча одамлар тенг ҳуқуқли, ҳар ким ўз хоҳиши билан ўзига дин танлаши мумкин. Барча хилдаги ҳокимиятларнинг фаолияти тугатганини инобатга олиб, миллатнинг табиий ҳолати сифатида ушбу билан республика эълон қилинади. Британия халқининг бурчи — овоз бериб ўз вакилларини сайлаш ва уларга ҳукумат тузишни топширишдир.

«Хўжайин» деб имзо чекдим, сана қўйиб, ёзилган жойни кўрсатдим: «Мерлин ғори».

— Бу уларга қаерда эканимизни кўрсатиб, келиб бизни қўлга олинг, деганимиз бўлади,— деди Кларенс.

— Шундай бўлиши керак. Биз ушбу хитовнома билан зарба бердик, энди навбат уларники. Бу фарсани чоп этилиб, ҳаммаёққа ёпиштирилиши чорасини кўргин. Сўнгра, агар иккита велосипеднинг бўлса, Мерлин ғорига жўнаймиз.

— Ўн минутдан кейин ҳаммаси тайёр бўлади. Эртага бу қогоз ўз ишини кўрсатганида роса тўс тўполон бошланади!.. Лекин бу сарой ажойиб эди-да: яна кўриш мунассар бўлармикини бу саройни? Ўҳ, бу ҳақда ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

XLIII боб

ҚУМЛОҚДАГИ ЖАНГ

Кларенс, мен ва эллик икки нафар бақувват, тетик, ақлли, одобли, тарбияси бузилмаган инглиз болалари билан Мерлин ғоридамиз. Тонг отар-отмас мен барча фабрика ва устахоналарга ишни тўхтатиш ҳамда барча биноларимизни яширин миналар билан портлатилиши муносабати билан ҳамма тирик жон узоқроққа кетсин, дея буйруқ юбордим. Портлаш аниқ айтилмади.

Одамлар мени билинар ва сўзларимга ишонишга кўникиб кетгандилар. Мен одамлардан бу борада шубҳа қилмасдим, бинобарин, истаган вақтда лозим топсам портлатавераман. Токи, портлаш хавфи бор экан, уларни ҳеч қандай куч жойига қайтаришга мажбур қилолмайди.

Биз бир ҳафта кутдик. Зерикишга вақтим йўқ, чунки тинмай ёзар эдим. Уч кун ичида кундалигимни қисса формасига келтирдим, қиссамни ҳозирги дамгача тўлдириш учун битта ёки иккита бобини ёзиб тугатсам бас. Ҳафтанинг охириги кунларини хотинимга хатлар ёзишга бағишладим. Одатим шундай эдики, ҳар қандай айрилиқ бўлмасин, Сэндига ҳар куни хат ёзар эдим. Шу одатимни ҳозир ҳам қанда қилганим йўқ. Зеро, хат ёзиш ҳам, Сэнди ҳам жону таним эди. Бироқ хатларимни юборишга ҳеч қандай имконият йўқ. Ёзиш вақтини тўлдиради, ҳам мулоқотда бўлаётгандек сезасан ўзингни. Мен гўё Сэнди билан суҳбатлашаётгандек бўламан, худди унга: «Сэнди, қани эди ёрда суратларинг ўрнига ўзингу, Алло-Центральная бўлганда, қандай яхши кун кечирган бўлардик!» Мен онасининг тиззасида чалқанча ётиб, оғизчасига қўлларини тиқиб бидирлаётган қизчамни, онаси эса тегажоглик билан уни кулдириш учун томоғини қитиқлаётганини ва айни замонда менга луқма ташлаётганларини ва ҳоказо, ҳоказоларни кўз олдимга келтираман. Ёрда қўлимга қалам олиб соатлаб шу алфозда хаёлга берилиб ўтиришим мумкин. Назаримда, ҳаммамиз бирга ўтиргандек туюлаверади.

Ҳамма нарсадан хабардор бўлиб туришим учун ҳар тунда айғоқчилар юбориб турардим. Ҳар сафар уларнинг келтирган ахборотлари борган сари ташвишли бўлар эди. Лашкар сони тобора ортиб борарди. Англиянинг барча йўл ва сўқмоқларидан рицарлар ёғилиб келишар, ёнларида эса руҳонийлар ҳамроҳ бўлиб, ўзига хос салб юриши қатнашчиларини муқаддас урушга гижгижлар эдилар. Барча йиригу майда зодагонлар черков ҳимоясида бош кўтарган. Ҳамма нарса биз кутгандек бўлмоқда. Ҳечқиси йўқ, биз ўша бегона ўтларни куйдириб юборамиз, ана шундан кейин халқ республика ҳимоясига ўтиши муқаррар ва...

Эҳ, хомкалла, хомкалла. Ҳафтанинг охирига бориб халқ фақат бир кунгина республикани олқишлагану ортиғига чидаш бера олмаганини тушуна бошладим! Черков билан оқсуяклар қовоқларини солишлари биланоқ бамисоли қўй бўлди қолди! Эртасига эса қўйлар қўтон-

га — яъни, ҳарбий лагерларга йиғила бошладилар, арзон жонлари ҳамда қимматбаҳо жунларини «ҳақиқат иши учун» курашга тақдим эта бошладилар. Ҳаттоки, кечагина қул бўлганлари ҳам «ҳақиқат иши учун» тарафига ўтиб, уни олқишлар, муваффақиятини худодан илтижо қилар, қолган барча авом халқ каби бу ҳақда меҳрлари товланиб гапирар эдилар. Наҳадар тентаклик! Халқ эмас, бир уюм гўнг!

Энди ҳамма ерда: «Республикага ўлим!» дея бақиришарди, лекин уларга қарши бирор овоз эшитилмас эди. Бутун Англия бизга қарши оёққа турган. Эътироф этишим лозимки, бундай бўлишини кутмагандим.

Мен эллик иккита шоввозларимни диққат билан ўрганиб чиқдим. Уларнинг чеҳралари, юришлари, онгсиз юриш-туришларини ўргандим, зеро, тил дегани шундай нарсаси, биз кўз қорачиғидек асраб-авайлаган сиримизни ҳам фош этиши мумкин. Ҳар бирининг миясига: «Бутун Англия бизга қарши!», деган фикр ўрнашиб қолганини биламан. Вазият жиддийлашган сари ҳатто тушларида ҳам қайта-қайта: «Бутун Англия бизга қарши, бутун Англия!» деган овоз тинчлик бермаётгани шундоққина сезилиб турарди. Мен бунинг ниҳояси борлигини биламан, асаб шу даражада таранг тортиладики, оқибатда дош беролмай, ташқарига отилиб чиқади, шу боис зарурат туғилган ондаёқ яхшилаб мулоҳаза қилинган, ҳам тинчлатадиган жавоб тайёрлаб қўйдим.

Янглишмаган эканман. Зарурат туғилди. Болаларнинг тили чиқиб қолди. Улар шу даражада рангпар, ҳоргин, ташвишли қиёфада эдиларки, қараб раҳмингиз келади, кишининг. Уларнинг вакили дастлаб сўз тополмай, иккиланиб турди, сўнг ҳаяжонини босиб олди. Мана, менинг мактабимда ўқитишган яхши, замонавий инглиз тилида қуйидагиларни айтди:

— Биз инглиз болалари эканимизни эсдан чиқарамиз, деб уриндик! Биз ақлни ҳиссиётдан, бурчни муҳаббатдан юқори қўймоқчи бўлдик: ақл-идрокимиз бизга бўйсунди, бироқ қалбларимиз бўйсуниндан бош тортиди. Токи, зодагонлар, сўнгги урушлардан кейин тирик қолган йигирма беш ёки ўттиз минг рицарлар бизга қарши туришганларида ҳаммамиз яқдил эдик ва ҳеч нарса бизни ташвишга солмаган эди. Қаршингизда турган эллик икки нафар боладан ҳар биримиз: «Ўзларининг иродалари шундай эди — энди ўзларидан кўрсин», — дер эдик. Лекин вазият ўзгарди — бутун Англия бизга қарши! О сэр, яхшилаб мулоҳаза қилиб кўр:

халқ — бизнинг халқимиз, қонимиз билан ҳам, жонимиз билан ҳам ўша халқдан чиққанмиз, биз халқимизни сева-миз — ўз халқимизга қарши чиқишни биздан талаб қилма!

Мана, кўрдингизми воқеани олдиндан кўра билиш ва унинг тадоригини кўриш қанчалик аҳамиятга эга. Башарти мен олдиндан тайёрланиб қўймаганимда бу бола мени гафлатда қолдирган бўларди ва мен бирорта сўзига ҳам эътироз билдира олмасдим. Лекин тайёргарлик кўрганман, шу боис:

— Болагинам, қалбларингиз сизларни алдамабди, тўғри фикрга келиб яхши иш қилибсиз. Сиз инглиз болаларисиз, бу номга доғ туширмай, инглизлигингизча қоласиз. Ортиқ мени қийнаманг, тинчланинг. Ўйлаб кўринг-а, бутун Англия бизга қарши келмоқда, лекин олдинда ким? Урушнинг таомили бўйича, биринчи қаторларда ким боради? Жавоб беринг,— дедим.

— Совут-қалқонли рицарларнинг суворий отрядлари.

— Тўғри. Улар ўттиз мингта. Тасаввур қилиб бўлмайдиган майдонни эгаллайдилар. Шунинг билан ким, кумлоққа улардан бошқа ҳеч ким кирмайди. Фақат ўшаларнинггина жазосини берамиз. Лашкарнинг орқа қисмида келаётган оддий халқ эса шу ондаёқ чекинади. Ҳар бирининг уйида қиладиган юмуши кўп. Барча рицарлар — зодагон ва фақат уларгина бизнинг музикамизга ўйинга тушишга тўғри келади. Сиз фақат мана шу ўттиз минг рицар билан жанг қилишингизга кафолат бераман. Энди айтинг, сиз айтганча бўлади. Жангдан бош-тортиб, жангтоҳдан чекинишимиз мумкинми?

— Йўқ!!!

Бу хитоб бир овоздан ва чин юракдан янгради.

— Балки ўша ўттиз минг рицардан чўчиб тургандирсиз?

Ҳазилимни баралла кулги билан қарши олишди. Болаларнинг ташвишлари ёзилди ва ҳаммаси хурсанд бўлиб тарқалишди. Ажойиб болалар эди! Худди қиз боладек мулойим!

Энди мен рақиб билан тўқнашувга тайёрман. Бостириб келишаверсин — гафлатда қолмаймиз!

Ниҳоят, буюк кун етиб келди. Ғор олдида турган соқчи тонготарда уфқда қоп-қора қуюн бостириб келмоқда ва ўша томондан ҳарбий музикага ўхшаш овоз эшитилмоқда, деб ахборот берди. Нонушта тайёр бўлган эди, биз қоринни тўйгазиб олдик.

Нонуштадан кейин болаларга қисқача нутқ сўзладим, сўнгра Кларенс бошчилигида тўпчилар группасини батареяга жўнатдим.

Қуёш бош кўтарди, атрофни чароғон қилди ва дегиз тўлқини каби биз томон аста бостириб келаётган сон-саноқсиз лашкарни кўрдик. Лашкар яқинлашган сари ваҳимаси ҳам орта борарди. Дарҳақиқат, бутун Англия келмоқда эди! Кўп ўтмай, сон-саноқсиз байроқлар, совут, қалқонлар уммони қуёш нурида ярақлай бошлади. Жуда чиройли манзара! Бунақа гўзал манзарани ҳали кўрмаган эдим.

Ниҳоят, ҳаммаси аниқ-равшан кўрина бошлади. Лашкарнинг олд қаторлари — бир неча акр ичкарилиқда бошларида жиға, эгниларида совут-қалқонлик рицарь суворийлар келишарди. Бирдан труба чалиндию суворийлар елдек от сурдилар, Ниҳоятда ажойиб манзара! Мен нафасимни ичимга ютдим. Тобора яқинлашган сари Қумлоқ ортидаги ўтлоқ торайиб борар ва ниҳоят от туёқлари остида кўзга кўринмай қолди. Ё тангирим! Олдинги қаторлар момақалдироқдек гумбурлаб осмонга отилди-ю, бўлак-бўлак бўлиб ёмғирдай ёғилди. Тупроқ аралаш кўтарилган қуюн буюк лашкарнинг ҳоли нима кечганини бизнинг назаримиздан яшириб қўйди.

Ҳарбий режамнинг иккинчи қисмини адо этиш пайти келди. Мен ток улагични босдим ва бутун Англия замин-заминигача қалдираб кетди!

Ана шу портлаш натижасида бизнинг барча олижаноб цивилизациямиз кўкка совурилиб, ер юзидан гоёиб бўлди. Биз душманларимизга ўз қуролимизни ўзимизга қариши қаратишга йўл қўйиб беролмасдик.

Сўнг ҳаётимда энг диққинафас ўн беш минутлик сукунат чўкди. Атрофимизни симтўсиқ, қалин тутун ўраб олган бу жимжитликда кутишдан бошқа иложимиз йўқ эди. Тутундан атрофни кўриб бўлмасди. Аста-секин тутун тарқала бошлади: чорак соатдан кейин манзара ойдинлашди ва биз ҳаяжонли талабимизни қондирдик. Ҳеч қаерда тирик жонзот кўринмас эди! Маълум бўлдики, портлашдан кейин биз илгаригидан ҳам яхшироқ ҳимоя топибмиз. Динамит портлашидан атрофимизда кенглиги юз қулоч келадиган зовур пайдо бўлибди, зовурдан отилган тупроқда эса икки томони баландлиги йигирма беш қулочлик тўсиқ бунёд этилибди. Нобуд бўлган жонларнинг эса сон-саноғи йўқ. Зотан, ҳалок бўлганларнинг сонини ҳисоблаб чиқиш учун ҳам имкон

йўқ эди, чунки улар алоҳида жасад қиёфасини йўқотиб, темир ва тугмачалар билан омухта бўлган қиймага айланган эдилар.

Бирорта ҳам тирик жон кўринмасди. Лекин орқа қаторларда яраланганлар бўлиб, афтидан, уларни тутун кўтарилган пайтида жанг майдонидан олиб чиқиб кетишган бўлса керак. Сوغ қолганлар орасида ҳам энди касаллик тарқалади. Одатда шу каби воқеалардан кейин бўладиган ҳол. Бироқ душманга мададга келадиган куч ҳам йўқ, бу инглиз рицарлигининг сўнгги журъати, илгариги урушлардан қолган сўнгги лашкари эди. Душмanning битта-яримта кучи қолган бўлса ҳам, жуда ожиз эканлигига имоним комил бўлганидан жуда бамайлихотир эдим. Ҳар ҳолда, рицарлар тамом бўлди. Шу боис мен ўз армиямга қуйидаги тантанали табрик нутқи билан мурожаат этдим:

— Солдатлар, инсон эрки ва ҳуқуқининг жангчилари! Генералингиз сизни табриклайди! Ўз кучига мағрурланиб кетган ва беадаб душман бизга ҳужум қилди. Сиз уни муносиб равишда қарши олдингиз. Тарихда мисли йўқ бу ғалабада биз бирорта ҳам одамимизни йўқотмадик. Токи сайёрамиз ўз ўқи атрофида айланар экан, Қумлоқ жангги одамзот хотирасидан ўчмагай.

Хўжайин

Овозимни баралла қўйиб ўқиб берганим бу табрикка жавобан миннатдорчилик рамзи бўлмиш қарсаклар янгради.

— Инглиз халқи билан уруш тамом бўлди,— дедим сўнгга.— Халқ урушдан чиқди. Бўлажак урушимиз энг сўнггиси бўлади. Тарихда энг қисқа уруш ҳам шу. Ҳамда буниси умумий жанг қилувчилар сонига нисбатан процент ҳисобида энг қирғинбароти ҳисобланади. Халқ билан бўлган уруш тугади. Шу дақиқадан эътиборан биз фақат рицарлар билан урушамиз. Инглиз рицарларини ўлдириш мумкин-ку, аммо енгиб бўлмайди. Қиладиган ишимизни биламиз. Токи рицарлар битта қолмай қирилмагунча уруш тугамайди. Биз битта ҳам рицар қолдирмай ўлдирмоғимиз лозим. (Узоқ давом этган гулдурос қарсаклар).

Мен портлаш оқибатида пайдо бўлган тепаликларга рақиб келаётганидан бизни бохабар этмоқлари учун болалардан икки-учтадан соқчи тайинлаб қўйдим.

Сўнгра истехкомларимиздан жануб томонга оқаётган тоғ сойининг ўзанини ўзгартириб, биз томонга буриб юбориш учун битта инженер ва қирқ нафар йигитлардан юбордим. Зарурат туғилиб қолгудек бўлса шу сойдан фойдаланиш мумкин. Ҳар икки соатда навбат алмашиш учун қирқ бола икки группага бўлинди. Ун соатда иш бажарилди.

Қош қарайиши билан соқчиларни чақиртириб олдим. Улардан бири шимолий йўналишда лашкаргоҳни сезиб қолибди, лекин шу даражада узоқда эканки, фақат дурбин орқали кўриш мумкин. Яна унинг гапига қараганда, бир неча рицарь бизнинг истехкомларимиз томон буқаларни ҳайдашаётган эмишлар-у, лекин ўзлари яқинлашмасмишлар. Буни кутган эдим. Улар бизни синаб кўришмоқда: уларга қарши яна қизил даҳшатни жангга соламузми, йўқми — шуни билишмоқчи, ҳар ҳолда, тунда улар журъат қилишса керак. Назаримда улар қандай чора кўришмоқчи эканини сезгандайман, чунки уларнинг ўрнида бўлсам ўзим шундай қилган бўлар эдим. Фикримни Кларенсга айтдим.

— Галинг рост,— деди у.— Эҳтимол уриниб кўрарлар.

— У ҳолда улар ҳалокатга маҳкум,— дедим.

— Сўзсиз.

— Заррача ҳам умид йўқ уларда.

— Заррача ҳам.

— Даҳшат бу, Кларенс. Уларга раҳмим келмоқда.

Шу ўй мени шундай қийноққа солиб, таъбим хира бўлиб кетганидан ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Ниҳоят, вужудим қийналмаслиги учун рицарларга қуйидаги мактубни ёздим:

*Исёнкор инглиз рицарлигининг
муҳтарам сардорига!*

Беҳуда жанг қилмоқдасиз. Биз кучларингиздан воқифмиз, башарти уларни куч деб бўлса. Сиз бизларга қарши қўядиган рицарларингизнинг сони беш мингдан ошмаслигидан бохабармиз. Винобарин, ғалаба қилишингиз учун ҳеч қандай асос йўқ. Ўйлаб кўринг, биз яхши қурулланганмиз, мустаҳкам ўрнашиб олганмиз, эллик тўрт нафармиз, эллик тўрт киши эмас. Йўқ, энг истеъдодли эллик тўрт ақли донолар йиғилганки, денгиз тўлқинлари Англиянинг метин қояларини маҳв этолмаганидек, бу кучни сизнинг беҳуда кучларингиз енга олмай-

ди. Мулоҳаза қилиб кўринг. Сизларга ҳаёт ваъда қилишга розимиз. Хотин бола-чақаларингиз ҳаққи бу ҳадяни рад этманг. Охирги марта таклиф этмоқдамиз. Қурулларингизни ташланг, Республикага таслим бўлинг ва барча қилмишларингиз кечирилади.

(Имзо) *Хўжайин.*

Ушбу мактубни Кларенсга ўқиб бердим ва рақибга оқ байроқ ҳимоясида юбормоқчи эканимни айтдим. Ў ўзига хос истеҳзо билан хахолаб кулиб юборди ва:

— Сен зодагонлар кимлигини ҳалиям тушуна олмабсан. Ке, бекорга вақт ва куч сарф этиб ўтирмайлик. Мени ана шу рицарларнинг сардори деб тасаввур қил. Айтийлик, сен оқ байроқ билан ҳузуримга келиб мактубингни менга топширасан, мен эса сенга жавоб қайтараман.

Бу фикр менга ёқди. Мен хаёлий душман аскарлари ҳимоясида олдинга чиқдим, қоғозни олиб, баралла ўқиб бердим. Кларенс жавоб бериш ўрнига қўлимдан қоғозни юлқиб олди-да, лабларини такаббуруна чўчқайтирди ва нафратомуз оҳангда:

— Бу ҳайвонни бурда-бурда қилинг ва саватга солиб, мактуб эгаси — ўша таги паст қулваччага юборинг. Бошқа жавобим йўқ! — деди.

Воқелик олдида назария қанчалар ожиз! Воқелик ана шундай. Оқибат айни ўз аксини топди. Мен қоғозни йиртиб ташладим ва ўзимнинг таъсирчанлигимни бир ёққа йиғиштириб қўйдим.

Демак, ишга киришамиз. Мен ғор билан батарея ўртасидаги электр сигнализацияни текшириб кўрдим ва жойида эканига ишонч ҳосил қилдим. Сўнгра ғор билан сим тўсиқлар ўртасидаги электр алоқасини текширдим. Унинг ёрдамида истаган ўн икки тармоққа ток юборишим мумкин. Сойнинг янги ўзанини қўриқлашни учта энг яхши болаларимга топширдим. Улар ҳар икки соатда бир-бирини алмаштириб туриш ва менинг буйруғимни ижро этиш учун тўппончадан кетма-кет отилган учта ўқ сигнални кутишлари лозим. Қолган соқчиларни тун пайтида бўш қўйдим. Тўсиқда ҳеч ким қолмади. Ҳатто электр чироқларини ҳам шундай пасайтириб қўйдимки, битинар-билинмас милтираб турарди.

Шундан кейин мен баъча симтўсиқлардаги токни ўчириб, ўзим портлаш натижасида ҳосил бўлган тепаликнинг биз томондагисига сим тўсиқлар орасидан ўтиб бордим. Тепаликка чиқдим-да, унинг ғовак нишабига

ётиб олиб, узоқларга тикила бошладим. Лекин ниҳоятда қоронғи бўлгани сабабли ҳеч нарсани кўриб бўлмади. Тиқ этган товуш йўқ. Қабристондагидек ҳаммаёқ жимжит. Одатдаги тун шовқинлари элас-элас эшитилиб турарди. Қуш қанотларининг ғимир-ғимири, ҳашоратларнинг ғувиллаши, олис-олислардан итнинг ҳуриши, сигирнинг мўъраши — булар ҳаммаси сукунатга раҳна солмас, билъакс, сукунатни оширар, ғам-ғусса билан тўлдирадди.

Кўп ўтмай, тикилмай қўйдим, чунки барибир ҳеч вақони кўролмасдим, фақат бирор бир шубҳали товуш эшита олармикинман, деб қулоғимни динг қилиб турдим, зеро бир оз сабр қилдиму шубҳаларим тасдиқланишига ишондим. Лекин узоқ кутишга тўғри келди. Ниҳоят, темирнинг эшитилар-эшитилмас жаранги қулоққа чалинди. Мен қулоғимни динг қилиб, нафасимни ютдим, чунки бу ўша мен кутаётган товуш эди. Тобора кучаяётган товуш шимолдан келарди. Бирдан, рўпарамдан, тепаликнинг нариги томонидан ўттиз қадам нарида шунақа товуш эшитилиб қолди. Сўнгра тепаликнинг устида қора нуқталар пайдо бўлди. Одам каллаларимикин? Айтиш қийин, балки у ёқда ҳеч ким йўқдир, диққатингиз таранг пайтда кўзларга ишониб бўлмайди. Лекин жумбоқ тез орада ечилди. Темирнинг жаранглаши энди зовур ичидан эшитилмоқда эди. Зовурни қуроли отряд ағаллагани равшан бўлди. Ҳар ҳолда улар бизга кичкина туҳфа тайёрлашяпти. Биз тонготарда ҳужумни кутмоғимиз лозим, эртaroқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Мен сим орқасига қайтдим. Шу кўрганим етарли. Платформага етиб олганимдан кейин иккита ўрта сим тўсиққа ток юборишлари учун сигнал бердим. Кейин ёрга қайтдим. У ерда ҳамма нарса жойида, соқчилардан бошқа барча ухламоқда. Кларенсни уйғотдим-да, катта зовур жангчилар билан лиқ тўла ва менимча рицарлар ўз лашкарлари билан келишяпти, дедим. Ғирашира тонг отиши билан зовурда яширинган минглаб жангчилар ҳужумга ўтади, орқаларидан эса бутун лашкар келади.

— Улар қоронғиликдан фойдаланиб разведкачиларни юборишса керак, — деди Кларенс. — Ташқи сим тўсиқ токини ўчириб қўйсак ёмон бўлмасди? Бир бахтларини синаб кўришсин.

— Аллақачон ўчирилган, Кларенс. Наҳотки менинг меҳмондўстлигимга шубҳа қилсанг.

— Йўқ, юмшоқкўнгил одамсан. Мен бораё...

— Меҳмонларни кутиб олишгами? Бирга борамиз.— Иккаламиз ички сим тўсиқлар орасида пусиб ётиб олдик. Дастлаб аниқ кўра олмадик, лекин кўзларимиз бора-бора қоронғиликка кўникди ва сим тўсиқларнинг устунларини аниқ ажрата бошладик. Шивирлаб гаплашар экан, бирдан Кларенс:

— Анали нима? — деб сўраб қолди.

— Қаерда? Нима?..

— Ҳу ана.

— Қани?

— Ана, орқангда... қора нарса... Иккинчи тўсиқ олдида.

Иккаламиз ҳам тикилиб қарадик.

— Одам бўлса керак, Кларенс? — дедим мен.

— Ундай эмас-ов. Лекин ҳар ҳолда... одам! Тўсиққа суяниб турибди.

— Яқинроқ бориб кўрайлик-чи.

Биз эмаклаб бордик. Дарҳақиқат бу яроғ-аслаҳалик бўйдор одам бўлиб, икки қўли билан симни ушлаганча тик турар эди. Албатта ундан куйган гўшт ҳиди келиб турарди. Бечора, тирковичдек қотиб ўлган ва ҳатто ўзи ҳам нимадан ўлганини сезмай қолган эди. У ҳайкалдек қимир этмай турар, фақат дубулғасининг попуклари тун шамолида аста ҳилпирар эди. Биз сипарининг тешигидан юзига қарадик, лекин таниш ёки нотанишлигини аниқлай олмадик.

Қандайдир яқинлашиб келаётган товушни эшитдиғу дарҳол ер бағирладик. Ғира-шира иккинчи рицарь кўринди. Жонсиз ўртоғини кўриб чўчиб тушди. Бир минутча нима учун қимирламай турганига таажжубланиб бақрайиб турди ва оҳиста деди:

— Нимани ўйлаб қолдинг, мурувватли сэр Мар...— Шундай дея у қўлини ўликнинг елкасига қўйдию оҳиста инграганча ерга қулади. У ўлди, ўлик дўстининг зарбидан ҳалок бўлди. Ниҳоятда совуқ манзара.

Бу қаби эрта учар қалдирғочлар ҳар беш минут оралиғида бирин-кетин пайдо бўлишар эди. Шамширдан бошқа қуроллари йўқ бўлиб, шамширларини олдинга узатиб, қувватсиз сим тўсиқлар орасидан йўлни пайпаслаб келишарди. Ҳар замонда зангори учқунни кўриб, биз нима бўлганини билар эдик. Рицарь шамшири билан токли симга тегиб жонсиз қулаб тушарди. Бир оз жимликдан кейин яна гурсиллаган совутнинг овози эшитилди — бу ҳол сурункали тус олди. Зимзиё тунда бу овозни эшитиш ваҳимали эди.

Биз ички қатор сим тўсиқлар орасини сайр қилишга аҳд қилдик. Қулай бўлсин учун тик одимлардик. Башарти сезиб қолгудек бўлишса бизни душман эмас, балки ўз ўртоқлари деб билишади. Шамшир билан бизга етишолмайди, найзаларни олишмаган. Ғалати сайр бўлади. Иккинчи қатор сим тўсиқ орқасида ҳаммаёқда гира-шира бўлиб ўликлар ётибди. Сим ушлаб қолган ўн бешта ўлик рицарнинг юракни эзиб юбуровчи ўн бешта ҳайкалини учратдик. Бизнинг токимиз шу даражада кучли эдики, фидойилар воҳ деёлмасдан жон таслим қиларди.

Бир оздан сўнг бўғиқ дупур-дупур овозини эшитдик, дарров нима эканини англадик. Бу биз кутаётган туҳфа эди. Мен Кларенсга, армиямизни уйғот ва улар келгуси буйруқларимни кутиб туришсин, деб шивирладим. У тезда қайтиб келди ва биз сим тўсиқ ортида туриб овозсиз ҳужумчиларни қираётган чақмоқни томоша қилдик. Майда-чуйда тафсилотларини фарқиға етолмадик-ку, лекин қоп-қора ўлик тепалиғи ортиб бораётгани кўриниб турарди. Бизнинг қароргоҳимиз қалин мурда девор, тепалик ва жасадлардан иборат. дўнглик билан ўралди. Бу ишда энг даҳшатлиси овозсиз қирғин: на қичқириқ, на инграш эшитилади. Бизга қўққисдан ҳужум қилмоқчи бўлган бу одамлар овоз чиқармай ҳаракат қилишар эди. Хусусан, олдинги қаторлар мақсадга шунчалик яқинлашар ва ҳайқириқ билан ҳужумга ўтсалар бўларди-ю, бироқ машъум сим уларни ҳалок этар эди.

Мен учинчи қатор сим тўсиқлар ва деярли бир вақтнинг ўзида тўртинчи, бешинчи қаторга ҳам ток юбордим — оралиқлар жуда тез ҳужумкорлар билан тўла бошлади. Мен асосий зарба берадиган пайт келди, деб қарор қилдим. Бутун армия бизнинг тузоғимизга тушди, шекилли. Ҳар ҳолда бир синаб кўриш пайти келди. Ёқични босдим ва зовуримиз устида элликта электр куёши порлаб кетди.

Беқиёс даҳшатли манзара! Биз жасадлардан иборат уч қатор девор ўртасида қолибмиз. Қолган тўсиқлар ўртасидаги сим оралиғи эҳтиёткорона ҳаракат қилаётган тириклар билан тўлган. Қўққисдан кўзни қамаштирувчи ёруғликдан эсанкираб қолган ҳужум қилувчилар тўдаси ҳайратидан тошдек донг қоғиб қолди. Ана шу ҳаракатсиз дамдан фойдаланиб қолиш лозим эди ва мен фурсатни қўлдан бермадим. Агар тушунсангиз, бир минутдан кейин улар ўзларига келиб, жанго-

вар ҳайқириқлар билан ҳужумга ўтишлари ва бу сиқув остида симлар узилиб кетиши мумкин эди. Мен уларнинг ана шу бир минутлик саросимага тушганларидан фойдаланиб қолдим. Бир йўла барча сим тўсиқларга ток қўйиб юборишга улгурдим ва бутун лашкар жойида маҳв этилди. Энди инграш овозлари эшитиларди! Бу ўн бир минг одамнинг ўлим олди инграши эди. Тунда бу инграш даҳшатли шикоятдек янгради.

Бир қарашдаёқ лашкарнинг қолган қисми — чамаси ўн минг нафари — зовурдан ўтиб шиддат билан ҳужумга ўтганини кўриш мумкин эди. Демак улар бизнинг қўлимизда! Нажот кутадиган жойлари ҳам йўқ. Фожианинг сўнгги воқеасини бошлаш фурсати етди. Мен тўппончадан уч марта ўқ уздим, бунинг маъноси:

— «Сув очилсин!» эди.

Портлаш овози янгради, сувни тўсиб турган тўғон вайрон бўлди, тоғ суви селдек, зовурга ёпирилиб тушди. Кенглиги ўттиз газ ҳамда чуқурлиги салкам саккиз метрли дарё ҳосил бўлди.

— Тўплардан ўт оч!

Ўн учта тўп ҳалокатга маҳкум ўн минг одамга ажал уруғини ёғдирар эди. Улар саросимада шиддатли ўт ёмғири остида бир минутча туриб қолишди, сўнг шамол қувган тўфон каби орқага қоча бошладилар. Тўртдан бир қисми тепалик чўққисига етолмай ҳалок бўлди, қолганлари зовурга қулаб сувга чўкиб кетди.

Ўт очганимиздан ўн минут ўтгандан кейин душманининг қуроли қаршилиги синдирилди. Уруш якунланди. Биз — эллик тўрт одам Англия ҳукмдори бўлиб қолдик. Аτροφимизда йигирма беш минг жасад ётар эди.

Бироқ бахт беқарор бўлар экан! Тез орада — айтайлик бир соатдан сўнг — менинг айбим билан... лекин бу ёғини ёзишга юрагим дош бермади.

Шу ерда тугатаман.

XLIV 606

КЛАРЕНС ИЛОВАСИ

Мен — Кларенс унинг ўрнига бу воқеани изоҳлаб беришим даркор. У бориб ярадорларга ёрдам берсак бўлар эди, деб таклиф қилди. Менга бу ёқмади. Улар кўпчилик, биз уларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмаймиз, уларни

оралаб юриш эса ақлдан эмас, дедим. Бироқ уни ақду қароридан қайтариш мушкул эди ва биз сим тўсиқларимиздан токни узиб қўйдик. Соқчилар ҳамкорлигида жасадлар деворидан ошиб ўтиб, жанг майдонини айлани бошладик. Бизни ёрдамга чақирган биринчи ярадор ўртоғининг жасадига суяниб ўтирган эди. Хўжайин энгашиб у билан гаплашганда ярадор уни таниб қолди. Ханжар билан зарба берди. Ўша рицарнинг дубулгаси ичидаги ёзувни ўқиб, сэр Мелиагронс эканини билдим. У энди ортиқ ёрдамга чақирिशга қодир эмас.

Биз Хўжайинни ёрга олиб бордик ва ярасини боғлаб қўйдик. Яра унчалик жиддий эмасди. Уни парвариш қилишда бизга Мерлин ёрдамлашди. Ўшанда биз унинг Мерлин эканини билмай қолдик. У кампир кийимини кийиб, ҳузуримизга олижаноб деҳқон хотин қиёфасида кириб келди. Хўжайин яраланганидан бир неча кун ўтганидан кейин у офтобда қорайиб, соқолини тоза қириб ошпаз хотин сифатида олдимизга кириб келди. Сохта кампир, ҳамма қариндошларим мени ёлғиз ташлаб, душман тузаётган янги қароргоҳларга кетишди, очимдан ўлаяпман, деди. Бу орада Хўжайин хийла соғайиб ўз солномасини якунлаш билан овора эди.

Биз аёл келганидан хурсанд бўлдик, чунки қўл кучи етишмас эди. Ахир, тузоқда эдик-да, ўз қўлимиз билан яратган тузоқ эди бу. Мабодо бу ерда қолсак, жасадлар бизни ўлдиради, истеҳкомларимизни ташлаб кетсак қудратимиздан маҳрум бўламиз. Биз ғолибмиз, айти замонда мағлуб ҳам эдик. Хўжайин буни билар, бизнинг ҳам ақлимиз етарди. Қани энди ўша янги қароргоҳларга бориб, душман билан музокара олиб боролсак... Бироқ Хўжайин юра олмас, мен ҳам юролмасдим, чунки минглаб жасадларнинг чирик ҳавосидан ҳаммадан илгари ўзим заҳарланган эдим. Мендан сўнг бошқалар ҳам касалланди.

Эртага...

Эртасига. Фалокат юз берди. Тамом. Мен ярим тунда уйғондим, қарасам ўша жодугар Хўжайиннинг тепасида ғалати ҳаракатлар қилмоқда. Бу нима қилганинг, деб сўрадим ундан. Динамо олдидаги навбатчилардан бошқа ҳамма уйқуда эди. Жимжит. Кампир сирли ҳаракатларини тўхтатди ва оёқ учида эшикка томон юрди.

— Тўхта! — дея бақирдим. — Нима қилаётган эдинг? Кампир тўхтади ва мамнуният билан деди:

— Сизлар ғолиб эдингиз — энди сиз мағлубсиз! Ҳаммангиз ўласиз, сен ҳам. Бу ёрда биттанг қолмай

Ўласанлар — фақат ундан ташқари. У энди ухламоқда, шу тариқа ўн уч аср ухлайди. Мен — Мерлинман! .

Уни бирдан аҳмоқона кулги хуружи босдию оёғида туролмай, мастдек чайқала бошлади ва беҳосдан симларимизнинг бирини ушлаб олди. Оғзи ҳозир ҳам очиқ, ҳамон тиржайганча турибди. Бадани кукунга айланиб кетгунича иржайиб тураверади энди.

Хўжайин қимир этмаяпти — тошдек қотиб ухламоқда. Агар у бугун ҳам уйғонмаса, қандай уйқулиги аниқ бўлади. Биз уни ҳеч ким тополмасин ва таҳқир этмасин учун форнинг энг тўрига олиб бориб ётқизиб қўямиз. Қолганларимиз эса, шу ердан тирик чиқсак, бўлган воқеани ёзиб, виждонан бизнинг олижаноб, севимли сардоримиз бўлмиш Хўжайин ёнига қўйишга ваъдалашдик. Қўлёзма — у тирикми, ё ўликми — барибир қонуний уники.

Қўлёзма тугади.

МУАЛЛИФНИНГ СЎНГГИ ИЛОВАСИ

Қўлёсмани қўйганимда тонг ёришган эди. Ёмғир тинай деб қолибди, дунё заъфарон ва қайгули, тинчиб қолган бўрон энтикиб-энтикиб кўз ёш тўкмоқда. Мен нотаниш кишининг эшиги олдига бордим ва қия эшикка қулоқ тутдим. Унинг овозини эшитдим эшик қоқдим. Ҳеч ким жавоб бермади, аммо яна салдан сўнг унинг овози эшитилди. Хонага мўраладим. У ўринда чалқанча ётиб олган ва ўқтин-ўқтин, лекин баланд руҳда, алаҳлаётган бемордек гоҳ сиқиб, гоҳ ёяётган қўлларини силтаганча гапирар эди. Мен унинг ҳузурига оҳиста бордим ва энгашдим. У тинмай гўлдирадди. Унинг диққатини ўзимга жалб этиш учун сўз қотдим. Хира кўзларида қувонч ва миннатдорчилик учқуни порлади, заҳил юзига қон югурди:

— О, Сэнди, ниҳоят келдинг!.. Сени жуда соғиндим! Ёнимга ўтир... мени ташлаб кетма... бошқа ҳеч қачон ташлаб кетма, Сэнди, ҳеч қачон... Қўлинг қани? Қўлингни бер, ана шундай, азизим, энди ҳаммаси жойида, яна бахтлиман... Яна бахтли бўлдик, шундайми, Сэнди? Сен жуда ноаниқсан, тумандек, булут парчасидек ёйилиб кетяпсан, бироқ шу ердасан, шунинг ўзи роҳат... Қўлингни ушлаб турибман, тортиб олмагин тагин, узоқ ушламайман, мен тез орада... Қизалогимиз қани?.. Алло-Центральная!.. Жавоб бермаяпти. Ухлаётган бўлса керак-а? Уйғониб қолса олиб кел, қўлчаларини, чеҳрасини, сочларини ушлаб видолашай... Сэнди!

Тушлар ҳақиқатга ҳақиқатнинг ўзидан ҳам ортиқ ўхшайди. Алаҳладим, лекин аниқ-равшан алаҳсираш бу! Тушимда қирол ўлган эмиш, революция бўлган эмиш, ғайриоддий тушимда Кларенс, мен ва менинг бир неча шогирдларим Англиянинг барча рицарларига қарши жанг қилган эмишмиз! Лекин ажабланарли томони бу эмас. Тушимда мен гўё бошқа аср, келажак аср одами эмишман ва бу менга ҳақиқатдек туюлди! Ҳа-да, гўёки мен келажак асрдан бу асрга ўтиб қолиб, яна бирдан ўша асрга ўтган эмишману танҳо ўзим, бегоналардек менга нотаниш Англияда юрган эмишман ва сен билан менинг ўртамингда ўн уч асрлик йўқлик ётганмиш! Мен билан ўйим ва дўстларим ўртасида! Менинг ўртамда, менга азиз ва яшаса арзийдиган борлиқ ўртасида ўн уч аср! Даҳшат... Сэнди, сен ўйлаганингдан ҳам даҳшатлироқ! Оҳ, ёнимда бир оз ўтир, мени бир дақиқа ҳам таш-

лаб кетма, яна ҳушимдан кетиб қолмайин. Ажал — бўлмағур нарса, келса келаверсин, фақат ўша тушлар мени қийноққа солиб қайталамаса бўлгани... Уларга бардош беришга ортиқ мажолим йўқ... Сэнди!

У бирмунча вақт пойма-пой гулдиради, сўнг тинчи-ди, афтидан, ўлими яқинлашиб қолган эди. Бирдан бармоқлари кўрпани пайпаслай бошлади, умр шами сў-наётганини тушунди. Томоғи ўлим талвасасида хирк-лаганида у сал кўтарилди ва бир нарсага қулоқ солаёт-гандек бўлди-да, сўнгра:

— Бурғуми?..— деди.— Бу қирол! Кўприкни туши-ринг!.. Сарой деворига одамлар чиқсин!.. Ўчиринг...

У ўзининг сўнгги «мўъжизасини» тайёрламоқда эди-ю, лекин охирига етказа олмади.

Тамом.

ИЗОҲЛАР

Сўзбоши ва I боб

8-бет. *Мадам Помпадур* — Жанна-Антуанетта Пуассон маркиза Помпадур (1721—1764), француз қироли Людовик XV нинг маъшуқаси. *Леди Кастлмен* — асли Барбара Вильерс, инглиз қироли Карл II нинг (1630—1685) жазмани. Икковлари ҳам катта сиёсий мавқега эга бўлиб, давлат ишларига аралашар эдилар.

4-бет. *Варвик саройи*. — XI асрда, қирол Фотих Вильгельм пайтида қурилган ва Лондон яқинидаги хушманзара ерга жойлашган.

Қирол Артур ва Доира Стол даври. — XII—XIII асрлардаги рицарлик романларида феодал идеологияси руҳида қайта ишланган, Англиянинг ҳали англо-саклар босиб олмаган ерларини ҳимоя қилган, V—VI асрлардаги бриттларнинг доҳийси қирол Артур ҳақидаги кельт халқ афсоналари катта ўрин эгалларди. Рицарлик романларида қирол Артур бутун Британия ва Европа ярмининг қудратли ҳукмдори сифатида тасвирланган, унинг саройида рицарларнинг сараси тўпланиб, олижаноб жасоратлар ва севги гоёлари ҳукмрон бўлган. Шахсий шон-шуврат ёки севгили аёл учун қирол ва унинг рицарлари ақл бовар қилмайдиган жасоратларни кўрсатадиларки, булар «Доира Столи» романларининг сюжетини ташкил этади, шунинг учун ҳам Доира Столи дейиладики, қирол Артур гўё сарой ақлининг зиёфатларида ҳамма ўзини теги тутсин, дея доира стол ясашни буюрган экан.

Кромвель, Оливер (1599—1658) — XVII аср ўрталаридаги инглиз буржуа революциясининг йирик арбобларидан бири. У парламент «янги армияси»нинг амалдаги раҳбари бўла туриб, қирол Карл I лашкарларини тор-мор келтиради ва республика ўрнатилганидан сўнг унинг ижроия кенгашига сайланади. Кромвель йирик буржуа тарафида туриб, левеллерлар («бараварлаштирувчилар») нинг демократик ҳаракатини бостиради, 1653 йилга келиб Ирландия ва Шотландия миллий-овоздлик ҳаракати қатнашчиларидан шафқатсизлик билан ўч олади, буржуазия армиясига таяниб, лорд-протектор номи билан амалда Англиянинг диктатори бўлиб олади.

5-бет. *Томас Мэлори*. — XV асрдаги инглиз рицари, *Доира Столи* ҳақидаги асосий француз рицарлик романларининг кўчирмаси ва

инглизча таржималаридан иборат бўлган «Артурнинг ўлими» (1485) китобининг муаллифи. Твеннинг китобида берилган «Сэр Ланселот қандай қилиб икки девни ўлдирганлиги ва саройни озод қилганлиги» гўғрисидаги ҳикоя Мэлорининг китобидаги бобдан тўлалигича олинган.

Сэр Ланселот Кўллик — Қирол Артур туркумидаги рицарлик романларининг марказий персонажларидан бири. Кўллик деб аталишининг сабаби — ривоятларга кўра, фаришталар томонидан кўл тубида тарбияланган. У қалбидаги аёл — қиролича Гиневра (қирол Артурнинг рафиқаси) шарафига жуда кўп жасоратлар кўрсатган, деб ёзилади.

6-бет. *Сэр Кэй* — сенешал, яъни қирол Артур саройининг бошқарувчуси, Доира Столининг жуда кўп романларида учрайдиган комик персонаж; мақтанчоқ ва омадсиз, бошқа рицарларга ҳоқ қазийдиган ва бешак ўзи шарманда бўладиган одам.

7-бет. Коннектикут штати — Твен замонида АҚШнинг санъати ривожланган районларидан бири, Хартфорд (ёзувчи 70-йиллардан бошлаб яшаган) эса, штатнинг асосий шаҳри — санъат маркази бўлган.

8-бет. *Бриджпорт* — Коннектикут штатининг Хартфордга яқин жойдаги денгиз ёқасидаги шаҳарчаси.

Камелот — Доира Столи романларига кўра қирол Артурнинг қароргоҳларидан бири.

Палимпсест — пергаментдаги қадимий қўлёзмалар шундай деб аталади, улардан дастлабки текст ўчирилар ва қимматбаҳо ёзув материалли тежаш мақсадида янгиси билан алмаштирилар, пергамент теридан тайёрланар эди.

II 606

14-бет ... қуёш тутилиши... 528-йилнинг 21 июнида содир бўлди. 528 йилда чиндан ҳам қуёш тутилган (бир йил мобайнида тўрт марта), лекин, романда кўрсатилган кунда эмас.

III. 606

19-бет. *Арканзас* — АҚШнинг жанубий штатларидан бири бўлиб, қўлдорчилик давридан буёй ваҳшиёна қилиқлар, зўравонлик ва муштлашчишлар авжига чиққан жой.

20-бет. *Мерлин* — қудратли афсунгар ва ўта лофчи. Жодугар Мерлин афсунгар, донишманд ва аъло сифатида Доира Столининг деярли барча романларида яштароқ этади.

IV 606

24-бет. *Команчлар* — АҚШ босқинчилигининг қурбони бўлган шимолий америкалик ҳиндуларнинг кўчманчи овчи қабилаларидан бири.

мен... «Том Жонс» ва «Родерик Рэндом»ни ўқидим... — Том Жонснинг «Топилдиқнинг тарихи» — XVIII аср инглиз буржуа Мафратчилик оқимининг йирик ёзувчиларидан бири Генри Филдинг (1707—1754) нинг реалистик романи... «Родерик Рэндомнинг саргузашти» — ўша йўналишдаги ёзувчи Тобайас Смоллетт (1721—1771) нинг романи. Иккала романда ҳам XVIII аср инглиз жамияти хилма-хил қатламларининг турмуши ва ахлоқи кенг тасвирланади, дворянлар ва буржуазия бошлаб фаш этилади.

25-бет. *Ревекка, Айвенго ҳамда мулоим леди Ровена ҳам...* — Ревекка — яҳудий савдогарининг қизи, Айвенго — инглиз рицаря, Ровена, аслзода хоним — вальтер Скоттнинг «Айвенго» тарихий романи (1820) персонажлари. Ундаги воқеалар XII асрнинг иккинчи ярмида содир бўлади.

V 606

29-бет. Кортес. *Фернандо* (1485—1547) — испан дворян конкистадори (яъни кўнгилли ҳарбий отряд йўлбошчиси), Мексикани босиб олган. Босқинчилик пайтида испанлар ерли аҳоли — ҳинду ацтекларни тутқунликка солганлар ва қириб ташлаганлар.

VII 606

37-бет. *Хэмптонкорт картонлари* — Уйғониш даври буюк итальян рассоми Рафаэль Сантининг (1483—1520) инжил мавзуларига оид расмлар туркуми, улар гиламга тушириб тўқишга мўлжалланган бўлиб, лекин шундайлигича тўқилмасдан қолиб кетган. Картонларни инглиз қироли Карл I сотиб олган; расмлар унинг Хэмптонкортдаги саройида сақланган (номи шундан олинган).

40-бет. *Бушель* — ғалла ўлчови бўлиб, Англияда қўлланилади, 36, 368 литрга тенг.

Лондон Тауэри — Лондондаги қалъа; Темза қирғоғига жойлашган, ривоятларга кўра қадимий Рим давридан илгари қурилган; дастлаб қирол қароргоҳи бўлган, кейинчалик давлат қамоқхонасига айлантирилган.

VIII 606

43-бет. Юсуф воқеасидан бошқа — Инжилдаги ривоят назарда тутилади: ўз биродарлари томонидан Мисрга қулликка сотилган.

Юсуф фиръавнининг тушига кирган семиз ва ориқ сигирларни узоқ вақт қурғоқчилик бўлажаги, ўша кунлар учун донни тежаш кераклигини донолик билан таъбирлаб, мамлакатни ҳалокатдан сақлаб қолади. Бунинг эвазига фиръавн уни биринчи вазир этиб тайинлайди.

Де Монфор, Симон — граф Лестер (1206—1265), шаҳарлар билан иттифоқда қирол ҳокимиятини чеклаш учун йирик инглиз феодаллари қўшинларининг курашига бошчилик қилган. Қирол Генрих III ва унинг ўғли шаҳзода Эдуардни асирга тушириб, вақтинчалик Англия диктатори бўлган. Жангда ўлдирилган.

Гэвстон, Пьер — Гаскон аслзодасининг ўгли, инглиз қироли Эдуард II (1284—1347)нинг арзандаси, чекланмаган мавқеадан фойдаланган; саройдаги феодал зодатонларининг зўри билан боши олинган.

Мортимер Рожер (1287—1330) — граф, қирол Эдуард II нинг рафиқаси Изабелла Французскаянинг жазмани; инглиз тахтига ўтиришга умид қиларди, у Изабелла билан биргаликда қиролни турмага ташлашга муваффақ бўлади, ўша ерда қирол бўғиб ўлдирилади.

Вильерс, Жорж, кейинчалик герцог Бэкингем (1592—1628) — инглиз қироли Яков I нинг биринчи министри, аслида барча давлат ишларини ҳал этган. Ўзига душман бўлган офицерларнинг бири томонидан ўлдирилган.

IX б о б

52-бет. *Артимес, Уорд* — Америка ҳажвчи ёзувчиси Чарльз Феррер Браун (1834—1867)нинг тахаллуси бўлиб, Твен у билан шахсан таниш эди.

Лактанций — Люций Цецилий Фирмиан, IV асрдаги хрисгиан ёзувчиси, асли Африкадан, латин тилидаги жуда кўп диний асарларнинг муаллифи.

53-бет... *у муқаддас Граални ахтариб кетаётган эди...* — Доира Столи романларида «Муқаддас Граал», яъни Исо қони йиғилган коса ҳақидаги хурофий христиан афсонаси кўп учрайди. Бу афсонага кўра, Исо бутга тортилган пайтида шогирдларидан бири унинг томган қонларини бир косага тўплаган эмиш.

XII аср рицарлик романларида маънавий камолот рамзи бўлган ана шу косани излаш учун рицарлардан Персиваль, Ланселот, Говэн ва бошқалар йўлга тушадилар.

54-бет... *Бу бизнинг, Шимоли — Ғарбий йўлкасини излашимизга ўхшаган бир нарса эди...* — итальян ва инглиз денгизчиларининг (XV аср бошида бошлаб уч юз йил мобайнида) Хитой ва Ҳиндистонга Американинг шимолий қирғоқларидан ўзга денгиз йўлини очиш учун кўпдан-кўп ва самарасиз уринишлари назарда туталади.

XI б о б

63-бет. *Хар...* — Хартфорд шаҳри назарда тutilади.

65-бет. «*Қуриб кетгур кал-кал!*» — Инжилда айгилишича, одобсиз болалар пайғамбар Елисейни шундай масхара қилишаркан. Шу тугайли болалардан қирқ икkitасини айиқлар тилка-пора қилиб ташлаган экан.

Бьюкенен президентлик қилган пайтларда. — Жемс Бьюкенен (1791—1868), 1857 йилдан 1861 йилгача АҚШ Президенти; Гражданлар уруши арафасида жанублик ер магнатлари вакили ва негрларни қул қилиш тарафдорларининг малайи сифатида халқ орасида ниҳоятда ёмонотлиқ бўлган.

XIII б о б

76-бет. *Жек Кэд* — ирландиялик, инглиз майда дворянлари ва деҳқонларининг йирик феодаллар ва қирол маъмуриятига қарши қўзғолонига бошчилиқ қилган (1450). Қўзғолончилар қирол қўшинларини тор-мор келтирадилар ва Лондонга келадилар, аммо Кэднинг деҳқонлар армиясидан қўрққан савдогарлар уни Саутурокка кетишга мажбур қиладилар. Бу ерда унинг отряди тарқалиб, ўзи эса жароҳатлардан ўлади.

Уот Тайлер — Англиядаги деҳқонларнинг йирик қўзғолони доҳийси (1381). Деҳқонлар қирол қўшинларини тор-мор келтириб, уч кун мобайнида Лондонга эгаллик қиладилар. Улар крепостнойлик ҳуқуқини ва табақалар ўртасидаги фарқни бекор қилишни, ибодатхоналарнинг ерларини деҳқонларга беришни ва ҳокимзоларни талаб қиладилар. Қирол билан музокара олиб бораётган пайтида Уот Тайлер хиёнаткорона ўлдирилади. Қўзғолон аёвсиз бостирилади.

XV б о б

83-бет. *Том Сэйерс*, инглиз боксчиси, *Жон Хилэн*, Америка боксчиси — Англияда 1860 йилда бўлиб ўтган катта шов-шувларга сабаб бўлган спорт беллашувининг қатнашчилари. *Жон Л. Сэлливан* — 1880 йилларда жуда машҳур бўлган Америка боксчиси.

XVI б о б

89-бет. *Паризод Моргана* — қирол Артурнинг синглиси, жодугар, сеҳргар; Доира Столиннинг жуда кўп романларида иштирок этувчи персонаж.

90-бет. *Хукмрон Анохронизм* — яъни ҳукмронлик қилувчи черков, уни Твен ўз умрини яшаб бўлган ҳамда жамият учун зарарли муассаса деб қоралайди.

91-бет. *бутун қироллиги Колумбия округидек* — Колумбия округи, аслида, битта шаҳардан — АҚШ пойтахти Вашингтондан иборат.

Исо Навин даврида Фаластинда «қирол» ва «қиролликлар» қанча кўп бўлса, Британияда ҳам шунча кўп эдики... Англиянинг VI асрдаги ўрта асрга хос феодал тарқоқлиги назарда тутилади. Исо Навин, инжилдаги ривоятларга кўра, Фаластин ерларидаги 31 подшоликни тобеъ қилган.

Маттергорн — Альпдаги тоғ чўққиси, Италия билан Швейцария чегарасида.

XVII б о б

96-бет...*«Мен жаннатда, мен куйлайман»* — Твен XIX асрининг, 80-йиллари машҳур бўлган америкача қўшиқни келтиради. Паризод Моргани оркестри — Твен замонларидаги америкача музикага ёзилган қажв.

97-бет... *Наварра қироличаси Маргарита, ҳатто Англия қироличаси улуғ Елизавета ҳам юзини дастрўмол билан яшириши мумкин эди.* — Маргарита Валуа, Наварра қироличаси (1492—1549) француз қироли Франциск I нинг синглиси, француз Уйғониб даври ёзувчилари тўғарагининг марказида бўлган, ўзи ҳам ёзувчи эди. Мазмунини ва тили камтариликдан ҳоли бўлган, аммо ўз реализмин билан диққатга сазовор «Гептамерон» асари, Боккаччо руҳида ёзилган новеллалар тўпламининг муаллифи. Елизавета (1533—1603) нинг қироличалиги инглиз абсолютизми ва капитализмнинг гуркираб яшнаши бошланишига тўғри келади. Елизавета саройида эркин одоб ҳукмрон бўлган, қироличанинг ўзи орзига келганини сўқиб, саройидагиларни калтакларди.

Ancien Regime. (франц.) сўзма-сўз: «Эски тартиб». Биринчи Француз буржуа революциясидан кейин Францияда революциягача бўлган ва умуман феодал тузумини шундай ибора билан атай бошлаган.

XXI б о б

128-бет. *Зиёратчиларнинг бу намойиши Чосер таъсирлаган тўдани эслатарди!* — Жефри Чосер (1340—1400) ўрта аср оқирларидаги йирик инглиз ёзувчиси. Унинг энг яхши асари — «Кентербери ҳикоялари» — шеърӣй ва насрий новеллалар тўплами бўлиб, уларни қажва

борувчилар Кентербери йўлида бир-бирларига ҳикоя қилишарди. Чосер XIV аср жамиятининг турли қатламларига мансуб бўлган ривоятчилар — рицарлар, монахлар, савдогарлар, ер эгалари, талабалар, ҳунармандлар, хизматкорлар, деҳқонлар ва ҳоказоларнинг ёрқин қиёфаларини тасвирлаб берган.

XXII б о б

138-бет. ...*Регентлик давридаги француз епископига ўхшаб* — Француз қироли Людовик XV нинг болалик йиллари мамлакатни регент герцог Филипп Орлеанский бошқарган. Бу дворян монархияси инқирозга юз тутиб қирол сарой аҳллари, текинхўр қатламлар — дворянлар ва руҳонийлар ниҳоятда сурбет ва ахлоқсизликка борган давр эди. «Регентлик даври епископи» деган ибора — ахлоқсизликнинг синоними сифатида шундан келиб чиққан.

XXIII б о б

147-бет. *Гарчи, валлийча бўлса ҳам айтаман.* — Валлийча (уэльсча) яъни кельтча ном. Кельт талаффузи инглизлар учун қийин ҳисобланади.

150-бет. *Даҳшатли сўз айтдим...* — мураккаб немисча сўз ифодаларидан иборат бўлиб, ҳазил-мутойибадир. Биринчиси тахминан шундай таржима қилинади: «най ишлаб чиқариш бўйича Константинополь компанияси», иккинчиси: «Нигилистларнинг театр кассасини динамит билан портлатиш борасидаги қабиҳ интилишлари»; учинчиси: «Трайсвааль армиясининг тропик, транспорт хизматида турган туякашнинг аянчли тўй комедияси», тўртинчиси: «Маккада умумий қурбонлик келтиришни амалга оширган қотилнинг ораси, мавританкага мрамрдан ҳайкал тайёрловчи уста». Охирги «даҳшатли ибора» — товушларнинг маъносиз тўплами.

XXV б о б

163-бет. *Олдермен* — Англиядаги шаҳар ўз-ўзини бошқариш жамиятидаги сайлаб қўйиладиган лавозим.

Мэншен — Хауз — Лондондаги лорд-мэр саройи.

172-бет. *Қирол оиласига мансуб Пендрагонлар.* Кельт афсоналарига кўра Пендрагон (яъни «Аждаҳонинг боши...») — Артурнинг отаси қирол Утернинг лақаби: кейинчалик бу ном қирол авлодига мансуб бўлганларнинг ҳаммасига берилган.

XXVI б о б

178-бет — *Камелотнинг «Ҳафталик Мадҳияси» ва «Адабий вулқон»*. — Твен Америка матбуотининг тутуруқсиз даъволарга тўла номлари ва мазмунининг қашшоқлиги устидан кулади.

XXVII б о б

183-бет. *Унинг бош эгиши Пизадаги қулаётган минорадан қолишмасди.* — Бу ўринда Италиянинг Пиза шаҳрида 1174—1350 йилларда қурилган мармар минора назарда тутилади. Минора тупроқнинг чўкиши оқибатида қийшайиб, сўнгра шу ҳолида мустаҳкамланган ва қийшайганича қолдирилган.

XXXI б о б

213-бет. *Ҳамён тўппончалар* — улар найсимов бўлиб, пружинасини босганда ундан тангачалар отилиб чиққан. Америкада Твен яшаган замонларда расм бўлган.

XXXII б о б

218-бет. *Мильрейс* — португал тилла тангаси, 1000 рейсга баравар. Твен мильрейс 1/1000 рейсга тенг деб янглишади, шунинг учун ҳам уни майда пул сифатида келтиради.

XXXIII б о б

220-бет. *Гутенберг*, Иоганн (1399—1468 йилларга яқин) — ҳаракатдаги ҳарфлар билан китоб босишнинг европача услуби.

Уатт, Жемс (1736—1819) — шотланд механиги, кенг қўлланилмаган универсал буғ машинасининг ихтирочиси (1781).

Аркрайт, Ричард (1732—1792) — тўқимачилик соҳасида инглиз тадбиркори. У бошқаларнинг бир қатор ихтироларини ўзлаштирган. Буржуа тарихчилари йигирув машиналарини Аркрайт ихтиро қилган деб ёздилар (1769).

Уитни, Эли (1765—1825) — пахта тозалаш машинасини ихтиро қилган.

Морзе Сэмюль (1791—1872) — электр телеграфини ilk ихтиро қилганлардан бири.

Стефенсон, Жорж (1781—1848)—1814 йилда Англияда биринчи паровозни ихтиро қилган.

Белл, Александр (1847—1922)— телефонни ихтиро қилганлардан бири.

XXXIV б о б

235-бет. *Қирол менга Горацій каби кўприкни ҳимоя қилишни буюрди.* — Горацій Коклес (яъни Бир кўзли), қадимий Римнинг афсонавий қаҳрамони, этруслар билан бўлган урушда (эрамизгача бўлган 507-йилда) ривоятларга кўра у Тибр дарёси устидаги кўприкни (душмanning Римга кириш йўлини тўсиш мақсадида) римликларнинг ўзлари бузиб юбормагунча ҳимоя қилган. Бу жасорати эъвазига римликлар Гораційга ҳайкал ўрнатганлар.

XXXIX б о б

262-бет. *Ҳамлет отасининг солси.* — Шекспирнинг «Ҳамлет, Дания шаҳзодаси»да қатл этилган қирол, Ҳамлетнинг отаси арвоғи жанговар аслаҳалари ва кафанида пайдо бўлади.

XL б о б

272-бет. *нархни туширишга ўйнаётганида* — нархни ошириш ва тушириш ўйини — биржа савдогарчилиги; акцияларнинг қийматини суғий ўзгартириш ва уларни арзон нархда солиб олиб, кейинчалик нарх кўтарилганда уни фойдасига қайта сотиш, демакдир. Шу йўл билан Америка ишбилармонлари минглаб майда акция эгаларини чиппакка чиқариб, миллионлаб мулк ортирганлар.

274-бет. *Бессемер пўлати* — қисилган ҳавони суяқ чўяндан ўтказиш йўли билан олинади. Инглиз инженерни Генри Бессемер (1813—1898) номи билан аталади.

XLI б о б

275-бет. *Ҳазовот, бу ерда четлатиш* — ўрта асрда рим папалари ва католик епископлар айрим шахсларга, элчиюсларга ва ҳат-

то давлатларга берадиган жазо. Интердикт одагда худога сизининг ва урф-одатларга риоя қилишни таъқиқлашдан иборат бўлиб, напаларнинг ҳукмдор зодагонлар билан кураш қуроли эди.

XLII б о б

283-бет. *Кланлар* — кельт қабила жамоалари. Уларнинг қолдиқлари XVIII аср ўрталаригача Шотландия тоғларида сақланиб келган.

С. Р. Брахман.

БУЮК ЁЗУВЧИ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Жаҳон адабиётига беқиёс ҳисса қўшган улкан ёзувчи Марк Твен (ҳақиқий исми Сэмюэл Ленгхорн Клеменс) 1835 йил 30 ноябрда Американинг Миссури штатига қарашли Флорида қишлоғида дунёга келди. Отасидан ёш етим қолган Твен болалигиданоқ меҳнат қилиб, кун кўришга мажбур бўлди. Маҳаллий газеталарда ҳарф терувчига шогирд бўлиб ишлаб юрганларидаёқ дастлабки очерклари-ни ёзиб, матбуотда эълон қилдирди. У ёшлигиданоқ китоб ўқишни севарди, кейинчалик мутолаага жиддий ёндашиб, танқидий мақола-лар ҳам ёза бошлади.

1853 йилдан бошлаб ёш ёзувчи ўз мамлакатини — АҚШ бўйлаб кезиб юради. Ана шу сафар чоғида Твен сайёр «ҳарф терувчи» ҳам бўлади, кемаларда лоцманларга шогирдлик қилади, ҳатто ўзи лоцман бўлиб, Миссисипи дарёсида кема ҳайдайди. Фаройиб саёҳат кезларида бўлажак буюк ёзувчи ҳаётнинг аччиқ-чучук сабоқларини бошидан кечиради, инсон психологиясини ўрганади, ҳаётга, жамият ҳамда ҳақиқатга муносабати шаклланиб боради. Ёш бўлишига қарамай, чуқур реализм руҳи билан сугорилган ҳажвий ҳикоялар ёзади.

Кўп ўтмай, Марк Твен дунё бўйлаб саёҳатга отланади: Европани кезиб, Италия, Франция, Греция сингари кўп юрглarga боради, айрим Шарқ мамлакатларини ҳам айланиб чиқади.

Бу саёҳатлар Твен ижодига катта таъсир қилади. Юксак истеъдод эгаси, ҳажвийётга бой сўз устаси кўплаб халқларнинг ҳаёти ва тарихини, оғзаки ижодиётини чуқур ўрганади. Пировард-натигада Марк Твеннинг ўнлаб асарлари Америкада ва бутун дунёда катта шухрат қозонади.

У ҳукмрон синфга, дин ақидаларига нисбатан танқидий нуқтаи назардан ёндашиб, ноҳақликни, ахлоқий пасткашликни, зулм ва истибодни ҳажв қилади. Кўплаб жаҳон халқларининг тилларида қайта-қайти нашр этилган. Ўқувчилар меҳрини қозонган ўткир сатирик тилда зўр маҳорат билан ёзилган «Том Сойернинг саргузаштлари» (1876), «Шаҳзода ва гадо» (1882), «Геклберри Финнинг саргузаштлари» (1889), «Янки ва Қирол Артур» (1889) каби қатор асарлари фикримизнинг далили бўла олади.

Асримизнинг буюк адибларидан бири Эрнест Хемингуэй Мари Твеннинг «Геклберри Финн» асарига юксак баҳо бериб, бундай деган эди: «Бутун ҳозирги замон Америка адабиёти биргина «Геклберри Финн» деб аталмиш китобдан иборатдир...»

Ёзувчи ўзининг автобиографик асари «Том Сойер»да ўқувчиларни ўзининг болалик даврларига саёҳат қилдиради. Тиниб-тинчимас, шумтака Томнинг ажойиб-гаройиб саргузаштлари бир қарашда ҳар томондан чекланган турмуш тарзини бузишга интилишдек туюлса-да, аслида асарда катта ҳаёт манзараси чизилади. Ижтимоий тенгсизлик қаттиқ қораланади. Ўз халқини эъвозлаган, унинг ғамташвишларини ўзиникидек қабул этган Твен «Геклберри Финн» романида оддий меҳнаткаш халққа бўлган самимий меҳр-муҳаббатини ёрқин акс эттирган америкача ҳаёт тарзи, золимлик ва очкўзликни қаҳр билан фош қилган.

Марк Твен ўрта аср ҳаётига оид кўплаб асарлар яратади. Бу — бежиз эмас. У феодализм асоратидан эзилган оддий меҳнаткашлар тақдирини тасвирлар экан, қаҳрамонлар қисматида ўзи яшаб турган замондаги америкаликлар ҳаётидаги кўпгина иллатларни ҳам кўргандай бўлади.

Ҳозиргина ўқиб чиққаннгиз — қўлингиздаги роман ҳам ёзувчининг ана шу мавзуга бағишлаган энг яхши асарларидан биридир. 1889 йилда дунёга келган «Янки ва қирол Артур» романининг бош қаҳрамони ўн тўққизинчи асрдан олтинчи аср Англиясига тушиб қолади.

Бош қаҳрамоннинг Американинг Коннектикут штатида бўлиши бежиз эмас. Ёзувчи ўзининг сўнгги йилларини Коннектикут штатига қарашли Реддинг қишлоғида ўтказади ва шу ерда вафот этади (1910 й.). Асарда ўқиганингиздек VI асрга тушиб қолган Янки гаддор ва қолоқ феодализм ҳукм сурган Англияда янги тузум — халқ кучига таянган демократик жамият қурмоғчи бўлади ва бу курашда бир гуруҳ ҳукмрон феодал доираларининг, ўзининг мустабид сиёсатини ўтказаяётган рим католик церковининг қаршилигига дуч келади.

Твеннинг фикрича, меҳнаткаш омма бевосита қатнашадиган, халқ вакилларида иборат ҳукумат; миллат хоҳиш—иродасини амалга оширадиган янгича тузумни вужудга келиши керак эди. Ёзувчи мазкур асарида ўрта аср «заминида туриб» Ўз замонасига ўткир назар ташлайди. Унинг сиёсий иқтисодини, ҳаётини аёвсиз таҳлил этиб, ошқора заҳархандалик билан кулади. Романда ҳаққуқсизликни танқид этиш руҳи ёрқин акс этган. Ёзувчи Янкининг тили орқали оддий меҳнаткаш халқнинг жамиятда тутган ўрни, озодлик ҳамда демократияга бўлган муносабатини билдиради. Қаҳрамон XVIII аср Франция қўзғолонини эслаб, эзилган меҳнаткаш халқ бирлашса, минг йиллар мобайнида давом этган зулмни сунуриб ташлаш мумкинлигига алоҳида урғу беради.

Романнинг ана бир муҳим жиҳати шундан иборатки, Марк

Твен черковнинг инсоният тараққиёти йўлига туғаноқ бўлишини, ҳукмрон синф томонида туриб халқ қонини сўрадиган текинхўр бир мараз эканлигини ёрқин бўёқлар билан чизиб беради; черковнинг кирдикорларини фош этиб, уни қаттиқ танқид тиғи остига олади.

Жаҳон тараққийпарвар адабиётининг буюк намоёниси Марк Твеннинг реализм руҳи билан суғорилган асарлари кўп тилларга таржима этилган ва ўқувчиларнинг самимий муҳаббатига сазовор бўлган.

Буюк ҳажвчи, танқидий реализм оқимининг йирик вакили Марк Твен жаҳон болалар адабиётининг классиги сифатида тан олигандир.

Ўқилингиздаги романи ўзбек тилига таржима қилишда ёзувчининг нозик ва шу билан бирга ўткир ҳажвини, адиб тилидаги ранг-баранг жилоларни сақлаб қолишга бақадри имкон ҳаракат қилдик. Аммо бу юксак масъулиятни қай даражада уддалай олганимизни баҳолаш — муҳтарам китобхонларга ҳавола. Агар «Янги ва қирол Артур» талабчан ўқувчиларимизнинг кўнгил мулкига айланса, биз ўзимизнинг камтарин хизматимиздан мамнун бўлар эдик.

ТАРЖИМОН

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	3

Нотаниш одамнинг ҳикояси

I б о б. Камелот	10
II б о б. Қирол Артур саройи	12
III б о б. Доира стол рицарлари	17
IV б о б. Сэр Дайнадэн — масхарабоз	22
V б о б. Илҳом	25
VI б о б. Қуёш тутилиши	30
VII б о б. Мерлин минораси	36
VIII б о б. Хўжайин	42
IX б о б. Мусобақа	48
X б о б. Тараққиёт куртаклари	54
XI б о б. Янги саргузашт излаб	58
XII б о б. Аста-секинлик билан қийнаш	66
XIII б о б. Озод одамлар	70
XIV б о б. «Лорд, ўзингни ҳимоя қил!»	77
XV б о б. Сэндининг ҳикояси	81
XVI б о б. Паризод Моргана	89
XVII б о б. Қирол зиёфати	95
XVIII б о б. Қиролича зиндонларида	104
XIX б о б. Сайёр-рицарлик	114
XX б о б. Одамхўрнинг саройи	117
XXI б о б. Тижорат	124
XXII б о б. Муқаддас булоқ	124
XXIII б о б. Булоқнинг тикланиши	145
XXIV б о б. Сеҳргар рақиб	152
XXV б о б. Конкурсли имтиҳон	162
XXVI б о б. Биринчи газета	174
XXVII б о б. Янги билан қиролянинг махфий сайри	182
XXVIII б о б. Қиролни ўргатиш	189
XXIX б о б. Чечак	193
XXX б о б. Қўрғон фожиаси	199

XXXI боб. Марко	208
XXXII боб. Даули уялиб қолди.	214
XXXIII боб. Олтинчи аср сиёсий иқтисоди	220
XXXIV боб. Янки билан қирол қулликка сотилди	230
XXXV боб. Қайғули саргузашт	240
XXXVI боб. Зулматдаги учрашув	246
XXXVII боб. Мудқиш вазият	250
XXXVIII боб. Сэр Ланселот ва рицарлар ёрдамга келишди	256
XXXIX боб. Янкининг рицарлар билан муҳорабаси	258
XL боб. Уч йилдан кейин	267
XLI боб. Ғазовот	275
XLII боб. Уруш	278
XLIII боб. Қумлоқдаги жанг	288
XLIV боб. Кларенс иловаси	299
Муаллифнинг сўнгги иловаси	302
 Изоҳлар (М. Маҳмудов таржимаси)	 304
 Буюк ёзувчи ҳақида икки оғиз сўз	 314

На узбекском языке

МАРК ТВЕН

ЯНКИ ИЗ КОННЕКТИКУТА
ПРИ ДВОРЕ КОРОЛЯ АРТУРА

Р о м а н

Перевод с издания издательства «Правда», Москва, 1980 г.

Тақризчи С. Олимов

Редактор Н. Қиличев

Рассом С. Латипов

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор В. Барсукова

Корректорлар С. Тоҳирова, А. Азимов

ИБ № 184

Босмахонага берилди 07.03.84. Босишга рухсат этилди 19.06.84. Формати 84×108/32. Босмахона қозони № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма Шартли босма л. 16,8+0,525 вкл. Шартли кр.—оттиск. 17,79, Нашр л. 18,45+0,85 вкл. Тиражи 60000. Заказ 1656. Ваҳси 2 с. 20 т. Силлиқ қозғоғда баҳоси 8 с. Ғафур Ғулом қоғоздаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 80.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорқонаси, Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 80.